

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A vasfüggönyön innen

LAGZI GÁBOR

A szovjet hatalommal szemben – egy litvániai katolikus szamizdat története

SLACHTA KRISZTINA

A diktatúra szép kerek világa: Az NDK és a keletnémetek a szocialista blokkban

MITROVITS MIKLÓS

A krakkói Magyar Tudományos Intézet. Kulturális diplomácia a magyar–lengyel kapcsolatokban a második világháború utáni években

BESSENYEI VANDA

Csehszlovák–magyar állambiztonsági kapcsolatok 1948 és 1951 között

KRAJCSÍR LUKÁCS

A hatnapos háború következményei Csehszlovákiára és Prága harmadik világbeli politikájára

36. évf.

2021

4. szám

Bemutatjuk Vidnyánszky István történészt

36. évfolyam

2021. 4. SZ.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

BENCSIK PÉTER

A kiadvány

az

Nemzeti Kulturális Alap

a Nemzeti Együttműködési Alap,
a Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

LAGZI GÁBOR A szovjet hatalommal szemben. Egy litvániai katolikus szamizdat története ..	5
SLACHTA KRISZTINA A diktatúra szép kerek világa. Az NDK és a keletnémetek a szocialista blokkban	16
MITROVITS MIKLÓS A krakkói Magyar Tudományos Intézet. Kulturális diplomácia a magyar–lengyel kapcsolatokban a második világháború utáni években	31
BESSENYEI VANDA Csehszlovák–magyar állambiztonsági kapcsolatok 1948 és 1951 között	48
KRAJCSÍR LUKÁCS Az „aranykorszak” vége. A hatnapos háború következményei Csehszlovákiára és Prága harmadik világbeli politikájára	61
BERECZ ÁGOSTON Az „oláh fiúk”. Román diákok magyar középiskolákban (1867–1914)	77

Műhely

DÉNES IVÁN ZOLTÁN Háborús pszichózis vagy tárgyilagosság? Marczali Henrik írásai a nagy háború idején	100
--	-----

Múltidéző

ABDALLAH ABDEL-ATI AL-NAGGAR Az 1956-os magyar forradalom Mohamed Haszánejn Hejkel írásaiban	118
---	-----

Határainkon túl

„Beleszerettem a történelembe”. Interjú Vidnyánszky Istvánnal (Az interjút készítette, fordította és jegyzetekkel ellátta: <i>Paládi Renáta</i>)	132
Vidnyánszky István műveinek válogatott bibliográfiája	144
VIDNYÁNSZKY ISTVÁN Az 1956-os magyar forradalom az ukrán historiográfiában és emlékiratokban (Fordította: <i>Paládi Renáta</i>)	147

Figyelő

Középkori interregnumok nemzetközi összehasonlításban (Norbert Kersken – Stefan Tebruck [Hrsg.]: <i>Interregna im mittelalterlichen Europa. Konkurrierende Kräfte in politischen Zwischenräumen. Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung, Marburg, 2020.</i>) BARABÁS GÁBOR	154
---	-----

Az igazságos Mátyás király legendája és a történettudomány eredményei (Peres Zsuzsanna – Révész T. Mihály [szerk.]: <i>I. Mátyás és az igazságszolgáltatás. Az Országos Bírósági Hivatal tudományos konferenciája. Országos Bírósági Hivatal, Budapest, 2019.</i>)	
SEBŐK RICHÁRD	161
Bánsági sokszínűség: egy interdiszciplináris kutatás perspektívái (Victor Neumann [ed.]: <i>The Banat of Timisoara – A European Melting Pot. Scala Arts & Heritage Publishers, London, 2019.</i>)	
SÁNDOR VIVIEN	164
A világbirodalom és a kettős monarchia (Frank Tibor: <i>Viktória királynő kezeihez. Az osztrák–magyar kiegyezés brit tükörben 1865–1870. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.</i>)	
BARTA RÓBERT	167
A zsidó Budapest kultúrtörténeti megvilágításban (Mary Gluck: <i>The Invisible Jewish Budapest: Metropolitan Culture at the Fin de Siècle. Madison, University of Wisconsin Press, 2016, Mary Gluck: A láthatatlan zsidó Budapest. Ford. Lengyel Péter. Múlt és Jövő, Budapest, 2017.</i>)	
KONRÁD MIKLÓS	171
Tisztelgés a polgárosodás és a liberalizmus történetének szakértője előtt (Borsi-Kálmán Béla et al. [szerk.]: <i>Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Zones d'ombre. Lumières et libéralisme. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára. Mélanges offerts à Charles Kecskeméti pour son 80e anniversaire. Kortárs Kiadó, Budapest, 2019.</i>)	
BALOG IVÁN	176
A vidéki Magyarország új pályákon (Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József [szerk.]: <i>Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. MTA BTK – NEB, Budapest, 2017.</i>)	
MÁRKUS BEÁTA – VITÁRI ZSOLT	181
Eltérő körülmények – különböző mozgásterek (Márkus Beáta: <i>„Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020.</i>)	
TÓTH ÁGNES	190
Az elűzéstől az egyenjogúságig (Tóth Ágnes: <i>Németek Magyarországon 1950–1970. Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó, Budapest, 2020.</i>)	
A. SAJTI ENIKŐ	193
<i>Számunk szerzői</i>	197

LAGZI GÁBOR

A szovjet hatalommal szemben

*Egy litvániai katolikus szamizdat története**

Bevezető

A litvánok nagyfejedelmük, Jagelló vezetésével és a szomszédos lengyelek segítségével vették fel a latin kereszténységet, utolsóként az európai népek sorában, a 14. században.¹ Rendelkeztek egy középkori államalakulattal (Litván Nagyfejedelemség), amely az 1569-es lublini unió révén a *Rzeczpospolita* (a lengyel Nemesi Köztársaság) egyik részévé vált, és ahol a litván etnikum etnikai–nyelvi értelemben kisebbségben élt (a lakosság döntő hányadát az orthodox vallású, proto-fehérorosz/ukrán lakosság tette ki), de társadalmi értelemben vezető pozícióban volt. A nagyon szoros unió a lengyelekkel a litvánok számára negatív következményekkel járt – a nemesség rohamos módon polonizálódott, de egyházi területen is nagyon erős volt a lengyel befolyás. Komolyabb változások ebben a tekintetben a litván nemzeti mozgalom megszületését és megerősödését (19. század második fele) követően történtek – a lengyelek és litvánok útjai szétváltak, hiszen az utóbbiak nemzeti mozgalma egyértelműen a lengyelekkel szemben határozta meg önmagát. A falusi származású alsópapság vált a nemzeti újjászületés egyik fontos szereplőjévé, a cári rezsim litvánokat és lengyeleket érintő nemzeti (részben egyházi) jellegű elnyomása azzal az eredménnyel járt, hogy mindkét nemzeti közösség esetében a római hit és a nemzeti érzés összefonódott (a reformáció egyébként csak minimális sikert tudott a litvánok körében elérni).

Az első világháború lezárását követően a kis balti nemzetek saját kezükbe vehették sorsuk irányítását, és a független nemzetállamiság kora (1918–1940) meghozta a nemzeti és a vallási intézmények megerősödését. Ebben a korszakban az új, a többségiak által létrehozott litván kormányzatok rövid időn belül rendezték az egyházak jogi helyzetét (például konkordátum a Szentszékkal, 1927), az egyházak szabadon folytathattak lelkipásztori, oktatási vagy akár karitatív munkát. A Szentszék 1926-ban meghúzta a litvániai egyházmegyék határát: a fővárosban, Kaunasban érsekség alakult, további négy városban pedig püspökség jött létre. A cári rendszer „örökségeként” (nemzeti elkötelezettségű értelmiségiek kicsiny száma) a klé-

* A szerző a témában az alábbi munkákat publikálta: Lagzi Gábor: *Keresztény egyházak a Baltikum-ban a 20. században: katolikusok, evangélikusok, orthodoxok*. Budapest, 2013.; uő: *A litván katolikus egyház ellenállása az 1970-es években*. Valóság, 41. évf. (1998) 12. sz. 45–55.; uő: *A litvániai katolikus egyház hétköznapijai a Szovjetunióban egy disszidens szamizdat hasábjain*. Egyháztörténeti Szemle, 2. évf. (2001) 1. sz. 173–193.

¹ Az áttekintés adatait és összefüggéseit lásd: Vardys, V. Stanley: *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*. Boulder, Col., 1978., valamint Rauch, Georg von – Misiunas, Romuald J. – Taagepera, Rein: *A balti államok története*. Budapest 1994.; Streikus, Arūnas: *The History of Religion in Lithuania since the Nineteenth Century*. In: Ališauskienė, Milda – Schröder, Ingo W. (eds.): *Religious Diversity in Post-Soviet Society. Ethnographies of Catholic Hegemony and the New Pluralism in Lithuania*. Farnham, 2012. 37–76.

rus tagjai Litvániában fontos szerepet játszottak a közéletben, nem egy esetben képviselői, miniszteri vagy akár miniszterelnöki rangot is elérve. A katolikus egyház nagymértékben megerősödött a két világháború közötti időszakban, megőrizve befolyását a társadalom minden szegmensében – a római katolikusok a lakosság kilencven százalékát tették ki ekkoriban.

A második világháború kitörése és az azt követő események alapján változtatták meg a baltiak életét: a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradéka értelmében a Szovjetunió több lépcsőben elfoglalta Észtországot, Lettországot és Litvániát. A szovjet vallásüldözés a társadalom szovjetizálásának részeként szenvedést okozott a hívőknek (letartóztatások, deportálások, adminisztratív diszkrimináció). A keletről érkezett hódítók fizikailag megsemmisíteni kívánták az intézményes egyházi közösségeket, méghozzá gyorsabban, mint ahogy az az orosz orthodox egyházzal történt az 1917-et követő időszakban.

1941-ben immáron nyugatról érkeztek a megszállók – a németek részben visszaállították az egyházak szabadságát, de az 1940 előtti állapotokról szó sem lehetett. A németek elsősorban arra ügyeltek, hogy az egyházak, a klérus szigorúan maradjon meg a hitélet keretein belül, s politikai kérdésekben egyáltalán ne foglaljon állást. Az 1944-es év a Baltikumban a németektől való felszabadulást és az újabb szovjet megszállást hozta magával. Mindazok a személyek, akik nem kívánták a szovjet diktatúrában leélni életüket, a menekülést választották – a szó fizikai és átvitt értelmében romba dőlt egyházakat a helyükön maradtaknak kellett újjáéleszteniük a háborút követő években, s mindennek a legkeményebb sztálinista diktatúra alatt kellett végbemennie.²

A gyorsan berendezkedő rezsim nem indított frontális támadást a litvániai katolikus egyház ellen a kommunista rendszer megszilárdulásáig, habár a többi balti felekezettel összehasonlítva létszámában és arányában Litvániában érte represszió a legtöbb főpapot és papot: 1945–1947 között a tizennégy püspök közül négyet letartóztattak és bebörtönöztek, illetve likvidáltak. 357 papot (megközelítőleg a papság egyharmadát) letartóztattak és Szibéria, Távol-Kelet és Közép-Ázsia vidékeire deportáltak 1944–1953 között.³ A római egyházhoz tartozó gyülekezeteknek az állam általi bejegyzése csupán 1948 második felében kezdődött meg, aminek eredményeként 1949 tavaszára 633 katolikus egyházközséget regisztráltak, azaz ennyi plébánia működhetett hivatalosan.⁴ Ezzel párhuzamosan a hittanoktatást betiltották, az egyházi vagyont államosították, és az egyház megszűnt jogi személy lenni.

A repressziók részeként a szovjet hatalom végeredményben sikertelen kísérletet tett egy katolikus, de a Vatikántól elszakadt „nemzeti egyház” létrehozására.⁵ Ennek részét alkotta az egyházmegyék adminisztratív úton történő, szovjet ízlés szerinti „összevonása” – ennek érdekében letartóztatták a vilniusi egyházmegye két apostoli adminisztrátorát,⁶ és nem en-

² A szovjet korszak katolikus egyházzal szembeni politikájának összefoglalója: Streikus, Arūnas: *Antykościelna polityka wladzy sowieckiej na Litwie (1944–1990)*. Warszawa, 2010.

³ A repressziót elszenvedett papok létszáma éves bontásban a következőképpen nézett ki: 1944 – 5 fő, 1945 – 58 fő, 1946 – 57 fő, 1947 – 41 fő, 1948 – 22 fő, 1949 – 91 fő, 1950 – 60 fő, 1951 – 17 fő, 1952 – 6 fő, 1953 – 5 fő. Streikus, Arūnas: *Represje wobec duchowieństwa na Litwie w latach 1944–1953*. In: Myszor, Jerzy – Dziurok, Adam (red.): *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*. Katowice, 2004. 76.

⁴ Mikłaszewicz, Irena: *Polityka sowiecka wobec Kościoła katolickiego na Litwie 1944–1965*. Warszawa, 2001. 68.

⁵ Laukaityte, Regina: *Attempts to Sovietize the Catholic Church in Lithuania, 1944–1949*. Lithuanian Historical Studies, vol. 3. (1998) No. 3. 112–113.

⁶ Apostoli adminisztrátor: a pápa által kinevezett kormányzó (rendszerint nem felszentelt püspök) abban az esetben, ha a hivatalosan kinevezett ordinárius nem kormányozhatja az egyházmegyéjét betegség, öregség vagy politikai okok miatt.

gedték meg, hogy helyükre újakat nevezzenek ki.⁷ 1949 májusában a kaunasi és a vilniusi egyházmegye „egyesült”, az adminisztrátora a szovjet hatalom bizalmasa, egyben a politikai rendőrség ügynöke, Juozapas Stankevičius lett. Ugyanerre a sorsa jutott a kaišiadorysi egyházmegye is, amelyet Kaunashoz „csatoltak”.⁸ Ezek a személyi és egyházmegyei változások a Szentszék engedélye nélkül történtek, és szöges ellentétben álltak a kánonjoggal és az egyházi hagyományokkal.⁹ A nemzeti egyház létrehozására irányuló szovjet akció végül nem hozta meg a várt eredményt: az egyetlen helyén hagyott adminisztrátor, az öregedő Kazimeras Paltarokas nem volt hajlandó szakítani Rómával és megtagadni a pápát. A szovjet hatóságok ettől fogva inkább megbízható, ellenőrizhető egyházi vezetők kinevezéséhez adták beleegezésüket.

A sztálini korszakot követő rövid enyhülésben a hitélet a balti államokban némileg fellendült (például lehetőség lett az elsőáldozások vagy bérmálások megtartására), a hatalom még számos bezárt templom megnyitását is engedélyezte. A deportált lelkesek – több tízezer viláigval együtt – hazatérhettek szülőföldjükre, minimális példányszámban vallásos irodalmat (imakönyveket, kalendáriumokat) is meg lehetett jelentetni. Ebben a rövid időszakban két üres püspöki széket betöltöttek Julijonas Steponavičius (panevezyszi egyházmegye) és Petras Maželis (telšiai egyházmegye) személyében. Az előbbi ugyanakkor 1961-ben egy kis észak-litvániai városkába, Žagarėba száműzték a hatóságok. Vincentas Sladkevičius 1957-ben lett titokban, de a Vatikán beleegyezésével püspökké szentelve, azonban 1959-ben a hatóságok arra kényszerítették őt, hogy egy kis faluba költözzön, ahol *de facto* háziőrizetben tartották egészen 1982-ig.

A Hruscsov-korszakban újult erővel kibontakozó egyház- és vallásellenes propaganda és gyakorlat (templombezárások,¹⁰ világi rítusok – névadás, felnötté avatás – bevezetése), kiegészülve az iparosodással járó modernizációval (városokba való költözés), óhatatlanul és visszavonhatatlanul egyre inkább kiszorította az egyházakat a helyi társadalomból, és a zömében katolikus litván társadalmat eltávolította az intézményes egyháztól. Amikor Leonid Brezsnyev 1964-ben átvette a Szovjetunió irányítását, alapvetően nem változtatott vallásellenes politikáján, de bizonyos közeledés volt érzékelhető a Vatikán irányába. A pápai állam *Ostpolitikja* próbálta megtalálni a *modus vivendit* a kommunista irányítású országokkal.¹¹ Ennek jegyében püspökszentelésekre került sor (igaz, csak apostoli adminisztrátori jogkörrel), de ez alapvetően nem javított az egyház helyzetén, és nem lendítette fel számottevően a lelkipásztori munkát.

⁷ Laukaityte: *Attempts to Sovietize the Catholic Church*, 125–126.

⁸ Streikus, Arūnas: *Lithuanian Catholic Clergy and the KGB*. Religion, State and Society, vol. 34. (2006) No. 1. 64.

⁹ Streikus, Arūnas: *The Resistance of the Church to the Soviet Regime from 1944 to 1967*. In: Anušauskas, Arvydas (ed.): *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Vilnius, 2001. 94–95.

¹⁰ Jellemző eset, hogy a vilniusi, már 1949-ben bezárt Szt. Kázmér templomot 1966-ban ateista múzeummal alakították át (az oltár helyére egy Lenin-szobrot helyeztek). A város más templomait (szovjet zsargonnal élve: „kultuszhelyeit”) szintén nem éppen a rendeltetési céljuknak megfelelően „hasznosították”: hulladékgyűjtő, húsraktár, építőanyag-lerakat, sportcsarnok, kiskorúak javítóintézete, klub, filmszínház, opera- és balettdíszlet raktár, levéltári raktár, lakások lettek a templomokból.

¹¹ A Vatikán kelet-európai politikáját XXIII. János pápa kezdeményezte, és utódai (elsősorban VI. Pál és II. János Pál) folytatták, abban a reményben, hogy a politikai enyhülés következtében a szovjet fennhatóság alatt létező egyházak számára nagyobb működési szabadságot lehet kieszközölni. Stehle, Hansjakob: *Eastern Politics of the Vatican, 1917–1979*. Ohio, 1981; Casaroli, Agostino: *A türelem vértanúsága*. Budapest, 2001.; Szabó Ferenc SJ: *A Vatikán keleti politikája közéről. Az Ostpolitik színe és visszája*. Budapest, 2012.

Az 1960-es években a litván (és a lett) egyházi vezetők előtt, korlátozott módon ugyan, megnyíltak a határok, de ennek súlyos ára volt: a Nyugatra kiutazó, a hatalomhoz lojális főpapoknak – közvetetten vagy közvetlenül – már az 1950-es évek elejétől részt kellett venniük a szovjet propaganda terjesztésében, elsősorban a hidegháborúval párhuzamosan kibontakozó békemozgalom eseményein.

A hatalommal szemben – a disszidens (ellenzéki) mozgalom és a „Krónika”

Az 1960-as évek végére, 1970-es évek elejére Litvániában megszorodtak a szervezett ellenállás, az ellenzéki jel. A szovjet hatalommal szembeszegülőket, elégedetlenkedőket a katolikus egyház gyűjtötte maga köré, és vezetésével sikerült létrehozni a Szovjetunió egyik meghatározó és nagy nyilvánosságot kapó disszidens mozgalmát. A mozgalom – amit főleg az 1970-es években figyelhetünk meg – nem uszított a litván állami berendezkedés ellen, céljait *békés eszközökkel*, a szovjet törvénykezés által meghatározott mozgástérben kívánta elérni. Nem volt véletlen, hogy a katolikus egyház lett az ellenzéki mozgalom katalizátora, hiszen a legsötétebb sztálini diktatúra alatt is bizonyos függetlenséget élvezett, és a későbbiekben az egyetlen olyan intézmény maradt, amelyet nem rendeltek közvetlenül a párt irányítása alá. Mélyen gyökerezett a távoli és a közeli múltban: a szocializmus előtti független időszak élő tanúja és emlékének életben tartója volt. Az országon belül szervezettséggel bírt, és a nagyon viszonylagos egyházi autonómia bizonyos működési keretet nyújthatott a disszidens mozgalom számára.¹²

Az 1968-tól 1972-ig terjedő időszakot a disszidens mozgalom kezdetének tekinthetjük, ekkor indult el a nyílt ellenállás. Az egyházat érintő – már említett – általános megkülönböztetésen felül igen komoly gondot okozott a papi utánpótlás kérdése. Az egyetlen megmaradt papi szemináriumba – amely Kaunas városában volt, és ide csak litvániai jelölteket vettek fel¹³ – egyre kevesebb jelentkezőt vehettek fel, s így féltő volt, hogy a rohamosan előregedő és kiháló papság nem tudja betölteni feladatát.¹⁴ Mindezek mellett a legsúlyosabb sérelem, amely az egyházat érintette, az 1966-os törvényi szabályozás volt. A Litván Szovjet Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Tanácsa (parlamentje) módosította a büntető törvénykönyv (Btk.) azon passzusait, melyek az állam és az egyház szétválasztását szabályozták. A 68. cikkely a szovjetellenes agitációt és propagandát, a 70. cikkely az állam ellen elkövetett súlyos bűncselekményt büntette, beleértve a szovjetellenes szervezetekben való részvételt, míg a 143. cikkely azon esetekre vonatkozott, ha valaki megsértette az állam, illetve az egyház, valamint az egyház és az iskola szétválasztására vonatkozó törvényeket.¹⁵ Ezeket a cikkelyeket a hatalom előszeretettel alkalmazta a disszidensek elleni perekben.

1968-tól kezdődően több írásos petíció született Litvániában, amelyeket a Szovjetunió Kommunista Pártja főtitkárának, Leonyid Brezsnyevnek, a Minisztertanács elnökének, Alekszej Kosziginnek és a litván főpapságnak címeztek, és azokat a klérus egy része is aláírta. A főbb sérelmeket sorolták fel: a papnevelde növendékeinek alacsony számát, a vallásos irodalom hiányát, a papi munka hátráltatását stb. A disszidens mozgalom számára a döntő állomás az 1971-es esztendőre esett: három nagyobb per bontakozott ki ebben az évben,

¹² Remeikis, Thomas: *Opposition to Soviet Rule in Lithuania, 1945–1980*. Chicago, 1980. 123–124.

¹³ A másik működő szeminárium Rigában volt, ott Litvánián kívülre képeztek ki papokat.

¹⁴ 1946-ban százötvenen tanultak a szemináriumban, 1949-ben már csak hatvanan, 1951-ben pedig már hetvenöten, 1965-re ez a szám huszonötre csökkent. Ettől az évtől kezdődően a hallgatók számát harminc főben határozták meg, 1974-től ellenben ötven szeminaristát engedélyeztek. Vö. Vardys: *The Catholic Church*, 86., 183., 201.

¹⁵ A teljes szöveget lásd: Vardys: *The Catholic Church*, 254–255.

mindhárom esetben azonos váddal: a gyermekek hitoktatása, amely a Btk. 143. cikkelyébe ütközött („*az állam és az egyház szétválásztása elvének megsértése*”). Juozas Šeškevičius jezsuita atya (aki megjárta a szovjet lágereket és börtönöket) és két plébános, Juozas Zdebskis és Prosperas Bubnys voltak a vádlottak; mindhármukat elítélték, s egy-egy év börtönbüntetést kaptak. A litván ellenállási mozgalom az ún. *Brezsnyev–Waldheim memorandummal* lépett a világ nyilvánossága elé 1972-ben.¹⁶ A levelet 17 054 fő írta alá egy évvel korábban, és az ENSZ főtitkárán, Kurt Waldheimen keresztül juttatták el az eredeti címzetthez, Brezsnyevhez. A levélben a katolikusok a többi szovjet állampolgárhoz hasonló, egyenlő elbánást kértek, valamint leszögezték, hogy a szovjet kormány korlátozza a vallásszabadságot és üldözi az egyházat. A litvánok ügye Nyugaton felkeltette a sajtó érdeklődését.

Az áttörés 1972 márciusában történt meg – ekkor jelent meg az első rendszeres szamizdat kiadvány a partizánmozgalom¹⁷ felszámolása óta: *A litvániai katolikus egyház krónikája* (*Lietuvos katoliku bažnyčios Kronika*, a továbbiakban: *Krónika*).¹⁸ Ennek számára moszkvai „testvérlapja” szolgált mintául, a *Napjaink eseményeinek krónikája* (*Hronyika tyekusih szobitij*), és elsősorban tényszerű információkkal látta el a hazai és a nyugati közvéleményt Litvániáról és az egyházzal.¹⁹ Az 1980-as évek elejére a *Krónikából* közel ötven szám látott napvilágot, míg 1989-re ez a szám elérte a nyolcvanegyét; az egyes számok terjedelme hetven-nyolcvan géppel írt oldal volt. A *Krónika* szerkesztője Sigitas Tamkevičius volt (1–57. szám), az akkori kybartai plébános, jezsuita szerzetes.²⁰ Letartóztatása után (1983) a szerkesztést Jonas Boruta, földalatti pap és szintén jezsuita vette át (58–81. szám).²¹ A szamizdat kiadása fölötti, természetesen nem hivatalos patronátust a két számúzott püspök, Steponavičius és Sladkevičius gyakorolta, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szerkesztő a fontosabb vagy (ideológiai–politikai értelemben) érzékenyebb cikkeket megmutatta a két, az ellenzéki mozgalmon belül nagy tekintélynek örvendő főpapnak.

¹⁶ A szövegét lásd: Vardys: *The Catholic Church*, 261–264.

¹⁷ Az „erdei testvéreknek” nevezett nemzeti partizánok (észtil: *metsavennad*, lettül: *meža brāļi*, litvánul: *miško broliai*) a balti országokban az 1944-et követő szovjet megszállás ellen fogtak fegyvert. A több tízezerre tehető szovjetellenes és függetlenségpárti partizánok a második világháborút követően is évekig tartó harcot folytattak a szovjet túlerővel szemben. Anusauskas, Arvydas (ed.): *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Vilnius, 2000.; Kuodyte, Dalia – Tracevskis, Rokas (eds.): *The Unknown War: Armed anti-Soviet Resistance in Lithuania in 1944–1953*. Vilnius, 2006.; Lukša, Juozas: *Forest Brothers: The Account of an Anti-Soviet Lithuanian Freedom Fighter, 1944–1948*. Budapest, 2009.

¹⁸ Az illegális lap minden egyes száma litván, angol, német (részletekben spanyol és orosz) nyelven fellelhető a következő internetes címen: <http://www.lkbkronika.lt/> (letöltés: 2021. jún. 17.) Vö. Spengla, Vidas: *The Church, the Kronika, and the KGB web*. Vilnius, 2002.

¹⁹ A *Hronyika* 1968-ban jelent meg először, de ez a szamizdat főleg az emberi jogokra koncentrált, s természetesen ezen belül jelent meg a vallási és a nemzeti jogok védelme.

²⁰ Sigitas Tamkevičius (1938–) 1955-ben lépett be a szemináriumba, 1962-ben szentelték pappá. Kochanowski, Jerzy (red.): *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, tom II. Warszawa, 2007. 286–287.

²¹ Jonas Boruta (1944–) már az érettségije után próbálkozott felvételizni a kaunasi szemináriumba, sikertelenül. A vilniusi egyetem fizika szakát végezte el, és a Litván Tudományos Akadémia Fizika Intézetében dolgozott 1970-től, ahol megvédte doktori fokozatát, de onnan 1982-ben elbocsátották. Az 1970-es években a földalatti szeminárium hallgatója, 1982-ben pappá szentelték, egy évvel korábban lépett be a jezsuita rendbe. Mint hatósági engedéllyel nem rendelkező pap sokat utazott az országban, így könnyebben szerezte be a *Krónikában* megjelenő anyagokat. Kochanowski: *Słownik dysydentów*, 239.

Az adott munkafázisokat (adatok gyűjtése, cikkek megírása, azoknak a szerkesztőhöz való eljuttatása, a szamizdat legépelése, sokszorosítása, terjesztése) különböző személyek végezték, akik mit sem tudtak a másik szerepéről. Az anyaggyűjtés Tamkevičiusra hárult, és munkájába – kerülendő a provokációt vagy a tárgyi tévedéseket – csak azokat a személyeket vonta be, akikben maximálisan megbízott; az utóbbiak szintén a bizalmukba fogadott embereként kaptak anyagokat. Az anyaggyűjtők és az egyes számok előkészítői (például a gépelést végző személyek) az illegális női rendek tagjai voltak, akik a *Krónika*val világi munkájukon túl foglalkoztak. Tamkevičius visszaemlékezései szerint csak öt ember tudta, hogy ő a *Krónika* szerkesztője, további tizenöt csak sejtette.²² Itt jegyezzük meg, hogy Tamkevičiusnak a papok korabeli specifikus helyzete miatt volt ideje foglalkozni a lappal – sok szabadidővel rendelkezett (nem kellett hitoktatnia vagy lelkipraktikákat vezetnie, vasárnaponként egy-két misét kellett tartania), és ebbe az is belefért, hogy időről-időre Moszkvába utazzon a *Krónika* friss számával.

A *Krónika* rendszerint két példányban készült (az egyik egy indigóval készített másolat volt), elővigyázatosságból az eredeti kéziratokat elégették. Ezeket a példányokat tovább sokszorosították (írógéppel, majd ERA-típusú sokszorosítóval, amit a szerkesztők illegálisan szereztek be). Azonnal orosz nyelvű fordítás is készült, amit eljuttattak a moszkvai jogvédők-höz, valamint a nyugati követségek képviselőihez, akik a megkapott anyagot Nyugatra továbbították. Az 1970-es évek végén és az 1980-as években némileg könnyebben utazhattak be turisták Litvánia területére, így nem kellett a *Krónika* számait Moszkvába juttatni, hanem elég volt egy megbízható emigráns (mindenekelőtt egyházi) személynek odaadni mikrofilm formájában.²³ Ennek a remekbe szabott konspirációnak köszönhetően a *Krónika* szerkesztőire és munkatársaira „vadászó” KGB-nek nem sikerült sem megszüntetnie a szamizdat kiadását, sem megcáfolnia a bírósági tárgyalások alatt a *Krónika*ban megjelent adatokat, ahol a szamizdat munkatársai elleni vád rendszerint a „szovjetellenes propaganda és agitáció” volt.²⁴

S ez is volt a cél: hiteles hírforrás lenni a litvánok és a külföld (elsősorban a Vatikán) számára. A *Krónika* indulásától fogva az „igazság fegyverével”, a tények erejével harcolt a gonosz ellen. Minden egyes számot bevezetett egyfajta „előszó”, amely az aktuális helyzetet próbálta elemezni. A szamizdat hasábjain több állandó rovat is jelentkezett: „A szovjet iskolában” című rovat tényekkel alátámasztva rendszeresen beszámolt a vallásos tanulók hátrányos megkülönböztetéséről. A Szovjetunió más részein (Fehéroroszországban, Ukrajnában, Moldáviában, illetve az ázsiai részekben), kisebbségben élő katolikusokról is számot adott az újság. Állandó hírekkel szolgált a hívőket sújtó zaklatásokról, letartóztatásokról, a vallásos emberek hátrányos megkülönböztetéseiről, publikálták a bebörtönzöttek, száműzöttek leveleit és visszaemlékezéseit, de a *Krónika*ban lehetett olvasni az egyes egyházmegyékből származó híreket, tudósításokat is.

Mai szemmel nézve igencsak feltűnik az a sallangmentes, szinte száraz stílus, amit a *Krónika* képviselt, viszont ennek magyarázata egyszerű: a konspirációs körülmények közepette nem lehetett hosszú és mélyenszántó filozófiai fejtegetésekbe bonyolódni; erre sem igény, sem lehetőség nem volt. Ugyanakkor ezek a hírek a belföldi és külföldi olvasók számára

²² Wołowski, Paweł – Korzeniowska, Katarzyna: *Jak służyć Bogu przechytrzyć KGB. Rozmowy z twórcami „Kroniki Kościoła Katolickiego na Litwie”*. Warszawa, 2006. 29–30.

²³ Wołowski–Korzeniowska: *Jak służyć Bogu*, 27. Tamkevičius figyelme arra is kiterjedt, hogy az általa használt írógép betűit kis fűrésszel átrészeltte, hogy a KGB ne tudja rábizonyítani a *Krónika* előállítását.

²⁴ Bružas, Ardydas: *Kościół katolicki i ruch dysydencki na Litwie*. Obóz, No. 23. (1992) 18–21.

igazolták, hogy Litvániában a vallást nem tudták teljesen megsemmisíteni a szovjetek. Ugyanakkor a *Krónika* a maga módján képes volt hatást gyakorolni a társadalomra – a püspököket nem egy esetben finoman, de határozottan figyelmeztette, hogy ne legyenek túl lojálisak a hatalomhoz. A kiadványt rendszeresen használták a Vatikáni Rádió, a szovjet területekre sugárzó Szabadság Rádió, az Amerika Hangjai munkatársai. Ilyen formában egy vizszacsatolós információs rendszer alakult ki: gyakran előfordult, hogy a Nyugatról sugárzott rádióadásokból értesültek a litvánok, mi is történik valójában a szülőföldjükön, a hírhez viszont a nyugati újságírók a kis példányszámú szamizdatokból jutottak hozzá.

A hatalom válasza nem késlekedett: az 1974-ben megkezdődött perben az öt vádlottat (Virgilijus Jaugelis, Antanas Patriubavičius, Paulius Petronis, Petras Pliuira-Plumpa és Jonas Stašaitis) szovjetellenes propagandával és a szovjet állam ellen irányuló és azt rágalmazó írások előállításával és terjesztésével gyanúsították, pontosabban szólva a *Krónika* sokszorosítása és terjesztése volt a fő bűnük. Plumpa kapta a legszigorúbb büntetést, őt a bíróság nyolc év kényszermunkára ítélte, Petronis négy év hasonló jellegű büntetésben részesült, ketten felfüggesztett börtönbüntetést kaptak. A legfiatalabb vádlottat, a huszonnyolc esztendőes Jaugelist két év börtönre ítélték.²⁵ Nem mellesleg Szergej Kovaljovot, orosz emberjogi aktivistát, a *Hronyika* egyik szerkesztőjét Moszkvában tartóztatták le, de Vilniusban állították bíróság elé. A vád alapja az volt ellene, hogy megtalálták nála a litván *Krónika* néhány példányát, valójában a szamizdat nyugati „terjesztését” vállalta magára. A kiszabható legsúlyosabb büntetést kapta: hét év munkatábor. A tárgyalásra eljött az egyik legjelentősebb orosz emberjogi aktivista, Andrej Szaharov (aki egyébként ebben az évben, tehát 1975-ben kapta meg a béke Nobel-díjat).

A *Krónikán* kívül természetesen más szamizdat kiadványok is felbukkantak Litvániában. 1975-ben jelent meg először az *Aušra (Hajnal)*,²⁶ amely főleg a nemzeti öntudatot állította a középpontba. A szamizdat szerkesztői közé tartozott a *Krónikánál* már említett Sigitas Tamkevičius (1975–1976, az első négy szám), illetve az irodalmi vonzalmairól ismert Lionginas Kunevičius atya (1976–1988, 5–41. szám). A kiadvány nagy teret szentelt a nemzeti kérdéseknek (például a litván nemzet diszkriminációja), valamint a szovjetunióbeli vallási problémáknak és a társadalom erkölcsi hanyatlásának. Mindegyik számát újra nyomtatták az Egyesült Államokban.²⁷

A *Dievas ir Tėvynė (Isten és Szülőföld)* első száma 1976-ban jelent meg, katolikus kulturális-vallási újsággént jellemezhető, fő céljaként a katolicizmus védelmét tűzte ki.²⁸ A lap, amely egészen 1981-ig jelent meg az illegális mariánus rend²⁹ tagjai szerkesztésében, ti-

²⁵ Sapiets, Marite: *Lithuanian Catholics on Trial*. Religion in Communist Lands, vol. 3. (1975) No. 4–5. 11–13.

²⁶ Szerkesztői az első litván folyóiratot, az *Aušrát* tekintették előfutárnak (1883–1886), mely a latin ábécé betiltása után látott először napvilágot Kelet-Poroszországban, és onnan csempészték be példányait.

²⁷ Kochanowski: *Slownik dysydentów*, 38.

²⁸ Sapiets, Marite: *Religion and Nationalism in Lithuania*. Religion in Communist Lands, vol. 7. (1979) No. 2. 83.

²⁹ A mariánusok (hivatalosan: *Congregatio Clericorum Regularium Marianorum sub titulo Immaculatae Conceptionis Beatissimae Virginis Mariae*, MIC) klerikus szerzetes kongregáció, amely Lengyelországban jött létre a 17. században; litván területeken is hamar elterjedt, központjuk Marijampolė városában volt. A szovjet korszakban az illegáltságban működő mariánusok aktívak voltak a hitoktatás területén, a kongregáció tagja volt az egyházi hierarchia köréből – többek között – Vincetas Sladkevičius bíboros és Liudvikas Povilonis érsek is.

zenkilenc számot élt meg, és az USA-ban később újra nyomtatták.³⁰ Főleg a lelkipásztorok igényeit elégítette ki, és a papságnak készült az 1977-ben meginduló két szamizdat: a *Tiesos Keliás (Az igazság útja)* és a *Rüpiñtojélis (A szenvedő Krisztus)*, a lapok célja olvasóinak keresztény és nemzeti szellemben való formálása volt.³¹ Szintén egyházi kötődésű volt a *Lietuvos Ateitis (Litvánia jövője)* című szamizdat (megjelent 1979–1986 között), főleg a fiatalokhoz szólt, és nemzeti–vallási irányultságú írásoknak adott helyet.³²

1978. október 16-án azt a Karol Wojtyła krakkói érseket választották pápává, aki a vasfüggöny innenső oldaláról érkezett.³³ Erre mintegy válaszul közel egy hónappal később (1978. november 13.) Moszkvában megalakult – a hasonló jellegű, de korábban létrehozott Szovjetunióbeli Hívők Jogait Védő Keresztény Bizottság³⁴ mintájára – a *Katolikusok Jogait Védő Bizottság* (litvánul: *Tikinčiujų teisėms ginti katalikų komitetas*). A testületet öt pap – Alfonsas Svarinskas, Vincentas Vėlavičius, Juozas Zdebskis, Sigitas Tamkevičius és Jonas Kauneckas – alkotta.³⁵ Első nyilatkozatukban leszögezték, az ateistákkal egyenlő jogokért fognak harcolni a hívők számára, hiszen a Szovjetunió alkotmánya, illetve az ország által aláírt több nyilatkozat (például a Helsinki Konferencia záródokumentuma) kimondja a szabad vallásgyakorlatot, és biztosítja a lelkiismeret szabadságát. Ötéves fennállása során a Bizottság 53 nyilatkozatot tett közzé, amelyeket a szovjet vagy a nyugati kormányzatokhoz intéztek. A Bizottság tevékenységét a konkrét jogtipró esetek kapcsán, melyeket a fentebb említett hazai és külföldi törvényi kötelezettségek kontextusába illesztette be, a korabeli népszerű diszsidens jelszó, a „*Tartsátok be a saját törvényeiteket!*” fejezi ki legszemléletesebben.³⁶

Az 1970-es évek végére a leglátványosabb és legnagyobb tiltakozást 1979 októberében az a petíció hozta, amelyben összesen 148 149 aláíró kérte az ország vezetőjét, Brezsnjevet, hogy szolgáltassák vissza a hatóságok az egyháznak az 1961-ben elkobzott klaipeđai templo-

³⁰ Kochanowski: *Slownik dysydentów*, 41.

³¹ Kochanowski: *Slownik dysydentów*, 74.

³² Kochanowski: *Slownik dysydentów*, 55.

³³ Corley, Felix: *Soviet Reaction to the Election of Pope John Paul II*. Religion, State and Society, vol. 22. (1994) No. 1. 44–45.

³⁴ A Szovjetunióbeli Hívők Jogait Védő Keresztény Bizottság 1976 decemberében jött létre, egyik alapítója Gleb Jakunyin orosz orthodox pap. A szervezet fő feladata a szovjet birodalom keresztény hívőinek (orthodoxok, katolikusok, protestánsok, elsősorban a kiségyházak [baptista, adventista, pünkösdisták]) üldözésének dokumentálása és nyilvánosságra hozatala volt.

³⁵ A *Bizottság* összetétele jellemző: felsorolásunkban az első két személy (Vėlavičius, szül. 1914-ben, felszentelve: 1938-ban, Svarinskas szül. 1925-ben, felszentelve: 1950-ben) megjárta Sztálin lágereit, a következő kettő (Zdebskis, szül. 1929-ben, felszentelve: 1952-ben, Tamkevičius, szül. 1938-ban, felszentelve: 1962-ben) az 1960-as években aktív szerepet vállalt a katolikus mozgalomban, míg a legutolsó, Kauneckas (felszentelve: 1977-ben) már teljesen a szovjet időkben nevelkedett fel.

³⁶ Nem ez volt az első jogvédő szervezet a szovjet Litvániában: a Litván Helsinki Bizottság alakuló ülése szintén Moszkvában zajlott 1976. december 1-jén. A Bizottság megalakulásakor öt tagból állt, és erőteljesen érvényesült benne a „katolikus jelleg”: a tagok legidősebbikje Karolis Garuckas jezsuita atya; Viktoras Petkus hívő katolikus világi személy; Ona Lukauskaitė-Poškienė költőnő, aki megjárta a szibériai lágereket; Tomas Venclova költő, műfordító, annak az Antanas Venclovának a fia, aki a szovjet megszálláskor 1940-ben vezető pozícióhoz jutott; végül Eitan Finkelštejn zsidó aktivista volt. A Bizottság a Helsinki Zárónyilatkozatban lefektetett elvek szovjetunióbeli betartását szerette volna elérni. 1981 végéig a Bizottság több mint harminc dokumentumot és nyilatkozatot bocsátott ki, amelyekben felhívta a figyelmet a szovjetunióbeli jogsértésekre. Mivel a Litván Helsinki Bizottság az 1970-es évek végére gyakorlatilag beszüntette tevékenységét (a tagok kilépése, halála vagy emigrálása miatt), annak jogvédő feladatait a Katolikusok Jogait Védő Bizottság vette át.

mot. Az újonnan, 1954 és 1960 között elkészült épületet a hivatalos szervek azonnal bezárták és koncertteremmé alakították át (a templom építésénél maguk a hívők is dolgoztak, a munkákhoz az állam pénzügyileg nem járult hozzá). A tiltakozás méreteire jellemző, hogy 1589 összefűzött oldalt tettek ki az aláírások, és még 56 fényképet is csatoltak az albumhoz.³⁷

Az 1970-es években a szovjetek valamivel nagyobb – relatívan értelmezendő – szabadságot engedélyeztek az egyházi vezetőknek, már ami a külföldi kapcsolatokat illeti. 1975-ben Romualdas Krikščiūnas püspök vezetésével tizenöt pap utazhatott Rómába, ugyanebben az évben Litvániába érkezett a kelet-berlini érsek, Alfred Bengsch bíboros. Egy évvel később egy litván delegáció látogathatta meg a Philadelphiában megtartott nemzetközi eucharisztikus kongresszust. A magyar olvasó számára érdekes adalék lehet, hogy Lékai László bíboros, esztergomi érsek 1979 októberében Litvániába látogatott. A magyar főpap a kaunasi székes-egyházban szentmisét celebrált és (német nyelven) szentbeszédet mondott. Az esemény több ezer embert mozgatót meg, ugyanakkor Lékai arról próbálta meggyőzni litván kollégáit, hogy nem szabad ellenkezni a világi hatalommal.³⁸

Az 1980–1981-es esztendőket az ezt megelőző évtizedekben nem tapasztalt, példátlan eseményeket hoztak, összefüggésben a szomszédos Lengyelországban egyre erősödő *Szolidaritás* szakszervezeti mozgalommal. Luokė helység plébánosát, Leonas Šapokát a saját házában gyilkolták meg 1980 októberében. Az áldozatot halála előtt több órán keresztül kínozták, de a házban található értékeket az elkövetők nem vitték el. Leonas Mažeika plébánost a főbér-lőjével együtt gyilkolták meg 1981 augusztusában. Még furcsább volt Bronius Laurinavičius halálesete 1981 novemberében: a szemtanúk szerint néhány ember fényes nappal a papot egy billenőkocsi alá lökték. Különösen érzékenyen érintette az emberjogi harcosokat Zdebskis halála, aki 1986-ban tisztázatlan körülmények között hunyt el (hivatalosan autóbalesetet szenvedett).³⁹ Ugyanakkor a szovjet egyházpolitika mintha engedékenyebbnek látszott volna ezekben az időkben. 1980-ban megjelenhetett egy rövid családi katolikus katekizmus, hatvanezer példányban, „*Hitünk fénye*” címmel, rá két évvel a szertartásokat segítő két könyv is: a 152 oldalas katolikus direktórium és liturgikus naptár, illetve egy tizkötetes litván nyelvű misekönyv, amely lehetővé tette a nemzeti nyelven való misézést.⁴⁰ Ebben az engedékenyebbnek tűnő légkörben vett részt 1983 áprilisában négy litván püspök (Povilonis, Sladkevičius, Vaičius, Krikščiūnas) a minden ötödik évben megteendő *ad limina* látogatáson II. János Pál pápánál (az első ilyen típusú látogatás a második világháború befejezése óta 1971-ben történt). A püspökök három hétig tartózkodtak Rómában, és a szovjeteknek is érdekükben állt a látogatás engedélyezése, hiszen az egyházi vezetők kiutazása azt sugallta a nyugati közvéleménynek: nincsen számottevő vallásüldözés a Szovjetunió területén.⁴¹

Moszkva szempontjából az igazi „trófeát” a Bizottság két meghatározó tagjának letartóztatása és elítélése jelentette. Svarinskas és Tamkevičius voltak 1971 óta az első papok, akiket börtönbe vetettek. 1983 januárjában a Bizottság szóvivőjét, Svarinskast tartóztatták le, ügyét

³⁷ Sz. n.: *The Fight for the Church in Klaipėda, Lithuania*. Religion in Communist Lands, vol. 9. (1981) No. 3–4. 137–146.

³⁸ Streikus: *Antykościelna polityka*, 198.

³⁹ Kochanowski: *Słownik dysydentów*, 296. Nem maradtak ránk a KGB archívumában a jogvédő katolikus papok operációs aktái – így nem lehet közvetlenül és minden kétséget kizáróan bizonyítani a szovjet politikai rendőrség bűnösségét a halálesetekben. Streikus: *Antykościelna polityka*, 210–211.

⁴⁰ Sapiets, Marite: *A New Hard-line Policy towards Catholic Clergy in Lithuania*. Religion in Communist Lands, vol. 11. (1983) No. 3. 334.

⁴¹ Sapiets: *A New Hard-line Policy*, 336.

három hónapos előkészítés után (emlékeztetőül: a 1970-es évek eleji perekon egy éven át dolgoztak), május elején tárgyalták Vilniusban. Az volt a vád ellene, hogy gyalázta a szovjet rendszert, és antiszociális tettek elkövetésére bujtotta fel az ifjúságot. Elítéléséhez a büntető törvénykönyv 68. cikkelyét alkalmazták („szovjetellenes agitáció és propaganda”), és a maximális büntetést kapta: hét év börtönt, illetve öt év száműzetést.⁴²

A Bizottság másik tagját, Tamkevičiust Svarinskas tárgyalásakor tartóztatták le a bíróság épületében. Az ő tárgyalására 1983 decemberében került sor, és négy napig tartott. Végül hat évnyi börtönt és négy év száműzetést kapott. A tárgyalások egyébként sok hasonlóságot mutattak, mindkettő zárt volt, csak csekély számú hozzátartozó lehetett jelen, és mindkettőt a vilniusi legfelsőbb bíróságon tartották.⁴³ A két pap letartóztatása azt is jelentette egyben, hogy a Katolikusok Jogait Védő Bizottságnak fel kellett függesztenie nyilvános működését. Jellemző a szovjet hatalom hajlíthatatlanságára a két jogvédő pappal szemben, hogy mindketten letöltötték a büntetésüket: Svarinskas 1988 nyarán, míg Tamkevičius 1988 késő őszen, tehát jócskán a peresztrójka meghirdetését követően szabadult és térhetett vissza hazájába.

Összegzés

Az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején a Litvániában kibontakozó ellenzéki mozgalom a katolikus egyház köré szerveződött – s egyben megalakult a Szovjetunió egyik legszervezettebb és legnagyobb eredményeket felmutató disszidens csoportosulása. Ennek a mozgalomnak a szócsove a *Litvániai Katolikus Egyház Krónikája* volt, amely híven tükrözte a korabeli szovjet állapotokat. A szamizdat az emberi és nemzeti jogok, illetve a vallásszabadság védelmezőjeként lépett fel s kapcsolódott be a szovjet emberi jogi küzdelmekbe. Ennek jegyében alakult meg Karol Wojtyła krakkói érsek pápává választása után és működött öt éven keresztül a Katolikusok Jogait Védő Bizottság. A *Krónikának* köszönhetően egyébként a litvániai katolikus egyház 1970–1980-as évekbeli történéseivel az utókor sokkal jobban tisztában van, mint a többi baltikumi keresztény közösség történetével, hiszen a szamizdatot lehet (sőt, kell is, megfelelő kritikával) forrásként olvasni, illetve kezelni.

A szovjet hatalom a katolikus egyházra (ideológiai) ellenfélként, mi több, (megsemmisítendő) ellenségként tekintett, hiszen az utóbbi kezében olyan eszközök voltak, amivel meg lehetett ingatni az „evilági paradicsomba” vetett hitet. Az egyházzal szembeni nyomás az évtizedek során ugyan hektikusan változott, de folyamatos volt, és még a gorbacsovi peresztrójka éveit is fennállt. A balti országokban a szovjet rendszer nagyobb ellenállásba ütközött (az észtek, a lettek és a litvánok „visszanyúlhattak” a két világháború közötti államigazgatáshoz, demokratikus hagyományaikhoz), mint például a szláv (ukrán és belorusz) tagállamokban, ami kétségkívül a terület nyugati (latin) civilizációhoz való kötődéséből fakadt. Litvánia esetében a szovjet disszidens jelenséget segítette, hogy ezen tagállam még a szovjet időszakban is megőrizte etnikai karakterét (a litvánok a lakosság nyolcvan százalékát tették ki, és nagyobb betelepítési akciók nem történtek, ellentétben Észtországgal vagy Lettországgal) és vallási homogenitását (a litvánok döntő többségben katolikusok voltak, míg a lettek és az észtek az evangélikus, illetve az orthodox, kisebb részben pedig a katolikus egyházhoz tartoztak).

⁴² *The Trial of Reverend Alfonsas Svarinskas*. http://www.lkbkronika.lt/images/en/chr/chronicle_58.pdf. (letöltés: 2021. jún. 17.)

⁴³ Sapiets, Marite: *Lithuanian Catholics Appeal to the Kremlin*. Religion in Communist Lands, vol. 12. (1984) No. 2. 202–203.

A litván függetlenség kikiáltásának egyik legnagyobb nyertese és „haszonélvezője” éppen a katolikus egyház lett, visszanyerve teljes rangú közéleti szerepét, társadalmi szerepvállalását. Ugyan az egyház nem térhetett vissza abba az állapotba, ami a szovjet megszállás előtti időszakban jellemezte, de vallásosság tekintetében a balti államok közül Litvánia elsőbbsége kétségtelen. A kommunista hatalom és a litván katolikus egyház közötti több évtizedes – erősen egyenlőtlen – küzdelem kihatott napjaink történéseire is, ennek alátámasztásául álljon itt egy egyszerű tény: 2019-ben Ferenc pápa Sigitas Tamkevičiust, Kaunas nyugalmazott érsekét, a *Krónika* volt szerkesztőjét, szovjet politikai foglyot bíborosi rangra emelte.

GÁBOR LAGZI

Against Soviet Rule – The Story of a Lithuanian Catholic Samizdat

In the late 1960s and early 1970s the opposition movement in Lithuania was primarily formed around the Catholic Church, and it had become one of the most organized and successful dissident group in the Soviet Union. The primary mouthpiece of this movement was the illegally published newspaper *Chronicle of the Catholic Church in Lithuania*, which positioned itself as the defender of human and national rights, as well as the freedom of religion. The *Chronicle* grants us insight into the events concerning the Catholic Church in the 1970s and 80s and serves as a historical source. The dissident movement against the Soviet Union in Lithuania was helped by the fact that the country managed to keep its ethnic identity (80% of the population was Lithuanian, and there were no large-scale attempts at colonisation, as opposed to Estonia and Latvia), and also religious homogeneity (Lithuanians were mostly Catholic, while the majority of Latvians and Estonians were Lutherans or Orthodox, and only a minority were Catholics).

SLACHTA KRISZTINA

A diktatúra szép kerek világa

*Az NDK és a keletnémetek a szocialista blokkban**

Szovjetizálás a szovjet zónában

A Németország négy megszállási övezetéből kialakuló két blokk, az 1949-re két önálló államként megszilárduló országrészek szembenállása, a politikai rendszerek, a hatalomgyakorlás ellentétes útjai mellett azok gazdasági, kulturális, mentalitásbeli különbségei is egyre inkább nyilvánvalóvá váltak, fokozva, majd „bebetonozva” a kettészakadó országrészek korábbi regionális jellegzetességeiből fakadó eltéréseket.¹ A Marshall-segélyt elfogadó NSZK a „gazdasági csoda” éveit élte, az újjáépítés után virágzásnak indult a gazdaság, a kiépülő jóléti állam és fogyasztói társadalom bősége tömegek számára hozta el az addig soha nem ismert magas életszínvonalat. Mindeközben az NDK-t elhagyni szándékozó állampolgárok nyomása, a számtalan egyéni történet, tragédia a hétköznapi emberek mindennapi tapasztalatának szintjén is folyamatosan életben tartotta és táplálta a keletnémet államon belüli feszültséget, a permanens krízis állapotát. Míg a politika világában és az erőltetett társadalom-átalakítási folyamat nyomán jelentkező feszültségcök az összes többi szovjetizált kelet-európai országot feszítették, addig az NDK-nak a kiutazni vágyó emberek tízezreinek folyamatos nyomásával is szembe kellett néznie negyven éves történelme során.

A szovjetek által 1945 tavaszán megszállt, későbbi keletnémet országrészben gyakorlatilag nem volt meg az a rövid, polgári demokratikus átalakulás lehetőségét jelentő néhány éves időszak, mint több más, a szovjet zónába került országban, ám a kelet-európai országokhoz hasonló folyamatok zajlottak itt is. A második világháború befejezése után a területet az NDK 1949-es megalapítása előtt hivatalosan Szovjet Megszállási Övezetnek (*Sowjetische Besatzungszone*, SBZ), a köznyelvben viszont csak zónának nevezték, ahol a szovjet tanácsadók és a Vörös Hadsereg mellett a politikai rendőrség, az NKVD/NKGB uralta a mindennapokat.² A politikai élet szovjetizálásával párhuzamosan a gazdasági élet is teljesen átalakult, az államosítás és kollektivizálás közellátásra gyakorolt hatását a hatalmas jóvátételi kötelezettség csak tovább fokozta.³ A szovjet megszállási övezet gazdaságának jövőjére vonatkozóan is nagyívű és mélyreható tervekkel rendelkeztek a szovjetek és a Moszkvából 1945-ben Berlinbe visszatért KPD-vezetés.⁴ Első lépésként a nagybirtokok államosítását és tulajdonosainak elűzését tervezték, ezután a nagyparaszti gazdaságok, végül minden magántulajdonban lévő

* Utalás az alábbi kötetre: Wolle, Stefan: *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989*. Berlin, 1998.

¹ Fulbrook, Mary: *Németország története*. Budapest, 1997. 12., 203.

² Gieseke, Jens: *DDR-Staatssicherheit. Schild und Schwert der Partei*. Berlin, 2001.

³ Wehler, Hans Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bundesrepublik und DDR, 1949–1990*. München, 2008. 101.

⁴ Kommunistische Partei Deutschlands, Németország Kommunista Pártja.

paraszti gazdaságot kollektivizáltak.⁵ Az ún. szovjet katonai adminisztráció⁶ 1945. október 30-i parancsa alapján a német birodalmi állam, valamint az NSDAP és bármilyen szervezeti birtokában lévő tulajdont elkobozták, melynek során az országrész teljes ipari kapacitásának kereken felét államosították. 1948 áprilisára a kisipari üzemeket leszámítva teljeskörűen megvalósult a gazdaság államosítása, ami a szocialista típusú tervgazdálkodás alapjainak lerakását is jelentette.

Az 1949-ben bevezetett intézkedések alapján az NDK-ban 1955-ig szigorúan szovjet mintára történt a tulajdonviszonyok és a gazdasági berendezkedés átszervezése, melynek célja a teljes körű szocialista tervgazdálkodás megvalósítása volt. Az 1950-es évek közepére a legfontosabb termelő ágazatokat, az energiaszektor, az acélgéártást, a vegyipart és a főbb ipari üzemeket államosították, valamint a nagykereskedők tulajdona is teljes egészében állami tulajdonba került. Mindezek a társadalom-átalakító folyamatok, a társadalom hagyományos szerkezetébe való erőszakos beavatkozások folyamatosan táplálták a keleti országrészből való elvándorlást. 1949-ig összesen 6230 nagybirtokost fosztottak meg földjüktől, ehhez a számhoz azonban hozzáadódik az a nagyjából négyezer önálló paraszti birtok, melyek nagyobbak voltak száz hektárnál. A kisajátított földterületet parcellákra felosztva mezőgazdasági munkásoknak, a keleti területekről menekülteknek és kitelepítetteknek, valamint kisbirtokos parasztnak osztották szét. A mezőgazdasági célokra hasznosítható földterület közel egyharmadát érintette a földreform, az ily módon „elfoglalt” földekre pedig 210 000 ún. újparasztnak telepítettek.⁷ A nehézségek miatt a megélhetést nem biztosító törpebirtokok új gazdáinak harminc százaléka 1952-ig fel is adta a gazdálkodást, sok esetben el is hagyták az országot.⁸

Az 1949-ben két külön német államként megszilárdult német megosztottság nyomán folyamatosan áramlott a lakosság a berlini fal megépítéséig a három nyugati megszállási övezetből létrehozott NSZK-ba. A kommunista irányítású, agresszív társadalom-átalakító folyamatok, a társadalom hagyományos szerkezetébe való erőszakos beavatkozások a keleti országrészből éveken át tartó tömeges elvándorlást generáltak. A szovjetizálódó keletnémet államot – annak ellenére, hogy 1950-ig 4,5 millió menekült és kitelepített német érkezett területére – folyamatos lakosságcsökkenés sújtotta, ami több tényező együttes eredményéből adódott. Az elvándorló népességcsoport jelentős része, becslések szerint körülbelül negyven százaléka a német keleti területekről kitelepített, ún. továbbköltöző család volt, akik vagy nem látták a jövőjüket biztosítva, vagy a már az NSZK területén élő családtagjaikhoz, rokonaikhoz költöztek tovább.⁹

Az 1950-es évek elején kezdődött meg a magántulajdonban maradt gazdaságok szovjet mintára történő kollektivizálása, kolhozosítása, az elsődleges érv a közellátás javítása, a városi munkásság élelmiszerellátásának biztosítása volt. Ennek hiányosságait könnyen lehetett propaganda-filmekkel és feltupírozott hírekkel az önálló parasztság reakciós, a szocialista fejlődést szándékosan gátló, sőt szabotázs-jellegű hozzáállására fogni, őket bűnbakként

⁵ Schöne, Jens: *Das sozialistische Dorf. Bodenreform und Kollektivierung in der Sowjetzone und DDR*. Leipzig, 2008. 162.

⁶ Sowjetische Militäradministration, SMAD, ami az NDK hivatalos megalakulása, 1949. október 7. előtt az ún. Szovjet Megszállási Övezet (Sowjetische Besatzungszone, SBZ), katonai alapú vezetése. Gieseke: *DDR-Staatssicherheit*, 12.

⁷ Bauerkämper, Arnd: *Die Sozialgeschichte der DDR*. München, 2005. 31.

⁸ Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 102.

⁹ Beer, Mathias: *Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen*. München, 2011. 30.

beállítani.¹⁰ 1958-ban született meg a döntés arról, hogy az összes paraszti gazdaságnak be kell lépnie a szovjet típusú termelőszövetkezetekbe.¹¹ Az „önkéntességet” harsogó agresszív propaganda, az elnyomó adminisztratív intézkedések és az önálló parasztság érdekeinek teljes körű figyelmen kívül hagyása nyomán hetvenezer gazdaságot adtak fel addigi tulajdonosaik, egyszerűen hátrahagyva földjüket, házukat, jószágaikat.¹² A parasztság kikényszerített szövetkezetesítése nyomán összesen mintegy huszonötezer család hagyta el az NDK-t, tovább fokozva az országból való elvándorlást. A berlini fal 1961. augusztus 13-i megépítéséig lehetőség volt arra, hogy azok, akik az NDK-ban szovjet mintára kiépült államberendezkedéssel nem értettek egyet, vagy egyéni boldogulásuk érdekében inkább Nyugat-Németországot választották, átjuthattak Berlin nyugati felébe, onnét pedig az NSZK-ba. Az országot tömegesen elhagyók között – mint a kivándorlók között mindig – többségben voltak a jól képzett, jó munkaerőnek számító fiatal szakemberek.¹³ Az elvándorlás mértéke az NDK fennmaradásának demográfiai és gazdasági alapját veszélyeztette: 1950 és 1961 között összesen 3,4 millió keletnémet hagyta el az NDK-t.¹⁴ A Fal felépítése pedig egyben a mezőgazdaság kollektivizálásának „siker” lezárását is jelentette, mivel csak így sikerült megállítani a parasztság elvándorlását, a vidék szinte teljes kivérzését.

A Berlint kettészelő szektorhatár lezárására már többször tett kísérletet a keletnémet hatalom, de ezt a lépést végül csak 1961 nyarán, az áttelepülők hatalmas számára hivatkozva tették meg: az év januártól a Fal felépítéséig 155 000,¹⁵ más források szerint 180 000¹⁶ fő hagyta el az NDK-t. A számokat az utolsó hónapban felduzzasztotta Walter Ulbricht legendás és feltételezhetően szándékosan tett és menekülési pánikot kiváltó megjegyzése június 15-én, mely szerint „*Niemand hat die Absicht, eine Mauer zu errichten*” – vagyis, senkinek sem áll szándékában falat emelni. Ezek a számok azonban szinte eltörpülnek az 1953-as, a kivándorlás szempontjából „rekord” év adataitól, amikor 331 000 fő hagyta el az NDK-t, ám ekkor még – Moszkva beleegyezésének hiányában – nem valósulhatott meg a berlini szektorhatár lezárása. Az ideológiai ellentétekbe burkolt propaganda valójában gazdasági szükséglet tartást, az ország működőképességét veszélyeztette a rengeteg orvos, mérnök, tanár, szakmunkás kivándorlása.¹⁷

Az „ellenség” a hivatalos keletnémet nézet szerint a nyugati városrészben volt, a szögesdrótok és tankakadályok, őrtornyok, elektromos jelzőrendszerek és kutyás őrök azonban nem a nyugati támadás ellen, tehát nem nyugat felé, hanem valójában a keleti városrész és az NDK felé néztek, a szökések megakadályozására irányultak. Azonban a nyugati városrészben élők – a később köldökzsinórokként kiépített légi, vasúti és közúti tranzit-utak és az egy napos tartózkodást lehetővé tevő államközi megállapodások ellenére – valójában mégiscsak egy fallal körülvárt területen éltek. A kvázi hermetikusan lezárt belnémet határ ellenére az NDK-ban folyamatos igény volt még a legfelsőbb vezetés részéről is, hogy lekörözzék, de leg-

¹⁰ Schöne: *Das sozialistische Dorf*, 102.

¹¹ Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 101–102.

¹² Hertle, Hans-Hermann – Wollé, Stefan: *Damals in der DDR. Der Alltag im Arbeiter- und Bauernstaat*. München. 2004. 95–97.

¹³ Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, 2009. 69.

¹⁴ Wendt, Harmut: *Die deutsch-deutschen Wanderungen – Bilanz einer 40jährigen Geschichte von Flucht und Ausreise*. Deutschland Archiv, Jg. 24. (1991) No. 4. 387.

¹⁵ Wendt: *Die deutsch-deutschen Wanderungen*, 388.

¹⁶ Schultke, Dietmar: *„Keiner kommt durch” Die Geschichte der innerdeutschen Grenze und der Berliner Mauer*. Berlin, 1999. 45., 236.

¹⁷ Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ, 1945–1989*. Budapest–Pécs, 2005. 208.

alábbis lépést tartsanak a nyugati fogyasztói világ kínálatával. A közellátás mindenkori helyzete, azon belül pedig a hús és hentesárúk folyamatos, lehetőleg bőséges kínálata és alacsonyan tartott ára fontos volt az állam legitimációja szempontjából, hiszen az NDK vezetése mindvégig félt a lakosság elégedetlenségétől, az 1953. júniusi felkelés esetleges megismétlődésétől. A szocialista tervgazdálkodásokra jellemző hiány azonban az NDK-t sem kerülte el, a közellátás fenntartását csak nyugati hitelekből tudták finanszírozni.¹⁸

A Fal felhúzásával szinte áthatolhatatlan fizikai akadály létesült, nem szűntek meg azonban mindazok a gazdasági, társadalmi és politikai különbségek a két Németország között, melyek az áttelepülések elsődleges okai voltak. A keletnémetek rövidesen új lehetőségeket találtak a rokonaikkal való találkozásokra, sőt esetleges disszidálásuk megszervezésére is.¹⁹ A második világháború utáni bő másfél évtizedben az NDK kivételével minden más európai ország népességnövekedést élt meg, azonban a keletnémetek tömeges elvándorlását a természetes szaporulat sem tudta ellensúlyozni. A későbbi időszakban folyamatosan tovább csökkent a lakosság száma, 16,7 millióra, amiben már a lakosság természetes fogyása is jelentős szerepet játszott. Ennek egyik oka a születések számának – a demográfiai átmenet folyamatát tükröző – csökkenő tendenciája, a másik pedig a halálozási mutatók javulási ütemének lassulása.²⁰ A népesség számának csökkenésében a legfontosabb tényező azonban továbbra is az elvándorlás maradt: 1949 és 1990 között összesen mintegy 5,2 millió fő hagyta el az NDK-t, mégpedig az NSZK felé.²¹

„Baráti szocialista országok” hálózata: vendégmunkások az NDK-ban

Az NDK-t sújtó elvándorlás, majd pedig a társadalom előregedése nyomán egyre nagyobb problémát jelentett a munkaerőhiány az országban. A megoldást a baráti szocialista országokkal kötött munkaerőcsere-egyezmények jelentették, melyek ugyan keletnémet munkások időszakos külföldi munkavégzését is előírták, ám az ő számuk jóval alulmúlta az NDK-ba érkező vietnámi, kubai, lengyel, csehszlovák és magyar vendégmunkások több tízezres, sőt végül összesen közel kétszázezer főre duzzadó számát.²² Míg a kelet-európai országok állampolgárai számára kifejezetten hasznosak, anyagi szempontból is előnyösek voltak ezek a keletnémet évek, addig például a vietnámi, kubai, valamint az afrikai országokból érkező munkások esetében a fizetés egy részét az NDK oktatási és ellátási díj címén visszatartotta. A fizetések egy másik jelentős részét pedig a küldő ország „főlte le”, amikor a fizetéseket az NDK-ból érkező központi utalások alapján az egyes munkások otthon maradt családtagjainak kellett volna kifizetni, ám ez csak részben történt meg. Ily módon ezek a csereegyezmények az ő esetükben egyfajta sajátos szocialista poszt-kolonialista imperialista kizsákmányolást eredményeztek.²³

1967 májusában írták alá az *„Egyezmény a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Német Demokratikus Köztársaság Kormánya között fiatal magyar dolgozóknak a Német*

¹⁸ Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 104–105.

¹⁹ Slachta Krisztina: *Megfigyelt szabadság. A keletnémet és magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon 1956–1990*. Budapest–Pécs, 2016.

²⁰ Tomka: *Európa társadalomtörténete*, 43., 48., 58.

²¹ Bauerkämper: *Die Sozialgeschichte der DDR*, 5.; Tomka: *Európa társadalomtörténete*, 52., 59., 73–74.; Wendt: *Die deutsch-deutschen Wanderungen*, 387.

²² Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (a továbbiakban: BStU) MfS Abt. X. Nr. 838. Teil I. és Teil II.

²³ Rabenschlag, Ann-Judith: *Völkerfreundschaft nach Bedarf. Ausländische Arbeitskräfte in der Wahrnehmung von Staat und Bevölkerung der DDR*. Stockholm, 2014. 21.

Demokratikus Köztársaság szocialista üzemeiben szakmai gyakorlati tapasztalatok szerzése céljából történő ideiglenes foglalkoztatásáról” című megállapodást, amely az első ilyen egyezmény volt, és egyúttal mintául is szolgált a többi ország számára. Ennek értelmében az első jelentős létszámú kontingens 1967 októberében érkezett az NDK-ba:

„1. Cikkely /1/ A Magyar Népköztársaság Kormánya a Német Demokratikus Köztársaság üzemeiben történő foglalkoztatás céljából 1967. évben 1000–2000 fő és 1968–70. években 4000–5000 fő fiatal magyar dolgozót küld évenként a Német Demokratikus Köztársaságba.”²⁴

Az egyezmény fontosságát mutatja, hogy aláírása előtt egy héttel Budapestre érkezett egy jelentősebb keletnémet delegáció, melynek tagja volt az NDK két legfőbb vezetője, Walter Ulbricht és Willi Stoph is, ám ők személyesen csak a két ország közötti *Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződést* írták alá.²⁵ A Magyar Népköztársasággal kötött megállapodás értelmében a 18–26 éves KISZ-es fiatal munkások tapasztalatszerzés céljából utaztak ki, ahol egyszeri meghosszabbítással is maximum összesen három évig maradhattak, és először egy tizhetes német nyelvtanfolyamot végeztek el.²⁶ A csoportosan kiutazó munkásokat eleinte mindig elkísérte a magyar Munkaügyi Minisztérium képviselője is. A kint tartózkodóknak saját KISZ alapszervezetet hoztak létre, és gyakran olyan, Magyarországról kitelepített németeket rendeltek ki melléjük tolmácsnak a keletnémet üzemekben, akik még magyarul is tudtak valamennyire.²⁷ A konkrét létszámot, a programban részt vevő üzemeket évről évre egyeztették és végrehajtási jegyzőkönyvekben rögzítették a két állam munkaügyi minisztériumainak államtitkárságai.

A tizenöt éven át tartó program keretében 1983-ig hozzávetőleg negyvenezer magyar fiatal dolgozott az NDK legkülönbözőbb üzemeiben, elsősorban Karl-Marx-Stadt (Chemnitz), Drezda, Ilmenau, Erfurt, Jena, Rostock, Potsdam és Kelet-Berlin kombinátjaiban, az ún. „VEB”-ben, azaz népi tulajdonú üzemekben. Az egyezmény 1973-as meghosszabbítása után keletnémetek Magyarországon a Csepel, Ikarus, MOM gyárakban, illetve például Pécsen is dolgoztak, de az ő foglalkoztatásuk szinte csak jelképes mértékű volt, például 1978-ban összesen 330 keletnémet szakmunkás dolgozott itt.²⁸ Az első magyar csapat 1967-ben három különvonattal érkezett Drezdába, ahol szigorúan külön épületben kellett lakniuk a magyar fiataloknak. A külföldi vendégmunkások jelenléte feszültségeket keltett a keletnémet üzemekben, mivel a munkások a keletnémet és a magyar fizetések többszörösét is megkeresték a kiküldetés során. Az egy évnél tovább kint maradók vámmentesen hozhattak haza szinte bármit, így a fiatalok igyekeztek minél többet spórolni, hogy megalapozzák itthoni életüket, sokan vettek motort, autót, bútorokat, háztartási eszközöket. Három év után pedig soron kívül lehetett kint keletnémet autót venni, amit aztán Magyarországon gyakran azonnal tovább is adtak – az eredeti ár többszöröséért.

²⁴ Bundesarchiv (a továbbiakban: BArch) DC 20 I/4. 1554. 115. Sitzung des Präsidiums des Ministerrates, 1967. május 25.

²⁵ *Népszabadság*, 1967. május 19. 1–2.

²⁶ Egyezmény a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Német Demokratikus Köztársaság Kormánya között fiatal magyar dolgozóknak a Német Demokratikus Köztársaság szocialista üzemeiben szakmai gyakorlati tapasztalatok szerzése céljából történő ideiglenes foglalkoztatásáról. 1967. május. 26. http://www.ndk.hu/zs/1hivatalos/egyezmeny/egyzem_a.htm (letöltés: 2021. júl. 20.)

²⁷ Gálszécsy András, aki munkaügyi előadóként kísérte az NDK-ba az első csoportokat, szóbeli közlése a szerzőnek. Balatonfüred, 2010. december 2.

²⁸ BStU MfS HA XVIII. Nr. 12013. 104–105.

A korszakban fontos volt a pontos szóhasználat is: míg az NSZK vendégmunkásokat alkalmazott Olaszországból, Görögországból, Törökországból és Jugoszláviából, ami már nevében is a kizsákmányolást idézte, addig a szocialista országok között csakis cseremunkások időszakos foglalkoztatásáról, tapasztalatcseréről, kihelyezett munkabrigádokról lehetett szó. A gyakorlatban azonban valójában mindenki jól járt: az NDK enyhíthette munkaerőhiányát, a magyar és a többi „baráti szocialista” ország fiataljai pedig világot láthattak, nyelvet tanulhattak és jól kereshettek ezekben az években. Mindezekben túl pedig életre szóló élményeket szereztek, illetve máig tartó kapcsolatokat kötöttek. Többen német nyelvtudásuk tökéletessítése révén alapozták meg későbbi itthoni karrierjüket, például az idegenforgalom területén. Gyakoriak voltak a vegyesházasságok is, ám a hatóságok egyáltalán nem könnyítették meg az áttelepülést még a szocialista blokkon belül sem. Az NDK szempontjából ugyanis az is munkaerő-vesztés volt, ha valaki egy másik szocialista országba költözött, így a Magyarországra települést minden létező adminisztratív akadállyal megnehezíteni.²⁹ Mivel a magyar állampolgárok egyre gyakrabban utazhattak Nyugatra, illetve Nyugat-Berlinbe, gyakran előfordult az is, hogy a keletnémet partner csak az NSZK-ba való szökés lehetősége miatt kezdeményezte a házasságot.

A magyar és más „baráti országokból” érkező munkások az NDK számára létfontosságúak voltak, ám a Stasi számára egyre fokozódó veszélyforrást is jelentettek; már 1968-ban általános miniszteri parancsot adtak ki a külföldi szerződéses munkások ún. politikai operatív biztosítására.³⁰ Mindenképpen igyekeztek elkerülni, hogy a külföldiek és a helyiek keveredjenek, leginkább pedig azt, hogy vegyesházasságok révén áttelepülések tömegeit kelljen kezelni. Az „ideiglenesen az NDK-ba érkező szerződéses munkavállalók” emiatt eleve egy csoportban érkeztek, együtt laktak és egy helyen dolgoztak. Ily módon már eleve ellenőrzés alatt álltak, illetve könnyen célzottan ellenőrizhetővé vált bárki egy-egy csoportban, könnyen és feltűnés nélkül megoldható volt például a levélellenőrzés is.

A fiatal KISZ-tagokból álló és a magyar KISZ-vezetők által kísért csoportokba eleve megbízhatónak minősített fiatalokat válogattak, akiknél nem állhatott fenn a disszidálás gyanúja, akik itthon semmiképp sem kerültek korábban a rendőrség vagy az állambiztonság látókörébe. A küldő ország számára is presztízkérdés volt, hogy ne legyen gond a kiküldött fiatalokkal. Aki valamilyen okból negatívan kitűnt, az nem kapta meg a hosszabbításokat, és mehetett haza. Egészen az 1970-es évek végéig a magyarok voltak a legnagyobb létszámú külföldi csoport az NDK területén, számuk ekkor tíz-tizenkétezer fő körül mozgott.³¹ Fontos ebben az összefüggésben is figyelembe venni a magyar munkások helyzetét például a lengyelekéhez képest: a lengyelországi 1980–1981-es események miatt a lengyelekkel való közvetlen kapcsolat lehetősége sokkal veszélyesebbnek tűnt a Stasi számára. A magyar 1956 már messze volt, az 1980-as évek reformfolyamatai pedig még nem indultak el. Így a magyar munkások állambiztonsági szempontból nem tűntek „veszélyesnek”. A magyarok persze mindig rebellisnek számítottak, gyakoriak voltak a verekedések, balhék, ha másért nem, az eltérő munkatempó és a keresetek közötti különbségek miatt.

A Stasi azonban a külföldi munkások ellenőrzését is pragmatikusan oldotta meg: ha szükségét érezték egy-egy besúgó bekapcsolásának, akkor az például a lakótömb portása volt, aki már a munkások érkezése előtt „hivatalból” is az állambiztonságnak dolgozott.³² Az állambiztonsági ügyvé váló esetek a Stasi XVIII., népgazdasággal foglalkozó főosztályához

²⁹ Például: BStU MfS AIM MfS 12893/91.T.I. és T.II. „Uwe Berger”; BStU MfS HA II. Nr. 28678.

³⁰ Például: BStU MfS Abt. X. Nr. 911.; BStU MfS HA II. Nr. 29759.

³¹ BStU MfS HA XVIII. Nr. 14912.

³² BStU MfS AOG Nr. 1203/76. Band I.

tartoztak. A két „baráti állambiztonsági szerv” együttműködésének a turisták ellenőrzése mellett fontos területe volt az NDK-ban, illetve Magyarországon dolgozó vendégmunkásokról és a felsőfokú tanulmányokat végző vendégdiákokról szóló információk kicserélése. Viszonylag magasnak tűnik azon esetek száma, amikor a vendégmunkások a keletnémet állambiztonság, a Stasi látókörébe kerültek. Ennek az az oka, hogy a külföldi, akár „baráti” szocialista ország állampolgárával kapcsolatos rendőrségi ügyek, még a közlekedési balesetek is automatikusan a Stasihoz kerültek, ám az ilyen esetek is megmaradtak csupán az ügyek rögzítésénél, az adatok továbbításánál, nem lett belőlük klasszikus állambiztonsági ügy. A Stasi iratai szerint is kifejezetten sok közlekedési balesetet okoztak a frissen megszerzett motorokkal, valamint magas volt az ittas vezetés, a verekedések, kocsmai balhék aránya és a csempészek révén az ún. vám- és devizagazdálkodási büntett is.³³ Mivel a magyar fiatalok elkülönítve éltek, velük utazott saját KISZ-es kísérőjük, aki gyakorlatilag folyamatosan felügyelte a csoportot, nem voltak jellemzőek a komolyabb ügyek. A kezdetben általánosan alkalmazott levélellenőrzéssel is hamar felhagytak, hiszen nyilvánvaló volt, hogy nem továbbít senki sem kémüzeneteket, nem szerveznek államellenes lázadást, nem terjesztenek „illegális propagandaanyagokat” a magyar fiatalok.

A kutatható iratok alapján kirajzolódó kép szerint a Stasi nem foglalkozott olyan nagy figyelemmel a külföldi munkásokkal, mint például egy-egy ellenzéki gondolkodású író vagy más ismertebb személyiség, „veszélyesnek” minősített beutazó esetével.³⁴ Nem találni az állambiztonsági munkában klasszikus módszernek számító ügynöki ráállítást, hosszabb figyelmet, lehallgatást, olyan tipikus ügynöki jelentéseket vagy ügynökhálózat kiépítését, mint amilyeneket akár a disszidálási szándékkal gyanúsított turisták, akár az írók vagy ellenzékiek, politikai szempontból veszélyesnek minősített személyek esetében tucatszám találni. Tehát a Stasi foglalkozott a magyar munkásokkal is, de nem célzottan, személyenként, hanem mint egységes csoporttal. Ha bármilyen gyanús, állambiztonsági szempontból releváns ügy jelei mutatkoztak volna, a csoportok körüli hivatalos háló, a KISZ-esek, az adott üzem szakszervezetisei, személyzetisei, hivatalból az állambiztonságnak is dolgozók, a csoport szállásának portásai, a magyar hivatalos szervek képviselői mind időben jelentették volna vagy jelentették is az eseteket, melyeket azonban a diplomáciai konfliktusokat és nagyobb botrányokat elkerülendő igyekeztek az üzemen és a csoporton belül sürgősen rendezni. Mivel az NDK számára létszükséglet volt a többi szocialista országból érkező munkáskezek számának folyamatos növelése, nem állt érdekében kockáztatni a jól bejáratott csatornákat.

Az „ifjúsági probléma”

Az NDK egyik legnagyobb problémája azonban a fiatalok kérdése, az „ifjúsági probléma” volt, ami elsősorban nem a lázadás és a rendszerkritika, hanem egyre inkább egyfajta rendszerszintű passzivitás formájában jelent meg. A keletnémet fiatalok a háború után az ország újjáépítése és a nemzetiszocialista múlttól való elhatárolódás miatt sokáig nem viselkedtek tömegesen kritikusan a szocialista propagandával szemben. Ezzel párhuzamosan a hatalom képviselői a két Németország megosztása, a kivándorlási hullámok, a nyugati kultúra erős hatásai miatt sem engedhették meg az ifjúság pluralizálódását. A hatvanas évek idején az „ifjúsági probléma” ugyanúgy a két Németország közötti versengés terepe lett, mint a gazdaság, a sport, a lakásépítések vagy a szociális állam ethosza. Mindeközben a fiatalok lázadása,

³³ BStU MfS HA VI. Nr. 15718. 194–196.

³⁴ Például: Dalos, György: *Die Zusammenarbeit zwischen dem MfS der DDR und der Staatssicherheit der Volksrepublik Ungarn*. Berlin, 2003.

az ifjúsági kulturális forradalom generációs világjelenségnek tekinthető folyamat, amely ugyanúgy jelen volt a nyugat-európai és a szocialista országokban is. Az ifjúsági ellenkultúra a háború után született generáció sajátja, és alig pár év eltéréssel ugyanazt a folyamatot a keleti blokk országában is megfigyelhetjük. Talán ez a jelenség az egyetlen, amelyben szinte elmosódott a vasfüggöny léte, és az idősebb generáció elleni lázadás ugyanúgy kitört a keleti országokban is, az ifjúság a vasfüggöny mindkét oldalán „harcban állt” a szüleivel, tanáraival, vagyis az idősebb generációval.³⁵

Szinte minden kelet-európai országban létezett már a második világháború előtt, illetve alatt is valamilyen jellegű ifjúsági szubkultúra, amihez aztán a háború utáni években visszanyúlhattak a fiatalok. Ezek az alapokon nagyon gyorsan, az 1950-es évek legelején kialakultak a legújabb *rock and roll* nyomán egy ifjúsági szubkultúra. Az NDK-ban „*Halbstarke*” néven emlegetik azokat a fiatalokat, akiket Magyarországon jampecekként találunk meg már az ötvenes évek legelején, és akiknek megfelelői a Szovjetunióban a „*sztijljági*” jelzővel illetett fiatalok voltak.³⁶ Ezeket a szubkultúrákat a hivatalos szervek huligánoknak, randalírozó bandáknak, *Rowdy*knak nevezték, és a legkülönbözőbb intézkedéseket alkalmazták ellenük: megfigyelés, beépülés, kartotékok vezetése a bandákról, rendszeres igazoltatások, programjaik betiltása, az utcán való lördögés, csavargás (*Rowdytum*) üldözése. A hatóságok szemében csak bandába tömörült huligánoknak számítottak, akiknek üldözése, illetve a szocialista ifjúságról alkotott idealisztikus képbe való beillesztése folyamatos feladat volt. Az állami propaganda mindezzel a bandák viselkedésének helytelenségét, az elvetendő öltözködési és szórakozási szokásokat, ezzel együtt pedig a szocialista ifjúságtól elvárt követendő normákat is hangsúlyozni akarta. Mindezek érdekében torz, túlzásokkal terhelt cikkek jelentek meg a sajtóban, és ugyanez a tendencia figyelhető meg a rendőrségi jelentésekben is.³⁷

A szocialista országokban az ötvenes években még nem volt kidolgozott ifjúsági kultúra, szórakoztatás, és nem volt külön szerepe a fiatalok divatjának. A hivatalos ifjúságpolitika nem terjedt túl a szocialista társadalom számára szükséges „utánpótlás-nevelésen”, a különböző ifjúsági és az úttörő szervezetek nem nyújtottak kielégítő lehetőségeket a kulturális, szabadidős tevékenységek terén, ezt az úrt aztán nem volt nehéz kitöltenie az amúgy is mindent elsöprő *rock and roll*nak. A szocialista vezetés minden szinten és minden területen elkésztett: csak a nyugati zenére, ruhákra, szabadidő-eltöltési formákra való reakcióként születtek meg azok a tervek, jelentések, végrehajtási utasítások, amelyek a fiataloknak „értelmes”, a „szocializmust építő generációhoz méltó” divatot, zenét, sztárokat és programokat kínált.

A politikai vezetés, felismerve a „hiányosságokat az ifjúságpolitika területén”, egyszerre két oldalról indított támadást a *Rowdy*knak, „garázdáknak” nevezett fiatalok ellen: az egyik oldalon a szocialista ifjúsági kultúra megteremtésére és ezzel a nyugati „szenny” kiszorítására irányult ez a tevékenység, másrészt pedig aktívan felléptek a „garázda” bandákhoz tartozó fiatalok ellen. Ennek része volt a rendszeres járőrözés során a fiatalok igazoltatása, előállítás, elkergetése, a kihallgatások, házkutatások, a rajongóklubok levelezéseinek figyelése, valamint egy Lipcsében kifejlesztett módszer, az ún. *Rowdy*-kartoték, melyben megpróbálták minden bandához tartozó fiatal, a bandavezérek, a bandák nevét, törzshelyeiket és a

³⁵ Klaniczay Gábor: *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Budapest, 2004. 17–42.

³⁶ Horváth Sándor: *Huligánok, jampecek, galerik. Fiatalok szubkultúrái a hatvanas években*. In: Rainer M. János (szerk.): „Hatvanas évek” Magyarországon. Budapest, 2004. 408–423.; Kandlbinder, Jakob: *Halbstarke und Cool. Ausgewählte Jugendkulturen seit den 1950er Jahren*. Münster, 2005. 38–50.

³⁷ Liebing, Yvonne: *All You Need Is Beat. Jugendsubkultur in Leipzig 1957–1968*. Leipzig, 2005. 29–32.

tagokat nyilvántartani. Ez különösen nehéz lehetett, mivel az ifjúsági szubkultúrákra jellemzően ezek a bandák is nagyon laza szerkezetűek voltak, folyamatosan változtak a tagok, a vezetők pedig a csoportdinamikának megfelelően cserélődtek. Az *Rowdy*-kartoték módszerét aztán az egész NDK-ban bevezették, mivel a nehézségek ellenére hatékonynak bizonyult a bandák felszámolásában. A rendőrség a jelenség felbukkanásától kezdve politikailag veszélyesnek tartotta a zenekarokat és rajongóikat, aminek következtében a szubkultúrák folyamatosan átpolitizálódtak, de ennek ellenére az NDK-ban 1967-ig csak a rendőrség és nem az állambiztonság hatáskörébe tartozott a megfigyelésük.³⁸

A világpolitikai események is hatást gyakoroltak az NDK-beli fiatalok csoportjaira: először az 1956-os magyar forradalom leverése utáni időszak eredményezett érezhető szigorítást és fokozott ellenőrzést a letétnémet ifjúsággal szemben is, majd pedig a berlini fal 1961-es felhúzása, ami egy időre szinte teljesen megszüntette a zenék és ruhadarabok beszerzésének lehetőségét. Az 1960-as évek elején az előző évekhez képest – a hatalom képviselői szerint – erősebben jelentkezett a bandázás, a „garázdaság”, és erre válaszul a rendőrség is nagyobb erővel reagált: sűrűbbek lettek a razziák, az utcákról szinte teljesen visszaszorították a bandákat, és a lakásokon tartott összejöveteleken is megjelentek a hatóság képviselői. A bandák szinte teljesen fel is oszlottak, mivel a rendőrségnek sikerült egyre több besúgót beépíteni közéjük, és minden lépésükről tudtak a hatóságok.

Az államnak a szocialista ifjúsági kultúra kialakítására irányuló kezdeményezéseit a különböző szubkultúrák bandáihoz tartozó fiatalok természetesen nem túl nagy lelkesedéssel fogadták, vagy akár ki is nevették. Ugyanakkor a hatóságok nem riadtak vissza az erőszak alkalmazásától annak érdekében, hogy legalább papíron sikeres legyen ilyen irányú tevékenységük. Az állam azért tartotta különösen veszélyesnek a szubkultúrákhoz tartozó fiatalokat, mert a nyugati rádióadókat hallgatva, a „szennyirodalmat” olvasva és a nyugati divatot majmolva fogékonyak lettek az „imperialista propagandára”, azt a többi fiatal körében tovább terjeszthették, csempészek, munkakerülők, majd pedig disszidálók válhattak belőlük. A Német Szocialista Egységpárt (SED) vezetésében kialakult nézet szerint nem szabad engedni, hogy az ifjúság saját ízlését követve a nyugati zenéket hallgassa, és a nyugati kultúrát majmolja, mivel ez veszélyezteti a szocialista állam hatalmát és jövőjét. Walter Ulbricht híve lett volna egy liberalizációs, decentralizációs és demokratizáló folyamatnak, de végül az 1965. október 11-én megtartott KB-ülésen, az ún. Kahlschlag-Plenumon elfogadták a „Néhány kérdéstről, a fiatalok munkájáról és a garázda bandák feltűnéséről” című határozatot.³⁹ Ez gyakorlatilag megpecsételte a *beat*-kultúra sorsát az egész NDK-ban, és a legtöbb zenekar engedélyének bevonásához vezetett. Az előzményekhez tartozik egy 1965. szeptember 15-ei nyugat-berlini Rolling Stones-koncert, ahol a feldühödött tömeg gyakorlatilag szétverte a koncert helyszínét és a környező utcákat. Ez az esemény alapot adott arra, hogy a nyugati zenében nagy veszélyeket látó hatalom betiltson szinte mindent, ami ahhoz kapcsolódik.⁴⁰ A SED KB határozatának „helyességét” jelentések, statisztikák, újságcikkek, olvasói levelek is alátámasztották a nyilvánosság felé.

Az 1965–1968-as időszakban az államhatalom szigorított addigi gyakorlatán, és erőteljesebben folytatódott a harc a bandák ellen. Az 1966. májusi pártplenumon kialakított álláspont, a politikai-ideológiai harc a nyugati zene ellen a titkosszolgálati gyakorlatba is átkerült: az NDK minisztertanácsa szolgálati utasítást adott ki „a fiatalok közötti illegális politikai-

³⁸ Liebing: *All You Need Is Beat*, 45–47.

³⁹ Heumann, Marcus: *Das Kahlschlag-Plenum. Die 11. Tagung des ZK der SED 1965. Dokumentation*. Bonn, 2015.

⁴⁰ Rauhut, Michael: *Rock in der DDR*. Bonn, 2002.

ideológiai tevékenység operatív felszámolására”. Ennek a radikális hozzáállásnak a legitimálására az a gyanú szolgált, miszerint „a kapitalista ellenség a titkos háború előkészítése érdekében támaszpontokat keres a fiatalok körében”. Ennek következtében erősödött a fiatalok megfigyelésére és beszerzésére irányuló állambiztonsági aktivitás, ami a rendőri és belügyi gyakorlatban azt jelentette, hogy a beatzenét szerető, hosszú hajú fiatal azonos volt a huligán munkakerülővel.

Míg az NDK-ban a hetvenes évek végéig politikai propagandacélokat szolgált az ideológiailag alátámasztott divat az „osztálytársadalom elleni harcban” és a kelet–nyugati szembenállás tematizálásában, addig más szocialista országokban, mint például Lengyelországban, a nyugati divat követése sokkal kevésbé ütközött korlátokba, és jóval kevesebb ideológiai tartalom vette körül, a nyugati divatot tekinthették követendő mintának.⁴¹ A keleti blokkhoz tartozó országokban először a hatvanas években ismerték el legfelsőbb szinten a fiatalok igényét saját öltözködési stílus megteremtésére, és adtak utasítást az állami divatintézeteknek a megvalósításra. Ennek ellenére még ekkor sem nézték jó szemmel a farmer és a hosszú haj viselését, különösen Kelet-Berlinben. Ebben is annak az NDK-ban sokkal erősebben jelen lévő szemléletnek a megnyilvánulását láthatjuk, ami a nyugat–keleti szembenállás egyik szimbólumának tekintette a fiatalok nyugati mintát követő öltözködését, „nyugatosodását”, és ennek megfelelően küzdött is ellene. Az összes szocialista állam a divatban is a számára kívánatos „szovjetizálódást” támogatta minden eszközzel: a tervek szintjén és politikai, gazdasági döntéseivel is.⁴²

Az NDK-ban a hetvenes évek végéig propagandacélokat szolgált az ifjúsági divat, ami együtt járt a divattervezés ideológiai megközelítésével és a ruhagyártás állami felügyeletével. Ezzel szemben a szocialista blokk többi országában szinte minden nyugat-európai újdonság nagyon rövid időn belül bekerülhetett a ruhaipar kínálatába, mivel a divat viszonylag korán kikerült az államilag felügyelt kérdések közül. Jól példázza ezt a farmer gyártása: Lengyelországban már 1961-ben, míg az NDK-ban csak 1968-ban került be a ruhaipar termékei közé.⁴³ Az NDK fiatalok öltözködését azonban nagyban megkönnyítette a Nyugathoz való földrajzi közelségük, mivel a berlini fal 1961-es felépítése és a határ lezárása előtt a fiatalok viszonylag könnyen eljuthattak Nyugat-Berlinbe, hogy a legújabb divat szerinti ruhákhoz hozzájussanak.

További lényeges különbség, hogy a nyugat-európai fiataloknak csak saját szüleik, a szomszédok, tanárok, vagyis csak az idősebb generáció ellenséges érzéseivel kellett megküzdeniük, a hatóságokkal esetleg csak a koncertek, nagyobb rendezvények során. Ezzel szemben a kelet-európai fiatalokat öltözködésük miatt a legkülönfélébb retorziók érthették: rendszeres igazoltatásoknak, akár kihallgatásoknak voltak kitéve, munkahelyükön, szabadidejükben folyamatos megfigyelés alatt állhattak.⁴⁴ Az ifjúsági szubkultúrák fontos eleme a társadalmi és privát tér használata mint a társaság találkozóhelyei, a koncertek helyszínei, ebben az aspektusban is lényeges különbségeket tapasztalhatunk Kelet- és Nyugat-Európában, melynek oka a hatóságok hozzáállásában keresendő. Míg a feltűnő és megbotránkoztató ruhákat viselő fiatalok csoportjait Nyugat-Európában is kiemelt rendőri figyelem övezte, ennek mértéke össze sem hasonlítható a szocialista országokban alkalmazott intézkedésekkel. A kelet-

⁴¹ Pelka, Anna: *Jugendmode und Politik in der DDR und in Polen. Eine vergleichende Analyse 1968–1989*. Osnabrück, 2008. 114.

⁴² Simonovics Ildikó: *Divat és szocializmus. Magyarország divattörténete 1945–1968*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, 2015.

⁴³ Menzel, Rebeka: *Jeans in der DDR. Vom tieferen Sinn einer Freizeithose*. Berlin, 2004. 105.

⁴⁴ Liebing: *All You Need is Beat*, 32–47.

európai fiatalok bandái is alapvetően az utcán, köztereken, parkokban gyűltek össze, ellenük azonban jól szervezett, megtervezett akciókban próbált meg fellépni a rendőrség, az állampárt ifjúsági szervezeteinek tagjai (FDJ,⁴⁵ KISZ), az ifjúságvédelem.⁴⁶

Az egyes országokban működő állambiztonsági szervek tevékenységének intenzitása ezen a területen sem volt arányos, az NDK-hoz képest a Magyarországon tapasztalható nagyobb „szabadság” és az ellenzéki mozgalmak aktivitása miatt a magyar fiatalok, egyetemisták NDK-beli jelenléte idővel egyre nagyobb veszélyt jelentett, így az ő ellenőrzésük szintén a Stasi számára volt fontosabb. Már a nyolcvanas évek közepére megrendült az NDK vezetésének bizalma a magyar rendszerben, ahogy egyre sokasodtak azok a sajtóhírek, diplomáciai összefoglalók és állambiztonsági jelentések, melyek a magyarországi változásokról, gazdasági átalakulásokról, reformfolyamatokról számoltak be. Az 1989-es évhez közeledve a keletnémet állam vezetése számára egyre fontosabbá váltak a magyar politikai helyzetéről, az MSZMP-n belüli személycseréről, a társadalom hangulatáról, valamint 1989-ben az állambiztonsági szervek és főként a határőrizet átszervezéséről szóló hírek. Ezekben az években az NDK-ban tanuló magyar egyetemisták is egyre gyakrabban kerültek ellentétbe a helyi vezetéssel, az FDJ-titkárokkal, oktatókkal. A kötelező marxizmus–leninizmus órákat vagy az orosz tanulást Magyarországon ekkor már senki sem vette komolyan, míg ezek a tárgyak az NDK-ban még 1989 őszen is a legfontosabb tárgyak között szerepeltek a *curriculum*ban. A magyar állampolgárok ráadásul naponta szabadon átmehettek Nyugat-Berlinbe, így a diákok jelentős többletjövedelemre tehettek szert a nyugati cikkek csempészése révén.

Szabadság(ok) a vasfüggöny mögött

A Fal felépítésével csak rövid időre oldódott meg a keletnémet lakosság elszigetelése a nyugatnémetektől. A kettészakított családok nem nyugodtak bele helyzetükbe, és minden lehetséges módon keresték a találkozás, illetve a nyugati országgrészbe való átjutás lehetőségét. Az új helyzethez mind a lakosság, mind az államhatalom igyekezett alkalmazkodni.⁴⁷ A családok a találkozásukhoz az NDK határain kívül kerestek lehetőséget, amit a keletnémet állambiztonság viszont igyekezett mindenáron megakadályozni vagy legalábbis kontrollálni. Az állambiztonság számára a megelőzés volt elsődleges, igyekeztek megakadályozni a turizmus révén növekvő számban utazó keletnémetek találkozásait rokonaikkal, illetve a nyugati világgal való érintkezés bármilyen formáját, mivel a kapcsolattartást az NDK-ból való szökések előkészítéseként értelmezték.

Az NDK-állampolgárok számára Magyarország már az 1960-as évek második felében is egy szabadabb légkörű ország képét mutatta saját lakóhelyükhöz képest, ami az évtizedek folyamán csak tovább fokozódott. Magyarországon az egyre szélesebb árúböcs, a magán-szektor fokozatos engedélyezése, a politikai légkör viszonylagos enyhülése mind-mind érzékelhető volt a „*baráti országok*” turistái számára is. Azonban nemcsak ezért volt „*veszélyes*” egy egyszerű balatoni nyaralás a keletnémet állambiztonság szempontjából. Nemcsak a finom öszibarackok és a divatos pulóverek jelentettek csábítást, hanem az évről évre egyre több nyugatnémet nyaraló is, akik még a magyarokénál is jóval divatosabb ruháikkal, autóikkal, vastag pénztárcájukkal a disszidálás lehetőségének gondolatát táplálhatták a

⁴⁵ Freie Deutsche Jugend, azaz Szabad Német Ifjúság. A Német Szocialista Egységpárt ifjúsági szervezete.

⁴⁶ Horváth Sándor: *Kádár gyermekei: Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest, 2009.

⁴⁷ BArch DC 20. I-4. 604. Materialien zur 112. Sitzung des Präsidiums des Ministerrates der DDR, 1962. szeptember 13. 2. pont: Mitteilung über die Ausnutzung des Touristenreiseverkehrs nach Bulgarien, Ungarn, Rumänien und die CSSR zum illegalen Verlassen der DDR. 33–35.

keletnémetek fejében. Több, akár évtizedes barátsággá vagy házassággá váló kapcsolat is kialakult az ártatlannak indult nyaralások közben, a találkozásokat pedig a Stasi is élénk figyelemmel kísérte: 1964-től szezonálisan operatív csoportot működtettek a Balatonnál.⁴⁸ A bővülő idegenforgalom – a pozitív társadalmi, gazdasági és politikai hatása mellett – nemcsak az adott ország állambiztonságának adott munkát, hanem élénk együttműködési rendszert, megállapodások, munkaértekezletek, közös akciók sorát is eredményezte.

A kihelyezett Stasi-tisztek szervezett ellenséges tevékenységnek és a keletnémet állampolgárok szökésre való felbujtásának tekintették minden rokoni vagy már meglévő kapcsolatot, ismeretség ápolását, a nyugatiakkal folytatott levelezést vagy annak kezdeményezését, találkozók szervezését és azok – általuk feltételezett – nyugati finanszírozását. Az 1971-ben átszervezett és professzionalizálódott keletnémet állambiztonság fokozódó jelenléte révén a politikai vezetés egyre jelentégteljesebbnek látta az ilyen jellegű ellenséges tevékenységet, ami megfigyeléseik szerint folyamatosan terjedt az egyénileg utazók körében is. Ennek a „*célzott és tudatosan előkészített aknamunkának*” egyik fő bizonyítéka a Stasi szerint a Magyarországra egyre nagyobb számban behozott színes és reklámokkal teli nyugati sajtótermékek széles skálája volt, melynek egyetlen célja lehetett, mégpedig a nyugati életmód dicsőítése, a keletnémetek megtévesztése és Nyugatra való csábítása.⁴⁹ Felfigyeltek arra a tipikusan magyar gyakorlatra is, hogy magánszállások tulajdonosai előszeretettel gyűjtötték ezeket a behozott nyugati újságokat, hogy azokat aztán bérbe adják keletnémet turistáknak. Aggódva szemlélték a nyugatnémet és osztrák televíziók adásainak terjedését Csehszlovákiában és Magyarországon. Egy jelentés meglepve számolt be arról, hogy a Balaton partján hatalmas reklámok hirdettek nyugati termékeket és cégeket, mint például a Lufthansa, Shell, Martini, Lord Extra, ami még inkább fokozta a nyugati turisták életmódjának és életszínvonalának csábító és a magyar lakosság „*szocialista erkölcsét megzavaró*” hatását.⁵⁰

A szezonális tapasztalatokat összefoglaló jelentésekben felhívták a figyelmet a nyugati vendégekkel szemben megfigyelhető, feltűnően pozitív és eltúlzott vendégszeretetről tanúszkodó hozzáállásra – és szóvá tették a keletnémetek elhanyagolását, diszkriminatív jellegű kiszolgálását, ami még az állami szervek részéről is megfigyelhető volt. Vagyis már az 1970-es évek elején kialakult a „másodosztályú vendégek” jelensége, és ez még a Stasinak is feltűnt.⁵¹ Például az IBUSZ által szervezett buszos kirándulásokon az volt a gyakorlat, hogy míg a nyugati turisták modern és jól felszerelt buszokkal utazhattak, addig az NDK turistákat lerobbant, régi járművekkel szállították. Szóvá tették azt is, hogy a kirándulásokon csak a magyarok történelmi hőstetteire vonatkozó információkat kaptak a látóivalokkal kapcsolatban, viszont a szocialista időszak vívmányait csak érintőlegesen említették meg nekik. Az operatív tisztek nehezményezték azt a gyakorlatot is, miszerint a magyar idegenvezetők kifejezetten elősegítették a két Németország állampolgárainak találkozását és keveredését például éttermekben, vendéglőkben, és ezáltal nem voltak tekintettel a keletnémet állam magasabb szempontjaira. Előfordult olyan eset is, amikor az NDK turisták számára lefoglalt kirándulóbuszokon megmaradt üres helyeket nyugatnémetekkel töltötték fel, vagyis az IBUSZ maga is aktívan hozzájárult a két ország lakóinak közös élményeihez.⁵²

Magyarország az 1970-es évek első felében vált a szabadság szimbólumává a keletnémet fiatalok számára, ahol a balatoni strandok és kempingek világa, az élénk zenei élet, a nyugati

⁴⁸ Bővebben lásd: Slachta: *Megfigyelt szabadság*, id. mű.

⁴⁹ BStU MfS HA VI. Nr. 4387. 95–100.; BStU MfS HA VI. Nr. 15719. 59., 63.

⁵⁰ BStU MfS HA VI. Nr. 15719. 63.

⁵¹ BStU MfS HA VI. Nr. 15719. 64–65.

⁵² BStU MfS HA VI. Nr. 15719. 66.

fiatalokkal való spontán és szabad, illetve szabadnak hitt találkozások megvalósulhattak. A Balaton-parton tartott nyári koncertsorozatok, a KISZ és annak ifjúsági utazási irodája, az Expressz által szervezett programok egy addig ismeretlen világot jelentettek az NDK-s fiataloknak, ahol az otthoni rendőrállammal összehasonlítva bátran lehetett nyugati fiatalokkal beszélgetni, közös programokat szervezni vagy akár vadkempingezni is. Budapesten kaphatók voltak olyan ruhadarabok, hanglemezek, sőt az idegen nyelvű könyvesboltokban olyan német irodalom is, ami az NDK-ban csak nehezen vagy egyáltalán nem volt beszerezhető. A fiatalok tehát nemcsak eleve szerényebb lehetőségeik és a szigorúbb deviza-kiviteli előírások miatt spóroltak, hanem azért is, hogy megvásárolhassanak olyan dolgokat, amelyek odahaza nem voltak elérhetőek.⁵³

Először az 1972-es szezon jelentéseiben szerepelt a balatonföldvári Expressz ifjúsági tábor és a fonyódligeti Kék tó ifjúsági kemping, ahol együtt nyaraltak kelet- és nyugatnémet fiatalok, illetve célzottan az NDK ifjúságra irányuló ellenséges tevékenységet figyelt meg a Stasi.⁵⁴ Tipikusnak mondhatók azok az esetek, amikor nyugatnémet szervezésben, de közösen táboroztak a két Németország fiataljai, akár egy ifjúsági, egy politikai vagy egy egyházi szervezet rendezésében.⁵⁵ Előfordult, hogy a közös nyaralás szervezői hosszabb időre egy-egy kempingben maradtak, és két-három turnust is leszerveztek egymás után, a hivatalos foglalkozásokban pedig nem is jelent meg a keletnémetek neve. A fiatalok körében is terjedt és egyre gyakoribbá vált az aktív kapcsolatépítés, azok fenntartására való törekvés, levelezési kapcsolatok keresése, valamint a nyugati sajtótermékek terjesztése, mint például a *Der Spiegel* és a *Quick* című képesújság.⁵⁶

A német–német ifjúsági nyaralásokat szervező csoportok között az egyházi (katolikus és evangélikus) közösségek, valamint főként baloldali pártok ifjúsági szervezetei tűntek fel, az utóbbi jelenséggel pedig nem igazán tudtak mit kezdeni a Stasi munkatársai. Ilyen volt például a frankfurti „ifjú szakszervezetisek” három csoportja, akik szintén a földvári és a siófoki kempingekben táboroztak. A siófoki kempingben egy váltott őrkkel védett, alakzatba rendezett, már-már katonai jellegű kis tábort is megfigyeltek, amit olyan jól sikerült őrizniük a résztvevőknek, hogy a külső megfigyelésen kívül semmilyen információt nem lehetett szerezni a csoportról vagy annak szervezőiről, mivel minden külső közeledést határozottan elutasítottak.⁵⁷ Az ilyen jellegű nyaralások szervezetsége, előkészítettsége és ismétlődése volt az operatív csoport tisztjei szerint a legveszélyesebb, több esetben kiderült ugyanis, hogy a megelőző években már más szocialista országokban is sikeresen szerveztek ugyanilyen közös nyaralásokat, például Csehszlovákiában. Az operatív csoportok együttműködése révén még azt is sikerült kideríteni, hogy egy ilyen közös csehszlovákiai nyaralást az alsó-szászországi (tehát nyugatnémet) Kulturális Minisztérium finanszírozott, ami csak tovább erősítette azt a meggyőződést, miszerint állami szinten szervezett, jól előkészített, tudatos ellenséges tevékenységről és fellazító politikáról volt szó – ahogyan a Stasi szerint minden ilyen közös nyaralás esetében.⁵⁸

⁵³ Haase, Jürgen – Togay, Can [János] (Hrsg.): *Deutsche Einheit am Balaton. Die private Geschichte der deutsch-deutschen Einheit*. Berlin–Brandenburg, 2009. 64–69.

⁵⁴ BStU MfS HA VI. Nr. 4387. 88–92.

⁵⁵ Hasonló egyházi szervezésű közös táboroztatásokról mesél Manfred Schotte. Lásd: Haase–Togay: *Deutsche Einheit am Balaton*, 84–92., 102–105.

⁵⁶ BStU MfS HA VI. Nr. 4387. 88–91.

⁵⁷ BStU MfS HA VI. Nr. 4387. 89.; BStU MfS HA VI. Nr. 15719. 15.

⁵⁸ BStU MfS HA VI. Nr. 4387. 89–92.

A zárt csoportban táborozók mellett veszélyesnek minősültek azok a – főként szintén baloldali jellegű – nyugatnémet szervezetek, illetve csoportvezetők, akik aktívan keresték a kapcsolatot a keletnémet nyaralókkal, és kifejezetten törekedtek közös esti beszélgetések és politikai vitakörök szervezésére. Az ilyen beszélgetések meghirdetett témái között kiemelten szerepelt például Nyugat-Berlin helyzete, az utazási szabályozások, az NDK oktatási és szociális rendszere, valamint a keletnémet szakszervezeti mozgalom fejlődése 1945 után. Egy az ifjúsági szakszervezeti csoport közelében aktív „nem hivatalos munkatárs”⁵⁹ révén sikerült megszerezni a terjesztett propagandaanyagokat is, mint például a „Nők a forradalmi harcban” és a „Nótanácsok a szociáldemokráciában” című kiadványokat, melyek a tábor napközbeni előadásainak anyagát képezték, és a tisztek értékelése szerint radikális baloldali nézeteket tükröztek.⁶⁰ Mindeközben a balatoni nyaralásokat szervező csoportok képviselőiről szinte minden esetben revansista, jobboldali radikális és szocializmus-ellenes propaganda terjesztését feltételezte az állambiztonság. Bizonyítottak tartották azt is, hogy minden ilyen szervezet mögött a nyugatnémet szövetségi kormányzat jelentős anyagi támogatása állt, mégpedig nemcsak az utazás és a balatoni tartózkodás költségeit fizették, hanem még honoráriumot is kaptak a résztvevők. Egy nyugat-berlini szervezet, az Európa Klub esetében megállapították, hogy a kifejezetten magyarországi nyaralásokra specializálódott csoport információs jelentéseket is küldött a bonni külügyminisztériumnak a nyaralás finanszírozása ellenében. A magyarországi nyaralásokat szervező ifjúsági szervezetek szórólapjaiban kifejezetten úgy reklámozták az utakat, hogy a „szocialista országokban lehetőség nyílik keleti és nyugati fiatalok közötti találkozókra”.⁶¹

Az NDK öröksége

Az NDK ugyan 1990. október 3-án, az NSZK-ba való beolvadással megszűnt, ám öröksége, a kommunista diktatúra időszakának feldolgozása révén máig hatással van a többi kelet-európai ország, az egykori szovjet blokk országai gyakorlatára. Rendszeresen példaként emlegetik múltfeldolgozási, emlékezetkulturális gyakorlatát, így az – egykori – NDK ebből a szempontból mintaoszágnak számít megszűnése után több mint harminc évvel is. Az 1989-es ős eufórikus napjai rávetültek az azt követő évek megítélésére is, így még a huszadik évforduló idején is alapvetően a békés rendszerváltás sodró lendületére, a demokratikus politikai és társadalmi berendezkedés átvételének pozitívumaira, az utazási szabadság, a német újraegyesítés csodájára emlékeztünk. Az újraegyesítés harmincadik évfordulója idején azonban már nem lehetett szőnyeg alá söpörni a rendszerváltással kapcsolatos problémákat, melyek a máig *új tartományoknak* nevezett szövetségi államokat uralják: a kiábrándultság, a becsapottság érzése, az egyéni életutak kisiklása, karrierek zátonyra futása, gazdasági kizsákmányolás érzete. A tömegek rossz közérzete mögött valóban generációkat meghatározó folyamatok, a rendszerváltás – utólagosan könnyen – elhibázottnak ítélt lépései húzódnak meg.⁶² A szédületes tempóban lezajlott privatizáció gyarmatosításhoz hasonlított, az elitváltás pedig nemcsak a politikailag érintetteket, hanem az élet minden területét meghatározta, a rendszerváltás után szabályosan „lefejezték” a tudományos és kulturális életet is.

⁵⁹ Inoffizieller Mitarbeiter, az NDK Állambiztonsági Minisztérium nemhivatalos munkatársa, vagyis ügynök, besúgó.

⁶⁰ BStU MfS HA VI. Nr. 4387. 90–91.

⁶¹ BStU MfS HA VI. Nr. 4387. 55–58.

⁶² Kowalczyk, Ilko Sascha: *Die Übernahme. Wie Ostdeutschland Teil der Bundesrepublik wurde.* München, 2019.

A kelet-európai rendszerváltások többnyire ugyan vértelenül zajlottak le, ám sehol sem áldozatok nélkül. A szocialista korszak életszínvonal-politikája, társadalmpolitikája a rendszer kegyeltjei számára korábban nem tapasztalt társadalmi felemelkedést, anyagi biztonságot jelentett, így – különösen a rendszerváltáshoz társított (anyagi) várákozások kudarca miatt – az elmúlt három évtizedben a nosztalgikus emlékezet tárgyává vált és radikális politikai irányzatok táptalaja lett. Míg a rendszerváltás a társadalom jelentős részének addigi pozícióit megrendítette, a gazdasági átalakulás, a privatizáció lehetőségeivel a legtöbb kelet-európai országban, így például Magyarországon is leginkább azok tudtak élni, akik már a rendszerváltást megelőző években felhalmozott kapcsolati tőkéjüket, információikat és tudásukat az új viszonyok között is alkalmazni, transzformálni tudták. Az új gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás ezekben az országokban azok számára ment a legkönnyebben, akik már az 1980-as évek folyamán is ismerték, illetve működtették a kvázi-piaci rendszert, például kisvállalkozások, vállalatok, állami gazdaságok vezetői vagy pénzügyi szakemberek voltak. Az egykori NDK területén ezzel szemben a nyugatnémet cégek és tulajdonosi rétegek vezetésével, az ő tőkéjükkel ment végbe a privatizáció, amivel szemben a keletnémeteknek esélyük sem lehetett.

A rendszerváltás legfőbb vesztesei azok a munkás rétegek lettek, akiknek az ipar és a teljes gazdaság strukturális átalakulása nyomán nemcsak a munkahelye szűnt meg, de addig végzett (szak)munkájukra, tudásukra sem volt többé szükség. Az új helyzetüket rövid távon a legtöbb esetben a karkedvezményes vagy a rokkantnyugdíj oldotta meg, ami azonban több évtizedes, máig ható problémát okoz a társadalmi ellátórendszereknek, és jelenleg is tartó politikai instabilitást eredményezett. Gyermekeik, sőt unokáik révén generációkon át újratermelődnék a társadalmi egyenlőtlenségek, az elégedetlenség, a cserbenhagyottság érzése. Az NDK-beli rendszerváltás, úgy tűnt, politikai szempontból kollektív katarzist hozott, eredményessége mintaként szolgált a többi egykori szocialista ország számára, ám hosszú távú hatásai, az évtizedeken át szőnyeg alá söpört problémák az egész – újraegyesített – Németországot feszítő, a napi politikai közbeszédet meghatározó kérdésekké váltak.

KRISZTINA SLACHTA

The Nice, Complete World of the Dictatorship: The GDR and East Germans in the Communist Bloc

The GDR had a unique position among the countries of the Eastern Bloc, as its history was always more connected to the FRG than its fellow Socialist countries. The emigration problem constantly plaguing the GDR had always determined its self-definition and political communication, and the problem continued even after the building of the Wall. The aging population also led to ever increasing labour and skill shortages in the country. The solution came in the form of labour exchange contracts with other Socialist countries, which also involved student exchange.

However, expanding connections to even countries within the bloc were not without risks for Eastern Germany. By the mid-1980s the leadership of the GDR also lost its trust in the Hungarian system, as more and more press releases, diplomatic and state security reports indicated changes, economic transformation, and ongoing reform processes in Hungary.

MITROVITS MIKLÓS

A krakkói Magyar Tudományos Intézet

*Kulturális diplomácia a magyar–lengyel kapcsolatokban
a második világháború utáni években*

Magyarország második világháború utáni külkapcsolatain belül egyedülállóan alakult a magyar–lengyel diplomáciai viszony. Egyfelől Magyarország és Lengyelország között nem állt be hadiállapot a háború folyamán. Másfelől – bár Lengyelország területét 1939 szeptemberében Németország és a Szovjetunió felosztották maguk között, és az államiság *de facto* megszűnt létezni, a lengyel kormány pedig emigrációba kényszerült – a budapesti lengyel követtség és a Lengyel Kulturális Intézet egészen 1940 végéig működött. Azok kényszerű megszüntetése után a magyar kormány különböző diplomáciai csatornákon és a magyarországi lengyel civil képviselői szervezeteken keresztül 1944. március 19-ig, az ország német megszállásáig kapcsolatot tartott az emigráns lengyel kormánnyal. A magyar–lengyel „diplomáciai” kapcsolatok tehát Magyarország függetlenségének elvesztésével úgy szűntek meg, hogy azt hivatalosan egyik fél sem deklarálta. Harmadrészt, a háború előtti varsói magyar diplomáciai képviselő és a kulturális intézet csupán ideiglenesen hagyta el a felszámolt ország fővárosát, jogilag a háború után is érvényben volt minden korábban megkötött (például konzuli, kulturális) egyezmény. Ugyanakkor a háború következtében *de facto* 1945-ben nem létezett semmilyen kapcsolat a két állam között. A viszonyt úgy kellett újra rendezni, hogy az lényegében soha nem szűnt meg, de mégsem létezett. A helyzetet tovább nehezítette, hogy Magyarország – mint a háborúban vesztes állam – a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) felügyelete alá került, így a magyar kormány külpolitikai kérdésekben az 1947. február 10-én aláírt párizsi béke ratifikálásáig önállóan nem dönthetett, diplomáciai kapcsolatokat sem létesíthetett.

A 20. századi magyar–lengyel kapcsolatokban többször előfordult, hogy a hivatalos diplomáciai kapcsolatokat azok bármilyen okból történő megszakadása vagy szünetelése idején a civil kezdeményezésekből megszülető kulturális kapcsolatok helyettesítették. Általánosan elmondható, hogy e polgári akciók vezető személyiségei – bármilyen érdemeket is szereztek ezen időszakokban – később nem kaptak szerepet a helyreállt diplomáciai és kultúr-diplomáciai kapcsolatokban. Ilyen volt az első világháború előtt – amikor Lengyelország még nem létezett – az 1908-ban Lembergben (lengyelül: Lwów, ma: Lviv, Ukrajna) megalakult Lengyel–Magyar Klub és annak alapító-elnöke, Tadeusz Stamirowski. A Klub tevékenységével úttörő szerepet töltött be a két nemzet közötti kulturális és társadalmi kapcsolatok megteremtésében. Stamirowski az első világháború alatt a lengyel politikai törekvések hivatalos szerve, a Nemzeti Főbizottság hivatalos képviselője lett Budapesten, sőt még a Tanácsköztársaság idején is folytatta e tevékenységét, később rövid ideig miskolci konzul volt, de 1918. november 11. után az új lengyel állam nem számolt igazán személyével a diplomáciában. Ugyanígy járt báró Nyáry Albert és Miklósi Ferdinánd Leó, akik 1912-ben létrehozták a Magyar–Lengyel Egyesületet. Éveken át szervezték a magyar–lengyel kulturális életet, irodalmi

esteket, koncerteket szerveztek, emlékműveket avattak, könyveket, tanulmányokat publikáltak, sőt aktívan részt vettek az első világháború alatt a magyarországi lengyelbarát közhangulat megteremtésében, önkénteseket toboroztak a lengyel légiókba, pénzt gyűjtöttek, ám a magyar–lengyel diplomáciai kapcsolatok helyreállítása után nem kaptak szerepet abban.¹

A második világháború alatt mintegy negyvenezer lengyel katona és több tízezer civil menekült érkezett Magyarországra.² A katonáknak hozzávetőleg a fele Franciaországba evakuált, és nagyjából tízezren visszatértek Lengyelország megszállás alatti területeire. A civilek pedig lényegében a háború végéig Magyarországon maradtak. Ebben az időszakban újra számos lengyelbarát magyar személy vette ki részét a menekültek életének megszervezéséből.³ Csorba Tibor – e tanulmány főszereplője – is azok közül a lengyelbarát értelmiségiek közül való, akik a háború alatt aktív szerepet vállaltak a magyarországi lengyel polgári menekültek életének, ezen belül elsősorban kulturális életük és oktatásuk megszervezésében és biztosításában, illetve a magyar történelemmel, kultúrával és a mindennapi élettel való megismertetésükben. A háború után pedig a kulturális kapcsolatok újjászervezésével kiemelkedő szerepet játszott a két ország közötti viszony fenntartásában a hivatalos diplomáciai kapcsolatok megteremtéséig.

Csorba Tibor és a krakkói Magyar Tudományos Intézet megszervezése⁴

Csorba 1906. március 15-én Szepesváralján, a magyar, a német, a szlovák, a lengyel és a rutén nyelvterület találkozási pontján született.⁵ 1920-ban családját kiutasították Csehszlovákiából, Vácon telepedtek le. A Lőcsén megkezdett gimnáziumot Budapesten fejezte be. Az érettségi után a budapesti Képzőművészeti Akadémián és a szegedi tanárképzőn folytatta tanulmányait. 1930 és 1934 között Kiskunhalason, majd Celldömölkön tanított. Nemcsak tanár, hanem egy korabeli polihisztor volt. 1929-től rendszeresen publikált, első könyve (*A halasi*

¹ Lásd: Kowalak, Andrzej: *Tadeusz Stamirowski (1860–1933)*. In: Mitrovits Miklós (szerk.): *Hídépítők. A magyar–lengyel kapcsolatok arcképcsarnoka*. H. n., 2018. 8–13.; Gerencsér Tibor: *Nyáry Albert (1871–1933)*. In: Mitrovits (szerk.): *Hídépítők*, 18–23., Balázs István: *Miklósi Ferdinánd Leó (1889–1968)*. In: Mitrovits (szerk.): *Hídépítők*, 24–29.

² A számok máig vitatottak. A katonák létszáma körül van a legkevesebb vita, a komolyan vehető, levéltári adatokon nyugvó számítások szerint a negyvenezeres létszám a legvalószínűbb. A civilek becsült létszáma azonban a tizennégyezertől egészen a száz-, sőt kétszázézerig terjed. Lásd: Lagzi István: *Lengyel katonák evakuációja Magyarországról 1939–1941*. Budapest–Varsó–Szeged, 2015. 307–321.

³ A téma irodalmára lásd: Nowak, Jerzy Robert – Olszański, Tadeusz (szerk.): *Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945*. Budapest, 1985.; Szenyán Erzsébet (szerk.): *Menekült-rapszódia. Lengyelek Magyarországon, 1939–1945. Emlékiratok a bujdosás éveiből*. Budapest, 2000.; Kapronczay Károly (szerk.): *Magyarok és lengyelek. Menekültügy. 1939–1945*. Budapest, 1991.; Kapronczay Károly: *Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945*. Budapest, 2009.

⁴ A krakkói Magyar Tudományos Intézet történetét vázlatosan tárgyalja: N. Szabó József: *Magyar–lengyel kulturális kapcsolatok 1945–1948*. Világtörténet, 20. évf. (1998) 1. sz. 62–69.; Gerencsér Tibor – Grad, Marcin – Mitrovits Miklós: *Magyar zászló a Visztula felett. Magyar–lengyel kapcsolatok a magyar diplomácia szemével*. Budapest, 2019. 112–119.

⁵ Csorbának több gépelt életrajza is megtalálható a levéltárakban. Lásd például: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-J-1-k Lengyelország 2. doboz. 131. t. Dr. Csorba Tibor: *Curriculum Vitae*, 1945. május 23. Archiwum Akt Nowych (Varsó; a továbbiakban: AAN) Sygn. 1950 Akta Csorby. (1969. I. 20., 1979. I. 29.), illetve számos életrajzi adalék található még a budapesti Lengyel Kutatóintézet és Múzeumban őrzött Csorba hagyatékban is. Az itt vázolt Csorba-életrajz ezen anyagokra támaszkodik. Lásd még: Mitrovits Miklós: *Csorba Tibor (1906–1985)*. In: Mitrovits (szerk.): *Hídépítők*, 92–95.

csipke múltja) 1933-ban jelent meg. Egy évvel később a magyar tanyavilág életéről írt elbeszélést (*Beszél a tanya*), majd 1935-ben felvidéki diákéveit örökölte meg regény formájában (*Az utolsó lőcsei diák*), 1936-ban pedig pedagógiai regénnyel jelentkezett (*Polgáristák*). Személyesen ismerte Kosztolányi Dezsőt, Németh Lászlót és Szabó Lőrincet. Az írás mellett festett is. 1935-ben már negyven festményből álló kiállítást rendezett. E tevékenységét élete végéig folytatta.

1936-ban találkozott először a lengyeliséggel és a lengyel kultúrával. Az Új Nevelés Világligájának meghívottjaként az angliai Cheltenhamben tartott egy előadást, ahol számos lengyel értelmiséggel hozta össze a sors. Szlovák nyelvtudásának és kitudó nyelvérzékének köszönhetően hamar sikerült jó viszonyt kialakítania a lengyelekkel. E találkozás meghatározta az életét, mivel úgy érezte, hogy rengeteg minden összeköti a két népet, mégis nagyon keveset tudnak egymásról. Visszatérése után nem sokkal Lengyelországba kapott ösztöndíjat. Beiratkozott a varsói Kézimunka- és Rajztanárképző Főiskolára, ahol nemcsak tanult, hanem magyar nyelvet is tanított, majd a Varsói Egyetemen is tanult polonisztikát. Itt Julian Krzyżanowski professzor tanácsára Báthory István korát kezdte kutatni.⁶ A közép-európai népek közötti szellemi hídverés szolgálatába állította magát, és ezen belül elsősorban a magyar–lengyel kapcsolatok fejlesztésével kezdett foglalkozni.

Ugyanakkor varsói évei alatt csalódva tapasztalta, hogy a magyar–lengyel kapcsolatok, a „lengyel, magyar, két jó barát” jelszava mögött nincs igazi tartalom, leginkább az egymásról kialakított – gyakran téves – sztereotípiák foglyai. Arra tette fel életét, hogy ezeket legyőzze, hogy a két nép mélyebben megismerje egymást. Lengyelül kezdett publikálni a magyar irodalomról, a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatokról, az oktatási rendszerről és más kulturális témákról. Hamarosan a Hóman Bálint vallás- és közoktatási miniszter jelenlétében 1935-ben megnyitott varsói Magyar Kulturális Intézet munkatársa lett, illetve Divéky Adorján igazgatónak köszönhetően a Varsói Egyetem magyar tanszékének lektoraként is dolgozott. Kulturális tevékenységéért már 1937-ben megkapta a Lengyelország Újjászületése Érdemrend Lovagkeresztjét. E gyors karrier annak volt köszönhető, hogy Magyar Kulturális Intézet és a magyar tanszék rendkívül fontos szerepet töltött be ebben az időszakban a kétoldalú kapcsolatokban, mivel a politikai közeledés az eltérő külpolitikai és biztonságpolitikai elképzelések miatt nehézkesen haladt előre. 1936-ban jelent meg Horthy Miklós magyar kormányzó és Ignacy Mościcki lengyel államfő védnöksége alatt Huszár Károly nyugalmazott miniszterelnök és kultuszminiszter szerkesztésében egy monumentális kétnyelvű kiadvány *Magyarország és Lengyelország* címmel. A munka közben váratlanul elhunyt Tomcsányi János helyett a lengyel cikkek magyarra fordításában Divéky mellett feltehetően Csorba is részt vett.⁷

1939. szeptember elsején éppen Budapestről Varsóba tartott volna, ám a háború kitérőse miatt a repülőgépet Lwówba irányították. Itt két hét várakozás után nem volt más választása, mint a hazatérés. A Képzőművészeti Főiskolán kapott állást, s közben a Cserépfalvi Kiadó irodalmi vezetőjeként dolgozott. Menyasszonyát, Helena Maria Millerownát – akit 1936-ban

⁶ *Między Cisq a Wisłą. Z prof. dr. Tiborem Csorbq rozmawia Marek Arpad Kowalski.* Tygodnik Kulturalny, 1981. augusztus 30.

⁷ Huszár Károly (szerk.): *Magyarország és Lengyelország. Magyar–lengyel kapcsolatok a történelemben, kultúrában és gazdasági téren.* Budapest–Warszawa, 1936. A több mint másfélszáz írást és nyolcszáz illusztrációt tartalmazó reprezentatív kötet szerzői között az államfőkön és miniszterelnökön túl számos korábbi minisztert, illetve a korszak jeles magyar és lengyel tudósait is megtaláljuk.

ismert meg Varsóban – 1939 decemberében sikerült Magyarországra hozatnia, így 1940. január 18-án összeházasodtak.⁸

Csorba Tibor, kiváló lengyel nyelvismerettel rendelkező lengyelbarát író, festő és kultúr-történész Magyarországon azonnal bekapcsolódott a lengyel menekültek életének megszervezésébe és nyelvoktatásába. 1940 májusában sikerült kijutnia a lengyel fővárosba is. Mintegy tíz napot töltött a németek által megszállt romos városban, ahol sikerült néhány – még szabadlábban lévő – lengyel értelmiséggel találkoznia. Nyomorúságos mindennapjaikról két hosszú jelentést írt az akkor még Párizsban működő lengyel emigráns kormány tagjaihoz, Stanisław Kot és Jan Stańczyk miniszterekhez, és kérte az otthon élő lengyel értelmiségiek mint a lengyel kultúra letéteményesei pénzbeli támogatását.⁹

Hazatérését követően elkészítette a menekültek számára az első lengyel nyelvű magyar nyelvtankönyvet,¹⁰ amelyet a Cserépfalvi Kiadó jelentetett meg. Emellett fordításaival, publikációival és a magyar történelemről tartott előadásaival erősítette a lengyel nemzettudatot és a magyar–lengyel kapcsolatokat.¹¹ Ugyanakkor a háborús években nem minden lengyel tartalom jelenhetett meg. 1940-ben a cenzúra nem engedte kiadni a feleségével közösen írt és már nyomdakész állapotban lévő *Búgnak a szirénák* (Huczà syreny) című könyvüket, amelyben az 1939. szeptemberi lwóvi élményeiket, illetve Varsó elestét örökítették meg. A Csorba-házaspár sokáig őrizte a kéziratot, mára azonban elveszett.

Csorba 1943-ban a lengyelbarát politikushoz, Bajcsy-Zsilinszky Endréhez fordult azzal a kéréssel, hogy járjon közben érdekében, s kérje ki a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól (VKM; a varsói lektori állása miatt ugyanis hivatalosan e tárca alkalmazásában állt), hogy teljes állásban dolgozhasson a Belügyminisztériumban a lengyel menekültek megsegítésén.¹² Kérését pozitívan bírálták el, 1943 októbertől a Belügyminisztérium IX. osztályán id. Antall József irányítása alatt dolgozhatott. A háború után Antall írásban igazolta, hogy lengyel nyelvtudására és megbízhatóságára tekintettel hivatalos szolgálatot teljesített a Magyarországra özönlő mintegy százezer lengyel menekült életének megszervezésében.¹³

1944-ig Antall közvetlen irányítása alatt dolgozott, de még főnöke letartóztatása után is részt vett a németek által keresett lengyelek bújtatásának és mentésének megszervezésében.

⁸ AAN Sygn. 1950 Akta Csorby.

⁹ A két jelentést lengyelül és magyarul is közli: Łubczyk, Krystyna – Łubczyk, Grzegorz: *Emlékezés IV. Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1946*. Budapest–Warszawa, 2020. 88–98.

¹⁰ Csorba, Tibor: *Uczymy się po węgiersku. Podręcznik do nauki języka węgierskiego*. Budapest, 1940.

¹¹ Még a háború előtt Varsóban publikálta a „*Ne higgy, magyar, a németnek...*” *Kuruc-labanc világ a magyar irodalomban* [„Nie wierz Węgrze Niemcowi...” *świat kuruców-labanców w literaturze węgierskiej*] című tanulmányát. Majd 1940-ben már itthon tette közzé a *Hungarica és Turcica Czahrowski Ádám költészetében*, 1942-ben a *Czahrowski Ádám XVI. századi lengyel katonaköltő Magyarországon* című tanulmányait. 1941-ben egy mesefordítása *Węgierskie bajki ludowe*, a magyar történelemről szóló műve *Opowiadania z historii Węgier*, a magyar társadalom életéről *Z życia ludu węgierskiego*, a híres magyar politikusokról szóló népszerűsítő kiadványa *Wybitni politycy węgierscy*, a magyar prédikátorok életéről szóló brosúrája *Wielcy kaznodzieje węgierscy* címmel jelent meg a lengyel menekültek számára a Cserépfalvi Kiadónál.

¹² A dokumentumokat közli: Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre és Csorba Tibor kapcsolata*. Magyar Nemzet, 1986. szeptember 6.

¹³ AAN Sygn. 1950 Akta Csorby. Igazolás. Budapest, 1970. április 4.

Segített a lengyel iskolák felállításában, a lengyel ifjak magyar egyetemi és főiskolai elhelyezésében, illetve a menekültek átsegítésében a határon.¹⁴

Közvetlenül Magyarország német megszállása előtt, 1944. március 14-én a magyar rádióban Bem apóról tartott előadást. Ekkoriban már a Pázmány Péter Tudományegyetem (a mai ELTE) bölcsészkarán folytatott doktori tanulmányokat. 1944. március 23-án Lukinich Imre nyilvános rendes tanár előterjesztésére a BTK kari tanácsa elfogadta kérelmét, hogy a magyar irodalom mellett kelet-európai történelmet és művészettörténetet is tanulhasson.¹⁵ Erre azért is volt szüksége, mert abban a történelmi pillanatban, amikor a náci Németország a lengyel kultúra eltörlésén munkálkodott, amikor ugyanez a birodalom Magyarország megszállására készült, Csorba Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király humanizmusáról írt éppen disszertációt, bizonyítva egyúttal azt is, hogy a lengyel és a magyar kultúra igenis az európai humanizmusban is gyökerezik. Dolgozatát még ebben az évben megvédte, és *Humanista Báthory* címmel könyv alakjában meg is jelentette.

1945 februárjától újra a VKM alkalmazásában állt mint tolmács. E beosztását azonban csupán átmenetinek tartotta, és a lehető leggyorsabban vissza szeretett volna térni Lengyelországba. Tudatában volt annak, hogy a szóba jöhető kultúrdiplomatak közül ő a legesélyesebb arra, hogy Magyarországot Lengyelországban képviselje. Divéky Adorján, a varsói Magyar Kulturális Intézet 1939 előtti igazgatója ugyanis egyfelől túlságosan idős volt már, másfelől politikailag nem kívánatos személlyé minősítették 1945-ben. A hatvanöt éves egykori diplomata-hírszerzőt hamarosan elbocsátották debreceni egyetemi állásából is, az MTA lefokozta tanácskozó tagnak, majd hamarosan nyugdíjazták. Korompay Manó, aki a háború előtt a Varsói Egyetem magyar tanszékét vezette, szovjet hadifogságba került, és 1940 tavaszán az NKVD harkovi börtönében agyonlőtték.¹⁶ Más hasonló kvalitású, a lengyel nyelvet ilyen magas szinten ismerő, valamint jelentős szakmai tapasztalattal bíró személy nem volt Magyarországon.

Másfelől Csorba jól tudta, hogy a háborút lezáró béketárgyalásokon a magyar küldöttség kevés érvre tud majd hivatkozni a németekkel szövetségben vesztés ország védelme érdekében. Ezek közül az egyik éppen az volt, hogy a háború kezdetétől a végéig Magyarország nem csupán befogadta a lengyel menekülteket, hanem a hatályos nemzetközi szerződésekben megfogalmazott kötelezettségein túl többletjogokat biztosított számukra (viszonylag szabadon mozoghattak, dolgozhattak, tanulhattak, kulturális életet élhettek, segélyre voltak jogosultak), valamint a magyar hatóságok lehetővé tették a lengyel katonák evakuációját a nyugati frontra. Az új magyar kormány számított arra, hogy Lengyelország a béketárgyalásokon a magyarok védelmében lép majd fel.¹⁷ Éppen ezért a Divéky Adorján által összeállított

¹⁴ A háború alatt Magyarországon – különböző időszakokban – 27 lengyel nyelvű iskola működött, és hozzávetőleg 350 lengyel hallgatót vettek fel magyar felsőoktatási intézményekbe. Lásd: Kapronczay: *Lengyel menekültek Magyarországon*, 116–122.

¹⁵ Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 8.a.48.8. Jegyzőkönyv a kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1944. évi március 23-án tartott VI. rendes üléséről. In: Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1943–1946, 11.

¹⁶ Lásd: Gerencsér Tibor: *Divéky Adorján (1880–1965)*. In: Mitrovits (szerk.): *Hídépítők*, 34–39., Gerencsér Tibor: *Korompay Manó (1890–1944)*. In: Mitrovits (szerk.): *Hídépítők*, 40–43.

¹⁷ Materski, Wojciech: *Dyplomacja Polski „lubelskiej” lipiec 1944–marzec 1947*. Warszawa, 2007. 208.

anyagból Antall József előszavával már 1946-ban megjelent magyarul és lengyelül is a *Lengyel menekültek Magyarországon a háború alatt* című könyv.¹⁸

Mivel a SZEB felügyelete alá tartozó magyar államnak nem volt arra joga, hogy önállóan döntsön arról, hogy az 1939. szeptember elején elhagyott varsói követi állomáshelyet új követ¹⁹ kiküldésével aktivizálja (arról nem is beszélve, hogy a követség épületét bombatalálat érte), a kulturális misszió felújítására önkéntesen jelentkező Csorba személye ebben a helyzetben elfogadható volt a kormány számára. Ugyanakkor a vázolt körülmények között Csorba kiküldetése számos nehézségbe ütközött.

Teleki Géza gróf, az Ideiglenes Nemzeti Kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere 1945. július 2-án azzal a kéréssel fordult Gyöngyösi János külügyminiszterhez, hogy járuljon hozzá húszezer pengővel Csorba Tibor kiküldetéséhez, és akkor a VKM ugyanennyivel támogatja az ügyét.²⁰ A Külügyminisztérium (KÜM) elfogadta a kérést, így Csorba Tibor és felesége a két minisztériumtól kapott tíz havi illetményel, összesen negyvenezer pengővel²¹ 1945. augusztus 16-án vonattal Lengyelországba utazott,²² ahol azonnal megkezdte kulturális missziós tevékenységét. Felkereste a lengyel közoktatási minisztert, majd a külügyminisztert is. Az előbbi saját kezűleg írott megbízó levéllel látta el, amelyben arra kérte a Jagelló Egyetem rektorát, hogy gondoskodjanak Csorba elhelyezéséről, és segítsék őt a kulturális intézet megszervezésében.²³ Tevékenységét tehát nem államközi egyezmény, hanem legfőképpen a fogadó állam jóindulatú hozzáállása tette lehetővé.

Csorba a két magyar minisztérium (KÜM és VKM) beleegyezésével és jóváhagyásával hozta létre a krakkói Magyar Tudományos Intézetet, de semmilyen írásbeli felhatalmazása nem volt arra, hogy hivatalos úton a lengyel minisztériumok és az egyetem felé forduljon olyan kéréssel, hogy átvehesse a krakkói Jagelló Egyetemen felállított magyar filológiai tanszék és magyar lektorátus vezetését. Ráadásul kissé önhatalmúan a Magyar Tudományos Intézet megalapítását az 1935 és 1939 között Varsóban működő Magyar Kulturális Intézet jogutódjának tekintette,²⁴ noha erről semmilyen döntés nem született Budapesten, és ilyen tárgyú magyar–lengyel kormányközi megbeszélés sem zajlott le. Ennek megfelelően sem helyiséget, sem berendezési tárgyakat nem kapott. Így 1945 decemberétől az Intézetet a Karmelicka utca 3. szám alatti, második emeleti lakásában „rendezte be”.

¹⁸ *Lengyel menekültek Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest, 1946., illetve *Uchodźcy polscy na Węgrzech w czasie wojny*. Budapeszt, 1946. A kötet szerzőségét tévesen id. Antall Józsefnek tulajdonítják, miközben a szöveget valójában Divéky Adorján állította össze, amit feltehetően Antall véglegesített és látott el előszóval. Az eredeti kéziratot lásd: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, F. 128. Divéky Adorján: A lengyel menekültek helyzete Magyarországon a világháború alatt, 1–39.

¹⁹ A korábbi követ, Hory András kiküldése eleve lehetetlen volt, hiszen a németek kérésére már a háború alatt nyugdíjazták. Lásd: Gerencsér–Grad–Mitrovits: *Magyar zászló*, 234–235.

²⁰ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország 2. doboz, 131.t. 22.891/1945. VIII. Dr. Csorba Tibor megbízatása.

²¹ A hiperinfláció és rendezetlen valutáris helyzet miatt ez az összeg hamar semmivé vált.

²² Tadeusz Kopyś lengyel nyelven megjelent monográfiájában azt olvashatjuk, hogy Csorba még az előtt illegálisan elhagyta az országot, hogy a Vörös Hadsereg elfoglalta volna Budapesten. A dokumentumok, mint láttuk, ellentmondanak ezen állításnak. Lásd: Kopyś, Tadeusz: *Stosunki polsko-węgierskie w latach 1945–1970*. Kraków, 2015. 103.

²³ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 587/1946. Csorba Tibor hivatalos jelentése lengyelországi működéséről 1945. aug. 16-tól 1946. dec. 15-ig terjedő időre.

²⁴ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 1298/1947. Dr. Csorba Tibor jelentése 196. XII.15–1947. V.1-ig terjedő időre.

Krakkóra két okból esett a választás. Egyfelől Varsó romokban hevert, egyszerűen nem volt szabad épület, amelyet igénybe tudott volna venni a leendő magyar diplomáciai képviselet. Másfelől Krakkóban jelentős számú olyan fiatal élt, akik a háborút Magyarországon töltötték, így bizonyos nyelvismeretük is volt már. Olyannyira, hogy rögtön egy negyven fős haladó tanfolyamot kellett indítani számukra. Természetesen nemcsak nyelvórákat tartott, hanem a magyar–lengyel humanista kapcsolatokról, a Jagellók és a Szapolyaiak kapcsolatairól, majd később Báthory Istvánról, illetve a 19. századi magyar irodalomról is tartott előadásokat. Egy évvel később a krakkói Kereskedelmi Akadémián is megszervezte a magyar lektorátust, ahol átlagosan húsz tanuló vett részt a magyar nyelvórákon.²⁵

Az intézeti munka önálló ingatlan és pénzügyi források hiányában elsősorban abból állt, hogy maga köré gyűjtötte azokat a fiatal lengyel, illetve a Lengyelországban élő magyar tudósnyelvédeket, akik Magyarországra iránt érdeklődtek. Ők is többnyire magyarországi menekültek voltak a háború alatt. Közülük Bronisław Natolinski jezsuita atya Mátyás király korszakával foglalkozott, dr. Marian Plezia Gall²⁶ krónikájának magyar vonatkozásait elemezte, Tadeusz Pobożniak a magyar filmművészet iránt érdeklődött, Teresa Dutkiewiczówna kiváló magyar nyelvésznek számított, Nyíry Mária a magyar festészettel, Emil Rachwał pedig a magyar zenével foglalkozott. Az intézet mellett működött a közel ötven tagú „Balaton” nevű dalárda is, melynek célja a magyar népzene lengyelországi népszerűsítése volt.²⁷

Tudományos tevékenysége körébe tartozik, hogy Csorba egy lengyel nyelvessel közösen átdolgozta a háború alatt írt magyar nyelvtankönyvét, valamint az intézeten belül létrehozott Írók Körének közreműködésével egy (magyar költők válogatott műveiből összeállított) antológiát készített elő kiadásra. Mindemellett 1945 szeptemberétől 1946. december közepéig összesen harminchét előadást tartott a legkülönbözőbb témákból. Szociológus felesége, akit szintén az egyetem alkalmazott, összesen húsz előadással gazdagította az intézet tevékenységét, elsősorban a magyarországi lengyel menekültek életének mindennapjairól, az emigráció és a beilleszkedés nehézségeiről. Tevékenységük Krakkó határain kívülre is elért. Nemcsak előadásokat szerveztek, hanem több városban segítettek a magyarbarát kulturális egyesületek megalakulását.

Annak ellenére, hogy Csorba és felesége krakkói tevékenysége hasznos volt magyar szempontból, hiszen a magyar–lengyel barátságot erősítette a háború utáni új értelmiség körében, és valóban létező igényeket elégített ki Lengyelországban (az egykori menekültek továbbra is érdeklődtek Magyarországra iránt), hivatalos megbízatással továbbra sem rendelkezett. Ő maga természetesen folyamatosan sürgette a „szabályszerű és végleges megbízás” kibocsátását.²⁸ Lényegében még mindig csupán régi kapcsolatainak köszönhetően dolgozhatott a Jagelló Egyetemen, amelynek vezetése – Jan Dąbrowski ismert magyarbarát professzoron keresztül is – szintén szeretne volna bemutatni a hivatalos megbízatást az egyetemi tanács előtt.²⁹

²⁵ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 587/1946. Csorba Tibor hivatalos jelentése lengyelországi működéséről 1945. aug. 16-tól 1946. dec 15-ig terjedő időre.

²⁶ Gall Névtelen (lengyelül Gall Anonim), ismeretlen személyazonosságú középkori lengyel krónikaíró.

²⁷ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 587/1946. Csorba Tibor hivatalos jelentése lengyelországi működéséről 1945. aug. 16-tól 1946. dec 15-ig terjedő időre.

²⁸ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 77.055/1946. Lengyel és magyar kulturális intézetek és lektorátusok kölcsönösségi ügyei.

²⁹ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 60.377/6-946. Megbízólevél kioszkolása Dr. Csorba Tibor számára a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól.

Ekkor kiderült, hogy 1945. december 10-én Bereczky Albert, a VKM államtitkára kibocsátott egy határozatot, amelyben a minisztérium felkérte Csorbát, hogy „a Magyar Intézet megszervezésére tegyen meg minden intézkedést, és addig is, amíg az intézet vezetésének kérdése végleg rendezést nem nyer, az intézet vezetését lássa el”, valamint felhatalmazta arra, hogy „addig is, amíg ezt a lengyel és a magyar kormány szabályszerűen le nem tárgyalja, az ottani egyetemen megszervezett tanszéket elfoglalhassa”.³⁰ Amellett, hogy e megbízólevél elkeveredett, és csak 1946 nyarának végén került Csorba kezébe, sem formailag, sem tartalmilag nem felelt meg annak, amit a Jagelló Egyetem, illetve a lengyel illetékes minisztérium elvárt volna. Feltehetően Csorba és az illetékes magyar minisztériumok emiatt lengyel szemmel komolytalannak tűntek, pedig mindössze arról volt szó, hogy a magyar kormány egyoldalúan nem létesíthetett Kulturális Intézetet Lengyelország területén, ahhoz előbb tisztázni kellett volna, hogy az 1934-ben megkötött kétoldalú kulturális egyezmény érvényben van-e még. Erre azonban nem volt lehetőség a diplomáciai kapcsolatok hiányában.

Ezzel egyidőben megindultak a tárgyalások a diplomáciai kapcsolatok helyreállításáról, ami hatással volt Csorba tevékenységére is. A diplomáciai kapcsolatok újraindítása nem csupán a két ország kormányának döntésétől függött: a Szövetséges Ellenőrző Bizottság – vagyis Moszkva – engedélye kellett ahhoz, hogy Magyarország Lengyelországgal helyreállíthassa azokat. 1946. február 21-én a magyar Külügyminisztérium levélben kérte Vlagyimir Petrovics Szviridov altábornagyot, a magyarországi SZEB ügyvezető elnökhelyettesét, hogy engedélyezze azt, hivatkozva a moszkvai magyar követség ügyvivője azon információjára, hogy a lengyel kormány elismeri a Magyar Köztársaságot, és fel kívánja vele venni a diplomáciai kapcsolatokat. Ezt megelőzően már a lengyel kormány is kérte a SZEB-től a kapcsolatok engedélyezését. Szviridov február 14-én küldött válaszában kijelentette, hogy nincs ellene kifogása. Így Gyöngyösi János külügyminiszter február 26-án utasította a moszkvai magyar nagykövetet, hogy tájékoztassa az ottani lengyel nagykövetet a SZEB döntéséről, és javasolja a kölcsönös követküldést. A magyar Külügyminisztérium 1946. március 1-jén juttatta el az MTI-hez közleményét, amelyben tájékoztatott arról, hogy a SZEB hozzájárul a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételéhez.³¹

A lengyelek léptek először. Ennek nyilvánvaló oka az, hogy a háború alatt Magyarországra menekült több tízezer lengyel állampolgárt mielőbb repatriálni kellett.³² Hazatérésük megszervezésében a követségnek is fontos szerepet tulajdonítottak. Így Piotr Szymański lengyel követségi tanácsos 1946. július 8-án átadta megbízólevelét Gyöngyösi János külügyminiszternek.³³

³⁰ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 84.020/1945. Csorba Tibor megbízása.

³¹ MNL OL XIX-J-1-k 2. doboz, 370/pol.-1946.

³² A repatriálás már 1945-ben megindult. Az ügygel eleinte a Lengyel Hazatérőknek Segítő Bizottság (*Komitet Pomocy Repatriantom Polskim*) foglalkozott, amely a SZEB-től, így személyesen Vorosilovtól függő Leszek Krzemiń lengyel alezredes ellenőrzése alatt működött. A munkát 1945 végétől a Lengyel Repatriációs Misszió bécsi kirendeltségének budapesti fiiláléja vette át, végül pedig az 1946 nyarán létesített követség hatáskörébe került. 1944-ben nagyjából 34 ezer lengyel tartózkodott Magyarországon, amelynek nagyjából a fele még a háború előtti emigráció tagja volt, a másik fele pedig a háború alatt érkezett menekültekből állt. A legnagyobb hazatérési hullám 1945 végéig tartott, de egészen 1949-ig folyamatos volt a hazatérés. Végül mintegy 2500–3000 lengyel maradt csupán Magyarországon. Sylburska, Aleksandra: *Działalność polskiej placówki dyplomatycznej na Węgrzech (1946–1956)*. [Doktori disszertáció.] Łódź, 2017. 35–40.

³³ MNL OL XIX-J-1-k 2. doboz, 11.t. A budapesti lengyel diplomáciai képviselő felállítását alaposan elemzi Sylburska: *Działalność polskiej placówki*, 41–45.

Magyar részről kezdetben úgy vélték, a varsói követség vezető pozícióira csakis olyan egyének jöhetnek szóba, akik a lengyel bel- és külpolitikai viszonyokat jól ismerik, s akik a háború alatt a lengyel menekültek ügyeivel intenzíven foglalkoztak, így kapcsolataik vannak a lengyel politikai élet és a társadalom különböző köreibez. Ezen elképzelések alapján Apor Istvánt jelölték ki követnek, ám végül mégsem ő kapott megbízást, hanem Förstner Pál, aki október 26-án nyújtotta át megbízólevelét Zygmunt Modzelewski külügyminiszternek. Ezzel helyreálltak az addigi szünetelő magyar–lengyel diplomáciai kapcsolatok.³⁴

A diplomáciai kapcsolatfelvétel folyamatával párhuzamosan kezdett körvonalazódni, hogy a KÜM idővel átveszi a VKM-től a kulturális diplomácia ügyeit, így a külföldi magyar kulturális intézetek feletti ellenőrzést is, s a kétoldalú kapcsolatok helyreállítása, valamint a háborút lezáró békeszerződések aláírása után bilaterális kulturális egyezmények keretében szabályozza azok működését. Az is egyre világosabb volt, hogy a magyar kormány nem számíthat a lengyel diplomácia támogatására a párizsi béketárgyalásokon,³⁵ így a magyar–lengyel barátságot erősítő kultúrmisszió is veszített jelentőségéből.

Mielőtt Förstner Pál kinevezett ügyvivő Varsóba utazott, hogy elfoglalja állomáshelyét, a KÜM tájékoztatást kért a VKM-től az 1945 utáni kulturális kapcsolatokról és Csorba Tibor tevékenységéről. Kaotikus viszonyokra utal, hogy a jelentéstevő kijelentette: „A krakkói jelenlegi helyzetet nem ismerjük [...] Lehetőleg gyors és bizalmas jelentést kérünk dr. Csorba Tiborra vonatkozólag.” A VKM különösen Jan Dąbrowski professzor véleményének megismerését kérte.³⁶ Meglepő a VKM ilyen szintű tájékoztatatlansága, hiszen Csorba folyamatosan küldött jelentéseket Bereczky Albert államtitkárnak és dr. Paikert Géza ügyosztályvezetőnek. A VKM tehát nem tudta Förstnert felkészíteni e tekintetben.³⁷

Förstner ügyvivő Varsóba érkezése után azonnal találkozott Czesław Wyceh közoktatásügyi miniszterrel, Władysław Kowalski kulturális és szépművészetügyi miniszterrel, Feliks Widy-Wirski tájékoztatás- és propagandaügyi államtitkárral, valamint a Közoktatásügyi Minisztérium főiskolai osztályának vezetőivel. A véleményük megegyezett abban, hogy a közeljövőben új kulturális egyezményt kell kötni. A Csorba Tibor személyére vonatkozó kérdésre pedig Förstner azt jelentette, hogy az „érdekeltek körök nézete szerint nevezett feladatát megfelelően látszik teljesíteni, kifogás ellene nem merült fel, de a létesítendő varsói Magyar In-

³⁴ Lásd még: Sáringer János: *Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez 1945–1950*. Szeged, 2013.

³⁵ A lengyel küldöttség nemhogy a magyarok védelmében lépett fel Párizsban, hanem kvázi ellenük, amikor benyújtották az egykori magyarországi lengyel vagyokra, illetve a háború alatt Magyarországra került lengyel vagyontárgyakra szóló kártérítési igényüket. Lásd: Materski: *Dyplomacja Polski „lubelskiej”*, 208–209. Kópys: *Stosunki polsko-węgierskie*, 53–59.

³⁶ Gönye Antal: *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből, 1945–1948* (Források a magyar népi demokrácia történetéhez 8.) Budapest, 1988. 174/A. sz. dokumentum. A VKM tájékoztatása a KÜM részére a magyar–lengyel kulturális kapcsolatok helyzetéről. Budapest, 1946. szeptember 25., 494.

³⁷ Teljes tájékoztatlanságról tanúskodik, hogy még az 1934-ben megkötött magyar–lengyel kulturális egyezmény szövegét sem ismerték, mivel szerintük minden lengyel anyag megsemmisült a háború alatt. Förstner a válaszjelentésében ígérte meg, hogy megszerzi az egyezmény szövegét a lengyel Közoktatási Minisztériumtól. Nem tudtak arról, hogy a dokumentumot a könyvtárban is megtalálhatták volna. Olay Ferenc: *A lengyel–magyar kulturális egyezmény és a két nemzet barátsága*. Budapest, 1935.

tézet vezetésére nem őt, hanem egy megfelelő tudományos tekintéllyel rendelkező, rendes egyetemi nyilvános tanárt látnának majdan szívesen.”³⁸

Ezzel szemben Budapesten ekkor még Csorbát tartották alkalmasnak a lengyelországi magyar kulturális diplomácia vezetésére. A Minisztertanács az 1947. május 16-án tartott ülésén határozatot hozott Csorba Tibor megbízásáról, vagyis végre legfelsőbb szintű döntés született arról, hogy ő legyen a Magyar Tudományos Intézet vezetője. Ezt követően Bassola Zoltán, a VKM államtitkára június 12-én levélben kérte fel a külügyminisztert, hogy a varsói magyar követen keresztül a döntésről tájékoztassa a lengyel közoktatásügyi minisztériumot és a krakkói egyetem rektorát.³⁹

Ez minden bizonnyal megtörtént. Förstner Pál 1947 áprilisában járt első ízben a lengyel külügyben a Krakkói Magyar Tudományos Intézet megfelelő elhelyezése érdekében, mely alkalommal ígéretet kapott az ügy kedvező elintézésére. Ezt követően a VKM július 13-án hozott rendelete alapján – már Csorba hivatalos megbízása után – Förstner újból kérte a lengyel Külügyminisztérium intézkedését. Miután érdemi előrelépés nem történt, a magyar ügyvivő igyekezett a külügy politikai osztályán és a Közoktatási Minisztérium tudományos osztályán is megoldást találni. Mindkét helyen azt a választ kapta, hogy a lehető legrövidebb időn belül intézkedni fognak az Intézet elhelyezése és felszerelése tekintetében.⁴⁰ Az ígérek ellenére mégsem történt semmi. Úgy tűnt, hogy a lengyel Külügyminisztérium illetékeseinek vagy a krakkói helyszínnel van problémájuk, vagy magával Csorba személyével. A magyar Külügyminisztériumból arra utasították Förstnert, hogy derítse ki, miért nem biztosítanak a lengyelek egy elfogadható helyiséget az 1945 óta működő Intézetnek.⁴¹

Végül november 14-én már a VKM is úgy ítélte meg, hogy nem érdemes az ügyet tovább vinni, mert a januárban aláírandó magyar–lengyel kulturális egyezmény majd úgyszabályozza a kérdést.⁴²

Ugyanebben az időben – 1947 októberében – főképpen Csorba tanítványaiból megalakult a Krakkói Magyarbarát Lengyel Diákegyesület. Ez már a második ilyen jellegű baráti társaság volt, mivel egy évvel korábban Kereskedelmi Akadémiai diákjai, akiket szintén ő tanított, már létrehozták a Magyarbarát Lengyel Főiskolai Hallgatók Egyesületét.⁴³ Tevékenységüket mind Csorba, mind Förstner támogatta.

Csorba Tibor hazahívása, a krakkói Magyar Tudományos Intézet felszámolása

Bármennyire is igyekezett Csorba, hogy a legnehezebb anyagi helyzetben és infrastruktúra nélkül is küldetésstudattal és szakmai hozzáértéssel végezze feladatát, ráadásul hivatalos fogadókészség nélkül, két tényező megpecsételte sorsát. Egyfelől az 1948. január 31-én aláírt

³⁸ Gönyei: *Dokumentumok*, 174/B. sz. dok. A varsói magyar ügyvivő jelentése a KÜM részére a magyar–lengyel kulturális kapcsolatokról. Varsó, 1946. november 19. 495.

³⁹ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 86.673/1947. Csorba Tibor minisztertanácsi megbízásának jelentése.

⁴⁰ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 3442/1947. A krakkói Magyar Tudományos Intézet elhelyezésének ügye. MNL OL XIX-J-1-e. 21. d. 117.736. Krakkó. 3442/1947. A krakkói Magyar Tudományos Intézet elhelyezésének ügye.

⁴¹ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 118.191/1947. Krakkói Magyar Tudományos Intézet elhelyezésének ügye.

⁴² MNL OL XIX-J-1-e. 21. d. Krakkó, 118.991/1947.X.főszt. Krakkói Magyar Tudományos Intézet elhelyezésének ügye.

⁴³ MNL OL XIX-J-1-e. 21. d. Krakkó, 63.344/6/1947., illetve 3388/1947. Krakkói magyarbarát lengyel diákegyesület.

magyar–lengyel kulturális egyezmény, amelynek 1. cikk b. pontja csupán annyiban érintette a kulturális intézetek ügyét, hogy a felek elhatározták magukat arra, hogy „megadják a szükséges támogatást a magyarországi Lengyel Intézet és a lengyelországi Magyar Intézet működéséhez”.⁴⁴ Tehát a felek nem új intézetek létrehozásáról döntöttek, hanem a meglévők támogatásáról. Adottnak vették az 1934-ben aláírt kulturális egyezmény alapján 1935-ben Varsóban megnyitott Magyar Kulturális Intézet és az 1939-ben Budapesten megnyitott Lengyel Intézet létét, holott egyik sem működött. Ugyanakkor, a VKM várakozása ellenére nem rögzítették az intézetek székhelyét, ahogy egy szót sem szóltak az infrastruktúráról, azaz nem rendezték a helyiségek ügyét sem.

Másfelől 1948. június 29-én – bő egy hónappal Rákosi Mátyás varsói látogatása és a sztálinista szellemiségű magyar–lengyel barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírása után⁴⁵ – Förstner Pál varsói magyar követ Norvégiából elküldte lemondó levelét, amelyben azt is bejelentette, hogy politikai okokból emigrált. Indoklásában az ország demokratikus berendezkedésének felszámolása, a katolikus egyház elleni támadások, illetve az ország egyoldalú külpolitikai irányultsága állt: „Elhatározásom tehát tiltakozás kíván lenni az ország belső békéjét, egységét és történelmi kultúráját veszélyeztető intézkedések ellen.”⁴⁶ Förstner valójában már 1947. május 26-án elhagyta állomáshelyét, de emigrációja rávilágított a Lengyelországban működő magyar diplomáciai képviselő politikai megbízhatatlanságára, ráadásul úgy tűnik a dokumentumokból, hogy Förstner pozitív véleménnyel volt Csorbáról. A lengyel Külügyminisztériumban néhány pozícióban lévő kommunistának viszont nem tetszett Csorba tevékenysége. „Panaszaik” pedig ebben a kontextusban meghallgatásra találtak.

Boldizsár Iván államtitkár – aki ebben az időben a KÜM Kulturális Osztályának revízióját végezte – 1948. szeptember 13-án jelentette, hogy varsói útja során „több lengyel személyiség egybehangzóan elégedetlenségét fejezte ki Csorba Tiborral és működésével kapcsolatban, úgyhogy nevezettnek hazahívása időszerűvé vált”. A jelentés hátlapjára kézzel írt kiegészítésben még azt is megjegyezte, hogy a lengyel KÜM-ben Csorbát „notórius reakciósként” jellemezték és feltették a kérdést: „Mi érdekünk fűződik Csorbához? Mikor hívjuk vissza?” Majd levonta a következtetést: „A bizalmatlanság ilyen megnyilvánulása után nem tehetünk mást, mint megindítjuk Csorba visszarendelési eljárását.”⁴⁷ Boldizsár jelentésének következtében az MDP Külügyi Osztálya szeptember 30-én megtárgyalta Csorba hazahívásának ügyét. Az ülésről fennmaradt rövid emlékeztető megállapítja, hogy Csorba „kulturális vonalon rendkívül aktív, és ennek következtében ma Krakkóban van a legizmosabb magyarbarát társaság Lengyelországban”. Ugyanakkor visszaköszön Boldizsár jelentése is: „Csorbát a lengyel KÜM-ban mint notórius reakciót tartják számon, és visszahívásának ügyét több ízben szóvá tették Boldizsár államtitkár előtt.” Az MDP Külügyi Osztálya ezek után azt javasolta, hogy mivel a krakkói lektorátus ügyében a VKM az illetékes, a Politikai Osztály bevonásával

⁴⁴ Gönyei: *Dokumentumok*, 176. dok. Az első magyar–lengyel kulturális együttműködési egyezmény. 1948. évi XX. törvénycikk. Budapest, 1948. január 31.

⁴⁵ Erre 1948. június 18-án került sor.

⁴⁶ MNL OL XIX-J-31-a. 21. doboz, Varsó 1-86. 2317/Pol/1948.

⁴⁷ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 160res/6-948. Csorba Tibor krakkói megbízása. Érdekesség, bár lehet, hogy Csorba sorsára hatással volt, hogy Boldizsár mindig igyekezett az aktuális politikai irányvonalnak megfelelni, így egyre inkább azonosult a sztálinizmussal. 1951-ben annak a kitelepített Kornis Gyulának (piarista szerzetes, filozófus) a budai villájába költözött be, akinek Csorba még a háború alatt két tanulmányát is lefordított lengyelre (1943-ban jelent meg a Cserépfalvi Kiadónál Juliusz Kornis *Święty Stefan* című kötete, amely tartalmazta *Szent István az országépítő* és *A magyarság szerepe a történelemben* című írásait).

a VKM-ben hívjanak össze egy értekezletet Csorba hazarendelésének kérdésében.⁴⁸ Mivel források nem maradtak fenn, és Csorba még egy évig Krakkóban maradt, feltételezhetjük, hogy erre az értekezletre nem került sor. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy Csorba tanítványainak és a krakkói Magyar Tudományos Intézet rendezvényeinek közönsége többnyire a háború alatt Magyarországon élő lengyelekből állt, s ezek az az emberek természetes módon hálásak voltak Horthy Miklós kormányzónak, illetve Teleki Pál egykori miniszterelnöknek, ezért a kommunisták szemében „reakciónak”, illetve kommunista-ellenesnek számítottak.⁴⁹

Egyelőre tehát nem született döntés a krakkói Intézet felszámolásáról, de ez logikusan következett az év elején aláírt kétoldalú kulturális egyezmény szövegéből, hiszen abban egyetlen intézet támogatásáról esett szó. Arról ugyan nem született külön döntés, hogy ennek székhelye Varsóban lesz, de mivel egyrészt a háború előtt is a fővárosban működött a Magyar Kulturális Intézet, másfelől pedig a reciprocitás elve is ezt követelte meg, a magyar és a lengyel kormány magától értetődőnek tekintette. A KÜM kulturális osztályának három jelöltje volt a varsói Magyar Kulturális Intézet igazgatói posztjára. Az első számú várományos Kniezsa István egyetemi tanár, kiváló szlavista lett volna, a második helyre Szabó Dénes egyetemi tanársegédet sorolták, aki Wilnóban (Vilniusban) korábban magyar lektorként dolgozott, lengyel felesége lévén kötődése is volt az országhoz, bár egyénisége miatt még Csorbánál is alkalmatlanabbnak tartották az előterjesztők. A harmadik jelölt Csapláros István középiskolai tanár volt, akit szorgalmas, alapos és megbízható bibliográfusként jellemeztek. Őt első sorban egy vezető professzor mellé lektornak vagy ösztöndíjasnak képelték el, mivel „erélytelenségénél fogva vezetésre nem alkalmas, sőt ennek tudatában valószínűleg nem is vállalna ilyen pozíciót”.⁵⁰

Egy varsói igazgató kinevezése tehát egyben Csorba „igazgatói” pályafutásának a végét is jelentette volna. Annak ellenére, hogy Budapesten is jó véleménnyel voltak munkásságáról, egyre nyilvánvalóbb volt, hogy nem őt nevezik ki Varsóba: „Politikailag, a kulturális osztály tudtával, nem merült fel ellene kifogás. [...] Immáron három éves működése alatt Csorba Tibor a krakkói egyetemen nyelvi és irodalmi előadásokat tartott, magyar nyelvkursusait ezenkívül is megtartotta. Élénk társadalmi munkásságot is kifejtett, aminek eredményeképpen ma Lengyelországban Krakkóban van a legizmosabb magyarbarát lengyel társaság.”⁵¹ Ezzel szemben kritika érte amiatt, hogy igazgatónak adta ki magát, holott erre hivatalos megbízatást nem kapott. A magyar–lengyel kulturális egyezmény aláírása óta pedig igyekezett a krakkói intézetet a szerződésben foglalt lengyelországi magyar kulturális intézetként elismertetni. Arra jogi alapja ugyan nem volt, de az 1945-ös kiküldetésének tartalma, az 1947. május 16-i minisztertanácsi határozat, illetve a kiküldetésének „legitimációja”, hogy ő voltaképpen az 1939-ben megszakadt kultúrdiplomáciai kapcsolatok újraindítása szándékával utazott Lengyelországba, valamint a három év alatt elvégzett jelentős munkája alapján úgy vélte, hogy joggal tarthatta krakkói intézetét a korábbi varsói intézet jogutódjának, magát pedig az újraindítandó varsói intézet igazgatói posztja elsőszámú várományosának.

⁴⁸ MNL OL M–KS 276. f. 80. cs. 4. ő. e. Csorba Tibor lektor visszahívása Krakkóból.

⁴⁹ Ez azonban később változott. Ennek bizonyítéka az, hogy több egykori menekült került diplomáciai szolgálatba Budapestre. Edward Dębicki és Tadeusz Olszański is a Lengyel Kulturális és Tájékoztató Központ igazgatója lett a nyolcvanas években.

⁵⁰ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 160res/6-948. Csorba Tibor krakkói megbízása.

⁵¹ Uo.

Kniezsa végül nem vállalta a varsói kiküldetést,⁵² Szabó személyét pedig elvetették, így hivatalosan 1948. november 16-tól mégis Csapláros István lett a varsói Magyar Kulturális Intézet igazgatója.⁵³ Csorba pedig – a személyét ért kritikák ellenére – még egy évig maradt Krakkóban. Ennek két oka lehetett: egyfelől elégedettek voltak kiemelkedő szakmai munkájával, másfelől Csaplárost lekötötte a varsói Intézet megszervezése, nem volt elvárható tőle, hogy a krakkói magyarbarát kulturális és nyelvoktatási igényeket kielégítse, miközben a krakkói bázist nem szívesen veszítették volna el. Ugyanakkor a lengyel minisztériumtól kapott korábbi ellátmányt 1948 decemberétől megszüntették, a VKM által utalt havi illetmény pedig akadozva érkezett el a címzetthez.⁵⁴

Az 1948. november 22–28. között Varsóban megrendezett Lengyel–Magyar Barátság Hete a háború utáni kulturális kapcsolatok addigi legjelentősebb eseménye volt. Közel negyven tagú – közéleti személyiségekből, művészekből, tudósokból álló – delegáció érkezett a lengyel fővárosba. Ennek keretében november 22-én délután öt órakerült sor a varsói Magyar Kulturális Intézet hivatalos megnyitójára. Lukács György filozófus, Jan Dąbrowski professzor és Szántó Béla követ mondott beszédet, majd Andics Erzsébet tartott előadást. Szántó Béla varsói követ részletes jelentésében meg sem említette már Csorba nevét.⁵⁵ Ugyanakkor Radó György miniszteri titkár jelentésében kiemelte, hogy a Krakkóban bemutatott népművészeti kiállítás többek között „Csorba krakkói lektor lelkes és odaadó szervező és propaganda tevékenységének” köszönhetően volt oly sikeres.⁵⁶ Csapláros is megemlíti az 1949. januári jelentésében, hogy „Csorba magyar nyelvkönyvének sokszorosított példányai-ból sikerrel tanulnak a lengyelek”, bár jó lenne a kulturális egyezmény keretében egy új tankönyvet és szótárt készíteni. Másfelől a varsói intézet igazgatója Radóhoz hasonlóan kiemelte, hogy a Lengyel–Magyar Barátság Hete keretében szervezett krakkói népművészeti kiállításon Csorba szakszerűen végzett tárlatvezetését: „Csorba szakszerű és folyékony lengyel nyelven elmondott magyarázatait a közönség komoly érdeklődéssel hallgatta és az utolsó teremig, az utolsó szavakig kitartott mellette.”⁵⁷

Hasonló véleményt alkotott róla Szántó Béla varsói követ, aki kinevezése után, 1949. június 3-án Krakkóba utazott, hogy tájékozódjon az ottani helyzetről. Csorbáról a következőket írta: „...eddig működése [...] feltétlenül hasznos. A magyar nyelvet sikerrel oktatja, erről személyesen meggyőződtem. [...] Többen hallgatói közül ma már egyes lengyel lapoknak állandó munkatársai, magyar szakértői. [...] a tanítás mellett foglalkozik a magyar kolónia

⁵² Már csak azért sem, mert a Pázmány Péter Tudományegyetemen 1948. január 29-én elindult Lengyel Intézet vezetését vette át. Az Intézet 1950 végéig működött az egyetem falai között. Ezt követően rövid ideig Lengyel Tájékoztató Központ, majd 1951. március 21-től Lengyel Olvasóterem néven a Váci utca 24. sz. alatt működött.

⁵³ Csapláros életrajzát lásd: Mitrovits Miklós: *Csapláros István (1910–1994)*. In: Mitrovits (szerk.): *Hídépítők, 130–133*. A varsói Magyar Kulturális Intézet első alkalmazottai Juhász Emma fordító, gépirónő, Bába Mihály könyvtári munkatárs és Wanda Rybicka takarítónő voltak. MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 1884/1950. A külföldi magyar intézetek személyi kérdései.

⁵⁴ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 699/1949. Dr. Csorba Tibor 1949. áprilisi havi jelentése.

⁵⁵ MNL OL XIX-J-1-v 40. d. 10. t. A november 22. és 28. között megtartott „Lengyel–Magyar Barátság Hete”.

⁵⁶ Gönyei: *Dokumentumok*, 178. dok. Radó György min. titkár jelentése a lengyelországi Magyar Hét eseményeiről. Budapest, 1948. december 7. 511.

⁵⁷ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 8861/49. Csapláros Istvánnak, a varsói Magyar Intézet vezetőjének 1949. január havi jelentése.

ügyeivel, ezeket összetartja. [...] Értékes munkát fejt ki Csorba a magyarbarát lengyelek” között is. Az új követ politikailag sem látott problémát: „...eddig lengyel részről a követségre ellene panasz sem hivatalosan, sem nem hivatalos formában nem érkezett. Bizonyos, hogy régi ember, de eddig lojálisnak mutatkozott. [...] eszem ágában sincs Csorbáról politikai megbízhatósági bizonyítványt kiállítani, de azt sem tartom megengedhetőnek, hogy érdemtelenül elnyomják. Amíg pozitív munkát végez, addig támogatni kell.”⁵⁸

A döntés lassan született meg. Végül 1949. augusztus 25-én Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter hazarendelte Csorbát „jelentéstételre”, s kérte a külügyet, hogy segítse elő hazajövetelét.⁵⁹ Kiderült, hogy Csorba útlevele lejárt, és hiába kérte már februárban annak meghosszabbítását, az ügy lassan haladt. Ezért Szántó Béla követ szeptember 16-án kérte a Külügyminisztériumot, hogy az útlevélosztályon sürgessék meg az ügyet.⁶⁰ Intervenniálása sikerrel járt, szeptember 19-én megküldték neki és feleségének az útleveleket.⁶¹ Csorba Tibor feleségével gyanútlanul Budapestre utazott, majd hamarosan kiderült számukra, hogy ezzel véget is ért krakkói tevékenységük.⁶²

Csorba hazahívása nem csupán azért húzódtott egy éven át, mert elégedettek voltak a szakmai munkájával és elhivatottságával, hanem azért is, mert a háttérben éppen ekkor zajlott a kultúrpolitika irányításának átszervezése, a sztálinista politika érvényesítése a kultúra területén is. Mivel e folyamat is közel egy évig tartott, Csorba időt nyert.

A munkáspártok egyesítését követően az MDP Külügyi Bizottsága szinte azonnal felvette a nemzetközi kulturális kapcsolatok központosításának kérdését. 1948 augusztusában egy szovjet mintájú (Külföldi Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Társasága / VOKSZ) intézmény létrehozását tervezték a KÜM felügyelete alatt.⁶³ Az átalakítás indoklásában a szétagtagoltság, a szervezetlenség, a tervszerűtlenség mellett az állt, hogy „a külföldi kulturális kapcsolatok hálózata még mindig magán hordja a klebelsbergi kultúrpolitika bélyegét”. Bő egy hónappal később a Külügyi Bizottság megtárgyalta a külföldi kulturális kapcsolatok központosításáról szóló előterjesztést, ami 1948. november 11-én került az MDP Politikai Bizottsága elé.⁶⁴

A kultúrdiplomácia irányításának átalakítása nagy hatással volt Csorba Tibor és a krakkói Magyar Tudományos Intézet további sorsára, hiszen a terv szerint megszüntették volna a VKM X. főosztályát, amelynek felügyelete alá az Intézet addig tartozott. Egyelőre azonban

⁵⁸ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 1. d. 17/biz./1949.pol. Szántó Béla követ jelentése.

⁵⁹ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 270.907/1949.VIII. sz. Dr. Csorba Tibor és Csorba Tiborné útlevelének megküldése. MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 270.558/1949. VIII. sz. Csorba Tibor intézeti vezető hazahívása.

⁶⁰ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 2606/1949-8. Csorba Tibor útlevelügye.

⁶¹ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 70.519/Utl.-1949. Dr. Csorba Tibor és Csorba Tiborné útlevelének megküldése.

⁶² Nehéz pontosan rekonstruálni, hogy mi volt a döntő ok Csorba visszahívásában. Szántó követ véleménye szerint Jan Dąbrowski professzor, a Jagelló Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja, majd 1948-tól rektorhelyettese próbálta megnehezíteni, sőt ellehetetleníteni a munkáját. Dąbrowski ugyan nagy befolyással rendelkezett, de maga sem tekinthető az új rendszer hívének. Sőt, politikailag ezer szállal kötődött a háború előtti rendszerhez. Feltehetően személyes ellentét vagy szakmai vita lehetett közöttük. Életrajzát lásd Gerencsér Tibor: *Jan Dąbrowski (1890–1965)*. In: Mitrovits (szerk.): *Hídépítők*, 48–51.

⁶³ MNL OL M–KS 276. f. 80. cs. 2. ő. e. Feljegyzés a külfölddel való kulturális kapcsolatok átszervezéséről.

⁶⁴ MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 14. ő. e. Javaslat a Külföldi Kulturális Kapcsolatok Intézetéről.

csúszott a végrehajtás. Az MDP KV Titkársága csak 1949. május 2-án tárgyalta a kérdést. Az új tervezet szerint a külföldi kulturális kapcsolatokat egy Népközi Kulturális Kapcsolatok Intézete (NÉKI) létrehozásával központosították volna. Az indoklás ugyanaz maradt: „...központi politikai irányítás híján ez a munka tervszerűtlen és ellenőrizhetetlen.” Végül a Titkárság 1949. május 30-ai ülésén hoztak döntést és fogadták el a Minisztertanács rendeletének szövegét.

E folyamat végén 1949. június 3-án a 4069/1949. számú kormányrendelettel létrehozták a Kultúrkapcsolatok Intézetét, hogy a nemzetközi kulturális kapcsolatokat ezentúl tervszerűen és egységes rendszerben működtessék.⁶⁵ Az új intézményt⁶⁶ a külügyi tárca alá sorolták be, annak költségvetéséből működött. A rendelettel központosították a „magyar kultúra külföldre történő ismertetése és népszerűsítése” vagy a „tudományos és művészeti kapcsolatok ápolása” körébe tartozó feladatokat. Néhány hónappal később az Intézetet a Népművelési Minisztérium alá rendelték, de a Külügyminisztérium továbbra is társfelügyeletet gyakorolt felette.

Ezzel a döntéssel a krakkói Intézet felügyelete is átkerült a VKM X. főosztályától a KÜM, majd az 1949. szeptember 26-án a Népművelési Minisztérium alá. Csorbát azonban néhány nappal azelőtt visszahívták posztjairól. A krakkói Magyar Tudományos Intézetet a varsói Magyar Kulturális Intézet kihelyezett tagozataként képzelték el, önállóság nélkül.

Érdekesség, hogy már szeptember 28-tól kinevezték a Krakkói Magyarbarát Lengyel Diákegyesület egyik titkárát, Mieczysław Wewiórskit a krakkói intézet ideiglenes vezetőjének,⁶⁷ miközben Szántó Béla követ még november 11-én is arról ír, hogy szüneteltetni kell az intézeti munkát, mert nincs utód, egy követségi munkatárs leküldésének nincs értelme, mert nem tudja ellátni Csorba munkáját.⁶⁸ Végül mégsem szüneteltették. Úgy tűnik, hogy a magyar diplomáciának még 1949 végén is fontos volt a krakkói bázis.

Wewiórski valóban átvette a krakkói munkát Csorbától, és hamarosan kiderült, hogy vezetése alatt mind az intézeti munka, mind az oktatás színvonala jelentősen csökkent. Csapláros István 1952. február 3–10. között Krakkóba utazott, hogy tapasztalatokat szerezzen a krakkói Intézet munkájáról. Véleménye lesújtó volt, főképpen ha összevetjük a korábbi, Csorbáról írt jellemzéseivel: „[Wewiórski] elméletileg nem képzi magát. [...] teljesen rendszertelen a tanítási módszere, és ennek következtében nagy volt a lemorzsolódás.”⁶⁹ 1953. február 10-én pedig Bonta Mihály követségi titkár jelentette, hogy „a krakkói Magyar Intézet működése a lektori munkán kívül semmi egyébre nem terjedt ki. [...] Első látogatásom során

⁶⁵ MNL OL XIX-A-83.a 291/11-1949. A magyar köztársaság kormányának 4069/1949. Korm. számú rendelete a Kultúrkapcsolatok Intézete létesítése tárgyában. 1949. június 3. Lásd Kosztricz Anna: *A Kulturális Kapcsolatok Intézete*. Archivnet, 15. évf. (2015) 4. sz. https://www.archivnet.hu/politika/a_kulturalis_kapcsolatok_intezete.html (Utolsó letöltés: 2021. június 10.)

⁶⁶ Első elnöke Mihályfi Ernő lett, aki az 1848/49-es forradalom és szabadságharc centenáriumi ünnepeinek előkészítését vezette.

⁶⁷ Mieczysław Wewiórski a háború idejét Magyarországon töltötte menekültként. A krakkói Magyar Tudományos Intézetben rajta kívül még két alkalmazott dolgozott: Anna Chaduk takarítónő és Władysława Dzińbkówna tolmács. Mindkettő 1950. január 1-jétől. MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 1884/1950. A külföldi magyar intézetek személyi kérdései.

⁶⁸ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 260/biz.49.2. A krakkói Magyar Kulturális Intézet vezetőjének ügye.

⁶⁹ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 0634/3. Csapláros elvtárs krakkói utazása.

a krakkói Magyar Intézetben rengeteg reakciós irodalmat találtam, és Wewiórski teljesen tanácstalan volt tájékoztatási feladatait illetően.⁷⁰

1952-re a követség elérte, hogy „az intézetek régi reakciós közönségüktől megszabadulhattak és hatásos propagandamunkát végeztek”. A beszámoló szerint ebben az évben az intézet tizenkilenc rendezvénye mintegy 1500 látogatót vonzott, ami átlagosan nagyjából nyolcvan fős látogatottságot jelentett. Wewiórskit fordítóként bevonták a varsói követségi munkába is, és tíznaponta jelentést kellett küldenie Csaplárosnak.⁷¹ Wewiórski végül 1954-ig vezette a krakkói Magyar Tudományos Intézetet, amit ekkor végleg felszámoltak. Wewiórski 1955-től a varsói Magyar Kulturális Intézet igazgatója, Csapláros pedig a Varsói Egyetem Magyar Tanszékének vezetője lett.

Visszatérés Varsóba

Csorba és felesége 1949 végétől 1950 végéig a budapesti lengyel követség és a magyar rádió részére tolmácsolt, illetve fordított. Helena Csorba, aki ekkor már magyar állampolgár volt, s ezáltal elvesztette lengyel állampolgárságát, 1951-ben engedélyt kapott arra, hogy Lengyelországba távozhasson két hétre. Mivel édesanyja betegeskedett és ápolásra szorult, élt a lehetőséggel és visszakérte lengyel állampolgárságát, csak így maradhatott Varsóban, ahol állást is vállalt. Csorba Tibor azonban továbbra sem kapott lengyel vízumot.⁷²

Csorba Tibor szerencséjére az 1948-as kulturális egyezmény végrehajtása alatt döntöttek arról is, hogy a két állam tudományos akadémiaja által létrehozott szerkesztőbizottság elkészíti az első magyar–lengyel és lengyel–magyar nagyszótárt. Magyar részről keresve sem találtak volna erre alkalmasabb személyt, mint éppen őt, aki már a háború előtt is oktatott magyar nyelvet lengyeleknek, illetve aki elkészítette az első magyar nyelvkönyvet. A felkérést természetesen elfogadta, a hatalmas munka 1952-ben kezdődhetett meg. Kiutazni azonban továbbra sem engedték. 1952 januárjában egyszer engedélyezték, hogy Varsóba utazzon, ám az utolsó pillanatban ezt is visszavonták. A munkát tehát Magyarországon kezdte meg egy húsz fős munkacsoport élén.⁷³

Felesége folyamatosan interveniált a különböző hatóságoknál, sőt még Boleslaw Bierut államfőnek is írt, hogy férjét engedjék vissza Lengyelországba.⁷⁴ Csorba Tibor végül 1955-ben költözhetett újra, immár véglegesen Lengyelországba. A szótárt ezt követően Jan Reyman professzorral közösen szerkesztették. E munkához a varsói Kultúra és Tudomány Palotájában kapott irodát és gépírónőket.

A két nagyszótár 1958-ban jelent meg, majd 1985-ben bővített formában újra kiadták azokat, és máig az egyetlen ilyen kiadvány. Csorba 1962-ben megkapta a lengyel állampolgárságot is, így hivatalosan is két hazára lelt. Varsó Óvárosában a Piwna utca 4. szám alatt, a legfelső emeleten nyitott műtermet. Tudományos, irodalmi, nyelvészeti és oktatási munkásságát lényegében befejezte, és 1985-ben bekövetkezett haláláig festéssel foglalkozott.

Életének utolsó éveiben feleségével közösen két jelentős tudományos igényű könyvet publikált a második világháború alatt Magyarországra menekültek életéről lengyel nyelven. 1981-ben jelent meg a feleségével közösen írt első könyve, *A lengyel ifjúság sorsa Magyar-*

⁷⁰ MNL OL XIX-J-1-k Lengyelország (1945–1964) 12. d. 131. t. 02589. A varsói és krakkói Magyar Intézet munkája.

⁷¹ Uo.

⁷² AAN Sygn. 1950 Akta Csorby.

⁷³ AAN Sygn. 1950 Akta Csorby. Notatka w sprawie Csorby.

⁷⁴ A levelet lásd: AAN Sygn. 1950 Akta Csorby.

országon a második világháború alatt,⁷⁵ majd 1985-ben a második *A magyar föld mint a lengyelek menhelye 1939–1945*⁷⁶ címmel. Befejezetlen maradt a trilógia harmadik része, amely a magyarországi lengyel menekültek által hazra küldött mintegy hatszáz levelet tartalmazta volna. Csorba és felesége munkássága így is egyedülálló, mivel nem csupán az első között publikáltak tudományos igényű monográfiákat a kommunista időszakban tabunak számító témában, hanem ehhez saját korabeli kutatásaikat is felhasználták. A háború idején több mint hatszáz lengyel menekült töltötte ki kérdőíveiket, amelyeket a szociológus végzettségű feleség készített, s ezen források felhasználásával készítették el második könyvüket. Bár szerették volna, de egyik munkájuk sem jelent meg magyar nyelven.

Csorba tevékenysége kiváló példa arra, hogy a hivatalos magyar–lengyel diplomáciai kapcsolatok hiánya idején az önkéntes, elkötelezett aktivisták kerültek előtérbe. 1945 után éppen Csorbának és lengyel feleségének tevékenysége jelentette a két ország közötti kapcsolatban a kontinuitást annak ellenére, hogy hivatalos kiküldetésben nem részesülhettek. Munkáját a befogadó lengyel állam jóindulatú hozzáállásának köszönhetően végezhetette. Az időközben létesült magyar diplomáciai képviselő is nagyban támaszkodott a Csorba által kiépített kulturális tőkére, kapcsolatrendszerre és az általa erősített magyarbarát értelmiségi közegre. Ugyanakkor a fogadó állam egyes befolyásos személyeinek (személyes és szakmai) ellenszenve, illetve az erősödő sztálinizmus miatt átértékelt kultúrdiplomáciai célok miatt nem folytathatta munkásságát. Annak ellenére sem, hogy a 20. században kevés hozzá hasonló jelentős életművel találkozunk a magyar–lengyel kapcsolattörténetben. Életének utolsó harminc évében a magyar–lengyel kapcsolatokat a partvonalról, a hivatalos kultúrdiplomáciából kizárva szemlélte. S bár ő is autodidakta módon vált a magyar–lengyel nyelvi, irodalmi, történelmi és kulturális kapcsolatok szakértőjévé, a szocialista korszakban nála sokkal jelentéktelenebb figurák kerültek pozícióba.

MIKLÓS MITROVITS

*The Hungarian Institute of Science in Krakow.
Cultural Diplomacy in Polish-Hungarian Relations After World War II*

After the end of World War II, there were no *de facto* diplomatic relations between Hungary and Poland, although the two states were not in a state of war with each other. However, relations were yet to be resumed. During this transitional period Tibor Csorba and the Hungarian Institute of Science he founded in Krakow took it upon themselves to maintain Hungarian–Polish relations. Through the means of cultural diplomacy, he tried to maintain and cultivate pro-Hungarian sentiment among the Polish public and the new post-war intelligentsia. Despite his considerable scientific, educational, and social activities, Csorba was called home after the official settlement of Hungarian–Polish diplomatic and cultural relations and was never given another diplomatic assignment. The aim of this paper is to explore the background of the establishment and operation of the Hungarian Institute of Science in Krakow, mainly based on Hungarian archival documents and Tibor Csorba's personal papers.

⁷⁵ Csorba, Helena – Csorba, Tibor: *Losy młodzieży polskiej na Węgrzech w latach II wojny światowej*. Warszawa, 1981.

⁷⁶ Csorba, Helena – Csorba, Tibor: *Ziemia węgierska azylem Polaków 1939–1945*. Warszawa, 1985.

BESSENYEI VANDA

Csehszlovák–magyar állambiztonsági kapcsolatok 1948 és 1951 között

1948 nem pusztán Rákosi Mátyás megfogalmazása révén vonult be Kelet-Közép-Európa történetébe a „fordulat éveként”.¹ Ez az év valóban éles változást jelentett a régió életében a második világháborút követő, viszonylag rövid átmeneti periódus után. Az egyre feszültebbé váló szuperhatalmi viszony az Egyesült Államok és a Szovjetunió között, majd Jugoszláviának a kommunista tömbből való kizárása egyértelműen jelezte, hogy a tömb összezárta sorait vélt vagy valós ellenségei és voltaképpen az egész nyugati tábor előtt. Az egyes államokban megtörtént a totális kommunista hatalomátvétel,² ami sok más tényező mellett a nyílt és leplezetlen terror megjelenését is jelentette. A terror elsőszerű végrehajtói az állambiztonsági szervek lettek, melyek szervezése már a hatalomátvételt megelőzően, 1945-től megkezdődött, így a „fordulat éve” a kelet-közép-európai államokban viszonylag jól szervezett politikai rendőrség várta a kommunista hatalomátvétellel járó és azt követő feladatokat.³

A hatalomátvétel nem pusztán az egyes kelet-közép-európai államok Szovjetunióval való viszonyának szorosabbá, hanem a tömbön belüli kapcsolatok intenzívebbé válását is eredményezte. Az átmenet éveiben barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést nem kötött államok most pótolták ezt a hiányosságot, utolsóként, 1949. április 16-án Csehszlovákia és Magyarország is.⁴ Késlekedésük oka a két állam kevésbé barátságos kapcsolatára vezethető vissza, ami a csehszlovák–magyar viszony szinte minden aspektusára erősen rányomta a bélyegét. Nem volt ez alól kivétel a magyar Államvédelmi Hatóság (ÁVH) és a csehszlovák *Státní bezpečnost* (StB) viszonya sem. Míg az StB már 1948 előtt jó kapcsolatot épített ki a bolgár, lengyel és különösen a (tömbből való kizárása pillanatáig) jugoszláv állambiztonsági szervekkel, a magyar politikai rendőrséggel csupán 1948-ban lépett kontaktusba.⁵ Az ezt követő közös munkáról szóló dokumentumok a kényszerű kooperáció és a jó kollegiális viszony elemeit egyaránt tartalmazzák, ami különösen érdekessé teszi a két állambiztonsági szolgálat e legkorábbi időszakban kialakult kapcsolatainak eddig csupán részben feltárt történetét.

¹ Lásd: Rákosi Mátyás: *A fordulat éve*. Budapest, 1948.

² Az átmenet éveiről és a hatalomátvétellel bővebben lásd: Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, 2014. 48–80.

³ Viszonylagos volt ez a jól szervezethez, mivel az átmenet éveit nem tették lehetővé egyik országban sem a totális kommunista hatalomátvételt a rendvédelmi és más egyenruhás szervezetekben, elsősorban a többnyire csupán a felszínen megvalósuló demokratikus struktúrák miatt. Noha az állambiztonsági szolgálatok szervezése korán megkezdődött, kiteljesedésükre csupán az ilyen akadályok hatalomátvétellel való elhárulása után kerülhetett sor.

⁴ Sajtótudósítás és a szerződés szövege: *Szabad Nép*, 1949. április 17. 5–6.

⁵ Bárta, Milán: *A csehszlovák állambiztonság együttműködése a keleti blokk politikai rendőrségeivel 1945–1949. Történeti vázlat*. Betekintő, 13. évf. (2019) 2. sz. 55–56.

Tanulmányomban az StB és az ÁVH 1948 és 1951 közt kiépített viszonyát csehszlovák nézőpontból mutatom be a prágai Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára (*Archiv bezpečnostních složek*, ABS) vonatkozó iratanyaga, valamint a szakirodalom alapján. A csehszlovák állambiztonsági forrásanyag felhasználásával lehetőségem nyílik a témára vonatkozó már meglévő ismeretek bővítése mellett az ÁVH új, a csehszlovák politikai rendőrség nézőpontjából való megvilágítására is.

A téma kutatásához rendelkezésre álló források mennyisége és jellege változó. Míg egyes ügyekre vonatkozóan több ezer oldalnyi anyag található, más esetekben kifejezetten szűkösen állnak rendelkezésre a dokumentumok. Ennek egyik legfőbb oka az állambiztonsági szervek iratképző munkája, vagyis inkább annak hiányosságai. A politikai rendőrségekre ugyanis jellemző volt, hogy a szűk körű, személyes megbeszélésekről nem készítettek jegyzőkönyvet. Az ilyen találkozókra sok esetben pusztán az alapadatok maradtak fenn (hely, idő, résztvevők), esetleg a tárgyalást követően az arról készült rövid összefoglaló jelentésekből nyerhetők ki információk, ám ezek nem pótolják a jegyzőkönyvek hiányát. Szintén nem pótolják ezt a hiányt a rendszerváltást vagy az egyes rehabilitációs hullámokat követően megjelent visszaemlékezések sem, amelyek esetében az eltelt idő és az emberi tényező okozta torzítások miatt körültekintő forráskritikát kell alkalmazni.⁶

Kapcsolatfelvétel 1948-ban

A szakirodalom általában Jindřich Veselý⁷ állambiztonsági parancsnok 1948 októberében tett magyarországi látogatását jelöli meg a két szolgálat közti első hivatalos kapcsolatfelvétel időpontjaként,⁸ noha néhány hónappal korábban, márciusban érkeztek már csehszlovák tisztviselők Szlovákiából Budapestre. Érdemes tehát inkább ezt a látogatást, ha nem is a hivatalos, de mindenféleképpen az első kapcsolatfelvételnéppen kezelni.

Ivo Milén⁹ és Sedmík¹⁰ 1948. március 23-án érkeztek Budapestre, ahol maguk keresték fel Szücs Ernő államvédelmi ezredest.¹¹ Szücs még aznap bemutatta őket Péter Gábornak,¹² az ÁVH főparancsnokának. Péter szerette volna, ha a csehszlovák tisztviselők találkoznak az akkor még belügyminiszteri pozíciót betöltő Rajk Lászlóval,¹³ mivel azonban Milén és Sedmík látogatása nem hivatalos keretek között zajlott, és maga Rajk sem tudott az útjukról, úgy

⁶ Bárta: *A csehszlovák állambiztonság együttműködése*, 51.; az állambiztonsági iratok történeti forrásértékéről lásd még: Farkas Gyöngyi: *Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai*. Aetas, 21. évf. (2006) 4. sz. 146–170.

⁷ Veselý 1948 és 1950 között állt az StB élén mint állambiztonsági parancsnok.

⁸ Bárta: *A csehszlovák állambiztonság együttműködése*, 56.

⁹ Milén az állambiztonság vezető tisztjeként fontos szerepet töltött be az StB-ben, és aktívan részt vett annak munkájában. Magyar nyelvtudása kulcsfontosságú volt a csehszlovák–magyar kapcsolatok és kooperáció során. Az 1953-as, koholt vádakon alapuló „Államellenes csoport az Állambiztonságban” ügyben elítélték.

¹⁰ Bár a jelentésben nem szerepel keresztnév, feltehetően Viktor Sedmíkről, az StB szlovák szárnyának egyik vezető funkcionáriusáról van szó, akit 1953-ban Oskar Valášek és társainak koncepciós perében elítélték, majd 1963-ban rehabilitáltak.

¹¹ Szücs 1948 és 1950 között volt Péter Gábor első helyettese az I. Főosztály vezetőjeként. Testvérével, Miklóssal együtt 1950-ben letartóztatták, koholt vádakon alapuló perre azonban esetükben nem került sor, mivel a kihallgatásuk során mindkettőjüket agyonverték.

¹² Péter Gábor 1945-től letartóztatásáig, 1953-ig volt az ÁVH főparancsnoka. 1953-ban elítélték, a börtönből 1959-ben szabadult.

¹³ Rajk 1946 és 1948 között belügyminiszter, 1948-tól 1949-es letartóztatásáig külügyminiszter volt. 1949-ben koncepciós eljárásban elítélték és kivégezték.

döntöttek, ezt a találkozót elnapolják. Döntésüket nem bánták meg, főleg miután Milén megtudta,¹⁴ hogy Rajk egy ízben úgy nyilatkozott Anton Jugov bolgár belügyminiszternek, hogy szerinte a csehszlovákokkal egyelőre nem lehetséges baráti kapcsolat kiépítése. A csehszlovák tisztviselőkben ezzel a kijelentéssel keltett ellenszenv Rajkkal szemben megerősített nyerhetett abban, hogy magyar kollégáik nem titkolták a Péter és Rajk és így az Államvédelmi Osztály (ÁVO) és a Belügyminisztérium közt feszülő ellentétet sem.¹⁵ Ennek a belső feszültségnek tehát Milén és Sedmík is tanúi lehettek. Bár a konfliktus konkrét háttérébe nem nyertek betekintést, első kézből tapasztalhatták meg azt az atmoszférát, ami később Rajk politikai izolációjához és az ellene indított kampányokhoz vezetett, majd a Rajk-perben kulminálódott.

Milén és Sedmík látogatásának elsődleges célja azonban nem az ÁVO és a Belügyminisztérium kapcsolatának feltérképezése volt, noha kétségtelenül fontos információkhoz jutottak ezen a téren is. A Milén által írt jelentésből kiderül, hogy útjuknak jóval gyakorlatiasabb célja volt, mégpedig az ÁVO bizonyos területeinek működését kívánták jobban megismerni. A „győzedelmes február” után ugyanis, melynek során Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) 1948. február 25-én átvette a hatalmat, az StB bizonyos fokú átszervezés elé nézett. Tisztviselői ezért a szovjet állambiztonsági modell vizsgálata mellett a „népi demokratikus” országokba látogatva végeztek az ottani politikai rendőrségekre vonatkozó megfigyeléseket, hogy így szerzett ismereteiket odahaza kamatoztathassák.¹⁶ Fontos azonban kiemelni, hogy Milénék nem hivatalos látogatása hónapokkal megelőzte ezeket a hivatalos utakat, így bár célja azokéval egyezik, mégsem sorolható szorosan közéjük.

Milén az ÁVO-t az StB-nél politikailag megbízhatóbb szervezetként írta le, azonban megemlítette azt is, hogy a magyar politikai rendőrség nem mentes a „fasiszta elemektől”, ami az akkoriban lassan kibontakozó és a „belső ellenséget” célzó hisztéria légkörét tekintetbe véve nem meglepő. Ilyen megfigyelései mellett jelentős mennyiségű információt szereztek elsősorban a telefonlehallgatás, a postai cenzúra és a kódfejtés területeiről. A három feladatkör mindegyikét, de különösen a kódfejtést a csehszlovák kollégák az ÁVO sikerterületeként értékelték, ami nem teljesen véletlen, hiszen Szücs a kódfejtésben elért eredményeiket egy Csehszlovákiát is érintő, már megfejtett rejtjeles üzenet bemutatásával illusztrálta. Az ilyen operatív feladatkörök mellett Milén és Sedmík átfogó információkhoz jutottak arról is, hogyan manipulálják magyar kollégáik a választásokat. A választásokba való beavatkozás bemutatásánál Milén a jelentésében külön kitért arra a tényre, hogy az ÁVO terrort is alkalmazott mint nyomásgyakorló eszközt, hogy elérjék céljaikat, ugyanakkor hozzátette, hogy mindez a „népi demokrácia” érdekében volt szükséges.¹⁷ Összességében elmondható, hogy bár nem hivatalos látogatásról volt szó, Milén és Sedmík fontos információkat kaptak a belpolitikai viszonyok és az ÁVO által használt operatív technika és módszerek tekintetében is. A Budapesten nekik bemutatott technikai eszközökről szintén készítettek egy átfogó jelentést.¹⁸

¹⁴ Hogy Milénnek ki volt a forrása, az nem derül ki a jelentésből.

¹⁵ Archiv bezpečnostních složek (a továbbiakban: ABS), f. 310, sign. 310-43-12, 7.

¹⁶ Pucci, Molly: *Security Empire: The Secret Police in Communist Eastern Europe*. New Haven, 2020. 107–108.

¹⁷ ABS, f. 310, sign. 310-43-12. 8–11.

¹⁸ ABS, f. 310, sign. 310-43-12. 12–15.

A hivatalos kapcsolatfelvételre csak Milén és Sedmík utazása után hét hónappal később, 1948. október 30. és november 2. között került sor. Ezen a látogatáson Veselý, Karel Černý¹⁹ és az StB III/A csoportfőnökségének titkára, Hříbek²⁰ vett részt. Ennek a budapesti útnak már kimondottan a két állambiztonsági szerv közötti barátságos viszony kiépítése volt a célja, ami a látogatásról szóló jelentés szerint sikeresen meg is történt, és további közös munka előtt nyitotta meg a kapukat. A Milén és Sedmík márciusi látogatásakor tapasztalt politikai feszültség Rajk körül ekkorra már „kézzelfogható” változásokban is megmutatkozott: Rajknak a posztjáról történő leváltását követően ugyanis Veselýt ekkor már az új belügyminiszternek, Kádár Jánosnak²¹ mutatták be. Érdekes azonban, hogy a csehszlovák tisztviselők Kádárral nem folytattak hivatalos megbeszélést.²²

A kapcsolat formális felvétele és a két szervezet egymásnak történő kölcsönös bemutatása mellett Veselýék ekkor betekintést nyerhettek az ÁVH²³ budapesti központjába is, hogy felmérhessék annak technikai felszereltségét. A csehszlovákok meglepetéssel tapasztalták, hogy az ÁVH technikája és annak szervezetsége felülmúlta az STB-jét, még annak ellenére is, hogy Magyarországon az ilyen technika megteremtésének a feltételei korlátozottabbak voltak, mint az iparilag fejlettebb Csehszlovákiában.²⁴

A két szervezet sikeres nyitása egymás felé tehát hivatalosan is megtörtént, amit közel egy évvel később, 1949 júniusában a határőrizeti szervek közti kapcsolatfelvétel követett.²⁵ A csehszlovák–magyar határkapcsolatok tárgyalása azonban meghaladná a tanulmány kereteit, így azokra a továbbiakban nem térek ki.²⁶

A kapcsolatok elmélyítése 1949-ben

1948-at követően az ÁVH és az StB viszonya az egyre aktívabb kooperáció és kapcsolattartás irányába mozdult el, és a tárgyalt időszakban egyértelműen ez az év tekinthető a legdinamikusabbnak és legintenzívebbnek. Kétségtelen, hogy a viszony fellendülésének hátterében az áprilisban aláírt barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés is állt, hiszen megkötése után szó sem lehetett a kapcsolatok elhanyagolásáról.

1949. április 7. és 17. között csehszlovák kormánydelegáció utazott Bulgáriába, Romániába és Magyarországra, élén Antonín Zápotocký²⁷ miniszterelnökkel, Viliam Široký²⁸ miniszterelnök-helyettessel és Vladimír Clementis külügyminiszterrel, de a delegáció további

¹⁹ Černý állambiztonsági tisztként fontos szerepet vállalt az StB létrehozásában és szervezésében. Milénnel együtt őt is az 1953-as „Államellenes csoport az Állambiztonságban” ügyben ítélték el.

²⁰ Keresztnevén ezúttal sem szerepel a dokumentumban.

²¹ Kádár 1948 és 1950 között volt belügyminiszter, 1956 és 1988 között a Magyar Szocialista Munkáspárt első-, majd főtitkára, 1956 és 1958, majd 1961 és 1965 között a Minisztertanács elnöke.

²² ABS, f. 310, sign. 310-43-12. 4.

²³ Az ÁVO-t 1948. szeptember 10-én szervezték át a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságává (BM ÁVH), majd 1950. január 1-jén a Honvéd Határőrséggel való összevonását követően Államvédelmi Hatósággá (ÁVH). Az egyszerűség kedvéért a tanulmányban az ÁVO átszervezését követően csak az ÁVH rövidítést használom.

²⁴ ABS, f. 310, sign. 310-43-12. 6.

²⁵ Bárta: *A csehszlovák állambiztonság együttműködése*, 57.

²⁶ Az ilyen kapcsolatokról bővebben lásd: Bencsik Péter: *Kelet és Nyugat között. Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában (1945–1989)*. Budapest, 2019.

²⁷ Zápotocký 1948 és 1953 között miniszterelnök, 1953 és 1957 között pedig köztársasági elnök volt.

²⁸ Široký 1945 és 1963 között a Szlovákia Kommunista Pártjának (SzlKP) elnöke, 1945 és 1953 között miniszterelnök-helyettes, 1953 és 1963 között pedig miniszterelnök volt.

tagjai között ott volt természetesen Jindřich Veselý is. A kormánydelegáció magyarországi látogatásának célja a már említett szerződés aláírása volt, amire 16-án került sor.²⁹ És bár a fogadásokkal, vacsorákkal és a magyar kormány tagjaival való találkozókkal telezsúfolt programból nem derül ki, Veselý kihasználta a kormánydelegáció látogatását arra, hogy mélyebben megismerkedjen a meglátogatott országok, köztük a magyar államvédelem aktuális állapotával, különös tekintettel az állambiztonsági oktatásra.³⁰ Ennek háttérében az állt, hogy 1949-ben a CSKP a politikai rendőrség leendő tisztviselőit kinevelő központi iskola létrehozása mellett döntött. Így, akárcsak 1948-ban az StB átszervezése előtt, a csehszlovák tisztviselők ezúttal is a tömb más államaiba utaztak megfigyeléseket végezni a szomszédos államok politikai rendőrségeinél.³¹ Veselý átfogó jelentésben mutatta be az ÁVH iskoláit, sőt, személyesen látogathatta meg az egyiket. Általában véve jó véleménnyel volt nem pusztán az ÁVH képzését és kurzusait, hanem az általa meglátogatott iskola felszerelését illetően is.³² Az ÁVH-tól nagy mennyiségű oktatási anyaggal tért haza, ahol azonban az StB-nek szembe kellett néznie a nyelvi korlátok okozta problémákkal is. A rokon értelmű állambiztonsági „szakkifejezések” (például: besúgó, ügynök, informátor stb.) pontos cseh megfelelőit (a rendelkezésre álló variációk: *udavač, denunciant, konfident, donašec* stb.) nehezen találták meg, elsősorban azért, mert ezek nemcsak a szovjetektől importált fogalmak voltak, hanem sajátos helyi, tehát magyar jelentéssel is rendelkeztek. Különösen zavaró volt számukra a „besúgó” szó hétköznapi, nem hivatalos nyelvinek tűnő alakja. Az ilyen akadályok ellenére is sikeres volt Veselý útja, és hamarosan létrehozták az StB új, központi iskoláját, melynek oktatási anyagai elsősorban a bolgár és magyar állambiztonsági képzésből merítették.³³

Veselý azonban nem pusztán az oktatási anyagok gyűjtésében aratott sikert. Útja során ismét fontos politikai információkhoz jutott. Ezúttal Péter és Szücs tájékoztatta őt arról, hogy úgy látják, a román állambiztonsági szolgálat (*Departamentul Securității Statului* – Securitate) és egész Románia egyre inkább leépíti kapcsolatait a tömb többi államával, ami 1949-ben különösen meglepő kijelentés, mivel Románia látványos távolodása a tömbtől jóval később indult meg.³⁴ A kutatásnak és így a tanulmánynak sem témája a csehszlovák–román viszony, azonban feltételezhető, hogy Péter és Szücs információját Veselý fel tudta használni a csehszlovák külkapcsolatok alakítása terén.

Szintén értékes információkat szereztek az 1949. május 3. és 6. között tett látogatás során, amikor a csehszlovák Belügyminisztérium delegációja utazott a magyar fővárosba, többek közt Veselývel, Oswald Závodskýval³⁵ és Sedmíkkal. A delegáció ekkor megismerkedhetett nem csupán a magyar belpolitikai helyzettel (noha annak mélységeibe ezúttal sem nyertek betekintést), hanem a magyar rendőrség szervezetével és oktatási intézményeivel is.

²⁹ ABS, f. 310, sign. 310-43-12. 16–28. Az itt jelzett oldalak a delegáció utazásának állomásait és körülményeit, illetve a részletes budapesti programot tartalmazzák, amelyben a szerződés aláírása mint az egyik programpontra szerepel.

³⁰ ABS, f. 310, sign. 310-43-7. 4.

³¹ Pucci: *Security Empire*, 207.

³² ABS, f. 310, sign. 310-43-7. 16–19.

³³ Pucci: *Security Empire*, 208.

³⁴ ABS, f. 310, sign. 310-43-7. 6. A román „különutas” politikáról lásd: R. Süle Andrea: *Románia politikatörténete, 1944–1990*. In: Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet*. Budapest, 1990. 226–270.

³⁵ Závodský 1945-től a CSKP Központi Bizottságának (KB) volt a tagja. Előbb a Belügyminisztérium Belső Biztonsági Csoportjának parancsnoka, majd 1949 és 1950 között államvédelmi ezredes, 1950 és 1951 között államvédelmi parancsnok volt. 1951-ben letartóztatták, 1953-ban az „Államellenes csoport az Állambiztonságban” ügyben elítélték, 1954-ben kivégezték.

Hivatalos állambiztonsági tárgyalásra ezúttal azonban nem került sor, ami, mint később látni fogjuk, nem jelenti azt, hogy nem hivatalos úton ne folytattak volna a két szervezet munkájára vonatkozó megbeszélést. A látogatás során nyilvánvalóvá vált a csehszlovák delegáció számára, hogy a magyar kormány és a magyar párt is bizonyos fokú nehézségekkel küzd a „demokratizálás” során, konkrétumokat azonban nem tudtak meg.³⁶

Az igazán intenzív közös munka azonban már a kormánydelegáció áprilisi útját megelőzően megkezdődött. Alapját a Noel Haviland Fielddel szembeni gyanú adta, ami a két országban egymástól függetlenül jelent meg 1948 során.

Az amerikai származású Field kémhistóriába illő életútja alkalmassá tette személyét arra, hogy a jugoszláv szkizmát követően a Sztálin által elvárt, a „párton belüli ellenségre” lesújtó kirokátpererek kiindulási pontja legyen a tömb államaiban. Az 1949. szeptember 16. és 24. között zajló magyarországi Rajk-pernek és az 1952. november 20. és 27. közötti csehszlovák Slánský-pernek egyaránt gyűjtőzsinórja lett, de a lengyel és a kelet-német koncepció ügyeket is személye mentén kezdték el kidolgozni.³⁷ Ebben a tanulmányban nem mutatom be részletesen Field életét,³⁸ azonban nélkülözhetetlen kiemelni, hogy személyét mind az StB, mind az ÁVH számára elsősorban zavaros párttagsága, a spanyol polgárháborúban szerzett kommunista ismeretségei, a második világháború alatt az Unitárius Segélybizottságnál folytatott munkája, valamint a CIA elődszervezetével, az OSS-szel és annak vezetőjével, Allen Dullesszel való kapcsolata tette gyanússá.

Field 1948-tól próbált Csehszlovákiában letelepedési engedélyt szerezni, amit végül 1949 májusáig meg is adtak neki. Bár már 1948-ban megfigyelés alá helyezte őt az StB,³⁹ a személye mentén zajló közös munka első lépését mégis Magyarország tette meg, ahol 1948 végére, 1949 elejére már viszonylag előrehaladott volt a „belső ellenség” elleni nyomozás vagy legalábbis a koncepció kidolgozása. A tervet, hogy a magyar ügyhöz szükséges Fieldet az StB tartóztassa le és adja át magyar kollégáinak, Rákosi Mátyás⁴⁰ pártfőtitkár dolgozta ki.⁴¹ Ennek a tervnek a jegyében Szücs Ernő 1949. január 23-án Prágába utazott, hogy Milénnel és Oskar Valeš⁴² hírszerzési parancsnokkal tárgyalva továbbítsa nekik Rákosi tervét, de kifejtette azt is, hogy milyen bizonyítékok állnak az ÁVH rendelkezésére, amelyek indokoltá teszik a letartóztatást.⁴³ Az StB, élén Veselével azonban arra hivatkozva, hogy Field éppen Svájcban tartózkodik, és nem tudják letartóztatni, nem teljesítette Rákosi kérését, amit Szücs tolmácsolt.⁴⁴ Úgy tűnik, hogy a kormánydelegáció áprilisi látogatásakor a Field-ügy nem merült fel a felek közt, viszont Veselét az egy hónappal később, májusban tett magyarországi látogatása után sem sikerült meggyőzni arról, hogy segítsen az ÁVH-nak.⁴⁵

³⁶ ABS, f. 310, sign. 310-43-12. 32–37.

³⁷ Fieldnek a perekben betöltött katalizáló szerepéről lásd: Hódos György: *Tettesek és áldozatok, Koncepciók perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest, 2005.

³⁸ Erről bővebben lásd: Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba: *Kémek, korok, életek. Erica Glaser Wallach és Noel H. Field története*. Budapest, 2017.

³⁹ Kaplan, Karel: *Report on the Murder of the General Secretary*. London, 1990, 21–22.

⁴⁰ Rákosi 1945 és 1948 között a Magyar Kommunista Párt, majd 1948 és 1953 között a Magyar Dolgozók Pártjának főtitkára, 1952 és 1953 között pedig a Minisztertanács elnöke volt.

⁴¹ Zinner Tibor: *„A nagy politikai affér” a Rajk–Brankov-ügy I.* Budapest, 2013, 182.

⁴² Valeš 1948-tól volt az StB hírszerzésének parancsnoka. 1951-ben letartóztatták, és az „Államellenes csoport az Állambiztonságban” ügyben elítélték. 1956-ban szabadult, és rehabilitálták.

⁴³ Kaplan: *Report on the Murder of the General Secretary*, 23.

⁴⁴ ABS, f. MNB, sign. MNB-37. čast 8. 4.

⁴⁵ Bárta: *A csehszlovák állambiztonság együttműködése*, 60.

A segítségnyújtás visszautasítása ellenére az StB Josef Šindelař⁴⁶ vezető hírszerzési beosztott révén mégis tervet dolgozott ki Field Csehszlovákiába csalására, és érkezése pontos időpontjának kiderülte után Szücs ismét Prágába látogatott, hogy Field letartóztatását kérje az STB-től. Erre azonban újfent nem került sor: Szücsnek sem Veselyt, sem a köztársasági elnököt, Klement Gottwaldot⁴⁷ nem sikerült meggyőznie, akik csak Rákosi Mátyás és Mihail Iljics Bjelkin magyarországi szovjet tanácsadó közvetlen beavatkozása után adták be a derekukat. Fieldet május 11-én tartóztatták le és adták át az ÁVH-nak.⁴⁸ Őt nem sokkal később Szücs újabb, május 28-i látogatása után Pavlik Géza⁴⁹ és felesége, Pavlik Sarolta is követte Budapestre,⁵⁰ akik Field legfontosabb csehszlovák ismeretségeként az ÁVH és, mint kihallgatásuk során kiderült, az StB számára is rendkívül fontos információkkal rendelkeztek.

Mivel Fieldet és a Pavlik házaspárt is Budapesten tartották fogva, ügyük csehszlovák szálanak felgöngyölítéséért az StB tagjainak Magyarországra kellett utazniuk, hogy részt vehessenek a kihallgatásokon. Ivo Milén, Karel Šváb,⁵¹ Josef Čech,⁵² Oldřich Papež⁵³ és Vladimír Kohoutek⁵⁴ érkeztek több alkalommal is Budapestre,⁵⁵ hogy a Field- és Pavlik-ügyben a letartóztatottakat szembesítsék egymással és kihallgassák őket, megfigyeléseket készítsenek az ÁVH nyomozati és kihallgatási munkájáról, a magyar szerv kihallgatási anyagait átvegyék, illetve tárgyaljanak az ÁVH Field-ügyben dolgozó tagjaival. A személyes találkozókon kívül az StB és az ÁVH rádióösszeköttetés révén is érintkezett, valamint a magyar hatóságok is küldtek kihallgatási anyagokat Prágába.⁵⁶ A Field-ügy révén kialakult közös munka során elsősorban Szücs és Šváb között állt fenn kapcsolat, de természetesen más állambiztonsági beosztottak is érintkeztek egymással: az StB például Farkas Mihálytól⁵⁷ kérvényezte, hogy Šváb és Milén kihallgathassa Fieldet.⁵⁸

A budapesti látogatások, bár a Field-ügyre koncentráltak, lehetőséget biztosítottak arra is, hogy az StB tagjai bepillantást nyerjenek a Rajk-ügybe és annak előkészületeibe. Ezen információk révén az StB átfogó képet tudott kialakítani az aktuális magyar belpolitikai helyzetről, valamint testközelből láthatták, miként zajlik egy nagy volumenű kirakatper előkészítése. Szücs a július 30-án Budapestre érkező Švábot például beavatta a Rajk-ügyben végzett nyomozás bizonyos részleteibe, még az olyan apróbb dolgokba is, hogy Rajk lakásán a ház-

⁴⁶ Šindelař StB-ben betöltött szerepéről nagyon kevés adat maradt fent.

⁴⁷ Gottwald 1946 és 1953 között a CSKP elnöke, 1948 és 1953 között köztársasági elnök, 1946 és 1948 között pedig miniszterelnök volt.

⁴⁸ Kaplan: *Report on the Murder of the General Secretary*, 23–24.

⁴⁹ A magyar származású Pavlik (Politzer) Géza 1939-ig az SzLKP ügyvédje, majd a második világháború után az Unitárius Segélybizottság munkatársa, később pedig a ČEDOK utazási iroda vezetője volt. Neve a cseh és szlovák nyelvű forrásokban Gejza Pavlikként szerepel, felesége neve pedig Charlot(t) a Pavlikováként. Származásukra tekintettel nevük magyar formáját használom.

⁵⁰ Kaplan: *Report on the Murder of the General Secretary*, 38.

⁵¹ Šváb állambiztonsági tisztviselő, 1945-től a CSKP KB-nek volt a tagja, később a CSKP KB Védelmi és Biztonsági Osztályának vezetője lett. 1950-ben nemzetbiztonsági miniszter-helyettesnek nevezték ki. 1951-ben letartóztatták, majd a Slánský-perben elítélték és kivégezték.

⁵² Čech állambiztonsági alezredesként az StB politikai hírközlési osztályának volt a parancsnoka.

⁵³ Papež a CSKP KB vezető funkcionáriusa volt.

⁵⁴ Kohoutek az StB kihallgatótisztje volt.

⁵⁵ Kaplan: *Report on the Murder of the General Secretary*, 42.

⁵⁶ ABS, f. MNB, sign. MNB-37. čast 8. 3–8.

⁵⁷ Farkas 1948 és 1953 között honvédelmi miniszter volt, 1957-ben a diktatúrában vállalt szerepe miatt elítélték. A börtönből 1961-ben szabadult.

⁵⁸ ABS, f. MNB, sign. MNB-39. čast 7. 243.

utatóskor nem találtak kifüggesztett portrét Rákosiról.⁵⁹ Noha ez az információ Šváb számára bizonyára nem bírt különösebb jelentőséggel, a Rajk-per előkészítéséről szerzett ismereteket később az StB a Slánský-per megkomponálása során használhatta fel, amit azonban Šváb már mint annak gyanúsítottja tapasztalhatott meg.

A Field- és Pavlik-ügyben folytatott együttműködés korántsem volt zökkenőmentes, és mindkét félnek adódtak problémái a másik munkájával. Az ÁVH (és Rákosi) nyilvánvalóan neheztelt az StB-re, amiért az vonakodva egyezett bele Field Prágába csalásába és letartóztatásába. Ugyanakkor az StB-nek is voltak komoly fenntartásai az ÁVH-val szemben, különös tekintettel annak kihallgatási módszereire, amit egyáltalán nem találtak kielégítőnek, például a Pavlik házaspár kihallgatásának kezdeti szakaszában. Ennek oka egyfelől az lehetett, hogy mindkét állambiztonság a saját „belső ellenségét” kívánta leleplezni a kihallgatásokon megszerzett (erősakkal kicsikart) vallomások alapján, vagyis a csehszlovák és magyar szervezet számára eltérő információk bírtak jelentőséggel, az StB pedig az ÁVH által elért kihallgatási eredményeket saját szempontjából nem találta elegendőnek. Másfelől Pavlikék kihallgatásának e legkorábbi időszakában az ÁVH maga sem juthatott még olyan mennyiségű információhoz, mint a későbbiekben, ami szintén kiválthatta az StB elégedetlenségét. Probléma volt az is, hogy az ÁVH egyáltalán nem vagy csak késve küldte el a kihallgatási anyagait az StB-nek.⁶⁰ Az StB nehezményezte azt is, hogy a Rajk-per egyre aktuálisabbá válásával és annak az előkészületeivel elfoglalva az ÁVH egyre kevesebb figyelmet tudott fordítani a Budapestre látogató csehszlovákokra, amit ők az együttműködésben tanúsított hajlandóság csökkenéseként értelmezhettek.⁶¹ Az ÁVH brutális vallatási módszerei is sokkolták a Budapestre látogató StB tisztviselőket,⁶² igaz, nem sokkal később már a csehszlovák szerv sem riadt vissza a hasonlóan kegyetlen módszerek alkalmazásától.

A két szervezet közt a legnagyobb feszültséget azonban a Pavlik-házaspár helyzete keltezte. A budapesti kihallgatások során egyértelművé vált, hogy Pavlikék elsősorban az StB számára bírnak jelentős információval, az ÁVH azonban elnapolta hazaszállításukat arra hivatkozva, hogy előbb a házaspár ügyének magyar vonatkozását kell feltárniuk.⁶³ A késlekedés feszültté tette nemcsak a két politikai rendőrség, hanem a két ország pártvezetésének viszonyát is, hiszen a csehszlovák Belügyminisztérium sokáig hiába kérvényezte Pavlikék hazaszállítását. A házaspárt végül június 30-án szállították vissza Prágába.⁶⁴

A közös munka amúgy sem nehézségektől mentes menetét 1949 nyaratól beárnyékolta az StB-re és CSKP-ra nehezedő nyomás a „belső ellenség” felkutatásában mutatott lemaradásuk miatt. A Pavlik-házaspár hazaszállítása ügyében kialakult feszült helyzetet fokozta, hogy még a házaspár hazaszállítása előtt, június 21-én Rákosi és Péter személyesen utaztak Prágába, és nyújtottak át egy tekintélyes listát Gottwaldnak, amin a magyar kihallgatások során elhangzott gyanús csehszlovák személyek neve szerepelt. A lista még csupán „enyhe” célzás volt arra vonatkozóan, hogy az StB akkor még nem tudott eredményeket felmutatni saját „belső szabotőröit” illetően, ám Šváb és Milén szeptember 7–8-i budapesti látogatásakor, amikor személyesen tárgyaltak Rákosival, a magyar pártfőtítkár már egyenesen kimondta, hogy véleménye szerint a csehszlovákok ezt az egész ügyet lebecsülik. Sőt, ekkor már Bjelkin is érezte az StB delegátusaival, hogy leleplező munkájukat fel kellene gyorsí-

⁵⁹ ABS, f. MNB, sign. MNB-39. část 1. 91.

⁶⁰ ABS, f. MNB, sign. MNB-37. část 8. 5–6.

⁶¹ ABS, f. MNB, sign. MNB-39. část 1. 96.

⁶² Lukes, Igor: *The Rudolf Slánský Affair: New Evidence*. Slavic Review, vol 58. (1999) No. 1. 171.

⁶³ ABS, f. MNB, sign. MNB-37. část 8. 5.

⁶⁴ Kaplan: *Report on the Murder of the General Secretary*, 42–43.

tani, ehhez pedig azt javasolta, hogy a csehszlovákok is kérjenek szovjet tanácsadókat,⁶⁵ amire némileg később ugyan, de sor került.⁶⁶

A Rajk-per lezajlását követően a Field-ügyben kialakult kooperáció intenzitása meredeken csökkent. Őszre az ÁVH Field és más, a Field-ügy csehszlovák vonatkozásában érintett személyek kihallgatási anyagait már eljuttatta az StB-nek, vagy az maga szerezte meg a dokumentumokat a budapesti látogatások során. Tekintve, hogy a Field-ügy magyar szála a Rajk-per levezénylésével ha le nem is zárult, de mindenféleképpen veszített a jelentőségéből, másrészt Csehszlovákiában is megkezdődtek a letartóztatások és kihallgatások, a Field személyére és ismeretségeire irányuló közös munka és nyomozás is fokozatosan háttérbe szorult, a két szervezet külön utakon folytatta „leleplező” tevékenységét. Október 4-én Šváb és Milén még személyesen hallgatták ki Budapesten a már elítélt és kivégzésére váró Szőnyi Tibort⁶⁷ és Lazar Brankovot,⁶⁸ az StB ilyen jellegű budapesti látogatásainak száma azonban visszaesett.

Az operatív kapcsolatok elmélyítése 1950–1951-ben

Bár az együttműködés intenzitása 1950–1951-ben messze nem érte el a Field-ügyben kialakult kooperációét, a kapcsolatok nem szakadtak meg.

Karel Smíšek⁶⁹ 1948 júniusában került az StB Operatív Technikai Osztályának parancsnoki pozíciójába, és kinevezésétől kezdve 1949 kivételével évente látogatott Budapestre, hogy információkat szerezzen a magyar állambiztonságtechnikai felszereltségéről, amit a magyar kollégák prágai látogatásai követtek ugyanezen célból. Ez az operatív téren kialakított csehszlovák–magyar összeköttetés elsősorban Smíšek és Farkas Vladimír ÁVH alezredes⁷⁰ közt állt fenn. Operatív technikára irányuló kölcsönös kapcsolatot Prága természetesen más „népi demokratikus” országokkal, például Lengyelországgal is fenntartott, a legeredményesebbnek azonban mégis a Magyarországgal ápolt viszonyt ítélték.⁷¹

Smíšek és szlovák kollégái 1950. június 9. és 13. között utaztak Magyarországra. Az utazásáról készített jelentésben ugyan szerepel, hogy június 10-én tárgyaltak Farkassal, azonban erről a találkozóról nem maradt fenn lényegi információ, így annak tárgya ismeretlen. A budapesti látogatás során (amit egynapos pihenő szakított meg az ÁVH pártaktívája miatt, ami alatt a csehszlovákokat a Balatonhoz vitték kikapcsolódni) Smíšek és kollégái megtekinthették az ÁVH budapesti főépületének teljes technikai osztályát. Ez magában foglalta a fotólabort, a lehallgatási osztályokat, a cenzúraosztályt és a nyomdát is. Megfigyelése szerint az ÁVH eredményei és sikerei a fotótechnika területén ugyan kisebbek voltak, mint a cseh-

⁶⁵ ABS, f. MNB, sign. MNB-39. část 1. 115. és 118.

⁶⁶ Csehszlovákiába végül 1949 októberében érkeztek meg az első tanácsadók Mihail Tyimofejevics Lihacsov és Nyikolaj Ivanovics Makarov személyében.

⁶⁷ Szőnyi ideg orvos, 1947 és 1949 között az MDP Központi Vezetősége (KV) Káderosztályának vezetője volt. A Rajk-perben elítélték és kivégezték.

⁶⁸ Brankov a budapesti jugoszláv követség ügyvivője volt, 1949-ben letartóztatták, a Rajk-perben elítélték és kivégezték. Szőnyi és Brankov kihallgatásáról lásd: ABS, f. MNB, sign. MNB-39. část 1. 156–158.

⁶⁹ Smíšek az NKVD egykori munkatársa volt, majd részt vett a csehszlovák biztonsági szervezet létrehozásában. Az Operatív Technika Osztályának élén 1962-ig töltött be vezető pozíciót.

⁷⁰ Farkas 1946-tól dolgozott az ÁVO, majd az ÁVH Operatív Technikai Alosztályán, amelynek vezetője is lett. 1951-től a VIII. Hírszerző Főosztály vezetője volt. 1956-ban letartóztatták, 1957-ben elítélték, de 1960-ban egyéni kegyelemmel szabadult.

⁷¹ ABS, f. 310, sign. 310-47-10. 54.

szlovákoké, a lehallgatások tekintetében viszont az StB volt lemaradva az ÁVH technikájától és szervezettségétől. Az StB ugyanakkor nem zárkózott el attól, hogy a lehallgatási technikájuk fejlesztése érdekében megfontolják, hogy az ÁVH által használt felszereléseket kezdjék el alkalmazni odahaza is, noha azokat az eszközöket igen drágának találták. Smíšek egyedül a cenzúraosztályról nyilatkozott negatívan, mivel azt kifejezetten rosszul felszereltnek találta.⁷² Negatív véleményét bizonyára megerősítette az is, hogy ezen az osztályon a többi operatív tevékenységhez képest kisebb fokú szervezettségnek lehetett tanúja, hiszen az ÁVH a levéllenőrzést csupán 1951 májusában szabályozta. Addig a cenzúraosztályon rendezetlen, kezdetleges eszközökkel végzett és rosszul koordinált munka folyt.⁷³ Bár az osztály működéséről már Milén is beszámolt 1948-as jelentésében, akkor nem véleményezte, ezt most Smíšek tette meg, és jelentésében azt is megjegyezte, hogy a jövőben az StB mindenféleképpen segítséget nyújt majd az ÁVH-nak, hogy a cenzúrához szükséges technikai felszereltségét fejleszthesse. Általában azonban Smíšek meg volt elégedve a látottakkal és a legutóbbi, 1948-as látogatása óta végbement fejlesztésekkel. Találkozott Péter Gáborral is, beszélgetésük azonban nem jelentett különösebben lényeges információcserét. Az út azonban enélkül is sikeres volt, hiszen amellet, hogy az StB tisztviselői több technikai anyagot is magukkal vittek Prágába, nyilvánvalóvá vált, hogy a két fél teljesen nyitott az operatív munkára vonatkozó tapasztalatcserére és kölcsönös segítségnyújtásra.⁷⁴

Smíšek a legközelebbi, 1951. július 2–8-i budapesti látogatásakor ismét megszemlélhette mindent, amit szeretett volna, és arra a következtetésre jutott, hogy az előző időszakban az ÁVH legnagyobb sikereit a rádiótechnikában érte el. Útjáról készült jelentésében újfent kiemelte a magyar politikai rendőrség eredményes és sikeres lehallgatási tevékenységét is, amit szerinte az ÁVH a magas minőségű technikai berendezésnek köszönhetett. Akárcsak az egy évvel ezelőtti látogatásáról szóló jelentésében, Smíšek ezúttal is kiemelte, hogy ezt a drágább berendezést a hasonlóan jó hangminőségű lehallgatások érdekében Csehszlovákiában is érdemes volna használni. Jelezte azonban azt is, hogy a fotó- és filmtechnika egyes területein a magyarok továbbra is le vannak maradva a csehszlovák kollégáktól. Nem véletlen, hogy látogatása alkalmával az ÁVH engedélyt kért arra, hogy tisztségviselői Csehszlovákiába utazhassanak, és ott fejleszthessék az ilyen tudásukat.⁷⁵ Smíšek ekkor külön nem tért ki a korábban alulszervezettnek és rosszul felszereltnek bemutatott cenzúraosztály értékelésére, amire az lehet a magyarázat, hogy Péter Gábornak a levéllenőrzés fejlesztését előírányzó májusi 22-i parancsa és Smíšek látogatása közt alig telt el idő, így az ÁVH nem tudott különösebb előrehaladást felmutatni ezen a téren.

A két látogatásból is látszik, hogy az operatív technika területén jó viszony alakult ki a két politikai rendőrség között. Nem pusztán megfigyelték a másik fél technikai felszereltségének állapotát és az operatív munka szervezését, hanem azt a sajátjukkal összevetették. Ez az összehasonlítás pedig lehetőséget biztosított arra, hogy a hiányosságokat, lemaradásokat felmérve egymástól segítséget kérjenek és fejlesszék a saját technikájukat. Smíšek szerint hasonlóan sikeres együttműködés Lengyelországgal a lengyel állambiztonság (*Urząd Bezpieczeństwa* – UB) szegényes technikai felszereltsége miatt nem alakulhatott ki, ugyanis a csehszlovák–lengyel operatív technikai kapcsolatból csak az utóbbi fél profitált.⁷⁶ Ezzel

⁷² ABS, f. 310, sign. 310-43-12. 45-47.

⁷³ Borvendég Zsuzsanna: „Ez nem spiclikedés, hanem felderítés.” A levéllenőrzés módszertana és szervezeti felépítése 1945–1962 között. Betekintő, 5. évf. (2011) 2. sz. 1–3.

⁷⁴ ABS, f. 310, sign. 310-43-12. 47-49.

⁷⁵ ABS, f. 310, sign. 310-47-10. 54-56.

⁷⁶ ABS, f. 310, sign. 310-47-10. 54.

szemben az ÁVH és az StB esetében megfelelő technikai felszereltségüknek és a segítségnyújtásra való nyitottságuknak köszönhetően mindkét fél sokat nyert a viszonyból.

Összegzés

A fentiekből is látszik, hogy alig három év alatt milyen sokrétű viszony jött létre a két szervezet között, és ezek a kapcsolatok mennyire különböztek egymástól. Bár a hivatalos kapcsolatfelvétellel viszonylag sokat kellett várni, 1948-tól kezdve hullámzó intenzitású, de mindenféleképpen produktív viszony épült ki a két szervezet között. A Veselý első hivatalos látogatásakor kijelölt célt, miszerint az akkor megkötött baráti kapcsolat garantálja a jövőbeli együttműködést,⁷⁷ valóban elérték, bár hozzá kell tenni, hogy a kapcsolat nem mindig volt valóban baráti.

A Noel Field-ügyben folytatott közös munka során például egyértelműen látható, hogy a két állambiztonsági szolgálat között a viszony már a kezdetektől feszült volt. Az StB vonatkozó hozzáállása Field átadásakor nemcsak a magyar félben keltett ellenérzéseket, hanem a szovjet fél is rosszallással figyelte azt. Nem véletlen, hogy Gottwald és Veselý végső döntését a segítségnyújtásról Bjelkin beavatkozása előzte meg. Az ÁVH, ami 1949 tavaszán már igencsak előrehaladt a Rajk-ügy felgöngyölítésében, értékes időt veszített Veselý több hónapon át tartó meggyőzésével, amit az ügy további megszervezésére is fordíthattak volna. Később azonban az ÁVH gördített akadályokat az StB munkája elé azzal, hogy a kihallgatási anyagokat ígéreteik ellenére nem a megegyezések szerinti ütemben juttatták el csehszlovák kollégáiknak. Amikor pedig a magyar fél odázta el az StB számára kulcsfontosságú információkkal bíró Pavlik-házaspár hazaszállítását, a csehszlovák tisztviselők egészen hasonló helyzetbe kerültek, mint amilyenben nem sokkal korábban az ÁVH volt, amíg Field Magyarországra kerülésére várt. A két szervezet tehát alaposan próbára tette egymás türelmét, és bár nyílt konfrontációra nem került sor, a két állambiztonsági szervezet közti feszültség a politikai kapcsolatokra is erősen rányomta a bélyegét.

Szintén nem erősíthette a két szervezet közti viszony barátságos voltát az a rendkívüli nyomás, amit Rákosi (és a szovjetek) gyakoroltak Prágára, hogy maga is leplezze le végre saját „belső ellenségét”. A jugoszláv szkizmát követően elvárás lett a kelet-közép-európai államokban a „belső ellenséget” leleplező és kirakatperben elítélő eljárások megrendezése. 1949-ben Albánia már a háta mögött tudhatta a maga perét, Magyarország és Bulgária pedig abban az évben vezényelte le. Csehszlovákia azonban még a Field-szálat követve is igen lassan haladt a „csehszlovák Rajk” leleplezésével, ami igen rossz fényt vetett nemcsak az StB-re, de a CSKP-ra is. Hiszen, ahogy Rákosi Mátyás mondta az 1949. szeptember 7-én és 8-án Budapesten tartózkodó Švábnak, elképzelhetetlen, hogy az „imperialisták” ne készüljenek hasonló támadásra Prágában, mint tették azt Magyarországon.⁷⁸ Ennek a nyomásgyakorlásnak a része volt az is, hogy Rákosi többször nyíltan utalt arra, hogy tudomása van a csehszlovák „belső ellenség” létéről. A június 21-i prágai látogatásakor átadott lista, amelyen közel 60–65 magas rangú kommunista neve szerepelt, ezt kívánta nyomatékosítani, de Šváb fentebb említett szeptemberi látogatásakor egyenesen meg is mondta az StB tisztviselőnek, hogy tud arról, hogy nem csupán a CSKP vezetésében, hanem a csehszlovák gazdasági apparátusban is „ellenségek” ülnek és hoznak döntéseket.⁷⁹ Ezt tovább fokozta a Bjelkin, vagyis a szovjetek részéről érkező nyomás, ám eredményeket csak jóval később és több fővádlott-

⁷⁷ ABS, f. 310, sign. 310-43-12. 4.

⁷⁸ ABS, f. MNB, sign. MNB-39. část 1. 116.

⁷⁹ ABS, f. MNB, sign. MNB-39. část 1. 115.

jelölt után,⁸⁰ 1952-ben tudott az StB és a CSKP felmutatni, amikor sor került a Slánský-féle „Államellenes Összeesküvő Központ” perére.

Látszik, hogy a Field-ügyben folyt közös tevékenység inkább volt kényszerű kooperáció, mint baráti együttműködés. Hozzá kell azonban tenni azt is, hogy minden feszültség és probléma ellenére maga a közös munka mégis eredményes volt, és mindkét fél jelentős eredményeket ért el a Field-ügy révén: az ÁVH rendkívül fontos szereplővel bővíthette a Rajk-per forгатókönyvét, míg az StB hozzáláthatott saját „belső ellenségének” felkutatásához.

Az együttműködés más területein ugyanakkor jóval kevésbé feszült viszonyt sikerült kialakítani. Ennek egyik legjobb példája Ivo Milénnek Veselý hivatalos látogatása előtt tett budapesti útja, ami nyitánya lett nem pusztán a két politikai rendőrség kapcsolattartásának, hanem az operatív technika területén kialakított közös munkának is. A jelentésekből leszűrhető, hogy az ÁVH technikája már a legkorábbi időponttól kezdve érdekelte az StB-t, és teljesen nyitottnak bizonyultak az erre vonatkozó információ- és tapasztalatcserére is. Nem zárkóztak el az ÁVH-nak nyújtott segítségtől, hiszen, ahogy Smíšek 1951-es jelentéséből is kiolvasható, tudták, hogy ebből a kapcsolatból mindkét fél egyenlő módon profitálhat. Sőt, az StB az ÁVH oktatási anyagaiból is sokat tanult, amelyek révén fejleszthette saját káderei képzését.

Az operatív technika és a káderképzés területén végzett megfigyeléseik során az StB tisztviselői a jelentéseikben mindvégig kifejezetten pozitív képet festettek az ÁVH-ról. Általában elégedettek voltak az ÁVH megbízhatóságával, szervezeti felépítésével, operatív munkájuk teljesítményével, a felszereltséggel és a leendő állambiztonsági tisztviselők képzésével is. Jelentéseikben csupán minimális kritikát fogalmaztak meg ezekkel kapcsolatban. Mindebben természetesen közrejátszhatott az is, hogy az ÁVH és más rendvédelmi szervek is igyekeztek a lehető legjobb oldalukat mutatni minden látogatás alkalmával. Veselý és Závodský 1949. májusi látogatásakor például a rendőriskola növendékei külön díszítéssel és „Éljen Gottwald elvtárs! Éljen a magyar–csehszlovák barátság!” felkiáltással fogadták a csehszlovák belügyminisztériumi delegációt, az egyes parancsnoki helyiségekben Gottwald portéit függesztették ki, a diákok és rendőrök pedig kórusban énekeltek szovjet dalokat.⁸¹ Az StB tisztviselői azonban a propaganda által teremtett hasonló milióból érkező feltehetően helyiértéken tudták kezelni mindezt, mégha jelentéseikbe maguk is beleírták az ilyen momentumokat.

A tanulmány keretét is adó korai időszakban a kapcsolattartásban döntően Milén, Šváb, Smíšek és Szücs játszottak szerepet. Milént magyar nyelvtudása, Švábót lojalitása, Smíšeket pedig szakértelme tette kiemelten fontossá a két szervezet közös munkájában. Szücsöt az ÁVH 1949-ben jelölte ki a csehszlovák kollégákkal való kapcsolattartásra,⁸² de ahogy a jelentésekből látszik, már a Field- és Rajk-ügyet megelőzően, 1948-ban is ő volt az, aki a Budapestre érkező Milénéket fogadta. Elmondható, hogy az StB tisztviselői Szücshez képest meglepően keveset érintkeztek személyesen Péter Gáborral, és ez a kevés közös találkozás is elsősorban formális beszélgetésekre korlátozódott. Az 1948 és 1951 közti időszak kapcsolattartásában főszerepet játszó tisztviselők közül csupán Smíšeket kerülte el a kommunista pártokra jellemző belső tisztogatási hullám: Szücs, Milén és Šváb egyaránt megtapasztalták, milyen a kihallgatósobák asztalának másik végén ülni.

⁸⁰ Az első fővádlott-jelölt Vladimír Clementis külügyminiszter, a második pedig Otto Šling brnoi kerületi párttitkár lett, ám egyikük személye köré sem lehetett grandiózus kirakatpert építeni. A Slánský-pernek azonban részesei lettek, és a főperben mindkettőjüket halálra ítélték.

⁸¹ ABS, f. 310, sign. 310-43-12. 34–35.

⁸² Bárta: *A csehszlovák állambiztonság együttműködése*, 60.

A viszonylag későn kiépített és változó intenzitású kapcsolatok a két ország politikai rendőrsége között természetesen nem értek véget 1951-ben. Az 1948-ban megalapozott összeköttetés feltárása további kutatási terveim közé tartozik. A források feldolgozása során felmerült kérdés, miszerint valóban fejlettebb volt-e a magyar operatív technika a csehszlováknál, valamint a magyar állambiztonsági tisztségviselőknek az operatív technikai tudásuk fejlesztése végett Prágába tett látogatásainak feltárása mind a kutatás folytatását ösztönzik. Úgy vélem, hogy a két szervezet viszonyának megismerésével nem pusztán a közös munka részletei tárhatók fel, hanem így kapható világosabb kép arról is, miként látták és értékelték egymást az állambiztonsági feladatokat ellátó szervezetek.

VANDA BESSENYEI

Czechoslovak–Hungarian State Security Relations Between 1948 and 1951

Among the countries of the Communist Bloc in East Central Europe formed after World War II, Hungary and Czechoslovakia were the last to sign the Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual Assistance. Therefore, it is no surprise that the state security organizations of the two countries were also relatively late to start cooperating, only doing so in 1948, while already having close relationship with the political police forces of the other countries of the bloc.

The relations of the Hungarian *Államvédelmi Hatóság* and the Czechoslovak *Státní bezpečnost* were especially interesting in this earliest, barely researched period: besides the effective, proper collegial relationship, sources also report on a much less friendly, rather strained cooperation. The former presented itself in the official visits and the correspondence regarding operative tasks, while the latter primarily appeared in the case of the “American spy” Noel Haviland Field, during the shared investigative work searching for the “internal enemy.”

This study presents the fluctuating, often quite strained relationship of the two state security organizations, starting from the first contact until the meeting regarding operative techniques in Budapest in 1951, mostly based on Czech and Slovak sources. Examining these documents does not only grant insight into the nature of the relationship of these two organizations: the Czechoslovak reports also show how the *Státní bezpečnost* perceived their Hungarian colleagues and the Hungarian organization during this early period.

KRAJCSÍR LUKÁCS

Az „aranykorszak” vége

A hatnapos háború következményei Csehszlovákiára és Prága harmadik világbeli politikájára

A csehszlovák társadalomban, különösen az értelmiségi körökben már a hatvanas évek elejétől megfigyelhető volt az Izraellel kapcsolatos korábbi vélemény fokozatos átalakulása. Bár az évek során korántsem feledkeztek meg az első arab–izraeli háborúban nyújtott nagymértékű csehszlovák támogatásról, de a Rudolf Slánský pártfőtitkár letartóztatását követő antiszemita kampány nyomán erről nem volt ajánlatos nyíltan beszélni.¹ Egyelőre még vita tárgyát képezi a témával kapcsolatos szakirodalomban, hogy pontosan mikortól datálható a változás. Egyes vélemények szerint az 1961-ben lezajlott, világszerte nagy figyelmet kiváltó Eichmann-per és azt követően a holokausztról szóló rengeteg szakmai vita és irodalmi mű irányította rá a csehszlovákok figyelmét – annak ellenére, hogy a kommunista sajtó elég szűkszavúan és kritikusan tudósított a perről. Mások szerint viszont a változás szelét egy irodalmi konferencia indította el, amelyet 1963-ban, Franz Kafka születésének 80. évfordulója alkalmából rendeztek meg a Prágához közel fekvő liblicei kastélyban.² Martin Wein a bohémiai zsidóság, valamint Csehszlovákia és Izrael történetét összefoglaló monográfiájában egyenesen azt írta, hogy ez az 1963-as szimpózium a „kezdőlökést jelentette a csehszlovák reformkommunista mozgalom számára, amely végül a prágai tavaszban tetőzött”.³

Bármelyik álláspont bizonyuljon helyesnek, az kétségtelen, hogy 1967-ben az értelmiségi körökből egyre több kritika érte Csehszlovákia Kommunista Pártját (CSKP) Izraellel szembeni politikájára, sőt igazából az egész közel-keleti térséghez való viszonyulása miatt. Prága az ötvenes évek közepe óta igyekezett felvenni a diplomáciai kapcsolatokat a legtöbb függetlenné vált vagy függetlenség küszöbén álló harmadik világbeli országgal, illetve gyümölcsöző politikai, gazdasági, kulturális együttműködést kívánt velük kialakítani. Ugyanakkor valamennyi dimenzió közül a katonai számított a legfontosabbnak: a csehszlovák „speciális anyagok”⁴ iránt mutatkozott a legnagyobb érdeklődés, különösen az arab országok esetében.

¹ A Slánský perből fakadt antiszemita kampányról magyarul lásd: Hevő Péter: *A Slánský-per anticomista jellege és annak következményei*. In: Majoros István (szerk.): *Hindu istenek, számi tigrisek*. Balogh András 70 éves. Budapest, 2014. 229–240.

² Érdekes adalék, hogy az 1963-as rendezvény fő szervezője, Eduard Goldstücker irodalomprofesszor fontos szerepet játszott a prágai tavasz idején. Az Írószövetség több ülését ő vezette 1968-ban, és az invázió után a szovjetek letartóztatták azzal a váddal, hogy Kafka írásait – akit mind a keleti blokkban, mind a nyugatiak körében tiszteltek – már évek óta tudatosan „szocializmus-ellenes és Moszkva-bíráló” kampányra használta fel, jelentősen megágyazva a prágai tavasz légkörének. Rothkirchen, Livia: *The Jews of Bohemia and Moravia*. Jerusalem, 2005. 289.

³ Wein, Martin: *A History of Czechs and Jews: A Slavic Jerusalem*. New York, 2015. 170.

⁴ Az akkori csehszlovák bürokráciában a titoktartás miatt összefoglaló néven „speciális anyagoknak” nevezték a fegyvereket, lőszereket, járműveket, alkatrészeket, katonai berendezéseket, de még a

Ugyanis azután, hogy Csehszlovákia és Egyiptom aláírta az 1955. szeptember 12-i fegyvervásárlási szerződést, Prága vált Kairó, majd több más arab ország legfontosabb fegyverellátójává.⁵ 1954 és 1966 között a közel-keleti térségbe irányuló csehszlovák exportnak több mint negyven százalékát a „speciális anyagok” tették ki.⁶ 1960-ban František Krajčír külkereskedelmi miniszter beszámolója szerint csak az előző évben 1,1 milliárd csehszlovák korona értékben szállítottak fegyvereket külföldre. A miniszter úgy vélte, hogy ez a mennyiség 1965-ben elérheti a 2,3 milliárdot is.⁷ Sőt, ami utólag igazán meglepő, az, hogy nem kizárólag Kreml-barát arab kormányok vásároltak csehszlovák fegyvereket, hanem a nyugati országokkal szoros viszonyt ápoló államok is, például Jordánia, Kuvait vagy Marokkó.⁸ Ezenfelül pedig több száz csehszlovák katonai szakértő, kiképző és civil mérnök dolgozott az arab országokban, hozzájárulva a helyi hadseregek képességeinek javításához és a modernizációhoz.⁹

Ebből kifolyólag korántsem meglepő, hogy Prága számára egyáltalán nem volt érdektelen a térség. Bár az 1967-es hatnapos háború gyorsan lezajlott, és először úgy tűnt, hogy a vesztes arab államok az újabb fegyverek, a gazdasági segélyek és a diplomáciai támogatás érdekében még jobban rászorulnak a keleti blokk országaira, mint korábban, de az ebből fakadó elégedettséget beárnyékolta Prágában az, hogy a fegyveres konfliktus korántsem hagyta érintetlenül a csehszlovák belpolitikát. Sőt, már április 27-én, tehát a hatnapos háború kitörése előtt három szlovák költő – Ladislav Novomeský, Miroslav Válek, Vojtech Mihálik – „az arab-izraeli katonai konfliktus politikai értékelésénél” kialakult véleménykülönbség miatt távozott a *Práce* nevű kiadótól.¹⁰ Ennél viszont sokkal nagyobb és meglepőbb „bírálatcunamira” került sor a háború után alig egy hónappal rendezett országos írótalálkozón. Az Izraellel és az arab országokkal kapcsolatos álláspont csakhamar az pártellenzék egyik fő vesszőparipájává vált, amelyet pár hónappal később a CSKP Központi Bizottságának reformkommunistái szintén igyekeztek felhasználni – igaz, elsődlegesen hatalmi okokból, hogy így ellensúlyozzák az ortodox kommunistákat, és csökkentsék a Kreml beleszólását a külpolitikába. Mindezekből kiindulva felmerülnek a kérdések: valóban van összefüggés a hatnapos háború és a prágai tavasz között? Hatott-e jelentősen az egyik esemény a másik alakulására és *vice versa*? Vagy az egész csupán „*post hoc ergo propter hoc*” újabb tipikus esete, amikor egyes kutatók és elemzők téves összefüggést találnak a történések között?

A jelen tanulmány ezeket a kérdéseket járja körbe, mégpedig úgy, hogy egyrészt a cseh Nemzeti Levéltár (*Národní archiv*) témával kapcsolatos iratanyagait (a CSKP KB Elnökségi

fegyveres erők által használt nem halálos eszközöket is. A hivatalos dokumentumban SM rövidítéssel jelölték ezeket.

⁵ A csehszlovák–egyiptomi fegyvervásárlási szerződésről és annak következményeiről bővebben: Krajcsír Lukács: *Az 1955-ös csehszlovák–egyiptomi fegyverüzlet dokumentumai*. Documenta Historica, 98. sz. (2017) 1–72.

⁶ Brož, Ivan: *Arabsko–izraelské války 1948–1973*. Praha, 2005. 233.

⁷ Zídek, Petr: *Vývoz zbraní z Československa do zemí třetího světa v letech 1948–1962*. Historie a vojenství, roč. 51. (2002) č. 1. 531.

⁸ 1956-ban Jordánia, 1965-ben Kuvait kézfegyvereket (pisztolyoktól a nehézgéppuskákig); 1967-ben Marokkó páncélozott szállítójárműveket (66 darab OT-64 SKOT, 30 darab OT-62) és harcokocsikat (79 darab T-54) vásárolt Csehszlovákiától. Krajcsír Lukács: *A csehszlovák–egyiptomi fegyvervásárlási szerződés és hatása a nemzetközi kapcsolatokra 1955–1961*. [Doktori értekezés.] Szeged, 2019. 197–198.

⁹ A hivatalos csehszlovák adatok szerint 1963-ban 3971 csehszlovák szakember dolgozott külföldön, ebből 2177-an csak a fejlődő világban, nagyrészt az arab és a szubszaharai országokban.

¹⁰ *Proč abdíkovali slovenští spisovatelé – Nechtějí při tom asistovat*. *Práce*, 1968. április 27. 4.

ülések 1966 és 1971 közötti anyagait, valamint Antonín Novotný első titkár kancelláriája számára biztosított iratcsoport dokumentumait), másrészt pedig a témával foglalkozó legfontosabb angol és cseh nyelvű szakirodalmi forrásokat dolgozza fel. Az első fejezet a csehszlovák vezetés reakcióit veszi górcső alá. Egy különálló fejezet foglalkozik a hivatalos csehszlovák utakkal és az arab országoknak ígért – főleg katonai jellegű – támogatással. A harmadik rész először röviden összefoglalja a csehszlovák–izraeli kapcsolatokat, majd a hatnapos háborút követően felbukkanó vitákat. Ebből a fejezetből látható lesz az is, hogy a CSKP reformkommunista szárnya milyen óvatos lépéseket tett Izrael és a helyi zsidóság irányába, amelyek talán megalapozhatták (volna) az államközi kapcsolatok újrafelvétele. Végül az utolsó fejezet nemcsak összefoglalja a tanulmányt, hanem rövid betekintést nyújt Prága közel-keleti politikájának Gustáv Husák hatalomra kerülése utáni első éveibe. A korabeli levéltári források feldolgozása során az arab nevek átírása esetében az irányadást a Ligeti Lajos által szerkesztett *Keleti nevek magyar helyesírása* című szótára adta.¹¹

Derült égből villámcsapás – A csehszlovák vezetés reakciói a hatnapos háborúra

Mindenekelőtt szükséges néhány mondatban bemutatni magának a harmadik arab–izraeli háború lezajlását. 1967. június 5-én az izraeli légierő elindította a *Fókusz* fedőnevű hadműveletet, amely során végzetes csapást mértek először az egyiptomi, majd a jordániai és a szíriai légierőre – többnyire a repülőtereken semmisítve meg az arab országok légierejének nagy részét. Nem sokkal az első izraeli repülőgépek visszatérése után az Izraeli Védelmi Erők (*Israel Defence Forces*, IDF) szárazföldi offenzívát indított, három nap leforgása alatt elfoglalva a gázai övezetet és a Sínai-félszigetet. Ezzel párhuzamosan zajlottak a jordániai hadműveletek, amely során izraeli ejtőernyősök megszerezték az irányítást Jeruzsálem egész területe felett, illetve szárazföldi egységek vonultak be Ciszjordánia területére. Egyiptom és Jordánia kiesése után az izraeli hadvezetés Szíriára koncentrált. Ezen a fronton az IDF a Golán-fennsíkon kiépített szíriai védelmi rendszer és a nemzetközi nyomás miatt ugyan lassabban haladt, de még így is elfoglalták a térséget, és visszavonulásra készítették a szíriai hadsereget. Június 8-án Ammán és Kairó, majd egy nappal később Damaszkusz is beleegyezett a tűzszünetbe. A háború hivatalosan 1967. június 10-én ért véget, de Egyiptom és Izrael között még évekig zajlott az ún. felőrlő háború (*war of attrition*).

Az izraeli támadás, majd pedig a gyors győzelem híre Csehszlovákiában éppúgy megdöbbenést keltett, mint a világ többi részén. A levéltári forrásokból kitétni, hogy Prágában is érzékelték az egyre növekvő regionális feszültséget, de egyáltalán nem számítottak arra, hogy a térségben a „megszokott” kisebb határincidenseken kívül bármiféle komolyabb fegyveres konfliktusra kerülhet sor. Még akkor sem, amikor Kairó május 22-ről 23-ra virradóra lezárta a Tiráni-szorost az izraeli hajóforgalom elől, figyelmen kívül hagyva a heves izraeli és nyugati reakciókat. A legfelsőbb csehszlovák körök akkor is a zsidó államot és az angolszászokat okolták a közel-keleti légkör elmérgesedéséért. A Černín-palota (a csehszlovák külügyminisztérium) például 1967. május 25-én kiadott nyilatkozatában leszögezte, hogy Prága „teljes körű támogatásáról biztosítja az arab lakosságot a világot átívelő imperialista összeesküvés-sel és izraeli agresszióval szemben”.¹² Ugyanakkor a csehszlovák diplomácia és hírszerzés azt már nem tartotta lehetségesnek, hogy arab szövetségeik, főleg az Egyesült Arab Köztársá-

¹¹ Ligeti Lajos: *Keleti nevek magyar helyesírása*. Budapest, 1981.

¹² Národní archiv (a továbbiakban: NA), fond předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971 (a továbbiakban: f. 1261/0/5.), svazek (sv.) 37., archivní jednotka (a.j.) 37., k bodu (b.) 28.

ság (EAK)¹³ és Szíria háborút indítana Izrael ellen. Három héttel az izraeli támadás megkezdése előtt, vagyis pontosabban 1967. május 10. és 17. között Bohumír Lomský védelmi miniszter vezetésével egy csehszlovák delegáció tartózkodott Damaszkuszban, egy újabb csehszlovák–szíriai fegyverüzet részleteiről tárgyalva. Bár az áprilisban vívott kisebb légiütközetek és a májusban bekövetkező szíriai mozgósítások következtében már tapintható volt a feszültség, a CSKP KB-nak küldött összefoglaló jelentésükben nem tettek említést bármiféle súlyosabb izraeli–szíriai összecsapás lehetőségéről. Sőt nagyobb problémának nevezték a Juszuf Zuajen miniszterelnök és Háfez al-Aszad védelmi miniszter közötti hatalmi rivalizálást, amelyről úgy vélték, hogy a „puccsok hazájának” tartott országban újabb államcsínyhez vezethet.¹⁴ Mečislav Jablonský kairói nagykövét május 28-i jelentésében közölte, hogy Egyiptomban „senki nem gondolja, hogy az EAK készen állna egy általános támadásra”.¹⁵ A rendelkezésre álló levéltári dokumentumok tanúsága szerint mindösszesen egy Algírból érkező jelentés (szerzőjének nevét nem adták meg), illetve a csehszlovák katonai attasé által június 3-án küldött üzenet figyelmeztetett az „azonnali agresszió veszélyére”. Csakhogy „bürokratikus okokból” ezekről az üzenetekről sem a hadvezetés, sem a CSKP KB nem értesült időben. Ugyanis június 3-a szombat volt, így a jelentések először a külügyminisztériumba érkeztek, ahol valami adminisztrációs hiba folytán nem kaptak „sürgős” minősítést. Nem meglepő tehát, hogy a Csehszlovák Néphadsereg vezérkara csak június 5-én reggel 9 órakor értesült a figyelmeztetésről, amikor már több órája zajlottak az izraeli hadműveletek.¹⁶

Miközben a csehszlovák külügyben egy Izraelt elítélő és az IDF-et a tűzszüneti határokhoz való visszavonulásra felszólító hivatalos nyilatkozat megfogalmazásával voltak elfoglalva (ezt végül június 6-án tették közzé), addig a csehszlovák katonai hírszerzés és az Állambiztonság (*Státní bezpečnost*, StB) még mindig az információszerzésnél tartott. Habár azonnal elkezdték lehallgatni a 6. amerikai (földközi-tengeri) hadiflotta, a légijáratok, az egyiptomiak és izraeliek rádióadásait, illetve – Románia kivételével – együttműködtek a többi szocialista országgal, egyáltalán nem tudtak érdemi információkra szert tenni, mivel Algérián és Egyiptomon kívül nem rendelkeztek komoly kapcsolatokkal, valamint Izraelben eleve katonai forrás sem állt rendelkezésükre. Ráadásul még az a kevés hír is, amit saját kézből szedtek össze, teljesen elavultnak, tévesnek számított, már-már groteszk képet festve a háború alakulásáról. Például az általuk küldött jelentésekből készült összefoglalóban, amelyet később a CSKP Központi Bizottsága kiküldött a kerületi bizottságoknak,¹⁷ egyenesen arról írtak, hogy „az

¹³ Egyiptom és Szíria 1958-ban egyesült, és létrejött az Egyesült Arab Köztársaság (EAK). Az 1961-es damaszkuszi puccsot követően a levantei ország kivált belőle, de Egyiptom továbbra is megtartotta az Egyesült Arab Köztársaság nevet, amit 1971-ben Anvar Szadat Egyiptomi Arab Köztársaságra változtatott.

¹⁴ NA, fond Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného - II. část 1951–1967 (a továbbiakban: f. 1261/0/44.), karton (kr.) 220., inventární číslo archiválie (inv.č.) 514. A hatnapos háború kitörése előtti utolsó puccs 1966. február 21-én zajlott le. Az országot irányító, arab nacionalista eszméken alapuló Baasz Pártban, amely szintén államcsínnyel került hatalomra 1963-ban, belső váltás történt: a Szaláh Dzsadíd dandártábornok vezette szélsőbaloldali „neo-baaszista” frakció leszámolt a politikai ellenzékkel. Az új vezetés ezután radikális külső (a Nagy-Szíria terv minél előbbi gyakorlati megvalósítása) és belső (a hadsereg kiszorítása a politikából) programokat hirdetett meg. Dzsadíd többnyire a háttérben maradt, maga helyett szövetségését, Juszuf Zuajent tolta előtérbe, aki viszont csakhamar szembekerült a párt másik fő frakcióval, amely Háfez el-Aszad védelmi miniszter körül csoportosult.

¹⁵ Sieber, Karel – Zídek, Petr: *Československo a Blízký východ v letech 1948–1989*. Praha, 2009. 77.

¹⁶ NA, f. 1261/0/11., sv. 37., a.j. 37., b. 28.

¹⁷ A kerület (*krqj*) Csehszlovákiában a megyéknek megfelelő közigazgatási szintet jelentette.

EAK, Irak, Szíria és Jordánia légierői fontos objektumokat bombáztak [sic!] Izrael területén. Az Egyesült Arab Köztársaság szárazföldi hadserege parancsot kapott arra, hogy támadást hajtson végre az izraeli haderő ellen és belépjen Izrael területére, hogy elérje Tel-Avivot.”¹⁸

Idővel azonban bebizonyosodott, hogy ezek a jelentések nem a valóságot tükrözik, s az arab szövetségesek helyzete egyenesen katasztrofális. A kairói nagykövetség jelentései szerint Egyiptomot teljes mértékben meglepték az események, de először még kevés veszteségről számoltak be, például arról, hogy az arab ország légierője „csak” száznegyven repülőgépet veszített – a valóságban ez a szám meghaladta a háromszázat. Jablonský a június 7-én küldött jelentésében már így figyelmeztette a feljebbvalóit: „...az EAK katonai helyzete nagyon rossz. A repülőgépeken és a reptereken kívül sok más technika is megsemmisült. A harci morál mélyponton. A katonák zavarodottan vonulnak vissza.”¹⁹ Kairó elkeseredettségében egy azonnali léghíd felállítását kérte Csehszlovákiától, „mivel ők hosszú háborúra rendezkednek be”, de ezt a csehszlovák kormány „technikai okokra” hivatkozva elutasította.²⁰

Prágában nem kizárólag az okozott komoly fejfájást, hogy nem tudták pontosan követni az eseményeket. A háború kitörésével ugyanis veszélybe került az Egyiptomban tartózkodó több száz csehszlovák állampolgár testi épsége is. Akárcsak az 1956-os szuezi válság idején, a csehszlovák vezetésnek most is kapkodva kellett megszerveznie a katonai és a civil kontingensek evakuálását.²¹ Csakhogy a helyzet sokkal rosszabb volt, mint tizenegy évvel korábban: 178 katonai szakértőt (ebből 77 magas rangú katonatiszt, akik az 1959-ben alapított Katonai Műszaki Főiskolán tanítottak), 159 nőt és 206 gyereket kellett hirtelen kimenekíteni az arab országból. Ráadásul a helyzetet tovább bonyolította, hogy június első napjaiban köszöntött be a kánikula, és a csehszlovák civilek többsége az alexandriai tengerpartra ment kirándulni. Mire mindegyik csoporttal sikerült felvenni a kapcsolatot, és mire a diplomaták megszervezték a hazautat, addigra már véget is ért a háború.²² A csehszlovák kontingens nagy része csak azután tért haza, hogy június 20-án helyreállították a Kairó és Prága közötti légiközlekedést.²³ Még rosszabb sors jutott a Csehszlovák Dunai Hajózási Vállalathoz tartozó *Lednice* hajó legénységének. Az Etiópiából nyers marhabőrt szállító hajó éppen az izraeli támadás megkezdése előtti percekben kezdte meg a Szezei-csatornán való áthaladást. Mivel az egyiptomiak leállították a létesítményen keresztül zajló forgalmat, ezért a csehszlovák hajó tizennégy másik sorstársával együtt a Nagy-Keserű-tavon vesztegelt egészen 1975-ig.²⁴

¹⁸ NA, f. 1261/0/44., kr. 3. inv.č. 34.

¹⁹ Sieber–Zidek: *Československo a Blízký východ*, 77.

²⁰ NA, f. 1261/0/44., kr. 93., inv.č. 142. Záznam čj. 010.655/67–1967. 06.07.

²¹ Az 1956-os mentőakcióról lásd: Krajcsír: *A csehszlovák–egyiptomi fegyvervásárlási szerződés*, 135–137.

²² Egy érdekes epizód, hogy a csehszlovák nagykövetség a szovjetekkel akarta kimenekíttetni az Alexandriában ragadt csehszlovákokat. A bolgár és a szovjet állampolgárokért küldött szovjet teherhajó azonban csak három csehszlovák civil dolgozót, harminc feleséget és ötven gyereket volt hajlandó felvenni, akiket azután Várnában és Zsdanovban (ma Mariupol, Ukrajna) tettek ki.

²³ Vyhlídál, Milan: *Činnost československých instruktorů v egyptských ozbrojených silách účast na egyptském vojenském školství v letech 1956–1977*. [Doktori értekezés]. Olomouc, 2015. 70.

²⁴ A *Lednice* sorsában négy brit, két nyugat-német, két amerikai, két lengyel, két svéd, egy francia és egy bolgár hajó osztozott. Mivel a mozdulatlanságra kényszerített hajókon hamar megjelent a homok, csakhamar „Aranyflotta” néven kezdték emlegetni őket. Dacára a két blokk közötti ellentéteknek, szoros együttműködés alakult ki a hajók legénységei között, nem egy esetben egymást segítve a szorult helyzetekben, megosztva a készleteket is. Még saját postával és bélyegekkel is rendelkeztek. Különböző hajók fedélzetén tartottak sporteseményeket (futball), nagyobb ünnepeket (karácsony), filmvetítéseket, sőt az 1968-as mexikói olimpiával párhuzamosan saját olimpiát is szervez-

Még javában zajlott az első információk kiértékelése és a válaszlépések megtervezése, amikor Novotný Moszkvába utazott, ahol június 9-én a keleti blokk országainak vezetőivel vitatták meg a közel-keleti helyzetet.²⁵ Először arról döntöttek, hogy az ügyet az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé terjesztik, illetve fokozzák az arab partnereiknek nyújtott anyagi támogatást. A csehszlovák elnök azzal magyarázta a kiállás fontosságát, hogy ha megbuknak a jelenlegi „progresszív rezsimek” Egyiptomban és Szíriában, akkor hamarosan olyan országokban is elveszíthetik a szövetségeseiket, mint Algéria. Ugyanakkor egyetértett a szovjet állásponttal, hogy figyelmeztetniük kell Gamal Abdel Nasszer egyiptomi elnököt és a többi arab vezetőt az „Izrael megsemmisítésére vonatkozó retorika” káros mivoltára, amelyvel csak tovább gyengítik a pozíciójukat a nemzetközi fórumokon. Novotný Todor Zsivkov bolgár első titkárral együtt azonnal csatlakozott Leonid Brezsnyev SZKP-főtitkár és Alekseej Koszigin szovjet miniszterelnök azon ötletéhez, miszerint szakítsák meg a diplomáciai kapcsolatokat Tel-Avivval – ennek Prága Moszkvával és Szófiával együtt már június 10-én eleget tett.²⁶ Szintén aznap történt, hogy Novotný táviratot küldött Kairóba, amelyben „abszolút támogatásra”, mindennemű segítség megadására tett ígéretet.²⁷

A CSKP KB Elnöksége először az 1967. június 13-án tartott ülésén foglalkozott a hatnapos háborúval, amelyen Novotný beszámolt a moszkvai tárgyalások kimeneteléről és a Kreml által kijelölt főbb irányvonalakról. Aggasztónak találták, hogy Románia nem csatlakozott az elítélő nyilatkozatokhoz, valamint az sem tetszett nekik, hogy a Szeziei-csatorna lezárását Nasszer nem vitatta meg a keleti blokkal. Ezután rátértek az arabok kudarcára, aminek okait röviden összefoglalva a következőkben látták: a meglepetésszerű izraeli támadásban, a nyugatiak által nyújtott segítségben, az egyiptomi katonák alacsony harci moráljában és katonai felkészületlenségben, az arabok, főleg Egyiptom és Szíria közötti kooperáció hiányában, a keleti blokk szakértői által nyújtott tanácsok figyelmen kívül hagyásában. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan elismerték a csehszlovák oldal hibáit is, amelyek többnyire a rossz hírszerzéssel és az arab szövetségeseikkel való gyenge együttműködéssel voltak kapcsolatosak. Az StB és a katonai hírszerzés például még Latin-Amerikánál vagy Délkelet-Ázsiánál is kevesebb embert foglalkoztatott közel-keleti területen. Továbbá az itt tevékenykedők sokkal kisebb költségvetésből dolgoztak, mint a többi harmadik világbeli rezidentúra tagjai. A rádiós hírszerzés egyáltalán nem törődött a Mediterráneum térségével, túlságosan is Nyugat-Európára összpontosította a figyelmét és az erőforrásait. Csalódást keltett az is, hogy dacára a Csehszlovákia területén 1956 óta zajló intenzív kiképzési programoknak, amelyek során több száz arab katonát, hadmérnököt, pilótát, harckocsizókat és tisztet képeztek ki, közülük 1967-ben senki sem volt magas pozícióban. Sőt Szíria esetében a keleti blokkban tanult vagy kiképzett tisztak gyakran a levantei országban oly gyakran lezajló puccsoknak és azt követő tisztogatási hullámoknak estek áldozatul.²⁸ Tanulva az evakuációból és az elégtelen hírszerzésből, a pártvezetés utasította Bohumír Lomský védelmi minisztert és Josef Kudrna bel-

tek, amelyen a lengyelek szerepeltek a legeredményesebben. Idővel a legénység számára lehetővé tették a távozást, de még így is több mint százan maradtak hátra, hogy elvégezzék a megfelelő karbantartást. Az Aranyflotta helyzete az 1973-as negyedik arab–izraeli háborúval fordult rosszabbra, amikor egy izraeli rakéta elsüllyesztette az *African Glen* nevű amerikai hajót. Az egyiptomi–izraeli feszültség enyhülése, illetve a diplomáciai nyomásgyakorlás következtében végül 1975-ben megnyitották a hajóforgalmat, így az Aranyflotta kiszabadult a fogságból.

²⁵ Románia távol maradt, de Jugoszlávia részt vett a tanácskozáson.

²⁶ Magyarország és Lengyelország június 12-én, Jugoszlávia pedig június 13-án szakította meg a diplomáciai kapcsolatát Izraellel. Románia ugyanakkor nem követte őket.

²⁷ Brož: *Arabsko–izraelské války*, 228.

²⁸ NA, f. 1261/0/11., sv. 37., a.j. 37., b. 28.

ügyminisztert, hogy vizsgálják felül a „kritikus térséggel” (ebbe olyan országokat is besoroltak, mint Kuba vagy Észak-Vietnám) kapcsolatos minden korábbi gyakorlatot, nehogy a harmadik arab–izraeli háborúhoz hasonlatos sokk érje Csehszlovákiát.²⁹

Végül a CSKP Elnökségi ülésén meghatározták, hogy Csehszlovákia milyen jellegű segítséget nyújthat az arab országoknak. Ez egyrészt diplomáciai támogatást jelentett. A Tel-Aviv-val való diplomáciai kapcsolatok megszakításán kívül Prágának támogatnia kellett minden olyan szovjet kezdeményezést, ami az izraeli csapatok tűzszüneti határok mögé való visszavonulásáról, a Szezei-csatornán való szabad hajózásról, a palesztin menekültek helyzetének rendezéséről és a keleti blokkal szövetséges arab országok regionális pozíciójának erősítéséről szólt. Másodszor a kelet-európai ország humanitárius segítséget nyújtott a hatnapos háborúban érintett arab államoknak. A nemzetközi civil légit forgalom helyreállítása után a Csehszlovák Vöröskereszt Jordániának kétszázötvenezer, Szíriának pedig százötvenezer korona értékben küldött gyógyszereket, orvosi eszközöket és élelmiszereket. Mindezek közül a „speciális anyagok” számítottak a legfontosabbnak, hiszen mind Damaszkusz, mind Kairó gyorsan kívánta pótolni veszteségeit.

„Baráti” segélynyújtás

A hatnapos háború lezárását követő napokban Nasszer különmegbízottakat menesztett az egész keleti blokkba (Románia kivételével). Csehszlovákiába Ahmed Fuád, az Egyiptomi Bank vezérigazgatója utazott ki, aki június 19–21. között az állami és a pártvezetessel folytatott tárgyalásokat. Amikor Fuád Novotnýval és a Központi Bizottság néhány tagjával találkozott, azt kérte tőlük, hogy a „lehető legnagyobb mennyiségben adjanak nemcsak modern katonai repülőgépeket, hanem pilótákat is”. Azonban a tárgyaláson résztvevő Vladimír Koucký CSKP KB-titkár felhívta Fuád figyelmét arra, hogy az egyiptomi pilóták nagy része túlélte a háborút, ezért nem érti a kérést. Az egyiptomi különmegbízott erre azt válaszolta, hogy a keleti blokk pilótáira azért lenne szükségük, mert ők védelmeznék Egyiptom légtérét, amíg az egyiptomi légierő izraeli célpontokat bombáz. Ezt a felvetést a csehszlovák fél természetesen azonnal lesöpörte az asztalról.³⁰

Ezt leszámítva a csehszlovák vezetés beleegyezett a kedvezőbb feltételekhez kötött fegyvereladásokba. A CSKP KB Elnöksége a június 20-i határozatában lefektette, hogy „mindennemű támogatást megadnak az Egyesült Arab Köztársaságnak és a Szíriai Köztársaságnak annak érdekében, hogy ezekben az országokban megvédelmezhessek a haladó szellemiségű folyamatokat”.³¹ Ez konkrétan azt jelentette, hogy az arab országok egy bizonyos összegig kamatmentesen igényelhettek „speciális anyagokat”: Egyiptom esetében ezt 8,2 millió koronában, Szíria esetében pedig 7,2 millióban határozták meg, de ezenfelül még megvételre ajánlottak fel tíz darab MiG-21-es vadászgépet és húsz darab T-55-ös közepes harckocsit is. Ezzel párhuzamosan a CSKP szintén különmegbízottakat nevezett ki, akik az arab országokba utaztak, hogy tájékozódjanak a háborús veszteségekről, a helyi arab vezetések helyzetéről, illetve megvitassák a támogatások formáit és minél előbbi realizálásukat.

Elsőként a Václav Pleskot külügyminiszter-helyettes vezette delegáció utazott ki a Közel-Keletre. Június 25-én szálltak le a damaszkuszi repülőtéren, s három napig a szíriai kormány és a hadsereg legmagasabb rangú tagjaival tárgyaltak. Legelőször Juszuf Zuajen szíriai kormányfővel találkoztak, akivel éjfél-től hajnali három óráig folytattak beszélgetést. A szíriai

²⁹ Brož: *Arabsko–izraelské války*, 229.

³⁰ Sieber–Zidek: *Československo a Blízký východ*, 77–78.

³¹ NA, f. 1261/0/11., sv. 37., a.j. 37., b. 28.

miniszterelnök azzal kezdte, hogy Szíriát „háromoldalú agresszió” (Egyesült Államok, Izrael, Nagy-Britannia) érte, amely során a többi arab ország – ez alatt főleg Líbiát, Kuvaitot, Szaúd-Arábiát értette – nem csinált semmit. Sőt, a sírek számára Bukarest és Peking magatartása különösen nagy csalódást jelentett, ezért ki is utasították a román ügyvivőt.³² Zuajen nagyon súlyosnak írta le az országban uralkodó állapotokat: a szíriai légierő gyakorlatilag megsemmisült, szárazföldi szállító kapacitásuk a tizedére csökkent (kiemelte, hogy a teherautók nagy része csehszlovák gyártmányú volt), gazdaságuk soha nem látott válságba került, s bár a rezsim megingott, de legalább nem bukott meg. A szíriai kormányfő tisztában volt azzal, hogy Csehszlovákia Kubától kezdve Nigérián át egészen Indonéziáig támogatja a különböző „antiimperialista és haladó szellemiségű vezetéseket és csoportokat”, de az ipari fejlesztések, a kereskedelem és fegyverellátás terén a Szovjetunió után Csehszlovákia számított Szíria legfontosabb partnerének. Pleskot biztosította a kormányfőt, hogy a csehszlovák kormány hajlandó egy teljes páncélosdandárt fegyverrel és egyéb felszerelésekkel ellátni (hétmillió koronáig), valamint a szükséges katonai oktatókat és tanácsadókat szintén rendelkezésre bocsátja. Ugyanakkor a küldöttség felhívta Zuajen figyelmét arra, hogy mindezekért cserében Szíriának – és egyben a többi arab államnak – vissza kell vennie az Izrael megsemmisítésére vonatkozó retorikából. Ezt viszont a kormányfő nem volt hajlandó elfogadni, és dühösen hozzátette, hogy „ha nem hallgatnak a szovjetekre és előbb támadtak volna, akkor jobb lenne a helyzet”.³³

Pleskot június 27-én Háfez el-Aszad védelmi miniszterrel tárgyalt. A légierő tábornoka a beszélgetést a veszteségek ismertetésével kezdte: a szíriai légierő nyolcvan százaléka és a teljes szárazföldi gépjárműállomány fele odaveszett a hetekkel korábban zajlott összecsapásokban. Ezért a szíriai oldal légvédelmi ágyúkat (30 mm-es és 35 mm-es), harckocsikat (T-55), oktatórepülőket (L-29-es „Delfin”), teherautókat és radarberendezéseket kért a csehszlovákoktól. Pleskot ezek megvételére 1,4 millió angol fontnyi hitelkeretet ajánlott fel.³⁴ A csehszlovák delegáció szíriai üzletemberekkel és alacsonyabb rangú katonatisztekkel is folytatott tárgyalásokat, hogy minél jobban kihasználják a Damaszkusz és a nyugati országok közötti kapcsolat megromlását. Ahogyan Oldřich Černík miniszterelnök-helyettes a Novotnýnak küldött július 20-i levelében felvetette: „Csehszlovákia vehetné át az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Német Szövetségi Köztársaság helyét az arab országban.” Ezt az elképzelését arra alapozta, hogy Csehszlovákia Szíriával kötött befektetési és gazdasági szerződéseinek értéke már 1967 előtt meghaladta az egymilliárd koronát – ebből több mint 900

³² A háború után a kínai sajtó ugyanis gyakorlatilag gúnyt űzött az arab országokból, hogy akkora létszám, terület, katonai túlsúly ellenére is ilyen súlyos vereséget szenvedtek el egy sokkal kisebb országtól. A kínai diplomácia pedig nyíltan hangoztatta, hogy eljött az idő, hogy a „burzsoá arab nacionalisták és fasiszta érzelmű katonák” helyett végre az „igazi proletárság” vegye át ezen országok irányítását. Ekkoriban ugyanis már javában zajlott a kínai–szovjet szembenállás, amelynek egyik „frontvonala” a harmadik világ volt: Kína az évtized elejétől elég hevesen bírálta az arab országok egy részét azért, mert túl szoros viszonyt ápolnak a Kremellel, és a szovjet geopolitikai érdekek „kiszolgálói”. A hatnapos háború után tovább romlott az arab–kínai viszony. 1967 augusztusában tizenhárom év után megtiltották a kínaiak részvételét a damaszkuszi nemzetközi vásáron, Peking visszavonta a korábban Kairónak ígért tízmillió dolláros támogatást, a következő években pedig felére esett vissza a bilaterális kereskedelem – csak Egyiptom esetében ez 72 millióról 35-re csökkent. Shichor, Yitzhak: *The Middle East in China's Foreign Policy, 1949–1977*. Cambridge, 1979. 132–138.

³³ NA, f. 1261/0/44., kr. 220., inv. č. 514.

³⁴ Adamec, Jan: *Czechoslovakia and Arms Deliveries to Syria 1955–1989*. Les cahiers Irice, vol. 1. (2013) No. 10. 76.

milliót csak a Homszban épített finomító és erőmű tett ki. Ezért Černík javasolta a Szíriával való kereskedelem fokozását, újabb befektetéseket és több civil tanácsadó, közgazdász és mérnök kiküldését.³⁵

Az Egyiptomba tartó delegáció vezetésével Kouckýt bízták meg, de vele együtt olyan magas rangú, vezérkarban szolgáló tisztek is kiutaztak, mint például Miroslav Šmolldas vezérőrnagy. Június 26-án érkeztek a kairói repülőtérre, és este nyolctól már Nasszerrel beszélgettek. Az egyiptomi elnök először a belpolitikai és a nemzetközi helyzet ismertetésével kezdte: szerinte az Egyesült Államok „biztosan ott volt Izrael felbujtói között”, mert nem nézte jó szemmel a jó algériai–egyiptomi viszonyt, a jemeni háborúban történt egyiptomi intervenciót és Kairónak a kongói válságban játszott szerepét. Nasszer röviden felvázolta a vereség okait, kitért a gazdasági következményekre, a Szezei-csatorna lezárására, de még szóba hozott egy esetleges kelet-európai körutat is.³⁶ Koucký biztosította beszélgetőpartnerét, hogy Csehszlovákia mindenben Egyiptom mellett áll, mivel Prága továbbra sem mondott le a „harmadik világban lévő progresszív erők” támogatásáról. A delegáció vezetője a CSKP KB Elnökségének írt beszámolójában úgy összegezte a találkozó légkörét, hogy az egyiptomi elnök ugyan pesszimiztának és fáradtnak tűnt, de „végig megmaradt a realitás talaján”.³⁷

Ennek ellenére, amikor a konkrét támogatásokra tértek volna rá, Nasszer kivonult a terepből, és Zakarija Moheiddín alelnökre hagyta a részletek megvitatását, aki abban reménykedett, hogy Prága tízmillió angol fontnyi gazdasági és legalább három millió font értékű katonai segítséget tud biztosítani Kairónak. Ezután a delegáció két részre szakadt: Koucký és társai Ali Szabri alelnökkel az országot vezető Arab Szocialista Unió (ASZU) működéséről, felépítéséről, bevezetett reformokról beszéltek, miközben Šmolldas vezérőrnagy és a csehszlovák tisztek az új vezérkarral tárgyaltak.³⁸ Az egyiptomiak elősorban MiG-21 vadászgépeket, L-29-es kiképzőgépeket, szállítógépeket és légvédelmi fegyvereket kértek. A benyújtott listával a csehszlovákok általánosságokban egyetértettek, de csak azzal a feltétellel, ha megnövelik az arab országba kiküldött katonai csehszlovák szakértők és hadmérnök számát, s az egyiptomiak immáron nagyobb mértékben fognak hallgatni a tanácsaikra, mint addig.³⁹

A pártvezetés viszonylag hamar beleegyezett az egyiptomi és a szíriai kérésekbe, sőt a CSKP KB Elnökségének 1967. augusztus 26-i ülésén további 45,7 millió korona értékű „speciális anyag” (kézfegyver, robbanószer, aknavető és tankelhárító ágyú) eladását hagyták

³⁵ NA, f. 1261/0/44., kr. 220., inv.č. 515., Černík Novotnému.

³⁶ Nasszert már 1955-ben meghívta a csehszlovák kormány, de az egyiptomi vezető nem utazott el sem Csehszlovákiába, sem pedig más „baráti országba”. Az egyiptomi elnök útjának elhalasztását később szinte állandóan felemlgették. A magyar diplomácia szintén meghívta Nasszert Magyarországra, és 1956 júliusára véglegesítették a programját. Nasszert Budapest díszpolgára címmel tüntették volna ki, és be kívánták jelenteni a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok nagyköveti szintre emelését.

³⁷ NA, f. 1261/0/44., kr. 93., inv.č. 142., Návštěva osobního zmocněnce prezidenta ČSSR V. Kouckého v SAR, 04.07.1967.

³⁸ A beszélgetés érdekessége, hogy először ekkor hangzott el, hogy az izraeli zavaróberendezéseknek és az elektronikus hadviselésnek mekkora szerepe volt abban, hogy a VSZ technológiát használó egyiptomi légvédelem tehetetlennek bizonyult. A Csehszlovák Néphadsereget igencsak nyugtalanította az a feltételezés, hogy hasonló technológia állhat a NATO rendelkezésére, így Egyiptom példájából kiindulva Csehszlovákia szintén tehetetlen lenne egy légitámadás-sorozat során. Ezért később utasították az StB-t, hogy gyűjtsön információkat az izraeli zavaróberendezésekről és elektronikus hadviselésről, s ezen a téren maradéktalanul működjön együtt a többi „baráti ország” titkosszolgálatával, elsősorban a keletnémet Stasival. Ennek a kooperációnak az eredményességéről nem sikerült forrást találni.

³⁹ NA, f. 1261/0/44., kr. 93., inv.č. 142., Návštěva osobního zmocněnce prezidenta ČSSR V. Kouckého v SAR, 04.07.1967.

jóvá.⁴⁰ Ugyanakkor ezek eljuttatása már korántsem zajlott gyorsan, mert csakhamar több szállítási és törlesztési probléma merült fel. Emiatt az arab országok igyekeztek nyomást gyakorolni a csehszlovák diplomáciára, hogy minél előbb teljesítse kéréseiket. Aszad 1967. október 9-én Csehszlovákiába utazott, hogy személyesen érdeklődjön a fegyverüzlet állásáról, illetve egyhetes ott-tartózkodása alatt hadiüzemeket és katonai bázisokat keresett fel. A felek kezdetben 350 darab Tatra 138-as teherautó leszállításáról írtak alá szerződést, majd ezt kiegészítették tankelhárító rakétákkal, T-54-es harckocsikkal és páncélozott (TOPAS, SKOT) csapatszállítókkal. A törlesztési feltételek meghatározásánál viszont már komoly ellentétek merültek fel: a szíriai delegáció kérdőre vonta a csehszlovákokat, amiért – állításuk szerint – Prága lényegesen több pénzt kért a fegyverekért, mint a többi kelet-európai ország. Erre a csehszlovák vezetés reakciója mindössze annyi volt, hogy a Szovjetunióval ellentétben Csehszlovákia nem tud 33 százalékos kedvezményt biztosítani. Végül, hogy ne veszítsék el teljesen a szírek bizalmát, a CSKP KB-ban rábólintottak egy 1,4 angol font nagyságú hitelkeretre, amelyet az arab ország szükség esetén további egymillióval kibővíthetett.⁴¹

Egyiptom esetében még inkább elhúzódott a folyamat. Prága megtagadta az MiG-21F-ek leszállítását, és inkább a Kremlre hagyta azok teljesítést. Ezután száz darab L-29 megvételeiről egyeztettek, de a csehszlovák fél leszögezte, hogy immáron nem fogadja el, ha az egyiptomiak csak gyapotban, rizsben és más nyersanyagban kívánnak fizetni. Helyette azt követelték, hogy az előző fegyvervásárlási szerződésektől eltérően – amikor 10–25 százalék volt a „keményvalutában” való törlesztés aránya – a kifizetés egyharmada vagy akár fele dollárban vagy angol fontban történjen. Ezt azonban az egyiptomi gazdaság állapota miatt Kairó nem fogadta el, így végül hetven darab Delfin eladásáról tudtak csak megállapodni.⁴²

A fegyverüzletek terén felmerülő szállítási gondok és a tárgyalások elhúzódása ellenére a CSKP számára már 1967 végén kifizetődőnek tűnt az arab országok melletti kiállítás: az nemcsak növekvő csehszlovák exportot, több gazdasági szerződést, nagyobb bevételt, szorosabb politikai kapcsolatokat hozott magával, hanem meglepő módon nagyobb befolyást engedett az egyiptomi, illetve szíriai civil, illetve katonai vezetésre. Az, hogy ennek az Izraellel való diplomáciai kapcsolat megszakítása volt az ára, a csehszlovák kommunista vezetők számára elfogadhatónak minősült, hiszen Csehszlovákia már évek óta alacsony szintű gazdasági és kulturális kapcsolatokat tartott fenn a zsidó állammal. Ugyanakkor a CSKP vezetőinek öröme hamarosan beárnyékolta, hogy az intenzívebb arab kapcsolatok és az izraeliekkel való viszony fagypontra való süllyedése korántsem maradt következmények nélkül – habár ezek a számukra igencsak kedvezőtlennek bizonyuló hatások elsődlegesen nem is a csehszlovák külpolitikát, hanem a belpolitikát és a társadalmat érintették.

Nem várt szimpátia

Annak ellenére, hogy Csehszlovákia a „győzedelmes februárként” elhíresült kommunista hatalomátvételt követően intenzív politikai, gazdasági és katonai segítséget nyújtott a frissen létrejött zsidó államnak,⁴³ az ötvenes években Prága és Tel-Aviv között igencsak nagy volt a

⁴⁰ Francev, Vladimír: *Československé zbraně ve světě: V míru i za války*. Praha, 2015. 152.

⁴¹ Adamec: *Czechoslovakia and Arms Deliveries to Syria 1955–1989*, 76.

⁴² Sieber–Zidek: *Československo a Blízký východ*, 78.

⁴³ Prága már 1947-től fegyvereladásról szóló tárgyalásokat folytatott a Palesztina területén tevékenykedő zsidó milíciákkal, mint például a Haganával (Védelemmel). Az első konkrét megállapodást 1948. január 14-én írtak alá a felek. Prága 1948 végéig vadászgépeket (Avia S-199), kézi fegyvereket, különböző tüzérségi tölteteket, ágyúkat és korábban birtokába került nyugati haditechnológiát (Spitfire) adott el Izraelnek. 1948-ban a teljes csehszlovák fegyverkivitel az Európán kívüli térségbe

feszültség. Ennek a fagyos viszonynak az oka leginkább a Rudolf Slánský pártfőtitkár és társai letartóztatásából fakadó antiszemita kampány volt, bár éppúgy hozzájárult az olyan izraeli állampolgárok bebörtönzése és a perben való felhasználása, mint Mordehai Oren (az izraeli kormánypárt, a Mapam képviselője és egy kibuc vezetője) és Simon Orenstein (aktivista és kereskedő).⁴⁴ A bilaterális kapcsolatoknak nem kedvezett az sem, amikor az Izrael Királysága nevű szélsőséges csoport támadást intézett a csehszlovák – és ezzel párhuzamosan a szovjet – diplomáciai képviselők ellen, megsebesítve az ott dolgozókat. Klement Gottwald 1953 elején bekövetkezett halálát követően ugyan némi javulásnak indult a két ország közötti viszony, de ez az olvadás nem tartott sokáig. Az 1955-ös csehszlovák–egyiptomi fegyverváltási szerződés, az arab országoknak nyújtott kiemelt támogatás és a szuezi válság – amelynek során a brit–francia–izraeli erők többnyire csehszlovák gyártmányú fegyvereket semmisítettek meg, és veszélybe sodortak 88 csehszlovák katonai szakértőt és tisztet – következtében a keleti blokk országai közül messze Csehszlovákia tartotta fenn a legalacsonyabb szintű politikai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatokat Izraellel. Még az 1961-ben lezajlott, világszerte nagy figyelmet kiváltó Eichmann-per során is alig került sor diplomáciai együttműködésre, s a csehszlovák sajtóban eléggé kritikusan szóltak a felelősségre vonás kérdéséről, ellenben a társadalomban igencsak megnőtt az érdeklődés a holokauszt, a zsidóság és Izrael iránt.

Ezekből az előzményekből kiindulva nem meglepő, hogy a csehszlovák párt- és államapparátusban a hatnapos háború kitörésekor hevesen reagáltak minden izraeli kérésre vagy hivatalos nyilatkozatra. Június 7-én például Lévi Eskól izraeli miniszterelnök a prágai izraeli követségen dolgozó ügyvivőn keresztül üzenetet küldött a köztársasági elnöknek és a kormányfőnek (Jozef Lenártnak), amelyben a Tiráni-szoros lezárását és Egyiptom mozgósítását nevezte meg a háború fő okának, s arra kérte a csehszlovák kormányt, hogy ítélje el az arab országok lépéseit, és támogassa az izraeli vezetést. A Černín-palota másnap küldött válaszában mereven elutasította az izraeli kéréseket, mivel szerintük „Izrael felelős a harcok kitöréséért”, és „meg kell állítani a törvénytelen agressziót” – erre már Tel-Aviv nem reagált.⁴⁵ Ezzel párhuzamosan a moszkvai tárgyalások alatt Novotný teljes mértékben egyetértett az Izraellel való diplomáciai kapcsolatok megszakítására vonatkozó szovjet javaslattal, és az elsők között jelentette be annak végrehajtását. Sőt, az első titkár a pár nappal később megtartott lidicei (!) rendezvényen – amelyen a huszonöt évvel korábbi mézszárlás több száz áldozatára emlékeztek – Izraelt egyenesen a náci Németországhoz hasonlította.⁴⁶ Június 15-én Jiří Skoumal ügyvivő azt az üzenetet kapta Prágából, hogy függeszsen fel mindenféle diplomáciai tevékenységet, és a személyzettel együtt azonnal térjen haza.⁴⁷ Az előző fejezetekben már látható volt, hogy a CSKP számára kezdetben semmiféle komolyabb diplomáciai, gazdasági és katonai hátránnyal nem járt az Izraellel való diplomáciai kapcsolatok megszakítása, miközben abban reménykedtek, hogy az arab országokban előbb-utóbb átvehetik a nyugatiak helyét.

huszonötmillió dollár volt, ebből tizenötmillió Izraelbe irányult. Még egy önkéntesekből álló katonai egységet, az ún. Gottwald-dandárt is felállítottak, akiket a Közel-Keletre küldtek volna harcolni.

⁴⁴ Orensteint tizenöt évre, Orent életfogytiglanra ítélték. Az izraeli diplomácia végül elérte, hogy Orent 1956 májusában szabadon engedjék. Októberben Orensteint Zápotocký elnöki amnesztiában részesítette.

⁴⁵ Brož: *Arabsko–izraelské války*, 229.

⁴⁶ Kalhousová, Irena: *Our Jews, Our Israel! Origins of the Foreign Policy of Poland, the Czech Republic, and Hungary Towards Israel*. London, 2019. 97.

⁴⁷ Sieber–Zídek: *Československo a Blízký východ*, 143–144.

Ugyanakkor ez a megállapítás a belpolitikai dimenzióban korántsem bizonyult igaznak, sőt akaratlanul is, de egy elég komoly dologra hívta fel a CSKP figyelmét. A titkosszolgálat és a pártvezetés körében megdöbbenést váltott ki, hogy dacára mind a Slánský-per idején folytatott antiszemita kampánynak, mind az alacsony szintű államközi kapcsolatoknak, a társadalom részéről több Izrael-párti megnyilvánulásra és ezzel egyetemben Prága közel-keleti politikájának bírálatára került sor. Még meglepőbbnek számított, hogy az ilyenfajta nézeteknek néha még a kommunista sajtóban is teret engedtek, ami éppúgy megdöbbenette a CSKP ideológiai vezetőit, mint Prága arab szövetségeseit. Bořek Homola újságíró például *Rudé právo* augusztus 8-i számában eléggé kritikus megjegyzésekkel illetve az akkori szíriai kormányt, és bírálta Damaszkusznak az Izrael „létezését semmibe vevő” politikáját, amiért viszont a csehszlovák fővárosban lévő szíriai követség heves tiltakozását fejezte ki.⁴⁸ Ahogyan az StB egyre több hangulatjelentésben tért ki a jelenségre, kiemelve, hogy a lakosság nagy része Izrael-párti vagy legalábbis megértő álláspontot hangoztat, a legfelsőbb körök is foglalkozni kezdtek a témával. A vezető pártfunkcionáriusok a CSKP Elnökség június 17-i ülésén egyenesen elismerték, hogy a Közel-Keleten zajló fegyveres konfliktus „feltárta néhány gyengeségünket a közvélemény befolyásolása terén”. Miközben egyes lapok – élükön a *Literární noviny* (Irodalmi Újság) nevű magazinnal – Izraelt „békés, gazdaságilag sikeres, demokratikus és progresszív” államnak mutatták be, addig sem az EAK-nak, sem pedig Szíriának nem szenteltek pár sornál többet, alig téve említést az ott végbemenő „haladó szellemiségű” változásokról. Értelmiségiek és újságírók nem egy esetben megkérdőjelezték a hivatalos csehszlovák narratívát, miszerint valóban Izrael lenne az agresszor, vagy kizárólag csak Tel-Avivot terheli felelősség a hatnapos háború kirobbantásáért. Az elnökségi ülésen arra a konklúzióra jutottak, hogy az Izrael szerepét árnyaló megnyilatkozások ellen minden eszközzel fel kell lépni, mert majd annak örve alatt „szivárog be a nyugati propaganda”. Ezért utasították a CSKP ideológiai osztályát, hogy kiemelten foglalkozzanak a jelenséggel, ellensúlyozzák az Izrael-barát nézeteket, és ezen a terén szigorúan tartassák be a Černín-palota által szabott irányvonalat.⁴⁹

Csakhogy alig tíz nappal később kiderült, hogy ez már megkésett intézkedésnek bizonyult. Való igaz, hogy a Csehszlovák Írók Szövetségének IV. kongresszusa⁵⁰ (1967. június 27–29.) elsősorban amiatt vált ismertté, mert a szólásszabadságot követelő hangok (például Milan Kundera, Ludvík Vaculík) kemény kritikával illették a csehszlovák kommunista alkotmányt és a párt kultúrpolitikáját – az ott elhangzottak annyira feldühítették Jiří Hendrych kulturális titkárt, hogy látványosan otthagya kongresszust, és nem sokkal később betiltották a *Literární noviny*.⁵¹ Ugyanakkor a kultúrával, a párttal és az emberi jogi helyzettel kapcsolatos bírálatokon kívül szóba került a hatnapos háború is. Az írók többsége ugyanis egyetértett azzal a megállapítással, hogy ebben a fegyveres konfliktusban Izrael „jogosan lépett fel”, illetve a CSKP arabokat támogató politikája – különösen a „speciális anyagok” – jelentős mértékben hozzájárultak a térségben uralkodó feszült légkörhöz. Ennek az álláspontnak az egyik fő képviselője Pavel Kohout író volt. Elutasította az „Izrael mint agresszor” típusú vádakot, s kifejtette: a győztes háború ellenére a zsidó állam létét még mindig veszélyezteti az „arabok genocídiuma”. Sőt, a közel-keleti ország helyzetét egyenesen az 1938-as, a müncheni konferencia előtti Csehszlovákiáéhoz hasonlította. Arra a megállapításra jutott, hogy ha

⁴⁸ NA, f. 1261/0/44., kr. 220., inv.č. 514., Záznam, 15. 08. 1967.

⁴⁹ NA, f. 1261/0/11., sv. 37., a.j. 37., b. 28.

⁵⁰ Az első kongresszust 1949-ben, a másodikat 1956-ban, a harmadikat pedig 1963-ban tartották.

⁵¹ Ludvík Vaculík beszédét lásd: Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Budapest, 2016. 312–316.

akkoriban úgy reagáltak volna, mint most az izraeliek, akkor nem került volna sor a német megszállásra.⁵² Rajta kívül a Nyugaton „Vörös Hemingwaynek” nevezett Ladislav Mňačko fogalmazott meg súlyos bírálatokat Prága közel-keleti politikájával szemben – már a háború előtt megjelent *Jak chutná moc/Ako chutí moc* (Hogyan ízlik a hatalom) című regényében foglalkozott a csehszlovák antiszemizmussal és cionizmus-ellenességgel. A Csehszlovák Írók Szövetségének IV. kongresszusát követő hetekben Mňačko zsidó felesége segítségével megszervezte Izraelbe való „alijázásukat”. Eredetileg azért utazott külföldre, hogy bemutassa az új regényét, de 1967 augusztusban már arról beszélt egy helyi izraeli lapnak, hogy nem fog hazatérni. „A Slánský-per még mindig olyanfajta szörnyűség maradt, amivel nem sikerült leszámolni” – tette hozzá az író, akit ezután megfosztottak a párttagságától és csehszlovák állampolgárságától.⁵³

A csehszlovák hatóságok nem tudták megakadályozni, hogy a lakosság egy része ne értesüljön az írókongresszuson elhangzottakról – köztük a hatnapos háború körüli vitákról. Ahogyan 1968 elejétől egyre inkább „tavaszodott” Csehszlovákiában, és enyhült a sajtócenzára az országban, úgy foglalkoztak egyre többször közel-keleti kérdésekkel, főleg Izraellel. A zsidó vallási és civil szervezetek vezetőinek nyilatkozatai egyre gyakrabban kaptak helyet az újságokban, miközben a véleményrovatokban filoszemita nézetek csaptak össze antiszemita véleményekkel. Ez utóbbi kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az „anonim antiszemita támadások” mögött gyakran az StB és a CSKP ortodox szárnya állt, mert így akarták befejeztíteni a szabad véleménynyilvánítást, azt az érzetet keltve, hogy a prágai tavaszként elhíresült folyamat csak a „fasiszta és antiszemita” nézeteknek biztosít táptalajt. Sőt egyes történészi vélemények szerint az Izraelről és zsidókról szóló elmérgesedő sajtóvita (is) közrejátszott abban, hogy Ludvík Vaculík megírja a „*Kétezer szó*” című, híressé vált cikkét.⁵⁴

Az Izraellel való viszony rendezésének nemcsak az értelmiség körében akadtak pártfogói. A CSKP reformszárnya egy idő után a külpolitikai programjába emelte az Európán kívüli országokkal való kapcsolatok átalakítását: ez egyrészt a korábbi, többnyire Kreml-barát vagy közeli (főleg az arab nacionalista és latin-amerikai) államok háttérbe szorítását, másrészt pedig a Nyugat-barát kormányokkal való viszony javítását jelentette. Bár arról még mindig vita folyik a cseh és a szlovák historiográfiában, hogy a prágai tavasz alatti csehszlovák vezetés valóban tervezte-e a kapcsolatok újrafelvételét Tel-Avivval, de az kétségtelen, hogy ennek az elképzelésnek akadtak komoly támogatói – különösen Jiří Hájek külügyminiszter személyében, aki pártfogásába vette különböző zsidó rendezvények megszervezését. Neki és társainak jelentős szerepe volt abban, hogy 1968 elejétől a hatóságok nem léptek fel az Izrael-párti megmozdulások és vélemények ellen, legtöbbször hallgatólagosan engedélyezve még az ezzel kapcsolatos felvonulásokat is. Május 1-jén például *Nechte Israel žít* (Hagyjátok Izraelt élni) feliratokkal, menórát és Dávid-csillagot ábrázoló táblákkal vonultak fel a főváros utcáin. A Károly Egyetem diákjai több mint tizenháromezer aláírást gyűjtöttek össze azért, hogy a kelet-európai ország újra felvegye a diplomáciai kapcsolatokat a zsidó állammal. Hájek beleegyezett abba is, hogy az Állami Zsidó Múzeum április 29-én – több évnyi szünet után – kiállítást rendezzen a Maiselova utcában. Hozzájárult ahhoz is, hogy a zsidók Bohémiában való letelepedésének 1000. és a prágai zsinagóga felépítésének 750. évfordulója

⁵² Wein: *A History of Czechs and Jews*, 171.

⁵³ Sieber–Zídek: *Československo a Blízký východ*, 144. Bár Mňačko a prágai tavasz alatt visszatért Csehszlovákiába, augusztus 28-án Ausztriába menekült, és egészen a rendszerváltásig ott élt.

⁵⁴ Rothkirchen: *The Jews of Bohemia and Moravia*, 290.; *A 2000 szó* című felhívást legfontosabb részleteit közli Bencsik: *Csehszlovákia története dokumentumokban*, 329–333.

alkalmából országos rendezvénysorozatot tarthassanak egész Csehszlovákiában (ezt az eseményt 1966 óta többször is elhalasztották).⁵⁵

Csakhogy ezekre a rendezvényekre már nem került sor. Legalábbis 1968-ban nem, hanem csak 1969 júliusában, de akkor is csupán „helyi és vallásos jellegű” ünnepségként, amely így kevés állami támogatást és sajtópublicitást kapott. Ekkorra ugyanis Prága visszatért az Izraellel kapcsolatos korábbi politikához, sőt a szocialista országok között messze a legelleneségesebben viszonyult mind a zsidósághoz, mind Izraelhez. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan úgy tűnt, hogy a korábban nagyon intenzívnek tartott arab–csehszlovák kapcsolatokat sem sikerül a prágai tavasz előtti szintre visszaemelni, a hatnapos háború után szerzett politikai, katonai és gazdasági nyereség tiszavirág-életűnek bizonyult.

Konklúzió: az aranykorszak vége

A Varsói Szerződés öt tagállamának 1968. augusztus 20-án kezdődő katonai hadművelete, a prágai tavasz eltiprása, a reformkommunistákkal való politikai leszámolás és Gustáv Husák, az 1969 tavaszán hatalomra kerülő első titkár „normalizációja”⁵⁶ következtében a harmadik világ fontossága jelentősen csökkent a Černín-palotában. Ez különösen igaz volt az arab országokra, amelyekkel már a prágai tavasz alatt igencsak megromlott Csehszlovákia viszonya. Egy szíriai diplomata 1968 júliusában kelt üzenete szerint „nemcsak a szíriai kormány, hanem a legtöbb arab ország vezetői úgy hiszik, hogy a csehszlovák külpolitika meg fog változni, s az arab országokkal fenntartott kapcsolatokban lehülés várható”.⁵⁷ Szintén abban a hónapban a Szíriai Kommunista Párt vezetésével hét további arab kommunista párt közös levelet küldött a CSKP-nak, amelyben figyelmeztették Alexander Dubčeket és a teljes vezetést, hogy térjenek vissza a régi (Novotný-féle) irányvonalhoz, és több kérdésben nyíltan a Kreml mellé álltak.⁵⁸ Ebben az időben Prágával kötött gazdasági szerződéseket bontottak fel, Csehszlovákia kereskedelmi forgalma a térség államaival csökkenni kezdett, valamint egyre több harmadik világban dolgozó szakembert és katonai tanácsadót rendeltek/küldtek haza, félbeszakítva a munkájukat.

Nem meglepő tehát, hogy az arab nacionalista államok nyíltan nem kritizálták a Varsói Szerződés invázióját – bár nem mindenhol fogadták bírálattal –, és abban reménykedtek, hogy Dubček bukásával ismét visszatérhet az 1955 és 1968 közötti szoros együttműködés. Ez azonban egyáltalán nem következett be, aminek okai nem kizárólag a csehszlovákiai diplomáciában és politikában végbemenő tisztogatásokban keresendő, hanem az arab világban lezajlott változásokban is. 1970. szeptember 28-án Nasszer meghalt, és megindult a hatalmi harc az EAK vezetéséért. Néhány héttel később pedig Szíriában Háfez el-Aszad egy vértelen puccs során megszerezte a hatalmat, és leszámolt a Baasz Párt radikálisan baloldali, szovjetbarát szárnyával, aminek következtében a szocialista országokkal fenntartott kapcsolatokban rövid, két–három éves visszaesés következett be. Csehszlovákiának a belpolitikai „nyugalomra” és a keleti blokkal való viszony rendezésére fókuszáló „normalizációja” folytán sokkal nehezebben ment az új arab elitekkel való együttműködés, mint a többi szocialista országnak. A prágai tavaszt követő években a korábbi politikai és gazdasági kapcsolatok intenzitása visszaesett, és a csehszlovák vezetés sok tekintetben mereven a Kreml által

⁵⁵ Kalhousová: *Our Jews, Our Israel*, 98.; Rothkirchen: *The Jews of Bohemia and Moravia*, 290.

⁵⁶ Az 1969 és 1989 közötti időszak megnevezése, amely a prágai tavasz által elindított folyamatok megállítását, majd a korábbi időszak elnyomó politikájához való visszatérést jelentette.

⁵⁷ NA, f. 1261/0/11., sv. 77., a.j. 106., b. 16.

⁵⁸ Sieber–Zidek: *Československo a Blízký východ*, 281.

megszabott irányvonalhoz igazodott. Közben a hatnapos háború után az olyan „baráti országok”, mint Bulgária, Magyarország és a Német Demokratikus Köztársaság fokozatosan átvették a csehszlovákok addigi vezető szerepét. A hetvenes évek elejéig Prága csak a „speciális anyagok” eladása terén tudott komoly sikereket felmutatni. 1967 és 1971 között a Csehszlovákia által leszállított „speciális anyagok” értéke meghaladta a hárommilliárd dollárt: Egyiptom harminc darab MiG-21F-t, hetven darab L-29-est, 810 darab TOPAS csapatszállítót, 310 darab T-55 közepes harckocsit, száz SD-100 önjáró löveget; Szíria pedig százhatvan darab T-54AR és T-34/85 harckocsit vásárolt (sokkal kedvezményesebb áron) a kelet-európai országtól.⁵⁹

Amíg a Husák-féle kommunista vezetés kezdetben inkább közönyösen viszonyult az arab országokhoz, addig a zsidósághoz és Izraelhez még a többi VSZ-tagnál is ellenségesebben, már-már a Slánský-per időszakát felülmúló ellenszenvvel viseltetett. 1970 decemberében a Központi Bizottság olyan határozatot fogadott el, amelyben a prágai tavasz alatti, a „csehszlovákiai szocializmus elleni támadásért” felelősként a „cionizmus talajáról érkező támadókat” is megneveztek, mint például Goldstücker professzort (az 1963-as Kafka-rendezvény szervezője), František Kriegelt (az egyetlen, aki 1968 augusztusában nem írta alá a VSZ katonai intervencióját „szentesítő” moszkvai jegyzőkönyvet) vagy Arnošt Lustig író (akit a „cseh Kertész Imrének” neveznek).⁶⁰ Évekig egyetlen izraeli állampolgárnak sem adtak beutazási vízumot, és rendkívül nehézé vált a csehszlovák zsidóknak alijázni – a prágai tavasz után mindösszesen hatezren hagyták el a kelet-európai országot. Sőt, az StB kémelhárító és Külső Ellenség Elleni Harc Főcsoportfőnöksége működtetett egy olyan részleget, amely csak a Csehszlovákiában élő zsidókkal és cionizmussal foglalkozott, amelynek több nagyvárosban (Brno, Ostrava, Plzeň) saját irodája és több tucatnyi alkalmazottja volt. Ők zsidók ellen irányuló külön operatív műveleteket hajtottak végre: a legnagyobb ezek közül a Pók (*Pavouk*) fedőnevet kapta, melynek során minden olyan csehszlovák állampolgárt regisztráltak, akinek legalább az egyik szülője zsidó volt – és többségüket, akik még bármiféle kapcsolatot tartottak fenn izraeli rokonaikkal és/vagy a zsidó szervezetekkel, rendszeres megfigyelés alá helyeztek.⁶¹ Ahogyan azt Wein a monográfiájában megjegyezte: „...két évtizeden át úgy tűnt, hogy a cseh–zsidó vagy a cseh–izraeli barátságot cserben hagyták, felfüggesztették vagy elfelejtették.”⁶²

Valóban kimutatható összefüggés a hatnapos háború és a prágai tavasz között? Illetve majd néhány hónappal később *vice versa*: a prágai tavasz és annak leverése meghatározta Csehszlovákia közel-keleti politikáját? A szerző mindkét kérdésre igennel válaszol. Az 1967-ben lezajlott fegyveres konfliktusra adott csehszlovák reakciók (több fegyverszállítmány a közel-keleti térségbe, az Izraellel való kapcsolatok megszakítása stb.) nemcsak aktivizálták a rendszeren belüli ellenzékét, hanem komoly belső támadási felületet biztosítottak a CSKP ellen, amit az értelmiségiek éppúgy felhasználtak a bírálatokra, mint maguk a reformkommunisták. A hatnapos háborút követő csehszlovák lépések rámutattak arra is, hogy a vezetésben mennyire félreprognosztizálták az Izraellel való diplomáciai kapcsolatok megszakításából fakadó közép- vagy hosszú távú következményeket – különösen, hogy az miképp üthet vissza magára a társadalomra és a belpolitikára. A prágai tavasz után Csehszlovákiának nemhogy nem sikerült visszatérnie a hatnapos háború alatt szőtt álmához, miszerint a korábbi

⁵⁹ Francev: *Československé zbraně ve světě*, 153.; Vyhlídal: *Činnost československých instruktorů*, 71.

⁶⁰ Kalhousová: *Our Jews, Our Israel*, 99.

⁶¹ Bővebben lásd: Koutek, Ondřej: *Útvar StB pro boj proti sionismu*. Paměť a dějiny, roč. 11. (2017) č.1. 64–74.

⁶² Wein: *A History of Czechs and Jews*, 173.

„aranykorszakot” felülmúló kapcsolatokat fog kiépíteni a közel-keleti térséggel, hanem épp az ellenkezője történt – hosszú évekre komoly visszaesést volt kénytelen elkönyvelni.

LUKÁCS KRAJCSÍR

The End of a “Golden Age” – The Consequences of the Six-Day War on Czechoslovakia and Prague’s Third World Policy

Just prior to the so-called Six-Day War, delegations from Egypt and Syria hurried to the Eastern bloc states to acquire more intensive diplomatic support, humanitarian help and arms supplies. One of the main destinations was Czechoslovakia which between 1955 and 1968 was one of the main supporters not just for the Arab States but even for most of the Third World countries and national liberation movements. So, it was no surprise that the Communist leadership did not hesitate when they had to choose after the armed conflict: the defeated Arab states (Egypt, Syria) or victorious Israel? Despite the fact that Czechoslovakia played a key role in the first Arab–Israeli War (supporting the Israeli militias and army with weapons), from the early fifties to the mid-sixties, the relations between Israel and Czechoslovakia remained very cold. So first, it seemed that the suspension of diplomatic ties would not have any longstanding consequences on Prague’s Middle East-policy nor the country itself. However, before and during the Prague Spring, there were shown displays of public sympathy for Israel – not just from the intelligentsia, but from the members of the so-called Communist reform movement alike. Although there were some signs of warming up the former Czechoslovak–Israeli relations, the invasion of the Warsaw Pact and Gustáv Husák’s “normalization” ruined such hopes. Moreover, after 1968 the Czechoslovak leadership attempted to return to the “golden age”, but due to the purge in the country and some changes in the Middle East, this remained an unfulfilled dream.

BERECZ ÁGOSTON

Az „oláh fiúk”

*Román diákok magyar középiskolákban (1867–1914)**

„Mostanáig úgy tanultuk, hogy Németországot németek, Franciaországot franciák, Angliát angolok lakják; itt azonban akkora az egyveleg a nemzetiségek között, hogy az szinte minden tanári igyekezetet ellehetetlenít” – így fakadt ki a skót Emily Gerard, aki 1883-ban Nagyszombatba költözve végignézte, amint otthon három nyelvet (lengyel, angol, német) beszélő fiai egyszerre próbálnak megküzdeni környezetük szász nyelvjárásával és a tantárgyként oktatott magyarral, latinnal és göröggel.¹ Gerard itt minden bizonnyal a szász gimnázium diák-ságának egynegyedét-egyharmadát alkotó románokra és a kisebb számú magyarokra is utalt. Nekik gyakran több évükbe került, míg a német tannyelvet elsajátították annyira, hogy a tananyagot értelmesen számon lehessen rajtuk kérni.² Nagy részüket ráadásul csak nyelvtanulás céljából írtatták be, és mihelyt jól beszéltek németül, kivették az intézményből.

Ehhez hasonló, sőt még nagyobb kihívás elé állította a magyar tannyelvű középiskolák tanári karát, ha a diákok nagy része nem hozott hazulról magyar nyelvtudást. A túlnyomóan egynyelvű környezetből érkező román diákoknak nehezebb volt a feladatuk, mint Gerard eleve többnyelvű fiainak. A jelen tanulmány a magyar középiskolák és román diákjaik közti nyelvi és kulturális érintkezést, ütközést és egymáshoz csiszolódást járja körül, kettős megvilágításban – felülről, a tanárok, igazgatók és iskolafenntartók, illetve alulról, a diákok és családjuk szemszögéből. Az előbbihez túlnyomóan iskolai évkönyvek és iskolatörténeti összefoglalások anyagát használom föl, míg az utóbbihoz főleg a magyar szakmai közönség számára szinte ismeretlen és a román szakirodalomban is értékén alul hasznosított gazdag memoírodalomból meríték. A nyolcosztályos gimnáziumokra összpontosítok, de hivatkozom főreáliskolákra, illetve a hivatalosan a népiskolai oktatáshoz sorolt, a nép- és középiskolák között átmenetet képező polgári iskolákra is.

A román gimnazisták a román népességhez viszonyítva nem voltak sokan, és számuk növekedése is elmaradt a magyar és a német anyanyelvű diákokétól.³ A szállás és étkezés költségei, a kimaradó munkaerő és hagyományos értékpreferenciáik folytán a legtöbb paraszti szülő nem is gondolt gyermeke középiskolába járatására. A román diákok ugyanakkor számos román ösztöndíjalapot vehettek igénybe, és jeles eredménnyel általában tandíjmentes-

* A tanulmány megírását a szófiai *Center for Advanced Study* támogatta. Megköszönöm Anca Şincan és Kolozsi Ádám szíves segítségét.

¹ Gerard, Emily: *The Land Beyond the Forest. Facts, Figures, and Fancies from Transylvania*. Vol. 1. Edinburgh, 1888. 50. Az idézeteket saját fordításomban közlöm.

² Puttkamer, Joachim von: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee, 1867–1914*. München, 2003. 244–245.

³ *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1. évf. (1872) 480–481.; *Magyar Statisztikai Évkönyv*, új folyam, 21. évf. (1913) 273.

séget is kaptak.⁴ Ennek is köszönhetően a román nemzetiségű diákok fele paraszti sorból került be a középiskolák padjaiba.⁵

A román tannyelvű gimnáziumok a román gimnazisták felét oktatták. Négy ilyen főgimnázium működött: a brassói, a balázsfalvi, a naszódi és a belényesi, amelynek felső tagozata 1889-től a forma szerint magyar, valójában kétnyelvű volt.⁶ Ezekon kívül 1869-ben Brádon algimnázium is létesült. Újabbak alapítására a politikai környezet nem adott lehetőséget, és az sem világos, hogy a magyart és részben a németet favorizáló értelmiségi nyelvi piac mellett további román intézmények mennyi diákot tudtak volna még fölszívni.⁷ Az 1876/77-es tanévben az 1511 román főgimnáziumi diák 43,7%-a járt magyar és 6,4%-a német tannyelvű iskolába.⁸ A háború előtti utolsó tanévben csak Erdélyben, a 2480 román gimnazistából 47,1% tanult magyar tannyelvű (20,9% állami, 16,0% katolikus és 6% református) és 1,49% német nyelvű intézményben.⁹ Az erdélyi százsz gimnáziumok román diáklétszámának látható csökkenése valószínűleg a magyar nyelvtudás felértékelődésének tulajdonítható.

A felekezeti középiskolák közül a románok egyértelműen a katolikusokat részesítették előnyben a reformátusokkal szemben. A gyulafehérvári szeminárium igazgatójának 1871-es szavai szerint: „...ha gimnáziumainkat a benne tanuló nagyobb nemzetiség szerént akarnék meg nevezni, például a fehérvári, m.-vásárhelyi, szamos-ujvári, brassai tanodákat oláh-gimnáziumoknak mondhatnók. S ez így van nálunk Erdélyben a leányiskoláknál is.”¹⁰ Ez a kontraszt az egész korszakra jellemző volt, és a kolozsvári középiskolák között igen látványos is. Míg a kolozsvári piarista gimnázium a román gimnáziumok létrejötte előtt az erdélyi románok fő alma materének számított, és érettségizőinek még 1850 és 1916 között is 23,6%-a volt román, a Farkas utca túlsó végében álló református gimnáziumot a románok jobbra elkerülték.¹¹ A felekezeti közelség mellett – a magyarországi és erdélyi románság felét kitévő unitusokat csak rítus- és nem dogmabeli különbség választotta el a római katolikusoktól – a piaristák vonzerejéhez demokratikus légkörük is hozzájárult, szemben a református kollégium

4 Veritas [Huszár Antal – Diamandi, Nicolae]: *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése*. Budapest, 1909. 8., 15–16., 45., 52., 59., 62., 223–225., 264–283.; Sigmirean, Cornel – Pavel, Aurel: *Elită și națiune. Fundația „Gojdu” (1871–2008)*. Cluj-Napoca, 2020.

5 Azon gimnáziumokban, amelyek törzskönyvükben adatot hagytak ránk diákjaik társadalmi helyzetéről, ez az arány 50,3% volt. A számítás a dualizmus kori magyarországi román érettségizők megközelítőleg teljes adatbázisán nyugszik. Az adatbázis az ELITES08 kódú, *Culturally Composite Elites, Regime Changes and Social Crises in Multi-Ethnic and Multi-Confessional Eastern Europe. The Carpathian Basin and the Baltics in Comparison. Cc. 1900–1950* című kutatási projekt keretében készült, amelyet az Európai Kutatási Tanács támogatott 230518. sz. Advanced Team Leadership Grantjével.

6 Veritas: *A magyarországi románok*, 133.; Pavel, Constantin: *Școalele din Beiuș 1828–1928. Cu o privire asupra trecutului Românilor din Bihor*. Beiuș, 1928. 198–202.; Hădăreanu, Gavril: *Evoluția învățământului de la revoluția pașoptistă la Marea Unire*. In: Degău, Ioan – Brânda, Nicolae (coord.): *Beiușul și lumea lui*. Studiu monografic. Vol. 2. Oradea, 2008. 474.

7 A magyar kormány elutasította például 1882-ben a karánsebesi vagyonszövetség kérését, hogy saját erejéből román tannyelvű gimnáziumot állítson föl. Marchescu, Antoniu: *Grănicerii bănățeni și comunitatea de avere. Contribuțiuni istorice și juridice*. Caransebeș, 1941. 383–386.

8 *Magyar Statistikai Évkönyv*, 9. évf. (1879) 36–46.

9 Sigmirean, Cornel: *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*. Cluj-Napoca, 2000. 188.

¹⁰ Beke Antal: *Irányeszmék a felekezeti és közös iskolák ügyében*. Gyula-Fehérvár, 1871. 26.

¹¹ Sigmirean: *Istoria formării*, 186.

„mágnás” reputációjával.¹² A románok körében legkedveltebb középiskolák közé tartozott a nagyváradi piarista és a nagyszebeni állami gimnázium is. Az utóbbiban, mely nem azonos a szász gimnáziummal, ahová Gerard fiai jártak, 1869 és 1919 között a diákok több mint fele volt román.¹³ 1874-től a gimnázium minden közepesnél jobb tanulója tandíjmentességet élvezett, és tíz évre rá a magyar nyelvnek az idegen ajkúak között való terjesztésében” végzett tevékenységére tekintettel az iskola mentességet kért és kapott a kormánytól a tandíj tervezett kiterjesztése alól.¹⁴

Nagyszebenben a magyar tannyelv bevezetése és kizárólagossá tétele fokozatosan történt, és nem csökkentette a gimnázium népszerűségét a román családok körében. Ugyanez nem mondható el a lugosi minorita és a brassói katolikus algimnáziumról. Az előbbi a fenn-tartó vármegye határozata értelmében 1867/68-ig magyar–román tannyelvű volt, majd a Tanulmányi Alap fenntartásába került. Amikor 1874-ben megkezdték nyolcosztályossá bővítését, már segédnyelvként is csak a németet használták.¹⁵ Brassóban Iacob Mureşanu igazgatósa a legelső német–magyar kétnyelvű tankönyvekből tanítottak, a környezet megítélése szerint három nyelven.¹⁶ Mureşanu nyugdíjba vonulása után, 1875-ben elhatározták az iskola főgimnáziummá bővítését, és bevezették a kizárólagos magyar tannyelvet.¹⁷ A román diákok elpártolása a két intézménytől arra utal, hogy a magyar nyelvtudásra ezen iskolák vonzáskörzetében még nem tekintettek elsőrendű értéknek.

A református gimnáziumok közül románok egyedül a szászvárosit látogatták tömegesen. A szászvárosi kollégium egy hatalmas, túlnyomóan román nyelvű terület egyetlen nyolcosztályos középiskolája volt, ahol a román diákok aránya mindig meghaladta a diáklétszám egy-egyedét – a csúcstól (42,8%) 1877/78-ban-ban érte el.¹⁸ Mit látni fogjuk, népszerűségét a diákok román nyelvhasználatának tiltása sem zavarta. 1909-ben aztán háborúság tört ki a kollégium és a román egyházak között. Az igazgató a román nyelvű hittanoktatás elleni állami kampányt meglovagolva előírta a két román felekezet papjának a magyar nyelv használatát, az egyházi hatóságok viszont ellenálltak. Ennek következményeként egyik évről a másikra olyan kevés román gyereket irattak be, hogy a kollégium öt első osztály helyett csak kettőt indított.¹⁹

A magyar középiskolákban megforduló román diákok nagy többsége nem maradt ott elsőől érettségiig. Egy visszaemlékező szerint a nagyszebeni állami gimnáziumba beiratkozott első román diákoknak csak egytizede tette le ugyanott az érettségit. Sokan egy-két év után inasnak álltak, mások az alsó tagozat után katonai iskolába vagy tanítóképzőbe léptek át,

¹² Passuth László: *Kutatóárók. Regény.* Budapest, 1966. 34–35.

¹³ Sigmirean: *Istoria formării*, 186.

¹⁴ Boros Gábor: *A nagyszebeni állami főgymnasium történelme.* Nagyszeben, 1896. 73.

¹⁵ Rettégi Károly: *A lugosi állami főgymnasium története.* Lugos, 1895. 71, 75.; Iványi István: *Lugos rendezett tanácsú város története. Adatok és vázlatok.* Szabadka, 1907. 178–179.

¹⁶ Kenyeres Balázs visszaemlékezése (cím nélkül), in: *Jubileumi értesítő a százéves brassói főgimnáziumról. A Magyarországra szakadt brassói öregdiákok emlékkönyve.* Budapest, 1938. 19.; Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból.* 6. köt. Pest, 1873. 300.

¹⁷ Vargyasi Ferenc: *Adalékok gymnasiumunk tannyelvének történetéhez.* In: *A brassai rom. kat. főgymnasium értesítője 1878–79. tanévről.* Brassó, 1879. 3–17.

¹⁸ Simon Ferenc: *A szászvárosi Kún-kollégium története, 1878–1895.* In: *A szászvárosi ev. ref. Kún-kollégium története az 1894–95 tanévről.* Szászváros, 1895. 52–82.

¹⁹ I. C.: *Româniî din Orăştie şi jur alungaţi dela gimnaziul de aici!* Libertatea, 1909. augusztus 22./szeptember 4. 2–3.; *Románok között. Új nemzetiségi harcok.* Pesti Napló, 1910. október 1. 3.; illetve az intézmény 1909-es, 1910-es és 1911-es évkönyve.

ismét mások az ötödik vagy hatodik osztály után átiratkoztak a szemináriumba.²⁰ Mivel a leendő tanítók és papok számára egyre magasabb előképzettséget írtak elő, a kimaradók zöménél egyre kevésbé volt szó kényszerű pályamódosításról, inkább a család tudatos stratégiájáról, hogy a képzés megkezdése előtt magyar nyelvismeretet szedjenek magukra. Értelmiségi román szülők emellett fiúgyermekük tanulóéveit gyakran felosztották román, magyar és német intézmények között. Iskolaváltások után az új tannyelvben egyébként jártas gyerekek is beszámoltak a hátrányról, amely azért érte őket, mert a tananyagot korábban más nyelven tanulták.²¹

„...a magyar érzés terjesztése és ápolása”²²

A nem magyar nyelvű diákokat oktató iskolák önreprezentációjukban időről-időre hangsúlyozták, hogy milyen fontos hivatást töltenek be a magyar öntudat és a magyar nyelvismeret terjesztésével. A vallás- és közoktatási minisztérium és a közigazgatás szintén igyekezett az alulról jövő kezdeményezéseket a „nemes missió” szolgálatába állítani, hogy a létrejövő intézmény „német és román nyelvű tanulókat magyarosítson”²³ – első lépésként azzal, hogy nyilvánvalóvá tették: a tervezett iskolának a magyart kell alkalmaznia tannyelvként.²⁴ Más, alacsonyabb szintű iskolák mellett az állam ezzel a céllal hozott létre gimnáziumot 1875-ben Fehértemplomban, 1898-ban Fogarason, 1907-ben Karánsebesen, 1913-ban pedig Oravicán.²⁵ Miként a nagyszébenibe, az új állami gimnáziumokba is csak a tanulók kisebbsége érkezett magyar nyelvi háttérrel, ami a tanárokat – látni fogjuk – sajátos próbatétel elé állította.

Az új gimnáziumok tanárai többnyire a századelőn is derűlátóan nyilatkoztak intézményük politikai jelentőségéről. „Az iskola állami célja a magyarosítás az egykori határörvidéki oláh tengerben” – írta például a karánsebesi gimnázium földrajztanára.²⁶ Ekkorra viszont már magyar nacionalista oldalról is kritikák érték az erőforrások szétforgácsolását a magyarok által gyéren lakott vidékeken. Ajtay József pénzügyminisztériumi fogalmazó, a Területvédő Liga későbbi alelnöke szerint a nemzeti kisebbségek csak vegyes vidéken magyarosodnak, máshol a magyar gimnáziumok legföljebb a kisebbségi értelmiséget hizlalják. Ehelyett azt ajánlotta, állítson az állam középiskolákat a perifériák magyar városaiban, ahol létezik az

²⁰ Ivan, Nicolae: *Icoane din trecut*. In: Almanahul Societății Academice „Petru Maior”, al societăților pe facultăți și academii și al cercurilor studențești regionale din Cluj. Cluj, 1929. 9.

²¹ Tăslăuanu, Octavian C.: *Spovedanii*. București, 1976. 71.; Hossu Longin, Francisc: *Amintiri din viața mea*. Cluj-Napoca, 1975. 103.

²² Vodráska Vencel: *Adatok a fogarasi m. kir. állami főgimnázium történetéhez (1898–1909)*. In: A fogarasi m. kir. állami főgimnázium tizenkettedik értesítője az 1909–1910. iskolai évről. Fogaras, 1910. 3.

²³ Pfeiffer János: *A lippai állami polgári és felső kereskedelmi iskola története 1874–1896*. In: uő (szerk.): *A lippai állami polgári és felsőkereskedelmi iskola értesítője az 1895/96. iskolai évről*. Arad, 1896. 33.

²⁴ Horváth Endre: *Az oraviczabányai községi polgári iskola*. Polgári Iskola, 1. évf. (1876) 4. sz. 54.

²⁵ Berez Gyula: *Fehértemplom város tanügy története a város keletkezésétől a mai napig (1717–1882)*. Néhány adat hazai közoktatásügyünk történetéhez. Fehértemplom, 1882.; Vodráska: *Adatok*, 3–18.; Gajda Béla: *Az intézet alapítása*. In: A karánsebesi m. kir. állami főgimnázium első évi értesítője az 1907–1908. tanévről. Karánsebes, 1908. 21–40.; Jaeger Imre: *Az oraviczabányai középiskola oktatás multja*. In: *Az oraviczabányai községi főgimnázium I. évi értesítője az 1913–14. iskolai évről*. Oraviczabánya, 1914. 16–20.

²⁶ Fodor Ferenc: *Önéletírásai*. Budapest, 2016. 289. Vö. Vodráska: *Adatok*, 3.; *Az év története*, 3.

a befogadó közeg, amely a kisebbségi fiúkat asszimilálni képes.²⁷ Hogy nézeteit a tanárok között is osztották, arra bizonyíték a fehértemplomi gimnázium krónikása, aki saját iskolája alapítását visszatekintve hibának minősítette, vagy a nagybányai igazgató, aki azzal érvelt egy internátus felállítása ellen, hogy az könnyen fölböríthatná a magyar tanulók kétharmados többségét, „ami pedig nem kívánatos”.²⁸

Míntha igazolni próbálták volna Ajtay félelmeit, a román szülők nem gondolták úgy, hogy a magyar középiskola választásával elkötelezik magukat az uralkodó államnacionalizmus vagy akárcsak a magyar kultúra iránt. Ezt korabeli szövegeknél ékeesebben tanúsítja a diákok keresztnévanyaga. Az úgynevezett latinos nevek (mint Aurel, Emil, Claudiu) az 1840-es évektől terjedtek el a román nemzeti öntudat jelölőiként, és a kortársak így is tekintettek rájuk. Márpedig 1850 és 1918 között a latinos keresztnevék aránya kerek öt százalékponttal volt magasabb a magyar és szász gimnáziumok román érettségizői között, mint a román tan nyelvű gimnáziumokban (30,1%, szemben 25,1%-kal).²⁹

A (falusi) román értelmiség ambivalensen viszonyult a magyar iskolához, és kettős beszédet folytatott róla. Míg saját gyermekeinek igyekezett biztosítani a magyar nyelvtudás képviselte tőkét, és saját köreiben praktikus befektetésként tekintett a magyar iskolára, a parasztokra nézve veszélyesnek ítélte azt, és megpróbálta őket elrettenteni tőle.³⁰ Így a magyarországi román értelmiségnek már az 1891-es népszámláláskor is 76%-a állította magáról azt, hogy tud magyarul, amikor a román népesség körében ez az arány még nem érte el a hét százalékot.³¹ Alighanem a keresztnévállomány imént említett különbsége is abból fakadt, hogy a román gimnáziumokkal összehasonlítva több román értelmiségi, mint paraszt gyermeke érettségizett magyar gimnáziumokban. Emlékezéseiben a papfiú Octavian Tăslăuanu anélkül ír a gyermekét magyar iskolába írató parasztot a környezete részéről érő gúnyról, hogy saját magáról szólva illet említene, vagy akárcsak reflektálna az ellentmondásra.³²

A parasztok számára fenntartott tragikus-heroikus, a magyarosító diskurzust kifordító érvelés kap irodalmi, bár meglehetősen didaktikus formát Ioan Agârbiceanu *Școala străină* (‘Idegen iskola’) című elbeszélésében. A módos gazda gyilkos lavinát indít el azzal, hogy fejébe veszi, hogy fiának meg kell tanulnia az állam nyelvét, és ezért előbb az egyik maros-

²⁷ Ajtay József: *A nemzetiségi kérdés. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület nemzetiségi értekezlete eredményeinek összefoglalása.* Magyar Társadalomtudományi Szemle, 7. évf. (1914) 122–123.

²⁸ Botár Imre: *A fehértemplomi állami főgimnázium harmincéves története (1875–1905).* In: Bodnár György (szerk.): *A fehértemplomi m. kir. állami főgimnázium XXX. értesítője az 1904–1905. tanévről.* Fehértemplom, 1905. 5.; Rencz János: *A nagybányai m. kir. áll. főgimnázium első huszonöt éve: 1887–1912.* Nagybánya, 1913. 25.

²⁹ Berez, Ágoston: *Empty Signs, Historical Imaginaries. The Entangled nationalization of names and naming in a late Habsburg borderland.* New York, 2020. 35.; uő: *Paraszti nacionalizmus alulnézetből. Románok a dualista Magyarországon.* Századok, 154. évf. (2021) 3. sz. 568. A számítás az 5. lábjegyzetben említett adatbázison alapul.

³⁰ Gagy Samu: *Emlék a közelmúltból.* Fogaraszvármegyei Népoktatás, 5. évf. (1913) 9–11. sz. 20.; Téglás Gábor: *Észleletek. A délkeleti nemzetiségi területek népiskoláinak magyarnyelvi eredményeiről.* Néptanítók Lapja, 39. évf. (1906) 3. sz. 3.; *Școala.* Adevărul [Budapest], 1904. június 12.; Réthi Lajos Hunyad vármegyei tanfelügyelő jelentése Trefort Ágostonhoz, 1881. november 7. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Töredék iratok (a továbbiakban: K305), 52-1887-2624.

³¹ Jekelfalussy József: *Értelmiségünk és a magyarság.* Közgazdasági és Közigazgatási Szemle, 18. évf. (1894) 508.; *A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei* 1. köt. Budapest, 1893. 134.

³² Tăslăuanu: *Sposedanii*, 58.

vásárhelyi gimnáziumba, majd egy mezőgazdasági akadémiára küldi. A fiú egy alföldi uradalomban kap állást, és a magyar környezetben elzúllik. Adósságot halmoz fel, falujába hazatérve kizárólag magyarul hajlandó beszélni, a zsidó jegyzővel barátkozik, apját pénzért zsarolja, végül öngyilkos lesz. Három évre rá az apa egész vagyonát dobra verik.³³

Ezzel szemben a nagyszebeni érsekség korábbi tanfelügyelője, Onisifor Ghibu szerint a nagyszebeni állami gimnáziumban negyvenhárom év alatt egyetlen román diák sem magyarosodott el akár nyelvben, akár érzésben.³⁴ Bár Marosvásárhelyen vagy Mosonmagyaróváron könnyebben magyarosodhatott volna az ifjú, mint román diáktársak között Nagyszebenben, Ghibu megállapítását mégis több joggal általánosíthatjuk, mint Agârbiceanu tanmeséjét. Ennek egyik fő oka véleményem szerint a társadalmi zár (*social closure*), amelyet a magyar úri középosztály minden magyarosító jelszó ellenére érvényesített a románokkal, kivált a paraszti sorba született románokkal szemben.

„...édes honi nyelvünk terjesztésével”³⁵

Alapító irataiban több állami gimnázium is „segédnyelvként” tüntette föl azon nyelveket, amelyeket diákjai jelentős hányada anyanyelveként beszélt – így keleten a román. Ez a fogalom megtévesztő módon néha a magyar történetírásban is fölbukkan, azt sugallva, hogy ezen nyelvek tanórai használata bevett gyakorlat volt, netán módszertani reflexiókkal is alátámasztva. Mészáros István 1988-as kézikönyve például még a fogarasi gimnáziumnál is segédnyelvként említi a román, amire az iskola évkönyveiben nem találtam utalást.³⁶

A kiegészítés utáni tíz évben több iskola valóban segédnyelvként használta a németet, a lugosi és a nagyszebeni gimnázium pedig nagyjából 1870-ig a román.³⁷ Az utóbbiban a diákok pár évig azon a nyelven feleltek, amelyen a legjobban ki tudták magukat fejezni.³⁸ Később a „segédnyelvi” státusz teljesen kiüresedett, hiszen a diákokat nem különítették el anyanyelvük szerint, a tanárok alkalmazásánál nem vették figyelembe a nyelvtudásukat, és többségük nem is ismerte az adott nyelvet.³⁹ Több románul tudó tanár ráadásul csak végszükségben szólalt meg e nyelven diákjai előtt – így tett például Ghibu szerint Veress Ignác nagyszebeni igazgató, vagy egy volt fehértemplomi diák szerint a latin szakos tanára.⁴⁰ Kiadványaikban az iskolák kétségtelenül azt a látszatot igyekeztek kelteni, hogy falaik közt nincs helye egyéb szónak, mint magyarnak. Ha időről időre rá is kényszerültek a diákjaikhoz való nyelvi alkalmazkodásra, ezt kudarcként élték meg, és jobbára hallgattak róla.

³³ Agârbiceanu: *Dela sate*. Sibiu, 1914. 144–154.

³⁴ Ghibu, Onisifor: *Pe baricadele vieții. Anii mei de învățătură*. Cluj-Napoca, 1981. 73–74.

³⁵ *Az év története*. In: A karánsebesi magyar királyi állami főgimnázium II. évi értesítője az 1908–1909. iskolai évről. Karánsebes, 1909. 30.

³⁶ Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Budapest, 1988. 187.

³⁷ Rettegi: *A lugosi állami főgymnasium*, 71., 75.; Vincențiu Babeș vizontváltása Pauleer Tivadar közoktatási miniszternek a képviselőházban, 1871. december 17-én. Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában* 1. köt. Budapest, 1952. 285.

³⁸ Boros: *A nagyszebeni állami főgymnasium*, 69–70.

³⁹ Braniște, Valeriu: *Amintiri din închisoare*. București, 1972. 86.; Rombauer Emil: *A brassói m. k. áll. főreáliskola alapításának és eddigi működésének története*. In: A Brassói magyar kir. állami főreáliskolának kilenczedik évi értesítője. Az 1893–94. tanév. Brassó, 1894. 15–16.

⁴⁰ Ghibu: *Pe baricadele vieții*, 86.; Nemoianu, P[etru]: *Amintiri*. Lugoj, 1928. 46.

Egyes iskolák ténylegesen megpróbálták száműzni falaik közül a kisebbségi nyelveket. Szászvárosban már az 1870-es években tiltották a román beszédet, és a tilalmat az iskola kollégiumában 1914-ben is szigorúan betartatták.⁴¹ A temesvári főreáliskola 1879 szeptemberében tette kötelezővé a magyar nyelvű társalgást fegyelmi vétség terhe mellett, a lippai fiúpolgári igazgatója pedig 1882-ben utasította a tanárokat, hogy diákjaiktól követeljék meg a magyar beszédet, az iskolán kívül is.⁴² A karánsebesi gimnázium a szünetidőre olyan jótanácsokkal látta el diákjait, mint „hogyan az egy faluban lakó tanulók egymással csak magyarul beszélgessenek, az természetes”.⁴³

Aligha meglepő, hogy ahol a diákoknak csak kisebb része volt magyar, ott az ilyen tilalomnak legfeljebb látszólagos fogantatja lehetett.⁴⁴ Úgy tűnik, volt olyan iskola, ahol nem is próbálták a diákok nyelvhasználatát korlátozni. Két korábbi nagyszabedű diák emlékei és egy egykorú levél tanúsága szerint az 1880–1890-es években a román diákok fesztelenül társalogtak egymással románul a szünetekben.⁴⁵ A lugosi gimnáziumban az 1900-as években gyakran még román hazafias műdalokat is énekeltek.⁴⁶

A román beszédből a nagyváradi szemináriumban támadt a legnagyobb horderejű konfliktus. A város román görög katolikus püspöksége nem működtetett önálló papképző intézményt, hanem kispapjai az alsóbb évfolyamban a premontreiekhez, a felső évfolyamban pedig a latin rítusú szemináriumba jártak. A papnövelde „alaptörvényként” elvárta román növendékeitől, hogy magyar társaik jelenlétében „mindenki által érthető nyelven” beszéljenek.⁴⁷ Legalább a millennium óta állandósult a kölcsönös sértegetésekkel fűszerezett rosszulindulat a két felekezet kispapjai között. A tanárok nemcsak bátorították a „hazafiatlan viselkedés” és a román nyelvhasználat besűgását, de a premontrei igazgató egyszer botránnyá is dagasztotta egy román diákja magyar szótévesztését.⁴⁸ Kenyértörésre 1912-ben került a sor, miután az egyik beteg román diákot társai meglátogatták a szeminárium gyengélkedőjében, és egy jelen lévő magyar kispap azzal kötött beléjük, hogy hangos román beszédükkel a beteget „felizgatják”. Egy Bonea nevű diák visszafeleselt, mire magyar társa följelentette a püspöknél. A püspök előbb bocsánatkérésre szólította föl a román diákokat, majd a hajthatatlan Boneát a vele szolidáris másik tizenöt növendékkel együtt kizárta az intézményből. A latin rítusú diákok unitus társaik távozását a Himnusz közös éneklésével ünnepelték. Miután egy vegyes bizottság kivizsgálta az esetet és elmarasztalta a szeminárium vezetését, a kormány

⁴¹ Dósa Dénes: *A szászvárosi ev. ref. Kún-kollegium története*. Szászváros, 1897. 117., 130.; Pavel, Dorin: *Arhitectura apelor*. Cluj-Napoca, 2015. 52–53.

⁴² Berkeszi István: *A temesvári magyar királyi állami főreáliskola története*. Temesvár, 1896. 199.; Pfeiffer: *A lippai állami polgári*, 33.

⁴³ *Hogyan töltsük a szünetidőt? (Néhány jó tanács tanulóinknak)*. Melléklet a karánsebesi m. kir. főgimnázium 1911–12. isk. évi Értesítőjéhez. 9.

⁴⁴ Talpeș, Petru: *Amintiri*. Timișoara, 2008. 36. Vö. Râmneanțu, Petru: *Visuri pe Semenici* (kézirat). Arhivele Naționale ale României (Bukarest), Fond personal Petru Râmneanțu 6, 167.

⁴⁵ Ghibu: *Pe baricadele vieții*, 69.; Banciu, Axente: *Valul amintirilor*. Cluj-Napoca, 1998. 134.; Lacea, Constantin: *Țin copilăria lui Ștefan O. Iosif*. Țara Bârsei, vol. 3. (1931) 37.

⁴⁶ Lazăr, Ilie: *Amintiri*. București, 2000. 32.

⁴⁷ *A kicsapott román kispapok*. Budapesti Hírlap, 1912. február 13. 10.

⁴⁸ Tămaian, Petru: *Istoria seminarului și a educației clerului diecezei române-unite de Oradea*. Oradea, 1930. 42.

engedélyt adott önálló görög katolikus szeminárium fölállítására, amelynek épületét 1914-ben adták át.⁴⁹

Míg a nagyváradi kanonokok a „magyar és a román növendékek közötti békés együttélés” biztosítására hivatkozva korlátozták a román beszédet, az említett esetek többségében leginkább a magyar tannyelv elsajátítását kívánták felgyorsítani. Ezt a latin középiskoláktól örökölt pedagógiai módszert a korszak iskolái általánosan alkalmazták – a beszercei szász gimnázium a hatvanas években még a szász beszédet is büntette.⁵⁰ A magyar középiskolák másrészt arra is törekedtek, hogy román diákjaikat a többiekkel elkeverjék, klikkesedésüket a lehetőségig akadályozzák. Román önképzőkörök alakítását például rendszerint sem a kormány, sem a magyar középiskolák nem engedélyezték.⁵¹ A szászvárosi kollégium történeti monográfiája összekapcsolta a két utóbbi motívumot: „...külön csoportokat alakítottak, az ifjúság többi részével nem olvadtak egy testté, a tanórákon túl egymás között románul beszéltek, a miből az lett, hogy a román tanulók a tannyelvet nem tudták kellőleg elsajátítani, s a tanítás egyenletes és erélyes előrehaladását nagy mértékben gátolták. Még többet mondok: minthogy a magyarok és szászok mindnyájan tudtak románul, a románok ellenben magyarul vagy éppen nem, vagy csak fogyatékosan beszéltek, a viszonyok oda fajultak, hogy az intézetben a társalgási nyelv terén a román nyelv versenytársa lett a magyarnak, s azt már-már tulszárnyalással fenyegette.”⁵² Bár a magyar diákok mindenképp helyzeti előnnyel érkeztek a magyar iskolába, a beszélt nyelv valamilyen szintű szankcionálása és a románok elkülönülésének akadályozása megjelenhetett egy befogadó szellemiség szükségszerű fonákjaként, amely az otthonról hozott különbségekkel szemben az iskolai teljesítményt díjazza, és a magyar nyelvet az emancipáció eszközeként képes föltüntetni. Egy ilyen közeg különösen vonzó lehetett a zsidó diákok számára, míg román társaikban könnyen szorongást keltett. Ugyanezen módszerek azonban kirekesztéssel, gyűlölettel, stigmatizációval és az állandó gyanakvás légkörével is párosulhattak.

„...sok fáradságba kerül tehát oda vinni az osztályt, hogy a magyar szót megértse”⁵³

Egy román pedagógiai szaklap szerzője a következő példával szemléltette, hogy milyen szakadék választja el a román falu népiskoláját a magyar városok kollégiumától annak lehetőségét illetően, hogy diákjaik a magyar nyelvet „természetes” módszerrel sajátítsák el: „Milyen magyar beszélgetőpartnere lehet a diáknak a direkt módszer szerint oktató iskolában? Egyedül a tanító. Ezzel szemben ki működik közre abban, hogy a szarvasi vagy nagyszalontai gimnáziumban megtanuljon magyarul? A gimnázium valamennyi diákja, sőt mondhatnánk,

⁴⁹ Tămaian: *Istoria seminarului*, 94–95.; Farcaș, Sorin: *Eliminarea seminariștilor români din seminarul latin din Oradea în anul 1912*. Crisia, vol. 45. (2016) 143–148.; *A kicsapott román kispapok*, id. mű.

⁵⁰ Borgovanu, V[asilie] Gr[igore]: *Amintiri din copilărie. Școala primară, românească și nemțească, preparandia și gimnaziul. 1859–1873*. Brașov, 1909. 119.

⁵¹ Popa, Ioan: *Dimensiuni etno-identitare și național-politice în spațiul școlar sud-transilvănean 1849–1918*. Cluj-Napoca, 2013. 365–366.; Achim, Valeriu: *Nord-Vestul Transilvaniei. Cultură națională–finalitate politică, 1848–1918*. Baia Mare, 1998. 136.; Lazăr, Ioachim: *Învățământul românesc din sud-vestul Transilvaniei (1848–1883)*. Cluj-Napoca, 2002. 6.

⁵² Dósa: *A szászvárosi ev. ref. Kún-kollégium*, 130.

⁵³ Várhelyi Ferencz (szerk.): *A verseczi m. kir. állami főreáliskola értesítője az 1902–3. tanévről*. Versecz, 1903. 25.

hogy a város minden polgára.”⁵⁴ Ilyen összehasonlításokat a román szülők maguktól is megtettek, amikor gyermekeik iskolázásáról döntöttek. A kis Coriolan Bărant például anyja az 1900-as években a közeli kikindai gimnáziumba szánta. Apja azonban, a falusi román tanító három évre a távoli Makó gimnáziumába íratta be, mert jól látta, hogy a magyar közegben ténylegesen meg fog tanulni magyarul.⁵⁵

A viszonyosságon alapuló gyermekcsere román–magyar viszonylatban azért nem működhetett, mert a román nyelv nem képviselt egyenlő csereértéket a magyarral szemben.⁵⁶ A klasszikus gyermekcsere azonban a korszakban már az alföldi mezővárosok és a bánáti németek között is főlváltotta az egyoldalú kosztra-kvártélyra adás. Ioan Slavici szerint, aki az 1860-as években érkezett Temesvárra, a bánáti román gazdák akkoriban kezdték gyermekeiket magyar szóra az Alföldre küldeni.⁵⁷ A kisetői ortodox pap az 1870-es években a 240 kilométerre fekvő Kiskunhalas református gimnáziumába íratta be fiát.⁵⁸ A költségek miatt mindvégig a papok és tehetős parasztok kiváltsága maradt, hogy „nadrágos pályára” szánt fiaikat tíz-tizenkét éves korukban Kecskemétre, Szegedre vagy Nagykőrösre küldjék magyarul tanulni.⁵⁹

Erdélyben a gyerekeiket magyar iskolába járató románok, ha megtehették, hagyományosan magyar családoknál szállásolták el őket, hogy a nyelv elsajátítását fölgyorsítsák. Miként a gyermekcserenél, a vendéglátók rendszerint kötelesek voltak magyarul szólni a gyerekhez akkor is, ha amúgy jól beszéltek románul.⁶⁰ Ambiciózus szülők a megfelelő vendéglátó család kiválasztásával igyekeztek kombinálni a magyar és német nyelvű környezetet. Mikor Ioan Broșut apja 1867-ben a szász–román lakosságú Kóhalom német iskolájába íratta, gondja volt rá, hogy a városka örmény postamesterénél foglaljon neki szállást, akinél otthon magyar szó járta.⁶¹ Ugyanezen okból laktak a kolozsvári piarista gimnázium román diákjai több generáción át Schuster bácsinál, aki híres volt arról, hogy kolozsvári létére nem beszélt magyarul.⁶²

A román szülők a magyar tannyelvű elemire mint nyelvi fölkészítőre tekintettek. Ha megtehették, a négy román elemi elvégzése után egy évre olyan népiskolába írták fiukat, ahol a diákok többsége magyar volt.⁶³ A szaporodó állami népiskolákkal a magyar tannyelv aztán román nyelvi környezetben is megjelent, és jellemző, hogy a zámi állami iskolába (Hunyad vármegye) az 1886/87-es tanévben hat román pap gyermeke járt.⁶⁴ Ilyen helyeken viszont a szülők szükségét érezték annak, hogy a tanítóval külön megállapodást kössenek, aki aztán

⁵⁴ Crișan, I[oa]: *Metoadele aplicate de învățătorii noștrii la propunerea limbei maghiare*. Reuniunea Învățătorilor, vol. 6. (1909) No. 11. 416.

⁵⁵ Băran, Coriolan: *Reprivre asupra vieții. Memorii*. Arad, 2009. 50.

⁵⁶ Az egyetlen helyi szinten intézményesült példa nem a nyelvtanulást, hanem egymás mezőgazdasági módszereinek elsajátítását célozta. Nagy Lajos: *Csere gazdalegények*. Ethnographia, 76. évf. (1965) 610–612.

⁵⁷ Slavici, Ioan: *A világ, amelyben éltem*. Ford. Dávid Gyula. Bukarest, 1980. 79.

⁵⁸ Șepețian, Lucian: *Istoricul Corului Vocal al Plugarilor din Chizătu, 1857–1957. Schiță monografică*. Timișoara, 2004. 89.

⁵⁹ Asbóth János: *Társadalom-politikai beszédei*. Budapest, 1898. 445–446.

⁶⁰ Brinzeu, Nicolae: *Memoriile unui preot bătrân*. Timișoara, 2008. 36.

⁶¹ Broșu, Ioan: *Amintiri din viața preoțească adunate și scoase la iveală după o păstorire de peste 50 de ani*. Brașov, 1936. 74.

⁶² Vaida Voevod, Alexandru: *Memorii*. Vol. 1. Cluj-Napoca, 2006. 16. Vö. *Kolozsvár*, 1895. július 1. 3.

⁶³ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest, 1992. 30.; Popp Aurél: *Ez is élet volt...* Kolozsvár-Napoca, 1977. 27.; Cosma, Aurel, Jr.: *Memorii*. Timișoara, 2010. 74.

⁶⁴ Kovács Lajos: *A zámi magyar királyi állami elemi népiskola története huszonöt éves jubileuma emlékére, 1884–1909*. Déva, 1909. 7.

mintegy magántanítványként foglalkozott a gyerekekkel. A szászsebesi állami iskolai tanító például maga is küzdött a magyar nyelvvel, de David Prodan és több társát végül sikeresen fölkészítette a szászvárosi kollégium fölvételijére.⁶⁵

Ahogy a magyar nyelvismeret egyre csábítóbbá vált, úgy jelentek meg olyan román kisdiákok is a legközelebbi magyar középiskolában, akiknek szülei nem tudtak a segítség említett formáiról gondoskodni. Az erzsébetvárosi gimnázium tanára 1893-ban így jellemezte az első évfolyamba iratkozókat: „Mindenek előtt találunk köztük egy csoportot, mely egy árva szót sem tud magyarul. Ez az egésznek vagy 20–25 százalékát teszi. Lesz ott egy második csoport, mely tanult ugyan magyarul olvasni és írni, – igaz, hogy hajmeresztő helyesírással és fülsértő kiejtéssel – tanult néhány verset is, kész is ezekkel bármikor előállani és agyonszavalni a hallgatót, de tényleges nyelvismerete jóformán semmi. Ez a csapat is közel 20 százalékot tesz.”⁶⁶ Pedig a Nagy-Küküllő mellett, háromnyelvű vidéken fekvő kisváros még szerencsés helyzetben volt azokhoz a városokhoz képest, ahol jellemzően a helyiek sem beszéltek a nyelvet. Valódi pedagógiai holtpontról számolnak be a források Nagyszebenből, Lugosról, Fehértemplomból, Versecről, Karánsebesről és Oravicáról, illetve a korai évtizedekben Temesvárról.⁶⁷ Az elsősök nagy többségét itt német, román és szerb gyerekek alkották, akik rendszeresen sem önállóan megszólalni, sem értelmesen felolvasni nem tudtak magyarul, és a tanárok magyarázatait sem értették. Mindez nemcsak a kisebbségi, de szerényebb mértékben a magyar tannyelvű, állami vagy községi iskolákból kikerült gyerekekre is vonatkozott.⁶⁸

Babits Mihály úgy emlékezett, hogy fogarasi román diákjai „hamar és készségesen megtanultak magyarul”.⁶⁹ Ebben segítségükre lehetett, hogy magában a városban, a tágabb román környezet dacára a magyar nyelv a lakosok otthoni nyelvei közt a századelőn többségbe került. Ezzel szemben a kisebbségi vidéken fekvő hatvannégy polgári iskolának 1912-ben kiküldött körkérdés válaszai szerint a helyes magyar beszéd elsajátítása a gyerekek többségénél két-három évet vett igénybe.⁷⁰ A fehértemplomi gimnázium tanára és a karánsebesi gimnázium második értesítője (az utóbbi nyilván a korábbi polgári iskolára utalva) azzal büszkélkedett, hogy a megfelelő módszerrel két év alatt el tudják érni ezt az eredményt.⁷¹

⁶⁵ Prodan, David: *Memorii*. București, 1993. 23–24.

⁶⁶ Mayer György: *A felvételi vizsgálatokról*. In: László Dávid (szerk.): *Az erzsébetvárosi államgimnázium II. évi értesítője az 1892–93. tanévről*. Kolozsvár, 1893. 6.

⁶⁷ Boros: *A nagyszebeni állami főgimnázium*, 51.; Botár: *A fehértemplomi állami főgimnázium*, 10.; Láng Sándor: *Észrevételek a magyar nyelv tanításáról*. In: *A karánsebesi magyar királyi állami főgimnázium II. évi értesítője az 1908–1909. iskolai évről*. Karánsebes, 1909. 2.; Horváth: *Az oravicabányai községi polgári iskola*, 56–57.; Berkeszi: *A temesvári főreáliskola*, 194.

⁶⁸ *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Gyulafehérvári Főgimnáziumának értesítője az 1906–1907. tanévről*. Gyulafehérvár, 1907. 6.; Still Nándor: *Értekezés. A magyar nyelven való tanításról nem magyar közönségű helyeken felállított középtanodáinkban*. In: Törek Gábor (szerk.): *A fehértemplomi m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1877/8-ik tanévről*. Fehértemplom, 1878. 4. A népiskolai magyartanítás szabályozásáról és gyakorlatáról lásd: Berecz, Ágoston: *The Politics of Early Language Teaching. Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy*. Budapest, 2013.

⁶⁹ Babits Mihály: *Keresztülkasul az életemen*. Budapest, 1997. 38.

⁷⁰ Pechány Adolf – Mihalik Sándor: *Jelentés a magyar nyelv tanításáról a nem magyarajku vidéken működő polgári iskolákban*. Budapest, 1913. 9.

⁷¹ Still: *Értekezés*, 7.; *A karánsebesi magyar királyi állami főgimnázium II. évi értesítője az 1908–1909. iskolai évről*. Karánsebes, 1909. 30.

Ez természetesen nem jelentette azt, hogy sokaknak ne okozott volna négy év után is nehézséget a magyar nyelven való tanulás.⁷² Ezen küzdelem legrészletesebb leírását Valer Branişteának köszönhetjük. A nagyszebeni állami gimnáziumban töltött első éveire a fejében kavargó nyelvek nyomták rá a bélyegüket, amelyekről sokszor úgy érezte, hogy maguk alá temetik. A szebeni német házaknál, ahol a román diákok laktak, az 1880-as években még egyáltalán nem beszéltek magyarul, így a németet már otthonról ismerő Branişte hamarabb sajátította el a városi szász köznyelvet, mint az iskola tannyelvét.⁷³ A tanárok magyarázatait néhány románul jól tudó magyar diák foglalta össze társainak, akik az anyagot mechanikusan biflázták be.⁷⁴ Branişte csupán felsős korára tanult meg annyira magyarul, hogy valóban az olvasottak tartalmára tudjon koncentrálni, és gondolatait képes legyen magyarul kifejezni.⁷⁵ Az előzményeket ismerve váratlan fordulatnak tűnik, és családját mindenképp megdöbbentette, hogy a fiú érettségi után a budapesti bölcsészkarra iratkozott be, és magyar szakos tanári diplomát szerzett.

Az az állapot, hogy a tanárok alsó tagozaton a magyar diákokon kívül a néma falaknak beszélnek, kiélezett formában mutatta meg a nemzetépítő politika dualista magyar változata mögött húzódó ellentmondásokat. Egyrészt sokan érezték úgy, hogy a magyar középiskolába jelentkezőket, hiába nem értik az oktatás nyelvét, „elutasítani épen hazafias szempontok miatt nem lehet, nem szabad”.⁷⁶ Másrészt a törvényhozás és a kormányzat mindvégig ragaszkodott a vágyképhez, hogy a magyar nyelv egy generáció alatt minden állampolgárnak legalábbis második nyelvvévé tehető. A kötelező magyar nyelvoktatás 1879-es bevezetésével a magyar nyelv elsajátíttatása az elemi iskolára hárult, ami az elgondolások szerint feleslegessé tette volna, hogy a magyarul nem értők számára az államterület egy részén intézményesítsék a kisebbségi nyelvek használatát. Az utóbbit a kormányzat igyekezett is a szükséges minimumra visszaszorítani. Ezért aztán szó sem lehetett arról, hogy a középiskolai tantervből vagy az iskolák kizárólagos magyar tannyelvéből engedményeket tegyenek a realitások figyelembe vételével.

Amíg élt a latin tannyelv emléke, addig a tanárok mindezt nem érezték feltétlenül tartathatlannak vagy ellentmondásosnak. Egyszerűen azokat próbálták a diákjaik közül tanítani, akiket a tannyelvtől való eltérés nélkül lehetett. 1860-ban, amikor Slavici elkezdte az első osztályt, az aradi minorita tanárok a magyarul tudókat az első padokba ültették, a többiekkel pedig nem sokat törődtek.⁷⁷ Slavici még később, Temesváron is a magaviselete alapján kapta az érdemjegyeit.⁷⁸ Ez az eljárás aligha különbözött attól, amelyben pár nemzedékkel korábban a latin nyelvvel nem boldoguló diákok részesültek.

Amint azonban komolyan vették, hogy minden beiratkozott diákkal egyformán foglalkozzanak – ami egyébként a „magyarosító” éthoszból is következett –, a tanárok felfedezték, hogy ellehetetleníti a tanítási folyamatot, ha a diákok nagy része vagy épp többsége legfeljebb mérsékelten van a tannyelv birtokában. Ez a körülmény nyilvánvalóan nemcsak a fogarasi polgári iskola tanárait kényszerítette arra az alsóbb osztályokban, hogy „az egyes tantárgyak

⁷² *A verseczi m. kir. állami főreáliskola értesítője az 1902–3. tanévről*, 25.

⁷³ Branişte: *Amintiri din închisoare*, 88.

⁷⁴ Branişte: *Amintiri din închisoare*, 90.

⁷⁵ Branişte: *Amintiri din închisoare*, 64., 88.

⁷⁶ Bilinszky Lajos (szerk.): *A Sz. Ferenc-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének értesítője az 1911–1912. iskolai évről*. Nagyszeben, 1912. 13.

⁷⁷ Slavici: *A világ, amelyben éltem*, 68.

⁷⁸ Slavici: *A világ, amelyben éltem*, 69.

tanításánál [...] a legfontosabbakra és a legszükségesebbekre szorítkozunk”.⁷⁹ A nagyszzebeni állami gimnázium 1880. április 17-i tanácskozása még azt a következtetést is kénytelen volt levonni, hogy szóbeli feddést, dorgálást alsóbb osztályokban nem érdemes alkalmazni, mert a diákok nagy része meg sem értene.⁸⁰

A latin tanórák mindjárt első osztályban tovább fokozták a helyzet paradoxonát.⁸¹ A latin tanításában máig alkalmazott nyelvtani-fordító módszernek megfelelően ugyanis a tanterv a latint a magyar nyelv közvetítésével rendelte oktatni. Vagyis – a gyulafehérvári főgimnázium egyik paptanárának szavaival – „az olá hul gondolkozó gyermeknek a latin nyelvet magyarul kell tanulnia”.⁸² Ez legjobb esetben olyan nem feltétlenül épületes agytornához vezetett, mint amelyről Braniște számol be: „Latin nyelvből például fordítanunk és elemeznünk kellett volna, ehelyett egyikünk a másíkról másolta le a latin szószerkezeteket a magyar megfelelőjükkal, jól-rosszul, hogy aztán bevessük őket a fülünkbe, úgyhogy amikor skandáltuk, sokszor nem is tudtuk, hol végződik a latin és hol kezdődik a magyar.”⁸³ A fehértemplomi latin tanárok „egyszerre három nyelven tanítottak; a latin szöveget először németre fordították s csak azután próbálták meg magyarul”.⁸⁴ A román és szerb elsősöknek külön nem fordították le az olvasmányokat – így a magyar nyelvi gyorstalpaló után azonnal következő „hosszú és szenvedélyes magyarázatok az *adiectivus* és a *substantivum* egyeztetéséről [...] nem tudták áttörni az oláh és szerb csapat közönyét.”⁸⁵

Az iskolák sok mindennel próbálkoztak a helyzet orvoslására, a tannyelvet legjobban el-sajátító diákok között kiosztott jutalmaktól a szavalóórákon, színjátzáson és gondosan kiválasztott kötelező olvasmányokon át a magán korrepetálásig.⁸⁶ Ám a tanárok három olyan dologtól vártak volna lényeges javulást, amelyek különböző mértékben, de mind beleütköztek a központi irányelvekbe: a nyelvi felvételtől, az előkészítő évtől és a magyarórák részleges átalakításától.

Sokáig csak az iskolák belátásán múlt, hogy kit vesznek föl első osztályba. Több iskoláról tudható, hogy a kezdeti időszakban fölvételi vizsgát tartott magyar nyelvből. Oravicán, ahol a község eredetileg német tannyelvű fiúpolgárit tervezett létrehozni, a tantestület 1875-ben elhatározta, hogy csak magyarul beszélő gyermekeket fognak fölvenni. Hamar belátták azonban, hogy meg kell alkudniuk az adottságokkal, és saját érdekükben nem érdemes magasra tenniük a mércét.⁸⁷ A temesvári főreál 1884-ig szintén tartott magyar nyelvi fölvételt, amely alapszintű volt, és német gyerekekre szabták.⁸⁸ Ugyanott a piarista gimnázium 1880 körül

⁷⁹ Jelentés a fogarasi állami polgári fiú- és leányiskola 1881–2. tanévi állapotáról, MNL OL K305, 12-1887-308.

⁸⁰ Boros: *A nagyszzebeni állami főgymnasium*, 86.

⁸¹ Mayer: *A felvételi vizsgálatokról*, 6.; Still: *Értekezés*, 8.; Pavel: *Arhitectura apelor*, 53.

⁸² *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Gyulafehérvári Főgimnáziumának értesítője az 1906–1907. tanévről*. Gyulafehérvár, 1907. 6.

⁸³ Braniște: *Amintiri din închisoare*, 88.

⁸⁴ Botár: *A fehértemplomi állami főgimnázium*, 10.

⁸⁵ Nemoianu: *Amintiri*, 45.

⁸⁶ Kárpiss János (szerk.): *Értesítő az erdélyi róm. kath. státus gyulafehérvári főgimnáziumának 1913–1914. évi működéséről*. Gyulafehérvár, é. n. 139.; Gneisz István: *Intézetünk 25 éves története. 1873–1898*. In: Flaschner Vilmos (szerk.): *Az oravicabányai államilag segélyezett községi polgári fiúiskola értesítője az 1897/98. iskolai évről*. Oravicza, 1898. 1.; *A karánsebesi magyar királyi állami főgimnázium II. évi értesítője az 1908–1909. iskolai évről*. Karánsebes, 1909. 47–48.; Binder Jenő: *Rombauer Emil, 1854–1914*. Budapest, 1914. 17.

⁸⁷ Horváth: *Az oravicabányai községi polgári iskola*, 54.; Gneisz: *Intézetünk 25 éves története*, 7.

⁸⁸ Berkeszi: *A temesvári főreáliskola*, 196.

eleve elzárkózott a román felekezeti iskolák növendékeitől, és csak magyar és német tan nyelvű iskolákból fogadott be elsősöket.⁸⁹

Az 1883-as középiskolai törvény 10. §-a kimondta, hogy minden gyereket föl kell venni első osztályba, ha négy elemi osztály sikeres elvégzéséről bizonyítványt mutat be, vagy felvételi vizsgálaton igazolja, hogy „hasonló mérvű képzettséggel” bír. Ezt a kétértelmű passzust a tanfelügyelők többsége a valószínű jogalkotói szándék szerint értelmezte, amivel megköttették az iskolák kezét. „A törvény betűje kényszerít, hogy bárkit, ki az alakiságnak megfelel, fölvegyünk” – panaszkodott Mayer György, az erzsébetvárosi gimnázium már idézett tanára.⁹⁰ A szöveg azonban olyan értelmezést is megengedett, amely szerint a gimnáziumok továbbra is felvételi tarthattak magyar nyelvből. Mint David Prodan esetében láttuk, így járt el 1912 körül a szászvárosi református kollégium; a nagyszzebeni állami gimnázium pedig ép-penséggel az 1894/95-ös tanévben vezettet be magyar nyelvi felvételit.⁹¹

Mayer szerint a kormányznak, ha már a középiskoláktól elvette a jogot, hogy megválogassák diákjaikat, meg kellene engednie, hogy a kisebbségi diákokra tekintettel nyelvi előkészítő osztályt állítsanak föl.⁹² Ez a javaslat többször és több helyütt fölmerült: 1869-ben a nagyszzebeni állami gimnázium javasolta, 1872 és 1875 között az oravicai fiúpolgári, 1883-ban Horváth Mihály fogarasi főispán kérte, de a minisztérium mindannyiszor ellenállt.⁹³ Oravicán később kényszermegoldásként magyartudásuk szerint osztották két párhuzamos osztályba az elsősöket: az egyikbe azokat tették, akikkel megpróbálták a tantervet teljesíteni, a másikba azokat, akiket előbb nyilvánvalóan magyarul kellett megtanítaniuk.⁹⁴ Gönczy Pál ötletéből a fogarasi vegyes polgári iskola mellett az állam népiskolát nyitott azok számára, akiket szüleik a polgárba kívántak járatni, de nem értettek magyarul. Igazgatójává a románul jól beszélő Váró Bénit nevezték ki.⁹⁵ Hasonló, a nyelvi előkészítést célzó elemi iskola a szászvárosi kollégium mellett akkor már évek óta működött.⁹⁶

A minisztérium csak a fehértemplomi gimnáziumban engedélyezte előkészítő év indítását még 1876-ban, amikor az intézmény második tanévébe lépett. A Határőrvidék Magyarországhoz csatolása utáni években legfőljebb a kicsiny, palóc eredetű Udvarszállásról kerülhetek volna be magyarul értő gyerekek, az előkészítő azonban így is csupán két tanéven át működött. Az iskola monográfusa szerint túlvállalták magukat, és több tantárggyal is foglalkoztak ahelyett, hogy a magyarra összpontosítottak volna. Valószínűbb azonban, hogy a minisztérium eleve ideiglenesnek szánta a vidék egykori különállására emlékeztető engedélyt.⁹⁷ A későbbi prefektus Petru Nemoianu emlékezéseiből egyébként kiderül, hogy a

⁸⁹ Cosma: *Memorii*, 74.

⁹⁰ Mayer: *A felvételi vizsgálatokról*, 7.

⁹¹ Veress Ignác (szerk.): *A nagyszzebeni állami főgymnasium értesítője az 1893/4. tanévben*. Nagyszzeben, 1894. 61.

⁹² Mayer: *A felvételi vizsgálatokról*, 7.

⁹³ Boros: *A nagyszzebeni állami főgymnasium*, 51.; Horváth: *Az oravicabányai községi polgári iskola*, 56–57.; Horváth Mihály jelentése Trefort Ágostonhoz, 1883. augusztus 17-én, MNL OL K305, 12-1887-308.

⁹⁴ Gneisz: *Intézetünk 25 éves története*, 13.

⁹⁵ Váró Benjámin (szerk.): *A fogarasi magyar királyi állami polgáriskolák és elemi népiskola 1884–85-ik évi értesítője*. Fogaras, 1885. 1.

⁹⁶ Dósa: *A szászvárosi Kún-kollegium*, 188., 204.

⁹⁷ Botár: *A fehértemplomi állami főgimnázium*, 11–12.

gimnáziumban még 1902 körül is működött magyar nyelvi előkészítő, igaz, csupán három hónapig és valószínűleg a tanfelügyelő háta mögött.⁹⁸

A temesvári főreáliskola magyar tanóráin az 1870-es években még leplezetlenül magyar nyelvoktatás folyt, Kakujay Károlynak a nem magyar tannyelvű népiskolák számára kiadott nyelvkönyveiből.⁹⁹ Miután az előkészítő év megszűnt, a fehértemplomi tanári kart hosszan foglalkoztatta a gondolat, hogy speciális, egyszerűsített nyelvű tankönyveket dolgozzanak ki, mivel „a nemmagyar közönségű helyeken lévő intézetek szükségleteinek megfelelő tankönyvekkel nem rendelkezünk. Német könyvet nem akarunk a tanuló kezébe adni, a magyar nyelven írottak pedig magyar intézetben nagyon alkalmatosak lehetnek; de minálunk való használatuk rendkívüli nehezségekkel [sic] jár.”¹⁰⁰ A századelőn az iskola krónikása azzal magyarázta a szerinte továbbra is aktuális terv bukását, hogy egy minisztériumi rendelet szerint csak tankönyvből szabad tanítani.¹⁰¹ A minisztérium azonban számtalan helyi fejlesztési tankönyvet engedélyezett, amelyek az előírt tananyagot az előírt módon tartalmazzák. A kifejezetten magyarosító célok szolgálatában szervezett középiskolákat végső soron ugyanúgy az egynyelvű viszonyokra szabott tanterv zárta kalodába, mint az állami népiskolákat, amelyekre a Hátszegi-medence falvaiban ugyanazon előírások vonatkoztak, mintha a Jászságban működtek volna – holott a magyar mint idegen nyelv oktatásáról eközben élénk módszertani diskurzus bontakozott ki.¹⁰²

Kreatív pedagógusok a saját szakállukra szabadítottak fel időt magyar nyelvi fejlesztésre. Braniște már leérettségizett a nagyszabenyi állami gimnáziumban, amikor 1890-ben fiatal, latin–magyar szakos tanárként az iskolához került Székely István. Székely „a mesék iránti éhségünkre építve a magyaróráin várakozáson felüli eredményeket ért el velünk, ami a fesztelen, beszélt magyar köznyelv elsajátítását illeti.

Hogy hogyan? Úgy, hogy magyar osztálytársaink közül kiválasztotta a legjobb mesemondókat, és az órák második felében elmondattott velük egy-egy mesét. Közben egy padból maga is nagy érdeklődéssel figyelt, legalábbis nekünk akkor úgy tűnt. Mivel még nem »kúpálódtunk ki« az állam nyelvében, figyelmünk minden idegszálával az előadón csüggtünk, hogy a történet folyását követni tudjuk. Ezeket a félórákat vártuk a leginkább, és nyilván a tanár úr is; hiszen nem kellett rendet tartania addig, amíg mindannyiunkat egyedül az foglalt le, milyen kalandokba keveredik a történet főhőse.”¹⁰³

A legjárhatóbb út, amellyel számos iskola próbálkozott keretet adni a magyar nyelvtanításnak, a magyar nyelvórák számának emelése volt. Erre a minisztérium sem mondott nemet. 1876-ban a lippai községi fiúpolgári formális engedélyt kapott arra, hogy a előírt három helyett elsőben és másodikban heti öt órát tartson.¹⁰⁴ Ez a legtöbb helyen a latinórák rovására ment. Nem véletlenül, hiszen láttuk, hogy a latin tantervnek megfelelő tanítása milyen keserves és sziszifuszi erőfeszítés volt. A latinon kívül a lugosi gimnázium 1887-től harmadikban heti egy német nyelvórát is fölládozott a tannyelv jobb elsajátítása érdekében, tekin-

⁹⁸ Nemoianu: *Amintiri*, 45.

⁹⁹ Berkeszi: *A temesvári főreáliskola*, 195.

¹⁰⁰ Still: *Értekezés*, 10.

¹⁰¹ Botár: *A fehértemplomi állami főgimnázium*, 10., 12–13.

¹⁰² Berecz: *The Politics of Early Language Teaching*, 133–148., 152–180.

¹⁰³ Banciu: *Valul amintirilor*, 132.

¹⁰⁴ Pfeiffer: *A lippai állami polgári*, 40.

tettel arra, hogy a tanulók nagy része anyanyelvüként beszélt németül.¹⁰⁵ Másutt, így Karánsebesen, a számtan óraszámából csíptek le a magyar kedvéért.¹⁰⁶

„...még az üngök is kilógott”¹⁰⁷

Ha mindezek után a román diákok teljesítményére vagyunk kíváncsiak, a kérdés talán így hangoznék helyesen: hogyan és mi alapján osztályozták őket tanáraik?

Babits kiemelte a román diákok „csodálatosan friss memóriá”-ját, Fodor Ferenc viszont „gyenge tehetségű, de szorgalmas”-ként minősítette karánsebesi román diákjait.¹⁰⁸ Kezdeti nyelvi hátrányuk miatt valóban a szorgalom és a mnemotechnika fejlesztése lehetett számukra a siker záloga. Miután Dorin Pavel, aki addig a szászsebesi szász gimnáziumba járt, apja ötödikben a szászvárosi kollégiumba adta, mindent szóról szóra bemagolt, és még így sem kapott elégségesnél jobb jegyeket. A második félévben azonban későbbi emlékei szerint már képes volt magát kifejezni magyarul, amit tanárai jóindulattal és jobb jegyekkel honoráltak.¹⁰⁹

Babits szerint: „A felsőbb osztályokban többnyire belőlük került az eminens s nem a magyar tisztviselőcsemetékből, akik elbizakodtak úr voltuk s anyanyelvük előnyeivel, s inkább a labdával törődtek.”¹¹⁰ Mivel az ösztöndíjakhoz és a tandíjmentességhez többnyire jó átlag kellett, a román diákok számára kiemelten fontos volt a tanulmányi eredményük. A történész Simion Retegan úgy számolt, hogy 1870 és 1910 között a kolozsvári piarista gimnázium román diákjainak 48,2%-át osztályozták kitűnőre.¹¹¹ Constantin E. Pompiliu erzsébetvárosi gimnáziumi osztályában a három román diák a tanulmányi rangsor élén szerepelt, és csak utánuk következtek a magyar fiúk.¹¹² Ilie Lazăr szerint a századelőn a lugosi gimnázium tanulói között a románok hasonlóképp a jobbak közé tartoztak.¹¹³

Másfelől arról is beszámoltak emlékirók, rendszeren egy-egy adott tanár ellenszenvét hibáztatva, hogy a román diákok alulteljesítettek nem román osztálytársaikhoz képest. Slavici felsős temesvári osztályából egyik évben a román diákok többségét, vele együtt, osztályismétlőre buktatták.¹¹⁴ A nagyszebeni állami gimnáziumban Ghibu osztályfőnöke, állítólag rosszindulatból, a huszonegy román diákból egyszerre tizet buktatott meg, és a többieknek sem sikerült elégségesnél jobb átlagot kiharcolniuk.¹¹⁵

Itt elérkeztünk a tanárok román diákokkal szembeni viszonyához, és ezzel közvetve visszatérünk a kor nemzetépítő kultúrpolitikájának kétarcúságához. A tanárok egy része őszintén és mélyen magáévá tette a központi oktatáspolitikai törekvését, hogy a nemzeti kisebbségek soraiból magyar kultúrájú elitet neveljen. Talán látensebb volt a zsigeri ellenszenv és gyanú, amely éppen azt súgta a tanároknak, hogy a magyar társadalomnak nem volna szabad „magához emelnie” az alsóbbrendűnek gondolt kisebbségeket. A tanárokat ennek megfele-

¹⁰⁵ Rettegi: *A lugosi állami főgymnasium*, 71.

¹⁰⁶ Láng: *Észrevételek*, 8.

¹⁰⁷ Babits: *Keresztülkasul az életemen*, 38.

¹⁰⁸ Fodor: *Önéletírásai*, 292.; Babits: *Keresztülkasul az életemen*, 38.

¹⁰⁹ Pavel: *Arhitectura apelor*, 55.

¹¹⁰ Babits: *Keresztülkasul az életemen*, 38.

¹¹¹ Retegan, Simion: *Sate și școlii românești din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea (1867–1875)*. Cluj-Napoca, 1994. 127.

¹¹² Constantin, Pompiliu E.: *Însemnări din viață*. Sighișoara, 1931. 23.

¹¹³ Lazăr: *Amintiri*, 29.

¹¹⁴ Slavici: *A világ, amelyben éltem*, 68.

¹¹⁵ Ghibu: *Pe baricadele vieții*, 85.

lően a toleráns, asszimiláns, befogadó és a kirekesztő attitűd iskolánként változó elegye jellemezte. Amikor egyes katolikus középiskolákra volt diákjaik általánosítva úgy emlékeztek, hogy a tanárok nem tettek különbséget származás szerint, amögött a katolikus egyház egyetemes szellemisége is hathatott.¹¹⁶ A magyarországi román egyetemi ifjúság 1892-es vitáira viszont egyértelműen az utóbbi attitűdöt látta jellemzőnek: „...a magyar gimnáziumokban, ahová mi is jártunk, a nem magyar nemzetiségű diákokat nemcsak hogy idegenként, de ellenségként is kezelik.”¹¹⁷ Hasonlóképp vélekedett a századelőn egy később kisebbségi politikusként nevet szerző magyar publicista: „A tanárok minden román ifjában egy leendő hazáruól látnak és nem bánnak velük úgy, mint a többiekkel.”¹¹⁸

A kérdést bonyolítja, hogy a pályakezdő tanárok ritkán kerültek szabad választásukból a nem magyar periféria állami középiskolaiba, és saját hozzáállásukat a tanári karban már uralkodó légkörhöz viszonyulva alakították ki, gyakran a két attitűd között ingadozva. Babits, családi indíttatásához híven, mintaszerűen az első szereppel próbált azonosulni: „Én úgy jöttem, mint a civilizátor; mint ifjú valami távol provinciába.”¹¹⁹ Fogarason azután – emlékezései szerint – elbizonytalanodott, vajon magyarokat nevel-e vagy fegyvert ad az ellenség kezébe. Maga körül, a tanári karban kisiklott egzisztenciákat látott, akik már eltemették magukban az ilyen ambíciókat. Nem csoda, ha a hasonlóan frusztrált tanárok szájából szimbolikus erőszakként hatott, ha a magyarosító diskurzus szólamaival éltek.

Ilyen lehetett például, amikor botladozó magyar nyelvtudásuk miatt szégyenítették meg román diákjaikat, vagy éppen azért, mert értelem nélkül magolnak.¹²⁰ Ezek a helyzetek könnyen aktiválták a kor kedvelt toposzát a „magyar kenyér hálátlan pusztítóiról”,¹²¹ például dellői Nagy János kifakadásában, amelyet egykori diákja, Ilie Lazăr jegyzett föl: „Ezer esztendeje marják ezt a nemzetet, eszik a drága jó magyar kenyeret, és annyi fáradságot sem vesznek, hogy megtanulják ezt a szép zengzetes nyelvet!”¹²² Korábban a temesvári minoritáknál viszont Slavici javára írták, hogy nem tudott jól magyarul. Sőt, Slavici igyekezett hasznót is húzni ebből, és egy idő után már szándékosan törte a magyart.¹²³

A színlelés, a tanárok által elvárt szerep és a hitelesnek érzett énkép közötti lavírozás vissza-visszatérő motívum Valer Braniște hetedikes gimnazistaként vezetett naplójában, és a sorok között több memoárból is kiolvasható. Braniște, részben saját megnyugtatóására, tudatosította magában, hogy „állami gimnáziumba járunk, a körülmények kényszerítenek minket, hogy elrejtjük érzelmeinket, és lelkesedést mutassunk a magyar ügy iránt”.¹²⁴ Mind ezt a szebeni szász polgárságtól körülvéve, amely az állami gimnázium tanulóit Braniște szerint származásra való tekintet nélkül mint „szászfaló magyarokat” kezelte.¹²⁵ A tanárok ideo-

¹¹⁶ Tămaian: *Istoria seminarului*, 34.; Szemlér Ferenc: *Más csillagon*. Kolozsvár, 1939. 86. Ellenpéldaként lásd a román kispapok említett kicsapását a nagyváradai szemináriumból, illetve Lazăr: *Amintiri*, 29.

¹¹⁷ *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica junimii academice române din Transilvania și Ungaria la „Răspunsul” dat de junimea academică maghiară „Memoriului” studenților universitari din România*. Sibiu, 1892. 54.

¹¹⁸ Gyárfás Elemér: *Erdélyi problémák, 1903–1923*. Cluj-Kolozsvár, 1923. 13.

¹¹⁹ Babits: *Keresztülkaszul az életemen*, 33.

¹²⁰ Georgescu, Ioan: *Amintiri din viața unui dascăl. Pagini trăite*. Craiova, 1928. 22.

¹²¹ Berecz: *The Politics of Early Language Teaching*, 178.

¹²² Lazăr: *Amintiri*, 33.

¹²³ Slavici: *A világ, amelyben éltem*, 85–86.

¹²⁴ Braniște, Valeriu: *Diariul meu de septiman. Jurnal de licean, 1885–1886*. Cluj-Napoca, 2014. 252.

¹²⁵ Braniște: *Diariul meu de septiman*, 210.

lógiai elvárásai sem voltak mindig alacsonyak; némelyiküket a kulturális másságra való bármely pozitív hivatkozás kizökkentette a magyarosítás toleráns, magabiztos munkásának a szerepéből. Petru Groza és a későbbi jezsuita Nicolae Brînzeu például azzal vívták ki a helyi magyar lapot intranzigens állami nacionalista szellemben szerkesztő szászvárosi igazgató haragját, hogy megpróbálták rábírní, javítsa ki családnevük írásmódját az érettségi bizonyítványukban. Nem tűnik különben úgy, hogy a bizonyítványt kiállító kolléga magyarosítani próbálta volna a nevüket, de az akkoriban már idejétmúlt román helyesírás szerint írt *Gróza* ijedtséget, a tévesen bejegyzett *Brînza* pedig túró- vagy sajtféleséget jelent. Amikor ezt előadták, az igazgató hirtelen becsapottnak érezte magát, mint aki nyolc éven át „kígyót melengetett a keblén”, és a magyarelles metely hálátlan terjesztőit dühös szemrehányások között kergette ki irodájából.¹²⁶

Állandó botránnyó volt a magyar és szász tanárok szemében, hogy a román diákok nagy része, főként alsóban, paraszti viseletben járt iskolába.¹²⁷ A szülőknek komoly kiadást jelentett volna több rend városi („német”) ruha beszerzése, és vélhetően a közösséggel való szimbolikus szakítást is el kívánták kerülni. A naszódi román gimnázium ezért megengedte diákjainak, hogy akár nyolcadikig ne vessék le a tüszőt.¹²⁸ Ezzel szemben a verseci főreáliskola igazgatója 1913-ban diszkrétén fölhívta a falujából az iskolába íratott Petru Râmneanțu figyelmét, hogy ruházkodjék föl a város elegáns divatárúzetéből.¹²⁹ Fogarason, ha már városi ruhát nem tudott rájuk húzni, néhány tanár legalább erővel begyűrette kiengedve hordott ingüket.¹³⁰

A románok lakta vidékektől távol a szórványosan fölbukkanó román diákok nem emlékeztek a tanárokat saját valós vagy vélt szakmai kudarcaikra. Makón Barczán Endre nyíltan kivételezett a román diákok javára, amiről erdélyi vagy bánáti tanárok esetében nem olvashatunk.¹³¹ Ugyancsak páratlan a román memoáirodalomban az a szeretet, amellyel Iosif Velceanu emlékezett debreceni éveire. Úgy tűnik, a református tanítóképzőbe nem szüremkedett be a nemzeti kisebbségekkel szembeni gyűlölet, amely a századelőn a függetlenségi szimpátiájú debreceni polgárságot igézete alá vonta: „...a tanárok különös figyelemmel kísérték, sok szeretettel és lelki melegséggel bántak velem. Az osztálytársak, egytől-egyig parasztfiúk, őszinte barátsággal vettek körül, úgyszólván úgy éreztem magam, mint testvérek között. Ma is nagy örömmel gondolok vissza diákéveimre, amelyeket a kálvinista felgyárban, szépen és minden viszály nélkül töltöttem.”¹³²

„Korlátolva köteles”: A román mint fakultatív tantárgy

Az első román szakos tanári állást 1850-ben a kolozsvári piaristák létesítették a gubernium rendeletére.¹³³ Ezután 1864-ig legalább további nyolc katolikus és három szász gimnázium

¹²⁶ Groza, Petru: *Adio lumii vechi! Memorii*. București, 2003. 37–38.

¹²⁷ Ivan: *Icoane din trecut*, 9.

¹²⁸ Tăslăuanu: *Spovedanii*, 71.

¹²⁹ Râmneanțu: *Visuri pe Semenice*, 159.

¹³⁰ Babits: *Keresztülkasul az életemen*, 38.

¹³¹ Băran: *Reprivire asupra vieții*, 51.

¹³² Velceanu, Iosif: *Autobiografie*. Timișoara, 1937. 30. Hasonlóan kellemes emlékeket őrzött a debreceni jogakadémiáról id. Aurel Cosma nagytopoloveci ortodox felekezeti tanító. Cosma: *Memorii*, 70.; vö. Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen, 2002. 223–224.

¹³³ Pascu, Ștefan – Pervain, Iosif (ingr.): *George Bariț și contemporanii săi*. 3. köt. București, 1976. 131.

vezette be tantárgyként a román.¹³⁴ Az előbbieken a többségükben román tanárok arra használták föl a román tanórákat, hogy román születésű, de magyarul iskolázott diákjaikat bevezessék az új írott és beszélt sztenderdbe.¹³⁵ A szász gimnáziumok kezdetben inkább a szász diákokat kívánták románra tanítani. Mivel azonban az órák mérsékelt érdeklődést váltottak ki a szász diákokból, a tantárgy ott is filológiai jellegűvé alakult át, Nagyszebenben és Szászsebesen pedig az 1890-es évek elején meg is szüntették oktatását.¹³⁶

A román nyelv a magyar középiskolák programjában hivatalosan a fakultatív tantárgyak közé tartozott, amelynek tanítását egy más főszakos tanárra vagy egy helyi román papra bízta, és amelyet túlnyomórészt a román diákok vettek fel. A fakultatív („rendkívüli”) tantárgyról szóló 23.982/1892. számú vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet a „vidék nyelvét” ugyan nem sorolta azon tárgyak közé, amelyek „általában kívánatosak”, de tanítását a második-harmadik osztálytól engedélyezte. A fakultatív tantárgyakban „csak mérsékelt követelményeket kell felállítani”, és a tanár nem kötelezhette otthoni munkára a diákokat.¹³⁷

Fakultatív jellege ellenére több katolikus iskola írta elő román diákjainak a tárgy fölvetését – igaz, az államhatalom a fenntartásába került iskoláknál rendre megszüntette ezt a „korlátolt kötelezőséget”. Nemcsak iskolák kötelezték azonban a tanulókat a román nyelvórákra, de a Gozsdu Alapítvány és bizonyosan más román alapítványok is.¹³⁸ Ennek köszönhető, hogy a román gimnazisták valószínű többsége a korszakban jegyet szerzett a tárgyból.

Gyulafehérváron a tantárgy az 1860-as évek végétől rövid ideig, valószínűleg csak az 1870-es évek elejéig szerepelt kötelezőként. Akkor ugyanis a minisztérium egy konzultáció alkalmával ellenezte a gyakorlatot.¹³⁹ A nagyszebeni állami gimnázium katolikus, német nyelvű elődjétől örökölte a román viszonylagos kötelezőségét, és a román diákok számára 1883/84-ig az érettségit is előírta a tárgyból. Az 1896/97-es tanévtől aztán egy miniszteri rendelet megszüntette a kötelezőséget.¹⁴⁰ Lugoson a gimnázium 1893-as államosítása vetett véget ennek a státusznak.¹⁴¹ Hasonló történhetett Nagybányán is, ahol az államosításig a román diákok kevés kivétellel fölvetették a tantárgyat, akkor azonban számuk megcsappant, és már csak a fele részük látogatta a román tanórákat.¹⁴² A dualizmus utolsó éveig fennmaradt azonban a tantárgy viszonylagos kötelezősége legalább két katolikus középiskolában: a tár-

¹³⁴ Dinurseni, Ilie: *Alexandru Roman (1826–1897)*. Sibiu, 1897.; Gáldi László: *A magyarországi román költészet a mult század második felében*. Magyarságtudomány, új sor., 1. évf. (1942) 276.; Achim: *Nord-Vestul Transilvaniei*, 30–31., 111.; Himpfner Béla: *Az aradi királyi főgymnasium története*. Arad, 1896. 38., 91.; Morvay: *A középoktatás története Nagybányán*, 132.; Bojor, Victor: *Canonicii diecezei gr. cat. de Gherla acum*. Cluj–Gherla, 1857–1937. Cluj, 1937. 162.

¹³⁵ Braniște, Valeriu: *Oameni, fapte, întâmplări*. Cluj–Napoca, 1980. 150.

¹³⁶ Kroner, Michael: *Rumänischer Sprachunterricht und rumänische Schüler in den siebenbürgisch-sächsischen Schulen vor 1918*. In: uő (Hrsg.): *Interferenzen. Rumänisch–ungarisch–deutsche Kulturbeziehungen in Siebenbürgen*. Cluj, 1973. 141–65.

¹³⁷ *Utasítás a középiskolai rendkívüli tantárgyak tanítása tekintetében*. Magyarországi Rendeletek Tára, 26. évf. (1892) 1355–1358.

¹³⁸ Veritas: *A magyarországi románok*, 274.

¹³⁹ Csiky Miklós: *A gyulafehérvári róm. kath. főgymnasium története. 1579–1896*. In: *A gyulafehérvári róm. kath. főgymnasium története és értesítője az 1895/96 tanévről*. Gyulafehérvár, 1896. 63–64.

¹⁴⁰ Stanciu, Ioan: *Elementul românesc în trecutul liceului „Gh. Lazăr” din Sibiu*. Sibiu, 1938. 18–19.

¹⁴¹ Rettegi: *A lugosi állami főgymnasium*, 71–75.

¹⁴² Morvay: *A középoktatás története Nagybányán*, 123.; Rencz: *A nagybányai m. kir. áll. főgimnázium*, 40., 47.

gyat korábban oktató görög katolikus vikárius közbenjárására a szilágysomlyói minoritáknál, illetve a nagyváradai premonstreieknél, ahová a görög katolikus szeminaristák is jártak.¹⁴³

Eközben 1886-ban teljesen megszűnt a román mint tantárgy oktatása a gyulafehérvári és az egykor három tannyelvűnek tartott brassói katolikus gimnáziumban.¹⁴⁴ Másrészt viszont nemcsak katolikus, de községi, sőt állami fenntartású intézményekben is tanítottak román tantárgyként. Oravicán az államilag segélyezett községi fiúpolgári román diákjai az 1897/98-es tanévben mind részt vettek ebben a „rendkívüli” románoktatásban.¹⁴⁵ Karánsebesen a magyar pártokkal bensőséges viszonyt ápoló Constantin Burdia országgyűlési képviselő és Octavian Bordan polgármester elérte ugyan, hogy a határőr vagyonszövetség román gimnázium alapítására szánt alapjából kétszázezer koronát fordítson a létesítendő állami gimnázium céljaira, de mind a vagyonszövetség, mind a városi tanács ahhoz kötötte támogatását, hogy a gimnázium programjában a román nyelv kötelező tantárgyként szerepeljen. Apponyi Albert gróf kultuszminiszter ezt a záradékot csak abban az értelmezésben „fogadta el”, hogy az intézmény köteles lesz a tantárgyat állandóan oktatni. A végső alapító okiratból utóbb még ez az értelmezés is kimaradt.¹⁴⁶ Az 1912/13-as tanévben az iskola 185 román diákja közül 165 tanulta a román nyelvet, és kapott belőle legalább elégséges jegyet.¹⁴⁷

A kormány könnyen elvette a román mint tantárgy elől a levegőt, ha a diákok külön díjat tartoztak érte fizetni, mint ahogy a gimnáziumokban a franciáért vagy az angolért. Amikor Lippa mezőváros, az 1868-as népoktatási törvény értelmében magyar–német–román hármas tannyelvvel tervezte elindítani polgári iskoláját, a tanfelügyelő ezt azzal a légből kapott indoklással utasította el, hogy az iskolát egyéb nyelvű növendékek is látogatni fogják. Az erre hivatkozva előírt magyar tannyelv és a német mint segédnyelv mellett engedélyt adott a román rendkívüli tantárgyként való oktatására, de nem biztosított tiszteletdíjat a tárgy tanárának. A tantárgy aztán a harmadik tanév végén megszűnt.¹⁴⁸ Hasonlóképp „mérésékelt külön tandíj” mellett, önkéntes alapon engedélyezte a román nyelv tanítását az állam saját fogarasi kereskedelmi középiskolájában.¹⁴⁹

Miközben a román aktivisták elsősorban a román gimnáziumok szabadságát féltették, és kevésbé foglalkoztatta őket a román nyelv és irodalom más tannyelvű gimnáziumokban folyó oktatása, hivatalos magyar részről még Bánffy Dezső báró miniszterelnök számára is fontos volt, hogy elmondhassa: a magyar középiskolákban igenis foglalkoznak a kisebbségi nyelvekkel.¹⁵⁰ Nemzetközi propagandájának céljaira 1895-ben átiratban kérte Wlassics Gyula gróf kultuszminisztertől, mutassa ki, hogy mely középiskolák oktatják rendkívüli tantárgy-

¹⁴³ Stoica, Dionisie – Lazar, Ioan P.: *Schița monografică a Sălagiului*. Șimleu-Silvaniei, 1908. 182.; Márki Sándor: *Bihari román írók*. Nagyvárad, 1880. 47.

¹⁴⁴ Csiky: *A gyulafehérvári róm. kath. főgymnasium*, 63–64.; Petres Kálmán: *A kiegyezéstől az egyházpolitikai törvényekig*. In: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton, 1925. 29.

¹⁴⁵ Flaschner (szerk.): *Az oravicabányai*, 34.

¹⁴⁶ Gajda: *Az intézet alapítása*, 30.

¹⁴⁷ *A karánsebesi magyar királyi állami főgimnázium VI. évi értesítője az 1912–1913. iskolai évről*. Karánsebes, 1913. 106–107.

¹⁴⁸ Pfeiffer: *A lippai állami polgári*, 58.

¹⁴⁹ MNL OL K305, 12-1887-308.

¹⁵⁰ Az 1872-es balázsfalvi memorandum követelte a román nyelv oktatását a magyar és szász középiskolákban, 1901-ben pedig Ștefan Petrovicu javasolta Krassó-Szörény vármegye közgyűlésében, hogy a lugosi gimnáziumban minden diák számára kötelező tantárgy legyen. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I. 300–304.; Oaldea, Petru: *Lupta pentru limbă românească în Banat. Apărarea și afirmarea limbii române, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*. Timișoara, 1983. 109.

ként az egyes kisebbségi nyelveket. Wlassics válaszából kiderül, hogy ekkor tizenegy magyar tannyelvű középiskola programjában szerepelt a román nyelv – a már említettekén kívül a temesvári piarista és a szatmári királyi katolikus főgimnáziumban, a máramarosszigeti katolikus algimnáziumban, a fehértemplomi állami főgimnáziumban és a dévai állami főreáliskolában. Fölvívta Bánffy figyelmét arra, hogy szükség lenne a tantárgy intenzívebb oktatására. Bánffy erre megjegyezte, hogy a tantárgyat ki kell venni a kisebbségi tanárok kezéből és magyar anyanyelvűekre kell bízni. Ezt a felvetést egyik dédelgetett tervével kapcsolta össze, a kisebbségeket „magyar szempontból” ismerő, a magyar nemzeteszemléhez hű gárda ki-nevelésével.¹⁵¹

A kormány szándékaitól szinte függetlenül a tantárgy a tanárok és a helyi magyar közön-ség körében is gyanúsnak számított ideológiai tekintetben. Még ha az adott tanárt nem is lehetett román nacionalizmussal gyanúsítani, a román sztenderd nyelvváltozat és nemzeti irodalmi kánon piederesztálra állítása olyan versengő modernizációs ajánlatként jelent meg, amely veszélyeztette a magyar nyelvnek és kultúrának szánt hegemón pozíciót. A morális pánik azután kapott lábra, hogy kolozsvári magyar diákok 1876-ban, majd 1884-ben is tüntetéseket szerveztek a román filológia egyetemi tanára ellen, amiért románul adott elő. Nemcsak a magyar sajtó működött közre a diákok szócsöveként, de Trefort Ágoston kultuszmi-niszter is figyelmeztette a tanárt, hogy akkor sem válthat románra, ha kizárólag román anya-nyelvű hallgatók vannak jelen.¹⁵² A *Magyar Állam* című katolikus napilap már 1880-ban megtámadta a szilágysomlyói minorita gimnáziumot, amiért előző évben fakultatív tantárgy-ként bevezette a románt.¹⁵³ A karánsebesi fiú- és leánypolgári 1884-ben megtiltotta Vasile Mándreanu tanárnak, hogy tannyelvül a románt használja.¹⁵⁴ Nagyszébenben, miután az ál-lami gimnázium megszüntette a tantárgy viszonylagos kötelezőségét, Ioan Rusu unitus es-perest rövid időre Putnoky Miklós váltotta a tanári székben, aki az órán szintén magyarul beszélt. Putnoky 1892-es távozása után aztán az új tanárok magyar nyelvgyakorlattá változ-tatták az óráikat azáltal, hogy a román tankönyvből fordítottak magyarra. Ghibu úgy járt három-négy évig az intézmény román tanóráira, hogy két tanára közül egyiket sem hallotta románul megszólalni.¹⁵⁵ Ugyanő a háború első évében álneven megjelent könyvében a kö-vetkezőképp jellemezte a tantárgy helyzetét: „Három-négy évtizeddel ezelőtt a román nyel-vet elhivatott emberek tanították, tisztességes módon. [...] Mára a román nyelv oktatása mindenütt paródiává züllött. Magyar professzorok, akik sohasem tanulták a nyelvet, és né-hány esetben szinte egyáltalán nincsenek a birtokában, évente pár órában magyarra fordít-atnak egy-két szöveget – ez ma a román nyelvóra a magyar gimnáziumokban, *kivétel nél-kül.*”¹⁵⁶ (Kiemelés az eredetiben.)

Málnásy Károly görög–latin szakos tanár, aki a román nyelvet 1906/07-től három tan-éven keresztül tanította a fogarasi gimnáziumban, a Ghibu által említett típust példázza. Az ő román tanóráin az ötödik–nyolcadik osztályosok Carmen Sylva román királyné egy versén

¹⁵¹ *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, II. 411–413.

¹⁵² Márki Sándor: *A m. kir. Ferencz József-tudományegyetem története 1872–1922*. Szeged, 1922. 17., 47.; Magyar Piroška: *A nagymagyarországi románok iskolaiügye*. Szeged, 1936. 120. Vö. Sima, Grigore [Ghibu, Onisifor]: *Școala românească din Transilvania și Ungaria. Desvoltarea ei istorică și situația ei actuală*. București, 1915. 92.

¹⁵³ *Observatorulu*, 1880. szeptember 20/október 2. 302–303.

¹⁵⁴ Brătescu, Constantin: *Protopresbiterul Andrei Ghidu (1849–1937). Între biserică și neam*. Ca-ranșebes, 2006. 46–47.

¹⁵⁵ Ghibu: *Pe baricadele vieții*, 74–76.

¹⁵⁶ Sima: *Școala românească din Transilvania și Ungaria*, 79.

kívül a következő olvasmányokkal foglalkoztak: *A megfagyott gyermek, Ágnes asszony, Temetésre szól az ének...*, *Fa leszek, ha...* és *A rab oroszlán*.¹⁵⁷ A források tükrében azonban nem tűnik úgy, hogy a századelőn tényleg mindenütt hasonló lett volna a tantárgy helyzete. Máramarosszigeten az 1900-as években Gavril Timiș atya beszélt lelkesen Creangáról és szavaltta Alecsandri verseit, az I. világháború küszöbén pedig a fiatal Atanasie Doros unitus áldozópap tanította a tárgyat heti négy órában a felsőbb osztályosoknak, tankönyvül a brassói román gimnázium tanárai által írt nyelvtant és olvasókönyvet használva.¹⁵⁸ Szilágysomlyón ugyanekkor szintén az unitus pap volt a román nyelv tanára, heti három órában.¹⁵⁹ Az 1907-ben megnyílt karánsebesi gimnázium előbb Ilie Mineát, majd Nicolae Regmant alkalmazta; mindketten a helyi ortodox tanítóképző tanárai voltak. Az oravicai állami gimnázium első, 1913/14-es tanévében Ioan Bogdan románoravicai tanító, a tárgy megbízott oktatója Alecsandri és Alecu Donici versein kívül az Erdélyből Bukarestbe emigrált Coșbuc és Ștefan Octavian Iosif egy-egy versét is föladta memoriterként diákjainak.¹⁶⁰ Málnásy Fogarasra a szintén görög–latin szakos Papp János váltotta, aki visszaállította a tantárgy eredeti célját. Magyar klasszikusok helyett a Mihály vajdáról és a ploiești-i földművesekről szóló legendát vagy Negruzzi *Sobieski és a románok* és *Megtiport ország* című történelmi kisregényeit olvastatta, memoriterként pedig Alecsandrinak az újlatin népek testvériségét hirdető *Cântecul gintei latine* című versét taníttatta meg.¹⁶¹

Iskolaválasztás, nyelvi tőke és középosztályi minták

Miközben a magyar politikai vezető réteg megpróbálta egynyelvűvé formálni a közéletet, s 1879-től törvény írta elő a magyar nyelv népiszkolai oktatását, az ehhez szükséges feltételek hiányoztak.¹⁶² Az elemi iskola csak magyar vagy kétnyelvű környezetben működött a nyelvelsajátítás hatékony csatornajaként. A Magyar Királyság román népességének 1880-ban 5,7, 1910-ben pedig 12,5 százalékát írták össze magyarul tudóként.¹⁶³ De még a helyi tanítók által ilyenként összeírt román gyerekek sem voltak mind használható nyelvtudás birtokában, ha ismerték is a magyar hangjelölés alapjait, és bármikor el is tudtak szavalni egy csokor hazafias verset.

A középosztályi pályára szánt tizenéves fiúk többnyire a magyar középiskolákban tettek szert az ehhez szükséges magyar nyelvismeretre. A katolikus kollégiumoknak, ahol az akkor még túlnyomóan papi román elit hagyományosan szerezte a műveltségét, az 1850-es és 1860-as években új versenytársuk támadt a román tannyelvű középiskolákban. Ezek a román egyházak által fönntartott iskolák népszerűek voltak ugyan, de a dualista korszakban a román diákoknak csak mintegy felét érettségiztették. A magyar gimnáziumok a dualizmus

¹⁵⁷ *A fogarasi m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1908–09. évről*. Fogaras, 1909. 52.

¹⁵⁸ Lazár: *Amintiri*, 29.; Keller János (szerk.): *A máramaroszigeti kir. kath. főgimnázium értesítője az 1913–14. tanévről*. Máramarossziget, 1914. 70.

¹⁵⁹ Mahalcsik Bónó (szerk.): *A minorita-rend szilágysomlyói püspöki főgimnáziumának értesítője az 1913–1914. tanévről*. Szilágysomlyó, 1914. 63.

¹⁶⁰ *Az oravicabányai községi főgimnázium I. évi értesítője az 1913–14. iskolai évről*. Oravicabánya, 1914. 27.

¹⁶¹ *A fogarasi m. kir. állami főgimnázium tizenkettedik értesítője az 1909–1910. iskolai évről*. Fogaras, 1910. 58.

¹⁶² Berecz: *The Politics of Early Language Teaching*, id. mű.

¹⁶³ *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, 1. köt. 222., 658., 668.; *A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*, 5. köt. 117., 127–128.

alatt sem veszítettek vonzerejükből a román szülők körében, még ha azok többségükben csak pár évig járaták is oda fiaikat. Négy-öt tekintélyes, régi középiskolában a tanulói létszám harmadát, néha felét továbbra is románok alkották. Sőt, az iskolaválasztás dinamikája tanúsítja, hogy a magyar nyelv ázsiójával együtt a magyar iskoláké is nőtt – ideértve a német műveltségi nyelvű vidékeket, ahol a román szülők igyekeztek mindkét nyelv ismeretét biztosítani fiaik számára. A századfordulóra úgyszólván a teljes magyarországi román nemzeti elit kétnyelvűvé vált. A patinás kollégiumokhoz közben új középiskolák csatlakoztak, amelyeket vagy a korszak kezdetén alakítottak magyar tannyelvűvé, vagy eleve a magyarosító politika jegyében hozták őket létre a kisebbségi perifériákon.

Az új középiskolák közül számos olyan településen működött, ahol a környezet nem segítette elő a tannyelv elsajátítását. Az oktatási kormányzat úgy várta el ezektől az iskoláktól, hogy a magyar nyelv társadalmi szerepét erősítsék, hogy közben külsőleg ne különbözzenek magyar nyelvű vidéken fekvő társaiktól. Azon környékbeli családokat, akik sem vagyonnal, sem kapcsolati tőkével nem rendelkeztek ahhoz, hogy fiukat magyar nyelvű családoknál helyezték el vagy magánórákra járassák, ezek az iskolák az államnyelv olcsó megtanulásának ígéretével csábították. Ez a befektetés lassabban térült azonban meg, mint az értelmiségi szülőké, akik megalapozottabb döntés alapján olyan magyar gimnáziumba írták fiukat, ahol a diákok többsége magyar anyanyelvű volt. A hasonszórú diáktársak között töltött pár év még arra sem volt feltétlenül elegendő, hogy a fiú aktív magyar nyelvi készségek birtokába jusson.¹⁶⁴ A tanári kar próbálkozásai, hogy a jelentkezőket nyelvtudásuk alapján megszűrjék, az első hónapokat nyelvi felkészítéssel töltsék, vagy a magyarórákat magyar nyelvórákká alakítsák át, rendszerint az oktatási kormányzat ellenkezésébe ütköztek.

Bár a központi kormány és az iskolafenntartók nyilvános retorikájában a magyar nyelv ismeret terjesztése számított a „magyarosítás” gerincének, amely maga után vonta volna az állampolgárok érzelmi azonosulását a magyar állammal, a szülők ennél jóval gyakorlatiasabban tekintettek a magyar nyelvtudásra. A román nemzeti mozgalom nem egy vezetője íratta magyar iskolába fiait, bár ezzel párhuzamosan élt a magyar iskolázás káros voltáról szóló diskurzus is. Mint láttuk, a tanárok nagy része sem osztotta a magyar nyelv ismerethez fűzött várakozást. Akár ellenségként kezelték azonban a tanárok román diákjaikat, akár a bimbózó lojális nemzetiségit látták bennük, az ellentétes elvárások és általában az etnikus politika megnehezítették, hogy diákok és szüleik egyszerű pragmatikus befektetést lássanak és látassanak a magyar iskolázásban. Míg az ezzel járó kognitív disszonancia több irányba is lökhetette a diákokat, az egyes tanárokkal való szinte kikerülhetetlen konfliktusok sokuk személyiségét formálták a magyar államnacionalizmus ellenében.

A középosztály az etnikai-felekezeti törésvonalak mentén pilléresedett, ami a román ifjak számára az ezen pillérek körül kialakult párhuzamos román társadalomban, illetve a szomszédos Romániában kínált föl evidens pályalehetőségeket. Míg a vidéki magyar középosztály nagy része valamilyen mértékben az államtól függött, felsőbb hivatali pozíciók inkább csak olyan vidékeken nyíltak meg románok számára, ahonnan hiányzott a közigazgatást saját terénümának tekintő magyar nemesség. Sokan, akik nem kívánták feladni román kapcsolat-hálójukat, az egyetem után ügyvédként vagy jogtanácsosként „főfoglalkozású románná” váltak, közvetítőkké a román résztársadalom és a magyar állam vagy a magyar uralkodó rétegek között.¹⁶⁵ Erre a szerepre magas szintű kétnyelvűségük, illetve a magyar iskolában szerzett készségek és személyes kapcsolatok tették őket alkalmassá.

¹⁶⁴ Nemoianu: *Amintiri*, 32.

¹⁶⁵ Livezeanu, Irina: *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building, & Ethnic Struggle, 1918–1930*. Ithaca, 1995. 298.

Részben a nemzedékeken át való magyar iskolázás eredménye, hogy még a román nacionalizmus iránt elkötelezett elit jó része is a magyar, részben a német nyelv és középosztályi magatartásminták hegemoniájában élt. A román polgári családok lányait még nagyobb arányban iskolázták magyar intézményekben, mint a fiúkat, ami érthetővé teszi, hogy tisztán román családok is magyarul társalogtak otthon. Ez főként olyan városokban fordult elő, ahol a román középosztály túl gyenge volt ahhoz, hogy saját tereit kialakítsa. A középosztályi szolidaritás alkalmankénti megnyilvánulásai ellenére azonban a „tősgyökeres” magyar középosztály kirekesztő stratégiákat alkalmazott ezekkel a keleti vallású románokkal szemben. A korábban már említett Octavian Tăslăuanunak a kortárs, regáti sámánatorizmus nevű irányzat radikális, antimodern népiessége adta az elméleti keretet, hogy reflektáljon erre a helyzetre. 1908-ban született, nagy hatású *Două culturi* (Két kultúra) című vitacikke a gyarmati antikoloniális értelmiség által tematizált identitásválságot idézi.¹⁶⁶ Tăslăuanu szerint a Kárpátokon innen művelt románok alapvetően nemzetietlenek, mert „saját” parasztságuk „autentikus” kultúrájától elszakadva az „idegen”, magyar és német közvetítésű magas kultúra bűvkörében élnek. Bizonyítási kényszerből megalkották ugyan a magyar és német elit-kultúra román változatát, de hiába büszkéek arra, hogy „nemzetibbek” a regáti elitnél, valójában az idegen környezethez asszimilálódtak.

ÁGOSTON BERECS

The “Wallachian Boys”: Romanian Students in Hungarian Secondary Schools (1867–1914)

During the decades of Dualism less than half of the Romanian secondary school students in Hungary attended Hungarian language secondary schools. Most of them were children of intellectual families, and most of the Romanian national middle class had learned Hungarian in Hungarian secondary schools. However, many of them were born peasant, and the Hungarian secondary schools could convince many students to enrol who otherwise wouldn't have pursued higher education with the promise of learning the Hungarian language. This paper examines the questions pertaining to this topic from two perspectives: based on education history sources and on works of the Romanian memoir literature. Besides the self-legitimising, “Hungarianising” rhetoric of education policy, another discriminatory attitude can be identified on the Hungarian side, and it is shown through examples how the two mixed in teacher communication and the internal regulations of the schools. On the other hand, Romanian parents had ambivalent reactions to the possible ideological implications of Hungarian education. The study showcases how Hungarian secondary schools – primarily the state institutions on the non-Hungarian peripheries – attempted to close the gap between Hungarian students and the large number of students who didn't speak Hungarian, and how educational considerations intersected with the Hungarian state's goal of self-representation. As a final point the teaching of the Romanian language as a facultative subject in Hungarian secondary schools is also discussed.

¹⁶⁶ Tăslăuanu, Octavian C.: *Două culturi. Cultura domnilor și cultura țăranilor*. Luceafărul, vol. 7. (1908) 59–64.

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Háborús pszichózis vagy tárgyilagosság?

Marczali Henrik írásai a nagy háború idején

Marczali Henrik másfél évtizeddel a világháború kitörése után a nagy háborúra így emlékezett: „Megnyílt az egyetem. Hallgató volt fölös számmal, de jobbára csak I. és II. éves. Szemináriumomból negyven közül 24 ment a frontra. Maradt 8 pap, 8 leány és Kossányi, a senior. [...] Még októberben elesett egy kedves jó tanítványom, Borsiczky Béla. Elesett egy nagyreményű tiszthallgatóm is: Thurzó kapitány. Fiam nincs. Hat unokaöcsém volt a háborúban, csak egy került haza épkézláb. [...] Előadásaimat buzgón folytattam, de egészen belékerültem a háború lélektanába; ma pszichózisnak mondanák.”¹ Amikor sorra veszem ebben az időszakban írt tanulmányait, cikkeit és előadásait, elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogy megváltozott-e a történetíró tárgyilagosságáról, elfogulatlanságáról, a harag és részrehajlás nélküli megközelítés követelményéről kialakított felfogása, és ha igen, mennyiben.

Miért háborúznak a központi hatalmak és az antant egymással?

Marczali Henrik a világháború alatt azonosult hazája, a Monarchia, Németország, az Ottomán Birodalom és Bulgária meghirdetett hadicéljaival. A Monarchia esetében biztosan, szövetségesei esetében feltehetően háborújukat igazságos, honvédó háborúnak tartotta. Úgy látta, hogy Franciaország Elzász-Lotaringia 1870-es elvesztéséért revansot akart venni Németországon, Nagy-Britannia pedig tengeri hatalmát és gyarmatbirodalmát féltette a dinamikus fejlődő új óriástól. Az Egyesült Államok viszont szerinte nem tartotta be a tengeri blokádot, és a Lusitania elsüllyesztését ürügyként használta a háborúba lépésre. A Monarchia (hangsúlyozta) egyáltalán nem törekedett területszerzésre. Marczali meg volt győződve arról, hogy mivel Szerbia nem szolgáltatott elégtételt a Monarchiának a trónörökös párra meggyilkolásáért, meg kellett büntetni. Oroszország a Monarchia szláv népeinek gyámolítása címen már több mint fél évszázada az Ottomán Birodalom, most pedig már jó ideje a Monarchia ellen lázította őket, maga pedig immár az Osztrák–Magyar Monarchia ellen támadt. Olaszország 1915-től területszerző hadjáratot viselt a Monarchia ellen, Románia pedig 1916-ban hitszegő módon rablőhadjáratra használta fel a Bruszilov-offenzíva által ütött rést Erdélyben. Lengyelország független állami szuverenitásának helyreállítását – hangsúlyozta – tovább nem lehet elodázni.

Marczali Henrik tanulmányai, cikkei és előadásai nagy részében háborús helyzetértelmezéséhez keresett és talált történeti előzményeket és párhuzamokat. Turbucz Péter kutatásaiból tudjuk, hogy Marczali Henrik a nagy háború során hadi előadásokat tartott Budapesten, Miskolcon, Aradon és Baján, s azok gyorsíró által rögzített vagy utólag végső formába öntött változatát napilapokban, folyóiratokban, külön kiadványokban közreadta. Előadásai, cikkei

¹ Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest, 2000. 300.

és nevelő célzatú írásai nagyszámú hallgatósághoz szóltak, széles körű olvasóközönséghez jutottak el.² Budapesten 1914. november 29-én a Szabad Lyceum keretében közel ezer fős hallgatóság előtt tartott előadást *A világháború történeti megvilágításban* címmel, amelynek szövegét a Budapesti Szemlében adta közre.³ 1915-ben *A hadsereg élelmezése az 1788–90-ik háborúban* címmel párhuzamokat és aktuális tanulságokat kínáló tanulmányt közölt a Századokban.⁴ A Magyar Figyelőben *A tengeri háború és az Amerikai Egyesült Államok* cím alatt a brit–német tengeri vetélkedésről és a Lusitania elsüllyesztéséről fejtette ki a német hivatalos állásponttal összecsengő véleményét.⁵

A Budapesti Szemlében *Italicae res* címmel az olasz hadba lépés kapcsán a magyar–olasz politikai kapcsolatokat tekintette át a 11. századtól a 19. századig. Arra a következtetésre jutott, hogy a Monarchia ellent kell hogy álljon az olasz irredenta törekvéseknek annak érdekében, hogy biztosítani tudja a tenger melléket és balkáni befolyását. Írása az Olcsó Könyvtár köteteként külön is megjelent.⁶

Az 1914/15. tanév második félévében egyetemi speciális kollégiuma (amely egy-egy tematikus egységet dolgozott fel félévenként, évenként) *A magyar honvédelem történeti fejlődése* volt.⁷

A magyar külpolitika történeti áttekintése

Marczali Henrik 1915. március 2-án *Külpolitikánk történeti alapon* címmel a Hadsegélyező Bizottság felkérésére csaknem ezer fős hallgatóságnak tartott előadást, amelynek főbb tételeit és tanulságát a Pesti Hírlap, a Budapesti Hírlap és a Pesti Napló olvasói másnap, illetve harmadnap olvashatták. A honfoglalástól 1848-ig ívelő magyar történeti áttekintés szerint a magyar politizáló és katonanemzet külpolitikája és hadserege a kereszténység felvételétől a török hódításig a keleti veszedelmektől védte önmagát és Európát. A török kiűzése után Mária Terézia alatt lett Magyarország külpolitikát befolyásoló tényező, mivel az uralkodónőnek szüksége volt a magyarokra birodalma megmentéséhez, és ő volt az első, aki számolt a pánszláv veszedelemmel. A tatárok és a törökök után ugyanis az orosz birodalom által irányított szlávság fenyegette a magyar nemzetet. Az orosz hódítás veszélyét Széchenyi István, Pulszky Ferenc és Wesselényi Miklós ismerte fel. Ők és követőik az Ausztriával való szövetség, a németekkel való együttműködés és a közművelődés elterjesztése révén Magyarországot Európa

² Marczali Henrik háborús írásait, hadi előadásait, az előadások háttérét, körülményeit, sajtóvisszhangját, a helyi politikára gyakorolt hatását és húszas évekbeli, vonatkozó írásait Turbucz Péter alap kutatásai tárták fel. Turbucz Péter: *Alexander Bernát és Marczali Henrik nézetei a nagy háborúról*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar–zsidó identitás minták*. Budapest, 2019. 165–225.; uő: *Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos vidéki hadi beszédei háborús írásai és a sajtó tükrében (1914–1918)*. Per Aspera ad Astra, 6. évf. (2019) 2. sz. 30–51.; uő: *Marczali Henrik* Hogyan készült a nagy háború? című tanulmányának háttére. Előadás, 2021. Tanulmányomban kiindulásként építhettem kutatásaira és írásai adataira.

³ Marczali Henrik: *A világháború történeti megvilágításban*. Budapesti Szemle, 160. kötet (1914) 379–396. Vö. Angyal Dávid: *A világháború okai*. Budapesti Szemle, 160. kötet (1914) 343–378.

⁴ Marczali Henrik: *A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban*. Századok, 49. évf. (1915) 1–2. sz. 1–33.

⁵ Marczali Henrik: *A tengeri háború és az amerikai Egyesült Államok*. Magyar Figyelő, 5. évf. (1915) 3. sz. 81–105.

⁶ Marczali Henrik: *Italicae Res*. Budapesti Szemle, 163. kötet (1915) 43. sz. 1–20.; uő: *Italicae Res*. Budapest, 1915. Marczali tanulmányához egy 1879-es katonai könyv címét vette át: Haymerle, Alois Ritter von: *Italicae Res*. Wien, 1879.

⁷ *Budapesti Tudományegyetem tanrendje 1914/15*. Budapest, 1914. 71.

keleti kulturális bástyájává építették ki a körülvevő szláv tömbbel szemben. A szabadságharcban a szlávok útját állta a magyar nemzeti törekvéseknek – szölt Marczali gondolatmenete.

Az újságok beszámolóí szerint az előadás nem a mesterelbeszélés tematikus összefoglalása volt, hanem a központi hatalmak és Magyarország, illetve az orosz birodalom és a szláv nemzetiségek szembeállítását helyezte történeti keretbe előzményekkel és példákkal. Ám az előadásról a napilapokban közreadott beszámolókat össze tudjuk vetni Marczali Henrik autentikus szövegével, amely a Magyar Figyelőben jelent meg. Ez a szöveg pedig nagy tudású történetíró kiváló retorikai teljesítménye. Kétségtelenül Németország és a Monarchia, Ausztria és Magyarország egymásra utaltságát hangsúlyozta és illusztrálta. Ezzel pedig szembeállította Franciaországot és Oroszországot, valamint (a lengyeleket kivéve) a szlávokat. Ahogy hajdanában a magyar a kereszténység bástyája volt a török ellen, úgy most a civilizáció, a kultúra és az alkotmányosság védelmezője az orosz barbárság ellenében.⁸ Számos fontos és termékeny értelmezést találunk az előadásban, így (többek között) a nemzeti, az alkotmányos és a vallásszabadságért folytatott szabadságharcokról, a magyar alkotmányos szabadság és a német egységtörekvések oroszellenes egymásra utaltságáról, valamint Theodor Körner, Jakob Philipp Fallmerayer, Karl Julius Weber és Karl Marx magyarokkal kapcsolatos nézeteiről.⁹ Ugyanakkor találunk számos határozottan aktualizáló és historizáló tézist is a magyar birodalom történelmi jogairól, a német–magyar érdekközösségről és Ferenc József megbékítő szerepéről.¹⁰

Marczali Henrik előadását erkölcsi példával, számonkéréssel és buzdítással zárta: „Mohinál az oligarchia, Mohácsnál a köznemesség tagadta meg a szolgálatot. Most pedig szívünk örömtől dobog, mikor látjuk, hogy paraszt és munkás mint ontja vérét lelkesen, büszkén, hazája oltalmában. [...] Vajon vezető osztályainknál olyan erős, olyan tette kész[te]jtő-e a kötelesség és felelősség tudata, mint a parasztnál a becsületérzés?”¹¹ A német nemzet nagysága: „teljes autoritás és erkölcs hadseregben és igazgatásban, teljes szabadság tudományban és gondolkodásban. A magyar géniusz pedig egyesítse a nemzetiség legteljesebb kifejtését az emberiség eszméjéért való buzgó küzdelemmel.”¹²

Az előadás kidolgozott, koherens, megformált változata (mint láthattuk) aktualizáló, historizáló tételket is magában foglalt, amelyek száma egyre nőtt, ahogy időben előre haladt, és az előadás a végén műfajváltásba torkollt, egyértelműen politikai propagandává, hadi beszéddé vált.

1915. november 13-án, 20-án és 27-én a Szabad Lyceum népszerű főiskolai kurzusa keretében a budapesti egyetem aulájában Lengyelország felosztása előtt és után címmel három részes előadássorozatot tartott. Mondanivalója lényegét november 28-án Miskolcon adta elő, arról a helyi lapok is beszámoltak. Míg a *Külpolitikánk történelmi alapon* joggal tekinthető historizáló politikai propagandának, addig a *Lengyelország felosztása előtt és után* sokkal inkább komoly tudományos előadás volt. Míg a márciusi előadás nagy sikert aratott,

⁸ Marczali Henrik: *Külpolitikánk történelmi alapon*. Magyar Figyelő, 5. évf. (1915) 1. sz. 401–413.

⁹ A magyar alkotmányos szabadság híveinek és a német alkotmányos egység képviselőinek egymásra utaltsága, valamint az orosz hódítás fenyegető veszedelme Hajnal István *Kossuth külpolitikája 1848-ban* címen a Kossuth-émlékkönyvbe írt tanulmányának alaptételei voltak. A tanulmány hét évvel később, nagyjából feleakkora terjedelemben *A Batthyány-kormány külpolitikája* címen jelent meg (Budapest, 1957., Budapest, 1987.).

¹⁰ Marczali: *Külpolitikánk történelmi alapon*, id. mű.

¹¹ Marczali: *Külpolitikánk történelmi alapon*, 412.

¹² Marczali: *Külpolitikánk történelmi alapon*, 413.

addig a novemberi prelegálás (legalábbis Miskolcon) inkább fanyalgást váltott ki, miszerint (mint Turbucz Péter idézte) Marczali Lengyelország viszontagságos történetét „olyan minden kétséget kizáró világosságba helyezve tárta a közönség elé, hogy egész figyelmes hallgatósága ma a lengyel kérdés alapos ösmerőjéül vallhatja magát”.¹³ A lengyel témájú sorozat és annak rövid változata tehát minden bizonnyal komoly, tudományos és egyúttal ismeretterjesztő előadás volt.

A Habsburg Birodalom és Magyarország kapcsolata Bécsből nézve

1915 novemberében *A Pragmatica Sanctio új megvilágításban* címmel a Budapesti Szemlében cáfolta Edmund Bernatzik *Neues über die pragmatische Sanktion* című, az Österreichische Zeitschrift für öffentliches Rechtben publikált, a dinasztia és Magyarország, az osztrák és a magyar viszony partneri jellegét, az összmonarchia és Magyarország egyenrangú helyzetét megkérdőjelező és elvető, a magyar különállást az összbirodalommal szemben separatista fikciónak minősítő írását. Azt, amelyben Bernatzik a Wenzel Lustkandl és Deák Ferenc között 1863–1865-ben lezajlott közjogi vita álláspontjai közül Lustkandlét elevenítette fel.¹⁴ Bernatzik 1915-ben közreadott állásfoglalása Lustkandl, Friedrich Tezner és Gustav Turba gondolatmenetét követte, míg Marczalié Deákét és Eötvösét.¹⁵ Ezt tehát olyan írásnak tekinthetjük, amely a szakcikk, a szakmai diskusszió és a közjogi publicisztika korabeli jellegzetességeihez viszonyítható.

Témája folytán ide tartozik (az időrendet felülírva) Marczali Henrik két évvel későbbi írása (szintén a Magyar Figyelőben), amelyben Ivan von Zolger *Der Hofstaat des Hauses Österreich* című könyvét ismertette és szakszerűen, tárgyszerűen kiegészítette. Kiindulásként nyilvánvalóvá tette, hogy az osztrák történeti irodalom az összállam eszméje, a központi kormányzat, a közigazgatás, a pénzügy, az udvari hatóságok, az udvari és a magyar kamara közötti viszony történetének feldolgozásával, a *Pragmatica Sanctio* okiratainak és adatainak kiadásával, a kiegészítés magyarázatával komoly munkát végzett. Herman Ignaz Bidermann, Karl Beidtel, Thomas Fellner és Heinrich Kretschmayr, Adolf Beer, Ferdinand Menčík, Theodor Meyer és Gustav Turba művei centralisztikus, osztrák, a dualizmust és Magyarország függetlenségét minden oldalról támadó irányzatúak, ám feltárták és feldolgozták a birodalmi igazgatás anyagát, és ez maradandó. Eközben Magyarországon a történetírást – jegyzi meg – manapság genealógiai és címertani értekezések uralják, a kútfőkritika megszűnt, s a magyar alkotmányfejlődés anyagát egyedül Károlyi Árpád adja ki az Országgyűlési Emlékekben. Marczali a továbbiakban Zolger könyvét ismerteti és egészíti ki az udvari élet frank és német alapjaitól I. Miksa udvarán át a 'status' szó udvarral szinonim jelentésén keresztül a vándorló udvartartástól az állandó udvartartásig, a kormány és az udvar egybekapcsoltságától a

¹³ Turbucz: *Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos*, 37.

¹⁴ Bernatzik, Edmund: *Neues über die Pragmatische Sanktion*. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, Bd. 2 (1915/1916). 125–204.

¹⁵ Lustkandl, Wenzel: *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage*. Wien, 1863.; Deák Ferenc: *Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel ily című munkájára: „Das ungarische-österreichische Staatsrecht.”* A magyar közjog történelmének szempontjából. A Budapesti Szemle 1865. 1. füzetéből. Pest, 1865.; Tezner, Friedrich: *Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publizistik*. Wien, 1899.; uő: *Die Wandlungen der österreichisch-ungarischen Rechtsidee: Ihre Inhalt und ihre politische Notwendigkeit*. Wien, 1905.; Turba, Gustav: *Geschichte des Thronfolgerechtes in allen Habsburgischen Ländern bis zur pragmatische Sanktion Kaiser Karls VI., 1156 bis 1732*. Wien–Leipzig, 1903.; uő: *Die pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stefanskronen. Neues zur Entstehung und Interpretation 1703–1744*. Wien, 1906.

spanyol ceremónián keresztül, az állami és udvari szolgálat fokozatos elválasztásán át az udvari tisztségviselők feladatáig, az udvar funkciójáig, a magánvagyon és az állami vagyon szétválasztásáig, az egy vagy két udvartartás kérdéséig. Azt a tételt, hogy az udvar állam az államban, vitatja, s az udvar dualizmushoz való viszonyával és az udvar autonómiájának értelmezésével kapcsolatos eltérő értelmezését fejt ki: „Két lehetőség előtt állunk. Vagy a lehető paritás, úgy, hogy a magyar érdekek kellő képviselőre találjanak a közös udvarban, – vagy kettéválás. Törvénykönyvünk úgyis csak az udvartartást ismeri, a »Hofstaat«-ot nem. Egy udvarral pedig lehetséges két udvartartás is. A jövő titka és a fejedelem akaratától is függő, melyik úton megy végbe a fejlődés. Ez a fejlődés egyike a Magyarország és Ausztria közötti jó viszony előfeltételeinek. Ez a jó viszony pedig kell, hogy éppúgy szívén fekdjék az uralkodóháznak, mint ennekötte négyszáz évvel.”¹⁶ A záróbekezdést leszámítva Marczali Henrik írása tárgy szerű, tárgyilagos és korrekt.

Egy népi hős mondája

1915. december 6-án felolvasást tartott a Magyar Tudományos Akadémián *A Botond-monda történeti kapcsolatai* címmel, amelyet az Akadémiai Értesítőben, majd németül a Pester Lloydban adott közre. Az előadás jellege tudományos. Marczali Henrik összehasonlító forráskritikai elemzéssel sorra vette a magyar hősi monda elemeit, előfordulásukat a különböző krónikákban: az Aranykaput, áttörését, a győztes párviadalt, az ostromló sereg visszavonulását követő pusztítást, a párviadal birkózássá alakítását, Botond nevét és azt, hogy a legkisebb magyarnak nevezték. A monda motívumainak filológiai, forráskritikai, műfaji és lélektani motívumelemzése után arra a következtetésre jutott, hogy a szimbólumok a műfaj közös sajátosságai, hőse viszont az első népi hősosz a magyar mondák világában: „Igazi történeti mondával állunk itt szemben. Történet, mert biztos tények szolgáltatják alapját; monda, mert a népies képzelet kedvére színezi ki hősenek szavait és tetteit. Megvan benne az egyénítés és az általánosító szimbolizmus egyaránt. Szimbólum az Aranykapu és áttörése, szimbólum már a trójai háború, Dávid és Góliát, a Horatiusok és Curatiusok harcai óta az egymással küzdő nemzetek elsősége fölött döntő párviadal is. Megmarad tehát egyéninek Botond neve.”¹⁷

Mit jelent az elszigetelt hős család, vagyon, előd és utód nélkül? Másutt az uralkodó a nemzeti dicsőség megszemélyesítője, Botond a magyar nép testi erejének és ügyességének megtestesítője, „hadra termett, bajtól, veszélytől vissza nem riadó, a nemzet dicsőségét, becsületét bárki ellen fenntartó, nagy tetteiért elismerést nem nyelő, de nem is váró [...] legkisebb magyar.”¹⁸

¹⁶ Marczali Henrik: *Az ausztriai ház udvara* (Der Hofstaat des Hauses Österreich von Dr. Ignaz von Volger. Wien–Leipzig, 1917. 422.) Magyar Figyelő, 7. évf. (1917) 4. sz. 300–312. (Idézet: 312.) Vö. Szekfű Gyula: *Az osztrák központi kormányzatok történetének irodalma*. Történeti Szemle, 1. évf. (1912) 1. sz. 185–219.; uő: *Die ungarische Geschichtsforschung und die Wiener Archive*. Historische Blätter, 1. Bd. (1921) 158–162; uő: *A Házi, Udvari és Állami Levéltár Bécsben*. Levéltári Közlemények, 2. évf. (1924) 1–4. sz. 18–54.; Ember Győző: *Szekfű Gyula 1918-ban írt cikke a bécsi levéltárakról*. Levéltári Közlemények, 50. évf. (1979) 2. sz. 311–323.; Rész Imre (szerk.): *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötté (1918–1926)*. Budapest, 2008.

¹⁷ Marczali Henrik: *A Botond-monda történeti kapcsolatai*. Akadémiai Értesítő, 27. évf. (1916). 90–100., idézet: 99–100.; Pester Lloyd, December 7. 1915. 2–4. Vö. Marót Károly: *Homeros „a legrégibb és legjobb”*. Budapest, 1948.; uő: *A népköltészet elmélete és magyar problémái*. Klny, Budapest, 1949.; uő: *Az eposz helye a hősi epikában*. Budapest, 1964.; Butler, Hubert: *Ten Thousand Saints. A Study in Irish & European Origins*. Kilkenny, 1972.

¹⁸ Marczali: *A Botond-monda történeti kapcsolatai*, 100.

Hadd tegyem hozzá Marczali Henrik mondaértelmezéséhez egy bő évtizeddel fiatalabb kortársának önfeláldozás-interpretációját. Nem tudom, a történetíró olvasta-e a Nyugatnak azt a füzetét, amelyben egy évvel korábban megjelent Ady Endre *A mesebeli János* című verse. Ebben ugyanis Ady épp a népi heroizmust fosztotta meg attól a dicsfénytől, hogy az önfeláldozás nemes célt szolgál. Nem, a hőst becsapták, és emiatt ő is becsapja magát.

Bajban van a messze város,
Gyürkőzni kell a Halállal:
Gyürkőzz, János, rohanj, János.
Királyfiak s nagy leventék,
Ha palástjukat ott-hagyták:
Rohanj, ha rongy is a mentéd.

Mesebeli király-lyánnyal
Hogyha akarsz találkozni:
Hadakozzál a Sárkánnyal.
[...]

A király-lyány: mese, János,
De nincs előbb a mesénél
S mese ellen minden káros.
Bajban van a messze város,
Gyürkőzni kell a Halállal:
Gyürkőzz, János, rohanj, János.”¹⁹

Marczali Henrik 1916. január 19-én előadást tartott a *Kelet társadalmáról* az Uránia Tudományos Színházban, február 11-én pedig az Országos Pedagógiai Könyvtár és Tanszermúzeumban *A világháború hatása a földrajz és történet oktatására* címmel egy másikat, amelyet a Budapesti Szemleiben publikált. Írását Teleki Pál üdvözölte a földrajztudósok nevében a Századok következő füzetében.²⁰

1916 májusában meghalt Görgei (Görgey) Artúr honvéd altábornagy. Emlékének Marczali Henrik több írást is szentelt.²¹

Románia hadba lépése

A Huszadik Század 1912. évi kötetében találjuk Ady Endre *S ha Erdélyt elveszik?* című cikket. Ebből idézem az alábbi kérdést: „Beszéljünk-e a Romániába olvasztandó magyarságról,

¹⁹ Ady Endre: *A mesebeli János*. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00164/05307.htm> (Utolsó letöltés: 2021. október 10.)

²⁰ Marczali Henrik: *Cultur-politikánkhoz. (A világháború hatása a földrajz és történet oktatására.)* Budapesti Szemle, 166. kötet (1916) 229–247.; Gróf Teleki Pál: *Marczali Henrik kultúrpolitikai gondolataihoz*. Századok, 50. évf. (1916) 7–8. sz. 551–552. Vö. Marczali Henrik: *Kis-Ázsia jövőjéről*. Magyar Figyelő, 4. évf. (1914) 1. sz. 85–86.

²¹ Marczali Henrik: *Görgei Arthur. 1818–1916*. Budapesti Szemle, 166. kötet (1916) 321–324.; uő: *Arthur Görgei*. Pester Lloyd, Juni 2, 1916. 2–7.; uő: *Arthur Görgeys Jugend*. Pester Lloyd, Juli 4, 1916. 1–4.

melynek, ha lehet, rosszabb, embertelenebb s főképpen otthontalanabb sorsa volna a mai erdélyi románokénál?”²²

Románia 1916. augusztus 27-én hadat üzent a Monarchiának és betört Erdélybe, amit Marczali a *Jogtudományi Közlönyben* 1916. szeptember 17-én, majd három hét múlva az Erzsébet Népakadémia keretében a Gólyavárban tartott előadásában (a civilizálatlanok civilizáltak elleni) rablóhadjáratnak minősített.²³ Értelmezése hallgatólagos tudásként az Avram Iancu, Petru Dobra és Axente Sever által vezérelt román felkelők zalatnai, nagyenyedi, hari, nagylaki, borosbenedeki és járai, 1848 őszén és 1849 telén végrehajtott mérszárlásai, tömeggyilkosságai Erdélyben nagyon is eleven kollektív emlékére épült. Ezek előzményeként idézte fel Mihai Viteazul 1599–1600-as erdélyi rablóhadjáratát és zsarnokságát.²⁴

August von Mackensen tábornagy hadserege ugyan hamarosan kiverte a román katonaságot, de nem egészen három évvel később, 1919 nyarán és őszén, Erdély román megszállása után a román hadsereg az Antant hozzájárulásával elfoglalhatta a Tiszántúlt és megszállhatta Budapestet. Az 1848–1849-es és az 1916-os emlékek egyaránt szerepet játszhattak abban, hogy Marczali Henrik egykori tanítványait, az aktív tiszteket 1919 tavaszán (és talán kora nyarán is) a cseh és a román megszálló csapatokkal szemben a haza védelmére buzdította. S minthogy a magyar hadsereg éppen a Tanácsköztársaságé volt, annak a soraiban.²⁵

Marczali Henrik 1916 végén Ferenc József halála alkalmából több írásban is nagy tisztelettel, eszményítő hódolattal emlékezett meg az elhunyt uralkodóról.²⁶

A háború feldolgozása mint történetírói program

Marczali Henrik a Turánban 1917-ben két írást is közölt.²⁷ Az egyik, *A jövő történetírás feladata* (amely – Turbucz Pétertől tudjuk – 1917. január 19-én az Iparművészeti Múzeum Műbarátok Körében hangzott el) a háború tudományos feldolgozásának feltételeivel, céljaival és hozadékaival foglalkozott, a másik, *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiájában*

²² Ady Endre: *S ha Erdélyt elveszik?* Huszadik Század, 13. évf. (1912) 2. sz. 737–738. Vö. Németh László: *Magyarok Romániában. Útirajz.* Tanú, 3. évf. (1935) 3–4. sz. 113–182. Bibó István: *Erdély társadalmi közszelleméről.* (1940). In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): Bibó István összegyűjtött írásai 2. Demokratikus közösségi értékelési és magatartásminták. Budapest, 2018. 40–43.; Lásd: Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Budapest, 2011. 86–297., 298–465., 660–712.

²³ Marczali Henrik: *Románia.* Budapesti Szemle, 168. kötet (1916) 161–175., 354–383.; uő: *Románia hadüzenete.* Jogtudományi Közlöny, 51. évf. (1916) 38. sz. 325–327.; uő: *Az első román hódítás Erdélyben.* Budapesti Hírlap, 1916. október 10. 10.; uő: *Az első román hódítás Erdélyben.* Az Ujság, 1916. október 13. 3–6.

²⁴ Lásd az előző lábjegyzetet.

²⁵ Vö. Dénes Iván Zoltán: *Értelmiségi minták.* Budapest, 2019. 120–160., különösen 122–125., 128–130., 133–134.

²⁶ Marczali Henrik: *Franz Josef I. König von Ungarn.* Pester Lloyd (Morgenblatt), November 22, 1916. 3–6.; uő: *Die Gesetze über die Thronfolge.* Pester Lloyd (Abendblatt), November 22, 1916. 2–3.; uő: *I. Ferenc József és a vallások békéje.* Egyenlőség, 1916. november 25. 2.; uő: *Mikor Ferenc Józsefet királlyá koronázták.* Az Ujság, 1916. november 26. 3–5.; uő: *I. Ferenc József.* Vasárnapi Ujság, 1916. november 26. 758.; uő: *I. Ferenc József.* Uránia, 17. évf. (1916) 12. sz. 338.

²⁷ A *Turán* a Magyar Keleti Kulturközpont Turáni Társaság értesítője, amelynek szerkesztője Vikár Béla volt, munkatársai között pedig megtaláljuk Bánffy Miklós, Cholnoky Jenő, Csánki Dezső, Goldziher Ignác, Gombocz Zoltán, Hegedüs Lóránt, Lóczy Lajos, Márki Sándor, Németh Gyula, Nopcsa Ferenc, Pekár Gyula, Pröhle Vilmos, Sebestyén Gyula, Szinyei József, Teleki Pál és Zempléni Árpád nevét. Vö. Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története.* Budapest, 2016.

pedig számot vetett a magyarok eredetére vonatkozó nyelvészeti, antropológiai, régészeti és történeti kutatások újabb eredményeivel, forrásaik jellegével, forrásértékével, elemzésük tanulságaival. Mindkét írás kapcsolódott a háborús helyzethez. Az egyik a témájával, a másik pedig aktualizáló bevezetésével és befejezésével. Ennek ellenére, úgy látom, mindkettőben nemcsak fellelhetjük, hanem meghatározónak érezhetjük a történetíró tárgyilagosságra törekvését – ám eltérő összefüggésben, különböző módon és mértékben.

A jövő történetírás feladata gondolatmenete mintha az *Egyetemes és nemzeti történelem* (az akadémiai székfoglaló) és a *Nagy képes világtörténet* előszavának elméleti kérdéseit és előfeltevéseit fogalmazná újra annak kapcsán, hogy Marczali Henrik most arra kereste a választ, hogy mit és hogyan kell megismernünk a világháborúról. Arra is választ adott, hogy kinek a számára. A nyugati eszmék és intézmények átvétele, a nemzeti sajátosság/individualitás és a nagy egyéniségek triászából most a nemzeti individualitás kapott nagyobb szerepet, de az írás végén rálelünk a nagy egyéniség szerepére is. A politikusra, aki a helyes döntéseket meg kell hogy hozza, ha arra méltó, és a történetíróéra, aki a helyes döntés előkészítését kell hogy megalapozza diagnózist felállító helyzetképével – ami a győzelem okaira és feltételeire vonatkozó kérdésre adandó válasz. A győzelem pedig nem akárkié, hanem a magyar nemzeté. Azé, amelynek további fejlődését, nagyságát a háború megnyerése alapozza meg.

A jelenből kell kiindulnunk, hiszen azt ismerjük, a lényegest és nem a mellékest kell megismernünk, módszeresen kell eljárunk. Először az egyes adatokat és eseményeket kell sorba állítani, majd meg kell érteni őket, tehát meg kell állapítani összefüggésüket és jelentőségüket az egészre nézve, végül pedig el kell mondani a megismert és megértett anyagot.

A tudás megszerzéséhez a magán-, a fél- és a teljesen hivatalos értesítéseket kritikával kell fogadni. A teljes igazságot már csak a méretek miatt sem tudhatjuk ugyan meg, de törekedni kell a lényeg megismerésére a háború előkészületeiről, a két nagy szövetség tagjainak érintkezéséről egymás között, az ellenféllel és a semlegesekkel, a hadba szállásról, a hadmozdulatokról, a győzelem és a vereség okairól, a diplomácia folyamatos működéséről, Törökország és Bulgária, Olaszország és Románia hadba lépéséről, a semlegesek egymással és a hadakozó felekkel folytatott tárgyalásairól. Tudni kell az itthoni eseményeket a parlamenti és ünnepi összejövetelektől a nem cenzúrázott népi hangulaton át a bakanótáig, a terméstől az áron át a hadigépezetet működtető milliiónknál a férfiak kötelességtudását, a nők szívjóóságát, az ifjak lelkesedését, az öregek önmegtartózkodó lemondását magában foglaló minden napjaiig és a háborús irodalomig. Nem vagyunk mindentudók, és ne erre, hanem arra törekedjünk, hogy nagy és fontos dolgokban kerüljünk el a tévedést, és ne ismételjünk meg azt, amit már mások elvégeztek.

A megértéshez szükséges, hogy tudjuk: az egyes adat a maga jelentőségét más adatokhoz való kapcsolatában nyeri el. Az adatok, események, gondolatok kapcsolatba hozása, a kombináció a történetírás művészete. Nem vagyunk tévedhetetlenek, de kellő kritikával eredményhez, az ok-okozati kapcsolatok felismeréséhez juthatunk. Ebben a témában, a világháborúval kapcsolatban a politikai és közgazdasági műveltségen túl a történetíró számára matematikai és technológiai jártasság is szükséges. Ehhez a háborúhoz a 18. századi angol-francia háborúkat és a Napóleon elleni háborúkat lehet hasonlítani. Ám a mostani az első olyan háború, amely az egész emberiséget minden vonatkozásban érinti.

Milyen eredményekhez vezet a háborúra vonatkozó történeti igazság? Az eseményekkel, a tényekkel kapcsolatban a szolgálai utánzás elkerülésére s a jövő körvonalainak meglátására. Amennyiben a történetíró nem kever személyes és pártszempontokat gondolkodásába, és elfogulatlanságra törekszik. Nemzetközi kérdésekben az emberiség, nemzetiekben a nemzet egészének érdeke az egyes jelenségek értékének és jelentőségének a mércéje. A politikus a

pillanatnyi állapotokra figyel, a történetíró hosszú távban gondolkodik. „Nemcsak a bőrt adjuk, melyből a politikus a csizmát varrja [...] adjuk a láb méreteit is, adjuk egészséges vagy beteg részeinek ismertetését. A politikus dolga: se szűkre, se túl bőre nem szabni azt a nevezetes csizmát. A bojtról és sűjtásról gondoskodjanak mások. Azon alapok közt pedig, melyeken az államok nagysága s boldogsága felépülhet, a jó nevelést és mint annak tényezőjét az erkölcsöt helyezném első sorba. [...] Erkölcs és politika nem szokott egy úton járni. [...] a történelmi-politikai bűn másnemű, mint a magánéleté: mások a méretek, szörnyebbek a következtetések. [...] Azt az államférfiút [...], aki belátás híján – mert a polgári becsületességet magától értetődőknek és nem érdemnek tartom a politikában is – katasztrófába viszi hazáját; azt, ki elmulasztja a kedvező alkalmat annak biztosítására; azt, ki elnyomja a műveltséget és szárnyát szegi a tehetségnek: azt, bárminő pártú legyen is, átoknak tartom és ítélem, nemcsak nemzetére, hanem az emberiségre nézve is. [...] A historikus, ha van államférfiú, ki eszméit végre is hajtja, azt mondhatja, mint Themistokles: énekelni és citerázni nem tudok, de értem azt a mesterséget, hogyan lehet egy államot nagyvá és dicsővé tenni. Tegyük ezt Magyarországgal, és minő dicshimnusszá válik majd a történelem komor szózata is.”²⁸

A kreatív és invenciózus gondolatmenet – mint láthattuk – szakmai és erkölcsi önmeghatározásba torkollt, ami a diagnosztika történetírónak a politikus számára adott tanácsával és a politikus (remélt és óhajtott) terapeutikus döntésével és annak jövőbeli történetírói megörökítésével zárult. Azzal, ami (tegyük hozzá) régóta, de legalábbis Platón dialógusai közül *Az állam és a Törvények*, valamint levelei közül a *VII. levél* és Xenophón *Hieron, avagy a zsarnokságról*-ja óta a filozófus nagy feladata (és kudarcának az oka) volt.²⁹ Minthogy Marczali Henrik a győzelemre számított, de 1918-tól a vereséggel és következményeivel, a felfordulásokkal, a Monarchia és a történelmi Magyarország felbomlásával és felosztásával került szembe, mindez feltehetően mind érzelmileg, mind szellemileg felkészületlenül érte.

²⁸ Marczali Henrik: *A jövő történetírás feladata*. Turán, 2. évf. (1917) 3. sz. 121–132. Idézet: 129–131. Marczali Henrik írását Fogarasi Béla szemlélte a *Történelmi Szemle*ben. „A világháború történettudományi feldolgozásával kapcsolatos módszertani problémák megvitatása. A mai eseményeknek is csak az lehet a legfőbb normája, ami az eddigi történetírásnak: »az igaz megtudása«. De számos adatra vonatkozólag az igazságot nem tudhatjuk meg: kvantitatív teljességre nem törekedhetünk többé. A historikusnak le kell mondania arról is, hogy minden téren, pl. a mai háború technikai kérdéseiben teljes szakismerettel bírjon. Itt pontos határokat nem lehet megszabni, ezt a tapintat döntheti csak el. De ha eképpen a történetíró munkájában nem érheti el a teljességet, azért nem kell lemondania a lényeges megragadásáról, s ha ezt meglátja, munkájának értéke biztos, még gyakorlati szempontból is. De hogy gyakorlatilag valóban hasznosat nyújthasson, ahhoz látszólagos paradoxissal el kell fordulnia a gyakorlat szempontjaitól: ezt jelenti az elfogulatlanság elve. A történetíró nem politikus. Viszont a politikus számára a történetírás az, ami az orvosi gyakorlat számára a diagnózis. A történetírás nem annyira a politikában, mint inkább az erkölcsi alapelvekben gyökerezik: de nem szabad kicsinyes erkölcsbíráskodássá átalakulnia, az eseményeket immanens mértékkel kell mérnie.” Fogarasi Béla: *Folyóiratok és könyvek. Elmélet*. Történelmi Szemle, 7. évf. (1918) 1–2. sz. 133. Fogarasi Béla (1891–1959) bölcsészdoktor, felső kereskedelmi iskolai tanár, a Vasárnapi Kör, a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája egyik alapítója, a Társadalomtudományi Társaság tagja, aki *Konzervatív és progresszív idealizmus* címmel vitaindítót tartott a Társadalomtudományi Társaságban. A KMP tagja lett, majd a Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztosságának felsőoktatásért felelős tisztviseelője, Bécsbe, majd Berlinbe, végül Moszkvába emigrált. 1945 után a *Társadalmi Szemle* főszerkesztője, a Közgazdaságtudományi Egyetem rektora, az MTA tagja, az MTA Filozófiai Intézete alapító igazgatója.

²⁹ Platón: *Az állam*. Ford. Steiger Kornél. Budapest, 2018.; uő: *Törvények*. Ford. Bolonyai Gábor – Kövendi Dénes – Németh György. Budapest, 2013.; uő: *Levelek*. Ford. Mészáros Tamás. Budapest, 2007.; Xenophón: *Hieron, avagy a zsarnokságról*. Ford. jegyz., kísérő tanulmány: Gelenczey-Mihály Alirán. Budapest, 2012.

Ez az írása műfaját tekintve helyzetértelmezés, program, kutatói tapasztalatátadás és alkalmazás, történetírói szakmai és erkölcsi hitvallás egyszerre és mindezek keveréke. A nagy háború alkalmából, a háborús győzelem reményében újragondolta és átértelmezte azokat az elméleti, metahistóriai előfeltevéseket és kérdéseket, amelyeket az *Egyetemes és magyar történelemben* és a *Nagy képes világtörténet* előszavában már felvetett, és azokra ott válaszokat is adott. Mindez saját szerepének és önmagáról alkotott képének a módosításához is elvezette. A tárgyilagos, elfogulatlan, részrehajlás és harag nélküli történetírás követelménye a felkészültségen és a kombinációs készségen túl ugyanis most a pártoktól való függetlenségre és a távlati gondolkodásra szűkölt. Habár a nemzeti elkötelezettség elvileg a háborús szövetségi rendszerek felettinek tűnt, de nyilvánvaló, hogy semmilyen összefüggésben sem volt az. A nacionalizmus jelentései közül (a patriotizmus, a nemzetépítés programja, a nemzetépítési program megvalósítása, agresszív nacionalizmus) láthatóan a nemzetépítési program megvalósításával azonosult. Írásának számos tapasztalati igazsága és szemléleti megfontolása birodalomépítő értelmiségi elhivatottságba, önmeghatározásba illeszkedett. Olyanba, amelyet egy másik, szintén a *Turánban* megjelent írásában is megtalálunk.³⁰ Mint látni fogjuk azonban, a másik írás eltérő műfajú, ahogy tárgya és tárgyalásmódja is más. Nem program, nem is hitvallás. Bár a kezdete és a vége egyáltalán nem tanulmányba való, ennek ellenére az írás egésze tanulmány.³¹

A magyar őstörténet forrásainak újabb értelmezései

„A világháborúban mindnyájunknak, akik itthon rekedtünk, egy a kötelességünk: megfeszített munkával, verítékünk hullásával azon célokért küzdenünk, amelyekért fiaink és testvéreink megfeszített munkával, vérük hullásával küzdenek. Nem dicsőségért vagy haszonért küzdenek ők, hanem igazságért. Nekünk is az igazság a célunk, amelyet a történet mezején keresünk és igyekszünk megtalálni.”³² A folytatás viszont már akár békeidőben is születhetett volna: „Aki a történetben csak események sorozatát látja, vagy alkalmat egyes személyiségek érvényesülésére, nincs tisztában lényegével. A történelem a nemzet lelkiismerete, öntudata, a multnak a jelenen át a jövővel összekötése, annyi fejlődési fokon át fenntartott azonosossága. De csak az igaz történet. Ezért az igazságtól semminő más okért eltérnünk nem szabad. Az igazság magában foglalja a kegyeletet is. Mert lehet-e nagyobb kegyeletlenség annál, föltenni, hogy nemzetünk nem bírja el az igazságot? Lehet-e nagyobb kegyeletlenség, mint az a föltevés, hogy nagy embereink emléke szenved az igaznak világítása alatt? Még egy más fontos szempont is reánk parancsolja a legszigorúbb tartózkodást minden átmítástól és önámítástól. A tudomány éppoly levéssé ismer úrt, mint a természet; és ha magunk nem dolgozzuk fel tudományosan történetünket, mások fogják azt tenni, kellő megértés nélkül. Mulasztásunk vagy gyöngeségünk e téren szellemi függetlenségünk kockázatásával jár. A történeti igazság kikutatása sohasem könnyű. Legnehezebb azonban akkor, ha az eredetokról van szó. Alig van vonzóbb, mint meglesni egy nemzet első lépéseit, amidőn a történet színpadára lép, körülményeit, amelyek e lépéseket vezetik. De minő nehézségekkel találkozunk, minő veszélyekkel kell megküzdenünk, míg eredményhez jutunk! A nehézség főképp a források hézagosságában, fogyatékoságában mutatkozik: a veszély az eddig elterjedt téve-

³⁰ A nacionalizmus különböző jelentésárnyalatait Bibó Istvántól vettem át: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István összegyűjtött írásai 3. Az önrendelkezés legitimitása*. Budapest, 2020. 588–609.

³¹ Marczali Henrik: *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiája*. Turán, 2. évf. (1917) 6–7. sz. 257–267.

³² Marczali: *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiája*, 257.

désekben és előítéletekben. Az előítéletek többnyire a nemzetek azon természetes törekvéséből származnak, hogy az ősök lehető legdicsőbb sorát biztosítsák maguknak. Az eljárás ugyanaz, mint amikor a nagy családok Ádámig, vagy legalábbis Noéig viszik fel származásuk rendjét.”³³

„Nagy válságok előtt, érezve elszakadott, testvértelen voltát, a magyar keletre nézett, kereste testvéreit, rokonait.” Julianus közvetlenül a tatárjárás előtt ért haza. „A mohácsi vész előtt, Mátyás korában a nagy király érintkezést keresett a keleti magyarokkal, akiknek létéről egy veronai ember hozott tudósítást II. Pius pápának, Aeneas Silviusnak. Ezt az érintkezést azonban megakadályozta III. Iván orosz cár. Az 1848 előtti utazók: Kőrösi Csoma Sándor, Reguly Antal és mások szintén a testvéreket keresték. Most nem keressük, megtaláltuk őket. Nem a nyelv köt össze törökkel és bolgárral, hiszen egyik sem érti a másikat; nem a vallás, hisz mindegyik más hitet követ; nem is a vár, hiszen az századokon át a legborzasztóbb harcokat és pusztításokat nem akadályozta meg közöttük, hanem az érdekek közössége. Ennek az érdekközösségnek fenntartása és ápolása jövőnk egyik nevezetes feladata.”³⁴

A tanulmányt szerzője a háborús szolidaritás és a nemzetnek a múlt, a jelen és a jövő nemzedékeit összefűző identitásközössége tételeivel indítja, az eredetkutatás nehézségeinek a felsorolásával folytatja, és a magyar, török, bolgár érdekközösség tételével zárja. A kezdő és a záró tétel alapján könnyen arra következtethetnénk, hogy háborús propagandával van dolgunk. Ám az aktualizáló bevezetés és befejezés között olyan szaktanulmányt olvashatunk, amelyben Marczali Henrik számba vette és megcáfolta a magyar őstörténet téveszméit: a szittyá eredetét, azt, mintha a nyelv önmagában kellő alapot adna az eredet megválaszolására, a faj fogalmának félreértését. Ennek során tételesen cáfolta Josef Marquart német orientalista történész számos tézisének.³⁵ Nemcsak a magyarok voltak szittyák, hanem a bolgárok, a törökök, a gótok és a vandálok. Szkítia ugyanis nem nép vagy faj neve, hanem vidéké, amely a mai Dél-Oroszország és ázsiai környezetét jelöli egészen az Aral tóig. A nyelv fontos történelmi emlék ugyan, de önmagában nem szolgáltat elég alapot egy nemzet eredetének megállapításához. A nyelvváltoztatás igen gyakori volt, a hódító népek rendszerint átvették alávettjeik nyelvét. Néhány szóból vagy névből nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni. Marquart szerint a keletre, Perzsia felé vonult magyarok „*sabartoi asphaloi*” neve alsó fekete magyarokat jelent. Ez Marczali szerint tévedés, hiszen az alsó ’alsó szinten élő’-t, alföldit jelent, míg a felső hegyvidékit, s a Marquart-féle értelmezésben a népnév alföldit jelöl, holott hegyvidékiek voltak. A fajok éppúgy keveredtek, mint a nyelvek, ezért az antropológia, a nyelvészethez hasonlóan, egyedüli bíróként nem dönthet el történelmi kérdéseket. Nyelvészet és antropológia kritikátlan összekapcsolására ugyancsak Marquart mutat félrefordítást és antropológiai képtelenséget eredményező példát. A magyarok vándorlási irányának rekonstruálása végett Marczali sorra veszi a bizánci forrásokat, miközben kimutatja Marquart félreértéseit, amelyek oda vezették, miszerint a magyar nem lehetett török, Marczali kimutatja a vándorlás útvonaltát az Uraltól Pannóniáig. A magyar források nem a honfoglalás előtti korról szólnak, hanem arra vetítették saját koruk viszonyait. A honfoglalás előtti időszakról ezért sem találunk átvételeket az államalapítás utáni latin irodalom átvételei között. Azok ugyanis a Bibliából, a krónikákból, a Nibelung énekből származtak. Csak egy részük

³³ Marczali: *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiája*, 257–258.

³⁴ Marczali: *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiája*, 264, 265. Vö. Ablonczy: *Keletre, magyar!*, id. mű.

³⁵ Marquart, Josef: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig, 1903. <https://archive.org/details/osteuropeischeuoomarkuoft> (letöltés: 2021. okt. 10.)

volt, amely nem idegen eredetű, a Csaba monda. Ennek az etimológiája viszont Marczali értelmezésében azonos a Kalevala csodalmával, a finn Szampóval, azzal a kincessel, ami minden vágyódás tárgya. A fény és a pompa szeretete, a vitézség, amelyet a magyarok sajátosságaként írt le Bölcsek Leó, Marczali szerint minden pusztai népre jellemző volt.

Ez az írás (látjuk) nem háborús propagandairat, nem is az eredetmítoszok újabb változata, hanem a legelejét és a befejezését leszámítva Marczali Henrik korábbi östörténeti kritikái, interdiszciplináris munkásságának folytatása, tárgyilagosságra törekvő tudományos tanulmány.

A februári orosz forradalom

1917. március 7-én (az ortodox egyház által használt Julianus-naptár szerint február 23-án) Péterváron általános sztrájk és tüntetéssorozat kezdődött. Március 15-én II. Miklós lemondott trónjáról, és átadta a hatalmat Lvov hercegnek. Ideiglenes, többpártrendszerű kormány alakult. Az, hogy Oroszország részt vesz a világháborúban vagy sem, erőteljesen foglalkoztatta a közvéleményt Magyarországon. A Pesti Napló március 16-án adott hírt a cári uralom bukásáról.³⁶ Marczali Henrik az eseményről és a várható fejleményekről hat nap múlva nyilatkozott a lapnak, hogy mi idézte elő a forradalmat, s hogy szerinte ki fog győzni egy esetleges polgárháborúban, hogy mekkora esélye van annak, hogy Oroszország köztársaság legyen, és hogy kell-e számolni Oroszországgal mint háborús ellenféllel a továbbiakban. A cár lemondatását véleménye szerint Anglia idézte elő azért, hogy a központi hatalmakkal különbékére hajló dinasztíát és kormányt megbuktassa. A forradalom vezetője Pavel Miljukov, aki egy esetleges polgárháború valószínű győztese lehet. A köztársaság Oroszországban fikció. Az ország viszont egyáltalán nem harc képtelen, hanem továbbra is félelmetes ellenfél. „Oroszország viszonyainak a többi államhoz való megállapítása nem a dumától (a csonka dumától), fog függni, még kevésbé a népgyűlésektől, hanem attól, aki a fegyvert kezében tartja.”³⁷

1917. szeptember 14-től Oroszország köztársaság lett. November 7-én a bolsevikok elfoglalták a Téli Palotát, és puccsal megdöntötték az ideiglenes kormányt. Hosszú polgárháború kezdődött a hatalomért, amely fél évtized után, 1922-ben bolsevik győzelemmel és a világtörténelem első totalitárius rendszerének kiépítésével zárult. A puccs után nem egészen fél évvel, 1918. március 3-án a központi hatalmak (a Német Császárság, az Osztrák–Magyar Monarchia, Bulgária, valamint az Ottomán Birodalom) és Oroszország különbékét kötöttek egymással. Oroszország kilépett a háborúból. Marczali Henrik az orosz forradalomnak, háttérnek és kifutási lehetőségeinek hamarosan egész tanulmányt szentelt, amelyben történeti, politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális, a nagyhatalmi függőségekkel és kötődésekkel számot vető helyzetképet rajzolt fel Oroszország állapotáról, tehertereleiről és kilátásairól a Magyar Figyelő olvasói számára.³⁸ Komoly, megalapozott, elmélyült és széles körű olvasottság, komplex megközelítés és tárgyilagossá mérlegelés alapozta meg számvetését. A lábjegyzetek nélküli tanulmányban külön hivatkozott Howard P. Kennard (azóta már alapvető) könyvére az orosz parasztságról, ugyanakkor vitatta az Edinburgh Review 1916 júliusában megjelent

³⁶ *A cári uralom bukása Oroszországban. Az orosz haladó párt győzelme.* Pesti Napló, 1917. március 16. 3.

³⁷ *Marczali Henrik az orosz forradalomról. A megoldást csak a fegyverektől várhatjuk.* Pesti Napló, 1917. március 24. 4.

³⁸ Marczali Henrik: *Az orosz forradalom.* Magyar Figyelő, 7. évf. (1917) 2. sz. 217–239.

oroszsági helyzetértékelését.³⁹ Ez utóbbiból arra következtethetünk, hogy tanulmányát 1917 nyarán, legalább négy hónappal nyilatkozata után írta meg.

Nagy Pétertől a februári forradalom utáni időkhöz felkészülten és távolságtartó tárgyilagossággal tekintette át a 18–19. századi orosz történelmet, a felvilágosult abszolutizmust, a dekabrista forradalmat, a cárok személyiségétől függő, annak alárendelten működtetett önkényuralmi rendszert, állandó sajátosságait, az egyház és az állam egybeolvadásának kártékony következményeit, a magántulajdon hiányát és az iszákosság, a szomorúság és az önsajnálát – a rendszeres munka szempontjából bénító – hatását, a csinovnyikok és a pravoszláv egyház paralizáló befolyását, a Nyugat irányába nyitás vékony és gyenge társadalmi bázisát, a szlavofil elzárkózás állami politikáját, az anarchizmus merényleteinek katasztrofális következményeit és a rendőrségi provokációk pusztító szerepét, Turgenyev, Dosztojevszkij és Tolsztoj műveinek hatását, Sztolipin miniszterelnök kormányzását, a francia és az orosz forradalom párhuzamait és különbségeit.⁴⁰

Bár rokonszenve a kadétoké, az alkotmányos demokratáké volt, az erőviszonyokat mégis realisan és elég borúlatozóan vázolta fel. Érzékelte és érzékeltette az autokratikus hatalomátvétel mindkét lehetséges változatát: a nacionalista és a szélsőbalos hatalomátvétel rémisztő, de valószínű lehetőségét.⁴¹

Néhány ponton a német befolyást jelentéktelenítő és az angolt diabolizáló elfogultságra bukkanunk. Mégis, az írás egészében elmélyült, tárgyyszerű, elfogulatlanságra törekvő, megalapozott tanulmány volt. Olyan, amely az ázsiai önkényuralom orosz változatai – a cári despotizmus, a nacionalista autokrácia és a szélsőbaloldali (bolsevik) zsarnokság – ellenében kereste a kibontakozás lehetőségeit és feltételeit, és számot vetett annak akadályaiival. Az ellenforradalmi kurzus berendezkedése idején megfogalmazott vádak arról, hogy támogatta

³⁹ Kennard, Howard P[ercy]: *The Russian Peasant*. Philadelphia, 1908.; vö. *The Edinburgh Review (or Critical Journal)*, July 1916 – October 1916.; Marczali hivatkozása: *Oroszország céljai és reményei*. Edinburgh Review, 1916. július. Marczali Henrik a cikknek azt az állítását vitatta, hogy Oroszország legelső célja felszabadulni a német uralom alól. Feltehetően ez éppúgy, mint az angol befolyás, egyértelműen negatív megítélése a részéről nyilvánvaló háborús elfogultság volt.

⁴⁰ Vö. Köves Erzsébet: *Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában*. Budapest, 1982.; uő: *Az orosz dilemma. Csaadajev élete és nézetei*. Budapest, 1987.; Marquis de Custine: *La Russie en 1839*. I–IV. Paris, 1843.; uő: *Oroszországi levelek. – Oroszország 1839-ben*. Ford. Pelle János. Budapest, 2004.; Berlin, Isaiah: *Russian Thinkers*. Ed. by Henry Hardy, intr. by Aileen Kelly. Harmondsworth, Middlesex, 1979.; uő: *The Soviet Mind. Russian Culture under Communism*. Ed. by Henry Hardy, foreword by Strobe Talbott. Washington D.C., 2004.; Szolzenyicin, Alexander: *Lenin Zürichben*. Ford. N. Sándor László. Budapest, 1998. (regény); Németh István: *Lenin hazautaztatása Oroszországba 1917 tavaszán – német játék a világforradalommal?* Valóság, 54. évf. (2011) 2. sz. 31–49.; Sz. Bíró Zoltán: *Az elmaradt alkotmányozás. Oroszország története a XIX. század második felében*. Budapest, 2017.; Talmon, Jacob Leib: *The Origins of Totalitarian Democracy*. London, 1952.; uő: *Political Messianism. The Romantic Phase*, Secker & Warburg, London, 1960.; uő: *The Myth of Nation and Vision of Revolution. The Origins of Ideological Polarization in the 20th Century*. London, 1981.; Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Ford. Braun Róbert et alia. Budapest, 1992.; Berlin, Isaiah: *Liberty*. Ed. by Henry Hardy. With an *Essay on Berlin and his Critics* by Ian Harris. Oxford – New York, 2002. 3–366.; Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István összegyűjtött írásai 1. Az európai politikai fejlődés értelme*. Budapest, 2016. 258–274., 289–382., 441–472.

⁴¹ Vö. Talmon: *The Origins of Totalitarian Democracy*, id. mű; uő: *Political Messianism*, id. mű; Arendt: *A forradalom*. Ford. Pap Mária. Budapest, 1991.; uő: *A totalitarizmus gyökerei*, id. mű; Berlin: *Liberty*, id. mű; *Bibó István összegyűjtött írásai 1. Az európai politikai fejlődés értelme*, 258–274, 289–382, 441–472.

a Tanácsköztársaságot, tanulmánya ismeretében képtelenségnek, félreértésnek, illetve rágalomnak mutatkoznak.⁴²

Két és fél héttel a bolsevik puccs után, 1917. november 25-én, vasárnap Marczali Henrik a Szabad Lyceum Egylet szervezésében Baján az ottani 1917/18. évi háborús előadássorozat első előadójaként nagy számú közönség előtt tartott előadást, amelynek előre elkészített összefoglaló szövegét leadta a Bajai Hírlapnak, 1917. november 22-én meg is jelent. A *Külpolitikánk a kiegyezés óta a Külpolitikánk történeti alapon* folytatása volt, amelyben az előadó 1848-tól a krími, az osztrák–francia–olasz és a porosz–osztrák háborún keresztül a kiegyezést, a német egység kikiáltását, a berlini kongresszust érintve a háborús szövetségi rendszerek kialakulásáig követte nyomon a külpolitikai eseményeket. A Habsburgok nagyhatalmi politikája megbukott azzal, hogy elidegenítette magától az oroszokat, a poroszokat, annak francia és olasz szövetségeseit. Magyarországon pedig a forradalmi politika vallott kudarcot. Ezután talált egymásra Ausztria és Magyarország a kiegyezésben. Andrássy Gyula közös külügyminiszter felújította Bismarckkal az oroszok elleni szövetséget, amelyhez csatlakozott Szerbia, Románia és Olaszország. Ennek hatására Oroszország és Franciaország szövetségre léptek egymással, majd Anglia is szövetkezett velük. Németország és a Monarchia szövetsége külpolitikai siker volt, ám majd minden másban – ahogy Marczali írta – „a magyar külpolitika” csak kullogott az események után, ami diplomáciai kudarcok sorozatához vezetett és a világháború előzménye lett.⁴³

A modern globális politika és gazdaság

Marczali Henrik a nagy háború tanulságait 1918-ban egy kis könyvben összegezte és adta közre *Világpolitika és világgazdaság* címmel.⁴⁴ A könyv előzménye az Aradi Kölcsey Egyesületben 1916. november 26-án tartott előadása volt. Valószínűleg azt fejlesztette tovább a háború globális jellegét, a globalizálódó politika és gazdaság történeti hátterét és tényezőit feltáró és bemutató koherens történeti értelmezéssé, amelyben tematikusan újragondolta a *Világtörténet a művelt magyar olvasóközönség számára* és a *Nagy képes világtörténet* történeti anyagát, valamint *A nemzetiség történetbölcséleti szempontból* előadássorozat mondanivalóját. Úgy, hogy újraakasztotta az egyetemes történetet a modern globális politika és gazdaság kiterjesztése, az emberi civilizáció fejlődése és a nemzetek vetélkedése szempontjából. Ugyanis ezzel a folyamattal hozta kapcsolatba a világháború előtti szövetségi rendszereket.

⁴² Vö. Ballagi Aladár, Tuzson János és Méhelő Lajos – a bölcsészkar tanácsüléseken elhangzott – vádjaival, Kun Béla alkalmi Marczali-beállításával (aminek kritikátlan elfogadását önmagában sem látom indokoltnak, más források pedig egyenesen cáfolják annak megalapozottságát: Hatos Pál: *Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság története*. Budapest, 2021. 293., 351.). Továbbá lásd Ágoston Péter Marczali-kritikáját: „A történelem a nép története, éppen ezért minden történelmi irány helyesebb, mint az individuális.” In: Ágoston Péter: *Magyar történelem műveltek számára (Marczali Henrik: Magyarország története. „A Műveltség könyvtára”*. Budapest, 1911. Athenaeum kiadása.) Huszadik Század, 13. évf. (1912) 1. sz. 526–531.

⁴³ Marczali Henrik: *Külpolitikánk a kiegyezés óta*. Bajai Hírlap, 1917. november 22. 2. Vö. Bajai Független Újság, 1917. november 27. 2. A bajai előadás, annak szövege, a beszámoló és a körülmények feltárása és értelmezése Turbucz Péter munkája: *Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos*, különösen 44–46.

⁴⁴ Marczali Henrik: *Világpolitika és világgazdaság*. Budapest, 1918. „Ezekben az években igazán lan- kadatlan voltam. Sokat írtam, előadtam Pesten kívül Miskolcon, Aradon és Baján is. Aradi előadásomat kibővítve kiadtam Világhatalom és világgazdaság cím alatt; nagyon olvasták.” Marczali: *Emlékeim*, 304. (A kötet címe helyesen Világpolitika és világgazdaság.)

Esszéje a nagy háborúval kapcsolatos nemzetközi esszé- és röpiratirodalom, valamint az első világháborút értelmező magyar irodalom mezőnyében helyezendő el. Nekem (a Marczali által közvetlenül hivatkozott Montesquieu és Benjamin Constant, illetve a közvetve hivatkozott Kant, a Babits Mihály által fordított *Az örök béke* mellett) Guglielmo Ferrero olasz történész, filozófus és publicista, Bibó István genfi mesterének első világháború utáni írásait idézte emlékezetembe, de széles viszonyítási lehetőséget nyújt a hazai mezőny is Andrassy Gyulától Jászi Oszkárig.⁴⁵

A történelem nem deduktív, hanem induktív tudomány, amely események, személyek, állapotok ok-okozati összefüggéseinek feltárására irányul. Egymástól elkülönülten élő népcsoportok elszigetelt, egymásról nem tudó világai most kerültek kapcsolatba egymással. Úgy, hogy a háború közös világba vonta be valamennyit. Abba a világba, amelynek világtörténeti folytonossága a Nilus vidékén, Mezopotámiában, Előázsiaiban és Kisázsiaiban Babilóniával, Assziriával és Egyiptommal kezdődött és Perziával folytatódott. Ezek példát adtak az emberiségnek a teljesen kifejlődött állami és nemzetközi életre. Az ókori görögök, Nagy Sándor birodalma, Róma világhatalma, Nagy Károly birodalma, a pápa uralma, a pusztai népek birodalmi vitték tovább, újították meg és helyezték más alapokra az állami és nemzetközi életet. Az újkorig Rómát kivéve világbirodalmak csak Ázsiában léteztek. Az arab világbirodalom és a kereszties hadjáratok, az oszmán birodalom a világpolitika kialakulásának szervezeti és kapcsolati előzményeit alkották.

„Nyugat előnyomulásában, Kelet meghódításában, visszatolásában [...] nagy része volt annak, hogy egy keleti, pusztai törzs, a magyar, miután előbb a hunok módjára pusztította és sarcolta a már letelepedett népeket, tudatosan és teljesen a kereszttyén Európához csatlakozott. Már Szent László küzd a pogány besenyők és kunok ellen és azok megtörése és meggyerése a nemzet és a nyugati kultúra részére egyike hazai történetünk legszebb fejezeteinek. E küzdelmekben terjeszkedett Magyarország és vele a nyugati kereszténység a Kárpátokig és azokon túl is. IV. Béla király 1253-ban a tatárjárás után a Dunát nevezi a két világ választóvizének, azóta ez a határ Magyarország tevékeny részvételével sőt vezetésével mindinkább előnyomult Kelet és Északkelet felé.”⁴⁶

A felfedezések és a spanyol birodalom eredményezte az első olyan szerveződést és globális kapcsolati hálót, amely kiterjedt az akkor ismert egész világra. Ám mivel a spanyol birodalom nem a munkára és a befektetésre, hanem a javak felélésére épült, lehanyatlott és visszaszorult.

A Habsburgok és a francia királyok vetélkedése a modern világpolitika kezdete volt. Az európai hatalmak (Spanyolország, Franciaország, Ausztria és Magyarország, Németország, Anglia és Hollandia) közötti egyensúly politikája, Oroszország és Poroszország felemelkedése, a zsoldoskatonaságból kifejlődő állandó hadsereg, a tengeri háborúk, a francia forradalom és Napóleon, a nagyhatalmak (Anglia, Oroszország, Franciaország, a Habsburg Csá-

⁴⁵ Ferrero, Guglielmo: *Az ókori civilizáció bukása*. Ford. Schmidt József. Budapest, 1993. (1924); uő: *Discours aux sourds*. Paris, 1924.; uő: *Entre le passé et l'avenir*. Paris, 1926.; uő: *Pouvoir. Les Génies invisibles de la Cité*. Paris, 1988. (New York, 1942. A magyar fordítást – Ford. Járai Judit, Budapest, 2001. – nem tartom jónak); Andrassy Gyula: *A háború és a társadalom*. Budapest, 1914.; uő: *A háború okai*. Budapest, 1915.; uő: *Kinek a bűne a háború?* Budapest, 1915.; uő: *A világháború problémái*. Budapest, 1916.; uő: *A háború és a béke*. Budapest, 1918.; uő: *A világháború előzményei*. I–II. Budapest, 1925–1926.; Jászi Oszkár: *Múlt és jövő határán*. Budapest, 1918.; uő: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Új Magyarország, Budapest, 1918.; uő: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, 1929. (Magyar fordítása: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Ford. Zinner Judit. Budapest, 1982.)

⁴⁶ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 14–15.

szárság és Poroszország) szent szövetsége, Nagy-Britannia és Oroszország világhatalma, Amerika világpolitikai tényezővé válása, Kína és Japán bekapcsolása és bekapcsolódása a modern világpolitika globalizálódásának egy-egy fázisa és tényezője lett.

A világpolitika menete: a perzsa, a makedón és a római birodalom az ókorban, a pápai egyházi birodalom és a német-római császárság a középkorban, Spanyolország és Portugália az újkor elején, Franciaország univerzális monarchiára törekvése a 17–18. században és a 19. század elején, Nagy-Britannia, Németország és Oroszország a 19. században. „Minden részen ugyanazt a fejlődést látjuk, előbb keletről nyugatra, aztán délről északra. Így bizonyos egyensúly jön létre: a régi vetélytársak a legújabb, a legészakibb hatalom vezetése alatt sorakoznak. Anglia vezetése alatt a Nyugat: Spanyolország, Franciaország, Belgium; német szövetségben Ausztria, Magyarország és Olaszország, orosz függés alatt a balkáni népek és Lengyelország. A közép-európai államok szövetsége elég erős volt ahhoz, hogy széjjeltartsa a nyugati és a keleti rendszert. Erre pedig azért volt szükség, mert Franciaország, mint egykor a szultánnal, most a cárral lépett összeköttetésbe hatalmas keleti szomszédja ellen. Az egyensúly úgy szűnt meg, hogy Olaszország elállott a középhatalmak szövetségétől és ezzel kapcsolatban az orosz hatalom elnyeléssel fenyegette az egész Törökországot. Az egyensúlynak ez a megbomlása volt a világháború egyik oka.”⁴⁷

A világgazdaság kialakulása a globalizálódás fontos tényezője. Olyan, amelyet a világpolitika – azoknak a hatalmi tényezőknek az együttese, amely valamennyi országra hat – határoz meg.

Önellátó, a külvilágtól elzárkózó államot Kínát leszámítva nem ismerünk. „Az angol az, aki világbirodalmával megteremtette a világgazdaságot is. Amint hajói bejárják az összes tengereket, úgy utazói eljutottak a legtávolabbi, legvadabb vidékekre is. Tudomány vagy térítés volt közvetlen céljuk, de fáradtságuknak, vértanuságuknak a gazdaság vette hasznát, mely új nyereseményeket talált és új piacot iparcikkeinek. A kereskedésből és iparból való hasznán kívül tőkés bő kamatoztatásán felül, még azt is elérte, hogy a tengeri nagy szállítást az ő hajói végzik, a fuvar díja brit hajósoknak és hajóstársaságoknak jut. Ez még a személyszállításra is szól.”⁴⁸

Nagy-Britannia ipari, hajózási és szállítási elsősége biztosítása érdekében szabaddá és vámentessé tette a behozatalt. A vasúti hálózat kiépítése az egész világon viszont ahhoz vezet, hogy Anglia elveszíti kereskedelmi monopolhelyzetét. Elsőként Németország tudományos technikája, különösen vegyipara, majd egész ipara, szárazföldi hadereje hagyta le a brit gazdaságot és hadsereget, míg a német flotta az angol flottának komoly vetélytársává vált. Az angol–német háború oka elsősorban pedig az – állította –, hogy a német áru ára huszada az angolénak.

Amerikának kifizetődött a semlegesség. Ám minthogy nemcsak pénzre, hanem hatalomra is vágyott, belépett a háborúba. Hajóhadának és szállító flottájának fejlesztése megszüntette függését Németországtól és Angliától. A Panama-csatorna megszerzése pedig biztosította az átvjárat Ausztrália, Kína és Japán felé. A következő világháború színhelye ezért a Csendes-óceán lesz.

Nem a földrajzi tényezők, hanem az emberi cselekedetek határozzák meg a történelmet. „A természet erejével és adományaival, bölcs fölhasználásuk által, versenyre kél az emberi tett ereje. A történelem az ember műve. Tőle függ az államok sorsa, a történet menete. Abban a mértékben inkább függ tőle, amint az a tetterő jelentőségének, felelősségének tudatára jut és az állam által helyes irányba tereltetik. Csak helyesen vezetett energia magyarázza meg az

⁴⁷ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 40.

⁴⁸ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 54.

államok emelkedését, csak ennek hiánya süllyedésüket. Azok az országok, melyekben még végtelen lehetőségek nyílnak és roppant energiák szunnyadoznak: Észak- és Dél-Amerika és Oroszország bizonyára életképesek. De éppoly bizonyos, hogy csakis a szellemi erő teheti valóban hatékonyá azt, mit a természet nyújt.”⁴⁹

Ennek alapján három részre osztotta az emberiséget: ahol megvan az erő, de hiányzik az irányítás (életképes barbárok); ahol van irányítás, de hiányzik az erő (hanyagló államok); ahol egyaránt megvan az erő és az irányítás (uralkodó népek).

Marczali Henrik a világpolitika és a világgazdaság célját és eszközeit a háború és a kereskedelem céljával és eszközeivel kapcsolta össze, állította párhuzamba. A háború és a kereskedelem azonos célra irányul ugyan, de azt más eszközökkel éri el. Az egyik hatalmi eszközökkel szerzi meg, amit akar, a másik megkárosításával, a másik áruk és értékek kicserélésével, kölcsönös haszonra törekedve. Az erősebb mindig győz a gyengébb felett. Amennyiben ez nem pusztá erőszak műve, hanem a civilizáltabb befolyásszerzése a barbárabb felett, az haladás, az emberi civilizáció fejlődése. Akkor, ha a győztes magához emeli a legyőzöttet. „Vajon nem emelkedés volt-e, mikor a gallusok, hispánusok, pannóniaiak rómaiakká váltak? Nem haladás-e az egész emberiség szempontjából, mikor az indiánus vadásztörzseket Észak-Amerikában franciák és angolok szorították ki? Nem áldás-e Boszniára és Hercegovinára kormányunk annyi ziláltság és belső zavar után?”⁵⁰ Béke csak akkor lesz, ha az emberiség különböző csoportjai civilizálódnak, azonos művelődési szintre kerülnek: „...míg vannak vadak, kik üveggyöngyért aranyat adnak, mindig meglesz a gazdasági kizsákmányolás, míg lesznek félbarbárok, kik jelszavakat fogadnak el készpénz gyanánt a valóság helyett, mindig meglesz a politikai alárendeltség. Az örök béke tehát csakis a művelődésnek lehet eredménye. Mert a barbárt eltapossák.”⁵¹

A tartós béke alapfeltétele a nagyhatalmak szükséglete belső állapotuk, népességük és gazdaságuk javítására. „Ebben legyen vetélkedés köztük, nem fegyverkezésben. A kisebb, gyöngébb, fejletlenebb államokat pedig gyámolítsák, istápolják, hogy a maguk lábán állhassanak, gazdaságilag is. Akadályozzák meg a köztük kitörhető háborúkat. Mindenekfölött pedig mondjanak le arról, hogy mint most történt, lőportoronyt használják, melynek felrobantása általános felforgatást okozhat.”⁵²

Magyarországot középkori alkotmánya akadályozta meg abban, hogy részt vegyen a modern népek haladásában, a világgazdaságban és a világpolitikában. Ebbe Széchenyi vezette be. Ahhoz, hogy alkothasson, nemzeti érzésének kell erősödnie, aminek feltétele a fiatalok számára a nevelés, a felnőttek számára pedig a teljesítmény alapú értékrend. Olyan közszellem, amely „kiirt minden hitványt és [...] előmozdít minden nemes törekvést. [...] ne származás és protekció döntsön, hanem képesség és akarat a közjó érdekében. [...] mely nem tekint felekezetre, pártot, személyt, csak a hazát.”⁵³ Ez a program ma is érvényes. „Elég, ha mindenkit odahelyezünk, hová tehetsége és jelleme szerint való, és ha a legbecselesebb tőkének, az embernek, jobban viseljük gondját. Ha az állam a műveltségnek és a jól irányított energiának válik honává, bizalommal nézhetünk a jövőnek elébe. Még nincs vége a történetnek.”⁵⁴

⁴⁹ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 66.

⁵⁰ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 67.

⁵¹ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 67.

⁵² Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 68.

⁵³ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 69.

⁵⁴ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 70.

A *Világpolitika és világgazdaság* a különböző emberi kultúrák civilizáció és barbárság szerinti osztályozását, európai felsőbbrendű civilizációs elhivatottságot, magyar kultúrmissziós tudatot, a balkáni népek paternalista, rendteremtő civilizásának programját egyaránt tartalmazta. Emellett – különösen korábbi világháborús aktuálpolitikai vonatkozású helyzetrajzaival összehasonlítva – a nagy háború globális jellegének, háttérének, tényezőinek tárgyilagosságra törekvő értelmezését olvashatjuk.

Marczali Henrik *A béke eshetőségei* címmel Az Ujságban 1918. május 19-én megjelent nyilatkozata már nem a győzelem lehetőségeiről beszélt. Nem a vereség, hanem az annak következtében előálló felfordulás ad okot az aggodalomra, hirdette, mivel a nemzetközi proletariátus megerősödéséhez vezethet.⁵⁵

Mérleg

Marczali Henrik háború alatt írt cikkei, tanulmányai és beszédei nem egy elfogulatlan szerző elfogulatlan szövegei voltak. Számos elfogultságra és elkötelezettségre mutató elemet találunk bennük. Ám szerzőjük mégis azonos volt azzal a történetíróval, aki korábban tárgyilagosságra, elfogulatlanságra, harag és részrehajlás nélküli megközelítésre törekedett, s ebben az időszakban is számos tárgyyszerű, elfogulatlanságra törekvő tanulmányt, esszét, cikket fogalmazott meg és publikált. Időnként a háborús pszichózisra utaló jeleket érzékelhettünk néhány írásában és beszédében. De túlnyomó többségükben – részben vagy egészben – tárgyyszerű problémaérzékelést olvashattunk.

⁵⁵ *A béke eshetőségei*. Az Ujság, 1918. május 19. 3. Ismerteti: Turbucz: *Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos nézetei*, 30–51., 46.

ABDALLAH ABDEL-ATI AL-NAGGAR

Az 1956-os magyar forradalom Mohamed Haszánejn Hejkel írásaiban*

Az arab világban meglehetősen sok hír, kommentár, újságcikk és cikksorozat jelent meg a magyar forradalomról, amelyek elemzésével és véleményezésével több arab író és újságíró is foglalkozott. Ezek közül a legismertebb az egyiptomi Mohamed Haszánejn Hejkel.

A magyar forradalom kapcsán számunkra legérdekesebbek azok a cikkek, amelyek nagyobb terjedelmű külpolitikai elemzést tartalmaztak, és egy konkrét szerzőhöz köthetők. A kérdéses témában négy elemzés született Hejkeltől. Az első írás 1957. január 19-én, a második egy héttel később, 1957. január 26-án jelent meg az *Ahbár al-Júm* című napilapban. A következő írás csak két évvel később, 1959. január 3-án látott napvilágot. A negyedik cikk valójában egy beszélgetés Jurij Andropovval,¹ amit a szovjet politikus halálának első évfordulója alkalmából, 1985. március 26-án publikáltak, visszaemlékezve Hejkel és Andropov barátságára. A szöveg alapján erre a tárgyalásra 1960 és 1970 között kerülhetett sor. Az utolsó két cikket az *al-Ahrám* című lap publikálta. Hejkel mind a négy írását felhasználtam. A cikkek alapján megállapítható, hogy Hejkel foglalkozott ugyan 1956 magyar eseményeivel, de csak viszonyítási pontnak tekintette Budapestet, részletes értékelést pedig nem adott róla, inkább csak Egyiptom szempontjából tett rá utalásokat. A cikkek az 1956-os helyzet elemzésén alapulnak, illetve helyenként személyes, helyszíni ismeretsegekre, tapasztalatokra épülnek, ezért tartom fontosnak ezek publikálását. Hejkel karakteres elemzéseiben megmutatkoznak a szerző gondolkodásmódjának, politikai meggyőződésének alapvető sajátosságai.

Az arab világban nem látott napvilágot olyan könyv, amely külön foglalkozik az 1956-os forradalommal, viszont Hejkel 1958-ban kiadott művében, *A lélektani komplikációk, amelyek irányítják a Közel-keletet* című kötet 7. fejezetében² részletesen beszélt a magyar forradalom és a szuezi válság közötti összetett korrelációról, saját álláspontjáról, magas szintű

* A tanulmány a Tempus Közalapítvány támogatásával készült. A tanulmány elkészítésében (a szerző által vezetett Kutatási lehetőségek című programon belül) közreműködött Czigány Máté, Fazekas Gergő, Himpl Martin, Juhász Zsófia és Venczkó Róbert.

¹ Jurij Vlagyimirovics Andropov (1914–1984) orosz nemzetiségű szovjet politikus. 1954 végétől 1957 márciusáig a Szovjetunió magyarországi nagykövete. Fontos szerepe volt abban a döntésben, mely a magyarországi szovjet katonai jelenlét 1956-os megerősítéséhez vezetett. 1967-től 1982-ig a KGB vezetője. 1973-ban az SZKP KB Politikai Bizottságának teljes jogú tagja lett. Leonid Brezsnyev halála után, 1982-ben az SZKP főtitkárává választották.

² Bővebben lásd: Hejkel, Mohamed Haszánejn: *Al-Ukad an-Nafsziya elleti Tahkum as-Sark al-Avszat*. Kairó, 1958. 151–163. A kötet többi fejezetében a libanoni kérdéstről, illetve az Egyesült Államok (főleg John Foster Dulles külügyminiszter) és Nagy-Britannia közel-keleti politikájáról, valamint a Szovjetunió nemzetközi szerepéről esik szó.

ismeretségeire támaszkodva. Ez a kötet Hejkel első olyan könyve, amelyik Gamál abden-Násszer³ elnöksége idején jelent meg.

A szerzőről

Mohamed Haszánejn Hejkel (1923–2016) a legismertebb egyiptomi és arab újságíró, és Násszer egyiptomi elnök közeli barátja. Nemcsak barátja, de évekig szövegírója is volt az elnöknek, így tevékenyen részt vett Násszer politikájának kidolgozásában. Hejkel tizenhét évig a kairói *al-Ahrám* napilap főszerkesztője volt. Diplomáját a Kairói Amerikai Egyetemen szerezte. A második világháború alatt újságíróként dolgozott a brit kézben lévő *Egyptian Gazette*-nél. A *The Washington Post* szerint Hejkel volt „Egyiptom hangja [...] ablak egy titkos rezsimen”.⁴ Hejkel gyakran utazott közel-keleti országokba, hogy beszámoljon az ottani konfliktusokról. 1951-ben kezdődött barátsága Násszerrel, ami a későbbi elnök élete végéig tartott. Hejkel támogatta Násszer pánarab eszméit, belépett az Arab Szocialista Unióba. 1957–1974 között heti cikkeken, *bi-Szaráha* (Őszintén szólva) címmel számolt be Násszer bel- és külpolitikájáról. Az általa megreformált *al-Ahrám* az arab világ egyik legfontosabb újságja lett. 1970-ben néhány hónapig kulturális miniszter volt. Elítélte a diplomáciai tárgyalásokat Izraellel, az *al-Ahrám*ban kritizálta Szádátot, Násszer utódját, mire 1974-ben elbocsátották főszerkesztői posztjáról. Bár csak egy hónapot töltött börtönben, Hejkel innentől kezdve szabadúszó újságíróként tevékenykedett. Számos politikai és történelmi témájú könyvet és cikket jelentetett meg. Angol nyelvű könyvei közül kiemelkednek azok, amelyek az 1973-as arab–izraeli háborúval, Szádát egyiptomi elnök 1980-ban bekövetkezett meggyilkolásával, az 1956-os szuezi válság egyiptomi szempontú bemutatásával, illetve az arab–izraeli béketárgyalásokkal foglalkoznak.⁵ Magyarul is megjelent két kötete: *A szifnx és a komisszár – A szovjetek sorsa és balsorsa a Közel-Keleten*,⁶ illetve *Násszer és kortársai. Kairói dokumentumok*.⁷ 2007–2008-ban a kairói pánarab *al-Dzsazíra*⁸ televíziócsatornán tar-

³ Gamál abden-Násszer (1918–1970) az alexandriai Bakusz kerületben született. Az egyik legismertebb és legkarizmatikusabb arab politikus, Egyiptom második köztársasági elnöke. 1937-ben jelentkezett a Katonai Akadémiára, és tisztté avatták. Szolgált Egyiptomban, Szudánban és Palesztinában. A Szabad Tisztek Mozgalmának fő alakja. Miniszterelnökhelyettes 1953-ban, majd az 1953–1954 közötti időszakban miniszterelnök, 1954-től pedig köztársasági elnök 1970. szeptember 28-ig. Az arab nacionalizmus egyik prominens képviselője az 1950-es és 1960-as években, az el nem kötelezettek mozgalmanak egyik fő szervezője.

⁴ Al-Ahrám, 2013. szeptember 14.

⁵ Heikal, Mohamed Hassanein: *The Road to Ramadan*. New York, 1975.; Heikal, Mohamed Hassanein: *Autumn of Fury: The Assassination of Sadat*. London, 1983.; Heikal, Mohamed Hassanein: *Cutting the Lion's Tale: Suez Through Egyptian Eyes*. London, 1987.; Heikal, Mohamed Hassanein: *Secret Channels: The Inside Story of Arab–Israeli Peace Negotiations*. London, 1996. E kötet az arab–izraeli konfliktus egyik legfontosabb dokumentuma. Mint több egyiptomi vezető bizalmasa, Heikal mélyen belelátott a tárgyalások menetébe, vagy akár részt is vett a döntéshozatalban.

⁶ Eredeti kiadása: Heikal, Mohamed Hassanein: *Sphinx and Commissar: the Rise and Fall of Soviet Influence in the Arab World*. London, 1978. (Magyarul: Budapest, 1983.)

⁷ Eredeti kiadása: Heikal, Mohamed Hassanein: *The Cairo Documents: The Inside Story of Nasser and His Relationship with World Leaders, Rebels, and Statesmen*. New York, 1973. (Magyarul: Budapest, 1973.) A kötet Násszer elnökségének tizennyolc évét mutatja be, Egyiptom vezetőjét a nagyhatalmak között egyensúlyozó államférfiként, az el nem kötelezettek mozgalmanak egyik fő szervezőjeként és a pánarab nacionalizmus ideológiájának megalkotójaként ábrázolja.

⁸ Az *al-Dzsazíra* a kairói kormány tulajdonában lévő pánarab, dohai központú televíziócsatorna (a név jelentése: „A sziget”), 1996-ban létesült. Világszerte számos nyelven sugároz adásokat. A csatorna híres lett arról is, hogy több háborúról (Gázából, Irakból, Afganisztánból és Pakisztánból) és

tott előadásorozatot. Előadásaiban újságírói tapasztalatairól, történelmi eseményekről és politikáról beszélt.

Mohamed Haszánejn Hejkel, Násszer egyiptomi elnök és Szádát alelnök, 1968.⁹

Hejkel Negíb Mahfúz Nobel-díjas regényíró és Um-Kalszúm, a legismertebb arab énekesnő társaságában, 1962.¹⁰

Az al-Ahrám és az Ahbár al-Júm: Hejkel 1956-os cikkeinek publikálói

Az *al-Ahrám* a mindenkori kormánypárt szócsövének tekinthető. Szerkesztőségéhez több hetilap és havi magazin is tartozik. Az eredetileg hetilapként induló *al-Ahrámot* Bisára Tekla és Szelím Tekla¹¹ alapította Alexandriában 1875 decemberében. Az első szám 1876. augusz-

veszélyes forradalmi eseményekről (Egyiptomból, Tunéziából, Szíriából, Líbiából, és Jemenből) is egyenes adásban közvetített. Néhány tudósítója életét is veszítette munkavégzés közben.

⁹ *El-Watan*, 2016. február 18.

¹⁰ *El-Watan*, 2016. február 18.

¹¹ Bisára Tekla (1852–1901) és Szelím Tekla (1849–1892) libanoni újságíró testvérpár, 1875-ben költöztek Alexandriába.

tus 5-én jelent meg. Öt évvel később napilappá alakult át, majd 1900-ban székhelyét áthelyezték Kairóba. A lap első főszerkesztője, Szelím Tekla tizenhét évig állt a lap élén, majd öccse vette át a helyét. Az *al-Ahrám* százharminc éves története során számos nagy irodalmár és politikus publikált az újságban. Az *al-Ahrám* főszerkesztői posztját általában Egyiptom egyik legnevesebb újságírója nyeri el.¹² 1928-tól az *al-Ahrám* már nemcsak Egyiptomban jelent meg, hanem a Közel-Keleten és Európában is. 1931-ben terjedelme tizenhat oldalra bővült, illetve 1932. január 1-jétől első és utolsó oldalán már fotókat is közölt. Az alapítás óta az *al-Ahrámnak* kiküldött tudósítói dolgoztak elsősorban Libanonban, Szíriában és Irakban, majd később Európában is.¹³ Az *al-Ahrám* mint a legnagyobb *arab napilap* a közéleti újságok közül a legtöbbször írt az 1956-os forradalom napjairól. A forradalmat követő években megjelent elemzései szintén jelentősek.

Az *Ahbár al-Júm* napilapot 1952. június 15-én alapították az Amín testvérek: Ali és Musztafa Amín.¹⁴ Először hetilap, majd később napilap formátumban jelent meg. Az állami *Dár Ahbár al-Júm* sajtóalapítvány fő kiadványa, a Közel-Kelet és az arab világ leghíresebb újságjai közé tartozik. A lap nagyjából hasonló módon kezelte a magyar forradalom híreit, mint az *al-Ahrám*, bár nem írt róla olyan sokat. Cikkei az eseményeket, illetve azok visszhangját rögzítik, és nem sokban térnek el a külföldi sajtóból már jól ismert tartalomtól.

Hejkel és a magyar forradalom

Hejkel 1957. január 19-i sajtócikkében kijelentette: „Az egyiptomi csatát Port Szaíd-i csatának hívták, az aznap Budapesten zajló csatát pedig a szabadság csatájának nevezték el.”¹⁵

Hejkel volt az egyetlen egyiptomi, sőt arab újságíró, aki hosszas elemzést tett közzé az *Ahbár al-Júm*ban az amerikai és szovjet filmek egyiptomi betiltásának háttéréről 1957 elején. Írásának igazi jelentőségét az adta, hogy amíg a többi arab újságíró – politikai meggyőződésének megfelelően – vagy az amerikai, vagy a szovjet filmhétre összpontosított, addig ő a két eseményt nem választotta szét egymástól. Logikus érvelésében lényeges összefüggésekre mutatott rá, egyúttal jól érzékeltette, hogy még hónapokkal a szabadságharc leverését követően is rendkívül kényes kérdésnek számított kairói politikai körökben a magyar ügy. 1957. január 26-án Hejkel ezt írta: „Ugyanis az egyiptomi belügyminisztérium kifogásolt egy

¹² Közéjük tartozott Halíl Mutrán, Fikri báza, Ihszán Abdel-Kuddúz vagy Mohamed Hasszanajn Hejkel. A lapban mindig a legjobb újságírókat alkalmazzák, akik közül többen jeles irodalmi tevékenységet is folytatnak. Így megemlíthetjük Ahmed Lutfi asz-Szejjid, Taha Husszejn, Nagíb Mahfúz (irodalmi Nobel-díjas) és Ahmed Savki, az arab költők vezéralakjának nevét. A lap főszerkesztőjét, illetve az igazgatótanács elnökét az egyiptomi Konzultatív Tanács (Medzslisz as-Súra, az egyiptomi törvényhozás felsőháza) nevezte ki, később pedig az Országos Sajtószolgálat Legfelsőbb Testülete (Al-Haja al-Vatanija lel-Sziháfa).

¹³ Rizk, Júnán Labíb: *Al-Ahrám diván al-haját al-muszavvara 1876–1882* [Al-Ahrám, történeti képeskönyv 1876–1882]. Kairó, 1995. 109.; Kámil, Nagvá: *Mahmúd Azmi ráid asz-szeháfa al-maszrírja* [Mahmúd Azmi, az egyiptomi sajtó vezéralakja]. Kairó, é. n. 9. Magyarul lásd: Al-Naggar, Abdallah Abdel-Ati Abdel-Salam Mohamed: *Az egyiptomi–magyar kapcsolatok a két világháború közötti időszakban*. Szeged, 2015. 9.

¹⁴ Musztafa Amín (1914–1997) és Ali Amín (1914–1976) a modern arab újságírás atyáinak számítanak, 1944-ben ők ketten alapították a mai napig működő és az arab világban nagy terjesztésű *Ahbár Al-Júm* napilapot. Nagyapjuk a híres egyiptomi vezető, Szaad Zaglúl pasa. Musztafa és Ali Amín erőfeszítéseinek köszönhetően az arab világban először Egyiptomban ünnepelték az anyák napját, ők mutatták be az ünnepet egyik 1947-ben megjelent könyvükben. Az anyákat 1956 óta ünneplik Egyiptomban, majd e szokás elterjedt a többi arab országban is.

¹⁵ *Ahbár al-Júm*, 1957. január 19.

amerikai filmet, amely a magyarországi forradalom eseményeit ábrázolja. Nem engedélyezték a film bemutatását az egyiptomi mozikban. A belügyminisztérium érvelése szerint az egyiptomi emberek azzal vannak elfoglalva, hogy mi történt velük Port Szaíd városban, nem azzal, ami másokkal történt Budapesten. Azt is állította a belügyminisztérium, hogy a magyarországi forradalom eseményeit szándékos és szervezett propaganda kísérte. Egyébként miért nem keltettek figyelmet Port Szaíd eseményei ugyanúgy, mint a budapesti események – ha csak a hírértékről és a humanitárius értékről van szó? Amerikában például zsúfoltak a filmszínházak, míg ezen a hatalmas kontinensen egyetlen mozi sem mutatott semmit arról, hogy mi történt Port Szaídban vagy a Sínai-félszigeten.”¹⁶ (A függelékben teljes terjedelemben közlöm az *Ahbár al-Júmban* megjelent cikk magyar fordítását.)

Az *al-Ahrám* 1959. január 3-i lapszámában Hejkel néhány egyszerű és igen kifejező szóban lényegre törően foglalta össze a magyar eseményeket, hangoztatva, hogy a nagyhatalmak közti csatákban kizárólag a kis államok szenvednek szörnyűségeket és nehézségeket: „Ki fizette meg a hidegháború halálos áldozatainak árát Magyarországon? Amerika, aki minden erővel támogatta és segítette a forradalmat, nem fizetett semmilyen árat. Oroszország, aki leverte a forradalmat, nem fizette meg az árat. Csak a magyar nép fizetett.”¹⁷

Hejkel és az ikerválság megítélése

A két esemény, a magyar forradalom és a szuezi válság összefüggéseit¹⁸ az arabok (legyenek akár politikusok, diplomaták, újságírók vagy átlagemberek) négy különböző szempontból ítélik meg. Az első szerint az angol–francia–izraeli agresszor kihasználta, hogy a szovjetek figyelme Magyarországra irányult, és háborút indítottak Egyiptom ellen. A második szempont szerint a forradalom erőszakos leverését elsősorban a Szezi-csatorna ügyében kirobbant támadás okozta. A harmadik álláspont az, hogy a magyarországi forradalom következményei befolyásolták a brit–francia–izraeli támadások menetét. A magyar forradalmat támogató nyugati tevékenység hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet vezetés Egyiptom mellett álljon ki, és ez döntő szerepet játszott az akkori közel-keleti helyzet gyors és hatékony rende-

¹⁶ *Ahbár al-Júm*, 1957. január 26.

¹⁷ Hejkel, Mohamed Haszánejn: *Ez a mi szerepünk ... a hidegháború felé megyünk*. Al-Ahrám, 1959. január 3. Lásd még: Al-Naggar, Abdallah Abdel-Ati Abdel-Salam Mohamed: *A szuezi válság és Magyarország egyiptomi szemmel*. In: Ujváry Gábor (szerk.): *A szuezi válság és Magyarország 1956-ban*. Tanulmányok. (Veritas kötetek 6.) Budapest, 2017. 95–106.

¹⁸ A magyar forradalom és a szuezi válság történetével foglalkozó kutatók a feltűnő időbeli egybeesés miatt régóta kutatják a témát nyugati szempontból. Lásd: David, François: *John Foster Dulles et la France: La crise de Suez*. Revue d'histoire diplomatique, vol. 116. (2002) no. 1. 27–46.; J. Nagy László: *Magyar–egyiptomi kapcsolatok a második világháború után, 1947–1970*. Szeged, 2015.; Sáringer János: *A szuezi válság és Magyarország 1956. – Diplomáciai iratok az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc, illetve a szuezi válság történetéhez*. Budapest, 2016.; Kovács Tamás: *Suez látképe Tel Avivból*. In: Ujváry (szerk.): *A szuezi válság és Magyarország 1956-ban*, 9–23.; Kecskés D. Gusztáv: *Az ikerválság: Suez és Budapest – 1956*. Uo. 35–47. Az arab anyagot soha nem nézték át, én ezt 2016 óta kutatom. Magyarul lásd: Al-Naggar: *A szuezi válság és Magyarország egyiptomi szemmel*, id. mű; Al-Naggar, Abdallah Abdel-Ati: *Nagy Imre és Kádár János arab szemmel*. Világtörténet, 11. évf. (2021) 2. sz. 283–297.; angolul: Al-Naggar, Abdallah Abdel-Ati: *The Egyptian–Hungarian Peaceful Relations During the Events of 1956, and the Italian Situation*. In: El-Sayed, Ali Ahmed – Gallinari, Luciano – Al-Naggar, Abdallah Abdel-Ati: *Relations between East and West – Various Studies: Medieval and Contemporary Ages*. Kairó, 2017. 337–358. (ugyanitt megjelent arabul is: 359–377.). Arabul lásd még: 1956 أزمة السويس وثورة المجر. Al-Wakae Tarikhia Journal, no. 31. (2019) 313–346.

zésében. A negyedik álláspont szerint a két szuperhatalom megegyezésre jutott, és ennek értelmében az amerikaiak szabad kezet adtak a szovjeteknek a magyar forradalom leverésére.

A Szezei-csatorna államosításával kapcsolatos egyiptomi lépés miatt Nagy-Britannia és Franciaország panaszt tett az Egyesült Nemzetek Szervezetében. Erre reagálva Egyiptom feljelentette a két országot az ENSZ-ben, mert mindkettő jogtalan és alaptalan katonai támadással fenyegette Kairót. A diplomáciai csatára felkészülve Násszer elnök utasította Mahmúd Favzi egyiptomi külügyminisztert, hogy személyesen vezesse a Biztonsági Tanácsban folytatott tárgyalásokat New Yorkban. E feladat ellátásában a külügyminiszternek segítséget nyújtott Ali Szabri, az egyiptomi hírszerző hivatal főnöke (ő volt a Kairó és New York közötti kommunikáció felelőse), Helmi Bahgat Badavi, a Szezei-csatorna Társaság igazgatótanácsának elnöke (párhuzamosan tárgyalt a nemzetközi tengeri cégekkel és a bankokkal a Szezei-csatorna sikeres egyiptomi működtetéséről és fejlesztéséről). A három magas rangú személyiséghez csatlakozott Mohamed Haszánejn Hejkel, a legismertebb arab újságíró, aki vállalta a kapcsolattartást a válságban érdekelt amerikai féllel, valamint a nemzetközi médiával és hírügynökségekkel. A válság kezelése céljából mind a négy állami küldött hosszú ideig tartózkodott New Yorkban. Omar Lutfi, a tapasztalt diplomata Egyiptom állandó képviselője volt az ENSZ-nél. Ő Omar Abdel-Azíz Saraf tehetséges tanítványa és fiatal diplomata volt, aki támogatókat és konzultációs lehetőségeket biztosított az elnök által megbízott misszió számára.¹⁹

A magyarkérdést öt hosszú rejteltáviratban²⁰ érintette az ENSZ állandó egyiptomi missziója. A rejteltáviratokat az állandó egyiptomi nagykövet írta Favzi külügyminiszter utasítására, a négytagú elnöki misszióval való egyeztetés után. Mindegyik rejteltávirat jelzi, hogy feladója a külügyminiszter, címzettje pedig Násszer elnök. Arab nyelven e rejteltáviratok említik meg egyedül a két nagy esemény összefüggéseinek az ENSZ-ben történt megtárgyalását. E levéltári források szerint a magyarkérdés megzavarta a szuezi válságnak az ENSZ-ben való megvitatását, mivel időnként elterelte róla a figyelmet.

Hejkel aktív tagja volt az elnöki misszióknak, és ő volt az első, aki publikálta és nyilvánosságra hozta az öt rejteltáviratot.²¹ Annak ellenére, hogy a négytagú egyiptomi misszió rejteltáviratai szerint a magyarkérdés valójában nem befolyásolta a szuezi kérdést, legfeljebb időnként az ENSZ-ben megzavarta az egyiptomi ügyet, Hejkel ettől eltérő álláspontot képviselt. A szuezi válság és a magyar forradalom összefüggésének megítélése kapcsán vállalta és támogatta a fent említett első álláspontot, azaz azt, hogy a hármas agresszió, az Egyiptom elleni támadás kihatással a Magyarországra irányult szovjet figyelmet. Hejkel az 1957-es oroszországi látogatása idején azt hallotta Pakisztán moszkvai nagykövetétől, hogy *Charles Bohlen*, az Egyesült Államok moszkvai nagykövete az Egyiptom elleni invázió idején kijelentette: „...remélem, hogy a barátaink minél előbb befejezik az egyiptomi akciót, mielőtt az oroszok elrendeznék a magyar eseményeket, különben katasztrófa lehet.” Hozzáteszi Hejkel: „...a szuezi háborúban a magyar események voltak azok a szerencsés elemek, amelyek a

¹⁹ Hejkel, Mohamed Haszánejn: *Malaffát as-Szúesz – Harb asz-Szalászín Aam* [A szuezi válság – A harmincéves háború]. Kairó, 1996. 512–513.

²⁰ Egyiptomi Országos Levéltár (Kairó), Külügyminisztérium levéltári iratai, Kutatási Osztály: 5842/5835 sz. rejteltávirat, érkezett New Yorkból (29/22), 1956.11.21.; 6192/6179 sz. rejteltávirat, érkezett New Yorkból (45/32), 1956.12.03.; 63/6317 sz. rejteltávirat, érkezett New Yorkból (90/71), 1956.12.08.; 6449/6443 sz. rejteltávirat, érkezett New Yorkból (42/36), 1956.12.12.; 6505/6488 sz. rejteltávirat, érkezett Washingtonból (71/54), 1956.12.14.

²¹ Hejkel: *Malaffát as-Szúesz*, 863–884.

briteket befolyásolták, Anglia ki akarta használni a Magyarországgal kapcsolatos orosz elfoglaltságot Egyiptom gyors legyőzésére, [...] de soha nem jutott eszébe a hármasszorongásnak, hogy a szovjetek ilyen rövid idő alatt leverik a magyar felkelést, azaz november 4-ére teljesen rendezték az ügyet.”²²

1985-ben Hejkel közzé adta emlékeit Andropovval folytatott korábbi beszélgetéséről. A következő kérdést tette fel az 1956-ban budapesti nagykövetség dolgozó szovjet politikusnak: „De vajon a magyar forradalom elnyomásával, a katonai beavatkozással az önbizalmat fejezték ki? Tudom, hogy te abban az időben, 1956-ban ott voltál Magyarországon. Ott voltál nagykövetségként, és elmondták nekem, hogy a beavatkozás éjszakáján meghívtad a magyar honvédelmi minisztert vacsorára, és letartóztatták a házadban.”²³ Ennek az volt a célja, hogy megbénítsátok a magyar vezetést, hogy ne legyen semmi ellenállás a szovjet intervenció előtt? [Andropov] Azt mondta: Nem hiszem, hogy az, amit mondtak neked, pontos. Magyarország egy másik történet. Amerika bizonyos embereket uszított ellenünk Magyarországon, és megígérte, hogy beavatkozik, és megvédi őket, ha fellépnek ellenük. Az általuk »Szabad Európának« hívott müncheni rádióállomás – amelyet az amerikai hírszerzés finanszírozott – nyilvánosan agitált a forradalom mellett. Nem hagyhattuk, hogy az összeesküvők elérjék céljaikat.”²⁴

Összességében megállapítható, hogy Hejkel értékes, érthető elemzésekben foglalta össze a magyar forradalom eseményeit. Ő a legkiemelkedőbb és a legismertebb arab újságíró, aki foglalkozott a magyar eseményekkel. Cikkei után (talán politikai okokból és a rengeteg fontos arab esemény miatt) kevesebb írás jelent meg az arab sajtóban a magyar forradalomról. Ám a kétezres évek elején megújult az érdeklődés az 1956-os forradalom iránt, de ekkor már más arab szerzők és újságírók részéről.

²² Hejkel: *Al-Ukad an-Nafszija*, 151–163.

²³ Maléter Pálról van szó, akit a szovjetek (bár nem Andropov) valóban tárgyalni hívtak, azonban letartóztatták. Andropov nyilvánvalóan tudott az akcióról, de az nem a lakásán zajlott, hanem a tököli szovjet katonai bázison.

²⁴ *Ahbár al-Júm*, 1985. március 26.

Hol vagyunk? Merre lépünk? Mi az úticél?

Ahbár al-Júm, 1957. január 26.

Nem hiszem, hogy ezekre a kérdésekre kifejezetten választ adtak volna korábban az e héten történt események.

Néhány nappal ezelőtt számos újság tudósítója özönlött a Marconi épületébe,¹ és mind-egyikük olyan történetet akart közvetíteni, amelyet izgalmasnak tartott, ugyanakkor a jelentőségére nézve veszélyesnek.

Az egyiptomi belügyminisztérium ugyanis kifogásolt egy amerikai filmet,² amely a magyarországi forradalom eseményeit ábrázolja. Nem engedélyezték a film bemutatását az egyiptomi mozikban.

A belügyminisztérium érvelése szerint az egyiptomi emberek azzal vannak elfoglalva, hogy mi történt velük Port Szaíd városban, nem azzal, ami másokkal történt Budapesten.

Azt is állította a belügyminisztérium, hogy a magyarországi forradalom eseményeit szándékos és szervezett propaganda kísérette. Egyébként miért nem keltettek figyelmet Port Szaíd eseményei ugyanúgy, mint a budapesti események – ha csak a hírtékről és a humanitárius értékről van szó?

Amerikában például zsúfoltak a filmszínházak, míg ezen a hatalmas kontinensen egyetlen mozi sem mutatott semmit arról, hogy mi történt Port Szaídban vagy a Sínai-félszigeten.

A Marconi épületébe özönlő tudósítók többsége azonban nem vette ilyen félvállról a dolgot, és megpróbálták a saját véleményük szerint értelmezni a történeteket.

Egyiptom nem akarja felháborítani a kommunistákat.

A filmcenzorok a belügyminisztériumban oroszok!

Ma valami új történt.

Sok újságíró gyűlt össze a Marconi épületében.

De most zavartan vakarták a fejüket.

Az egyiptomi belügyminisztérium ugyanis most öt filmet kifogásolt, de ezúttal ezek mind orosz filmek.

Orosz filmhetet hirdettek Egyiptomban, amelyet nem az orosz nagykövetség szervezett, hanem egy politikamentes kereskedelmi szervezet.

A bemutatás dátumát kitépték... És jöttek a filmek.

A belügyminisztérium azonban tiltakozott.

Érvelése szerint ezek a filmek kommunista propagandát terjesztenek, és a kommunizmus népszerűsítése Egyiptomban tilos.

A Szovjetunióval való barátságunk egy dolog, a kommunista doktrína pedig, amelyet Karl Marx talált ki, egy másik.

De azok az újságírók, akiknek rosszindulat látszott a szemükben, amikor a belügyminisztérium kifogásolta a magyar filmet,³ és a szemük tele volt bizalmatlansággal, amikor a belügyminisztérium kifogásolta az öt kommunista film vetítését, bizonyították, hogy nem tudnak semmit az igazságról Egyiptomban.

Csak a dolgok felszínes megjelenését követik.

¹ Az olaszok által 1914 után felépített rádiótáviró-állomás Kairóban. 1934-ben a szintén olasz Marconi társaság indította el az Egyiptomi Rádió műsorszórását.

² Kutatásaim ellenére sem sikerült megállapítani, hogy pontosan melyik filmről volt szó.

³ Nyilvánvaló elírás, Hejkel a Magyarországról szóló amerikai filmre gondolhatott.

Ez pedig a szélsőbalra tolja őket, vagy esetleg a szélsőjobbra.

Míndkét esetben elveszett az igazság!

De mi az igazság?

Erre a kérdésre az események szépen és kifejezetten válaszoltak e héten.

Tegnap az Egyesült Államok bejelentette, hogy úgy döntött, atomfegyverekkel látja el nyugat-európai, törökországi és iráni támaszpontjait.

Ma reggel a Szovjetunió figyelmeztette azokat az országokat, melyeknek a támaszpontjait használja az Egyesült Államok, hogy ha elfogadják ezt a helyzetet, országait atomfegyvereknek és irányított rakétáknak teszik ki.

Ez az igazság.

Amerika és a Szovjetunió is rendelkezik atombombákkal és irányított rakétákkal.

És ki tudja, mikor a kezek a gombokhoz nyúlhatnak, ami beláthatatlan következményekkel jár az egész Földre nézve.

Vannak olyan országok vagy legalábbis kormányok, amelyek úgy akarják, hogy területük konfliktusok színtere vagy egyenesen pokol legyen.

Vannak más országok, amelyek nem akarják ezt a sorsot maguknak.

Nem akarják ezt senkinek az egész világon, ezért mindent megtesznek a nemzetközi feszültség csökkentése érdekében, és megértési kísérletre szólítanak fel, amellyel megvalósítható a békés egymás mellett élés.

Ez a legnagyobb reményünk.

De a kétségbeesés sokszor – ideértve ezt a viharos időszakot is, amelyben élünk – arra késztet egyes országokat, hogy legalább saját magának megteremtse a biztonságot, ha már mindenki számára nem tudja.

Egyiptom ezen országokhoz tartozik.

Egyiptom nem akar háborút atombombával és irányított rakétával, amely a Föld egész arculatát megváltoztathatja.

Egyiptom nem akarja, hogy a földje atombombák és irányított rakéták színterévé váljon!

Ez az egyik oka annak, hogy Egyiptom idegenkedik a katonai szövetségek politikájától.

Nem engedjük Amerikának, hogy katonai támaszpontokat hozzon létre hazánkban, ahogy megengedték például Irakban és Törökországban, mert nem akarjuk, hogy Oroszország atombombáit és irányított rakétáit az országunkban lévő amerikai bázisokra irányítsa.

Ugyanígy nem engedjük, hogy Oroszország katonai támaszpontokat hozzon létre hazánkban – amúgy nem is kérte ezt –, mert nem akarjuk, hogy Amerika hazánkban levő orosz bázisokra irányítsa atombombáit és irányított rakétáit!

Amerikának jogában áll akár elégedettnek lenni, akár feldühödni azon, ha Ha Núri esz-Szaíd⁴ belép a Bagdadi Paktumba,⁵ míg Gamál Abden-Násszer ellenáll ennek a paktumnak, amelynek célja az orosz katonai támaszpontok blokádjának szigorítása.

Mi, egyiptomiak nem akarjuk magunkra vonni Amerika haragját, és reméljük, hogy valamikor jó kapcsolat alakul ki köztünk és Amerika között.

⁴ Núri esz-Szaíd (1888–1958) iraki politikus, 1930–1958 között nyolc alkalommal töltötte be a miniszterelnöki tisztséget, így 1954. augusztus 4. és 1957. június 20. között is.

⁵ A Bagdadi Paktumot 1955. február 24-én kötötte meg az iraki és a török vezetés. Április 2-án Nagy-Britannia, majd (az amerikaiak közvetítésével) szeptember 17-én Pakisztán, november 3-án pedig Irán csatlakozott a Paktumhoz, amelynek neve ezután Közel-Keleti Szerződés Szervezete (METO) lett. Irak 1959-ben kilépett a Bagdadi Paktumból, és létrejött a Központi Szerződés Szervezete (CENTO), amely 1979-ben bomlott fel, Irán és Pakisztán kilépésével.

De ha Amerika elégedettségének – és a vele való jó kapcsolatnak – az az ára, hogy hazánkban katonai támaszpontjai legyenek neki vagy a szövetségeseinek, amelyek atomháborúnak tesznek ki minket, akkor mentsen fel Amerika bennünket, mert nyugodtan és keserűség nélkül mondjuk neki:

Köszönjük, de az ár túl drága, és nem bírjuk megfizetni!

Hagyjuk a szabadság eszméit és elveit, beszéljünk az üzlet nyelvén, talán ez közelebb áll Amerika logikájához.

Az üzlet így működik.

Amerika elégedettsége plusz több mint százmillió dollár, ez a mérleg egyik serpenyője.

A másik serpenyőben pedig atombombák és irányított rakéták találhatók, amelyekről nem tudjuk, mikor esnek a fejünkre!

Saját véleményem szerint – azt hiszem, senki sem vádolhat engem kommunizmussal – ez egy vesztes üzlet.

Amerika barátságát kívánjuk.

Kereskedelmi barátságot igen, kulturális barátságot igen, megértő barátságot igen.

De nem kívánunk olyan barátságot, melynek a fő feltétele katonai támaszpont létrehozása.

Nem akarjuk ezt, akármennyi is az amerikai támogatás összege.

Ez egy kis nép akarata, egy olyan népé, amelynek nem tartozik az ambíciói közé, hogy uralja az egész földet. Miért fizetné hát mások ambícióinak az árát?!

Ez a mi szerepünk

Al-Ahrám, 1959. január 3.

Mi vagyunk azok, akik felé tart a hidegháború.

Mi vagyunk azok, akik felé tart a hadsereg nélküli invázió, a megszállás nélküli elfoglalás, a fegyverek nélküli uralkodás.

A háború nélküli háború.

Mi vagyunk az első áldozatai mindennek.

Mi és a kis országok általában, az új afrikai és ázsiai országok különösen, és végül azok az országok, amelyek előnyben részesítik a semlegességet, és saját utat járnak.

Amerika például nem gondol egy Oroszországon belüli puccsra. Ez az ötlet Washingtonban néha felmerül, ám hamis illúzió, a megvalósításához vezető út nem lehetséges, nem észszerű.

Amerika tehát nem gondol erre, Oroszország pedig nem gondol az ellenkezőjére.

A gondolkodás és a tervezgetés másokra irányul, a kis országokra, az afrikai és ázsiai országokra, az el nem kötelezett frontra. Miért?

Mert a két nagy tábor közül az, amelyik a saját táborába tudja csábítani őket, vagy legalábbis megakadályozni azt, hogy az ellenfél táborához csatlakozzanak, győzelmet arat a csata végén.

A hidegháborúban aratott győzelmet, a harmadik világháborúban aratott győzelmet. A hidegháború nem más, mint az új harci módszer, miután az atombombák és az interkontinentális rakéták korában a forró háború túl drága lett.

Ez hatalmas felelősség, amelyet a történelem ránk, kis országokra ró!

Ez nem más, mint a béke felelőssége!

A mi felelőségünk – a békéért való felelőség – a hidegháború legyőzése és módszereinek meghíúsítása.

Miért?

Ha továbbra is marad a hidegháború, a nagyhatalmak közti csatákban minden egyes lépés, legyen az győzelem vagy vereség, kizárólag a „kis államok” halottjainak számában mérhető. Ki fizette meg a hidegháború halálos áldozatainak árát Magyarországon? Amerika, aki minden erővel támogatta és segítette a forradalmat, nem fizetett semmilyen árat. Oroszország, aki leverte a forradalmat, nem fizette meg az árat. Csak a magyar nép fizetett, és csak a magyar területek szenvedtek elképzelhetetlen szörnyűségeket és nehézségeket amiatt, hogy küzdőtérre váltak a két nagyhatalmú szörnyeteg között. A küzdőtérre alakuló kis országok olyanok, mint a labda, amelyet a foci pályán ide-oda rúgnak a játékosok. A kis országok csak szorgalmas munkával, eredményes termeléssel, belső stabilitással válhatnak fontos tényezővé a béke megvalósításának útján.

Ha a kis államok és az új népek meg tudnák szerezni a hatalmat a maguk számára, örökre megszűntetnék a nagyhatalmak monopóliumát minden nép értékei felett.

Így megtörténne az államok közösségében az, ami korábban és még ma is az egyének közösségében történik: a feudalizmus összeomlana. Jelenleg ugyanis feudalizmus uralkodik nemzetközi téren.

Mert ha egy tábor győzelmeskedett a hidegháborúban, és a hidegháború eszközeivel elfoglalta a világ valamennyi kontinensét, az eredmény két dolog lehet:

– Vagy a hidegháború győztes tábora a győzelem eufóriájában és annak reményében, hogy egy utolsó csapással véglegesen eldönti a helyzetet, megkockáztat egy forró háborút.

– Vagy a vesztes tábor a kudarc és keserűség, a világtól való elszigeteltség félelmének hatására megkockáztat egy forró háborút, egy utolsó, halálos csatát vív.

Ez azt jelenti, hogy a győztes hiúsága és a vesztes kétségbeesése egyaránt nagy fenyegetést jelent a békére.

Eszünkbe juthat egy kérdés:

És „mi” le tudjuk-e győzni a nagyhatalmak közötti hidegháborút?

Az azonnali válasz:

Igen, logikus okból megtehetjük, hiszen a háború eredetileg a nagyhatalmak között zajlik, de valójában rajtunk múlik.

Ennek a hidegháborúnak mi vagyunk a tárgya, és a végső célja befolyásolni fog minket, így vagy úgy!

[...] (2) Én és Andropov: A KGB vezetője, aki leleplezte a szovjet kaviárbotrányt⁶

Al-Ahrám, 1985. március 26.

Aztán az órára néztem, és azt mondtam neki: „Még van időnk vacsoráig. Gondolom, mindkét elnök⁷ most készül a szobájában a vacsorára, és én azt akarom, hogy akkor menjünk hozzájuk, amikor együtt vannak, hogy egyszerre hallják tőled, amiben megállapodtunk. Kérhetnék egy másik csésze kávé, aztán folytatnánk a beszélgetésünket, amíg el nem jön a vacsora ideje? Sok mindenről meg akarlak kérdezni, és az első kérdésem személyes.”

Nem volt kifogása. Észrevettem valamit rajta, és azonnal megkérdeztem tőle:

Miért vagy más, mint a többiek?

Azt felelte: Ne hidd el mindazt, amit hallasz.

Azt mondtam: Te határozottan másképp gondolkodsz, mint a többi szovjet vezető. Szoros kapcsolatban álltam Hruscsovval,⁸ Brezsnyevvel,⁹ Kosziginnel,¹⁰ Podgornijjal,¹¹ Mikojan-nal¹² és Szuszlovval.¹³ Te felszabadultabb vagy, normális és természetes.

Andropov azt mondta:

Nem gondolom, hogy gondolkodási különbségről van szó, lehet, hogy a történelmi tapasztalatokban van a különbség.

Vedd figyelembe, hogy számos elvtárs élte meg a szovjet forradalom kezdetét és annak következményeit.

Nehéz körülmények voltak. A titkos munka a forradalom előtt, majd a kitörése utáni ostrom, valamint a *kül- és belföldről* történő inváziós kísérletek.

Valamikor az 1930-as években az egész világ ellenünk volt. A demokratikus Nyugat, ahogy ők nevezik, és a fasiszta-náci Nyugat. Egyrészt Rooseveltt és Churchill, másrészt Hitler

⁶ A kaviárbotrány 1980-ban kirobbant korrupciós ügy volt. A szovjet halászlé minisztérium tisztviselői füstölt heringként adtak el fekete kaviárt Nyugatra, amelyért jelentős mennyiségű keménynyulatát kaptak illegálisan. <https://www.csmonitor.com/1980/0421/042175.html> (letöltés: 2020. aug. 5.)

⁷ Utalás Násszerre és Brezsnyevre. Ebből arra következtethetünk, hogy a beszélgetés 1960 és 1964 között zajlott le, amikor Brezsnyev a Legfelsőbb Tanács Elnökségének elnöke, azaz szovjet államfő volt.

⁸ Nyikita Szergejevics Hruscsov (1894–1971) a Szovjetunió Kommunista Pártjának első titkára 1953–1964) és a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke 1958–1964 között. Nevéhez fűződik a desztalinizáció, a szembenézés a sztálinizmussal az SZKP XX. kongresszusán, a magyarországi 1956-os forradalom leverése, illetve a kubai rakétaválság kiprovokálása és megoldása is.

⁹ Leonyid Iljics Brezsnyev (1906–1982) szovjet politikus. 1964. október 14-étől haláláig a SZKP főtítkáráként a Szovjetunió vezetője, 1960 és 1964, majd 1977 és 1982 között a Legfelsőbb Tanács Elnökségének elnöke (államfő) is volt.

¹⁰ Alekszej Nyikolajevics Koszigin (1904–1980) szovjet politikus, aki 1964-től 1980-ig a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke.

¹¹ Nyikolaj Podgornij (1903–1983) a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke (1965–1977).

¹² Anasztasz Mikoján (1895–1978) örmény nemzetiségű szovjet kommunista politikus.

¹³ Mihail Andrejevics Szuszlov (1902–1982) szovjet politikus és ideológus, a Szovjetunió Kommunista Pártja Politikai Bizottságának tagja.

és Mussolini a köztük fennálló ellentétek ellenére mind úgy vélték, hogy legfőbb ellenségük a szovjet állam.

Még akkor is, amikor szövetségesek voltunk a Hitler elleni csatában, Roosevelt és Churchill azt akarta, hogy a háború ne csak Hitler halálával, hanem a szovjet állam megszűnésével is végződjön.

A háború után meg kellett védenünk magunkat és az egész szocialista tábort. És ez a fegyverkezési versenybe való belépésre kényszerített minket, amely valójában – részünkről – a túlélésért vívott háború volt.

Nekünk ráadásul nemcsak a keleti blokk biztonságát kellett megvédenünk, beleértve Kínát is, hanem a szocialista fejlődést is elő kellett segítenünk ezekben az országokban.

Ezenkívül nagy felelősséget vállaltunk a volt gyarmatokon, hogy segítsük a nemzeti felszabadító mozgalmakat a szabadságban és az önálló fejlődésben.

Míndezek eredményeként erőforrásaink jelentős kimerült, ami a szovjet állampolgárokat is érintette. A Szovjetunióban sok szó esik arról, hogy mekkora segítséget nyújtottunk nektek, például az Asszuáni-gát építésében.

Most más a helyzet, a szovjethatalomnak joga van magabiztosnak érezni magát.

Elhallgatott, rám nézett, próbálta felderíteni – számomra úgy tűnt –, milyen hatása van rám annak, amit mondott. Így szóltam:

De vajon a magyar forradalom elnyomásával, a katonai beavatkozással az önbizalmat fejezték ki? Tudom, hogy te abban az időben, 1956-ban ott voltál Magyarországon. Ott voltál nagykövetségként, és elmondták nekem, hogy a beavatkozás éjszakáján *meghívtad a magyar védelmi minisztert vacsorára, és letartóztatták a házában*. Ennek az volt a célja, hogy megbénítsátok a magyar vezetést, hogy ne legyen semmi ellenállás a szovjet intervenció előtt?

Azt mondta:

– Nem hiszem, hogy az, amit mondtak neked, pontos. Magyarország egy másik történet. Amerika bizonyos embereket uszított ellenünk Magyarországon, és megígérte, hogy beavatkozik, és megvédi őket, ha fellépnek ellenünk. Az általuk „Szabad Európának” hívott müncheni rádióállomás – amelyet az amerikai hírszerzés finanszírozott – nyilvánosan agitált a forradalom mellett. Nem hagyhattuk, hogy az összeesküvők elérjék céljaikat.

Aztán Andropov hirtelen szünetet tartott beszéde közben, majd így szólt:

Gyorsan akartunk véget vetni a magyarországi eseményeknek, hogy készek legyünk mellettük állni Szuezen. Nem ez volt, ami igazán történt akkor? Helyes volt-e egyszerre két frontot nyitva hagyni? Uszítással nyílt front Magyarországon, és agresszióval nyílt front Szuezen. Egyik oldalról fenyegetik az európai keleti blokkot, a másiktól felszámolják az arab világ nemzeti felszabadító mozgalmát.

Már eljött a vacsora ideje, Andropov pedig azt mondta:

– Menjünk a két nagy férfihoz, és mondjuk el nekik, mire jutottunk.

Nevetve mondtam neki: Te mondd el nekik egyedül.

Mosolyogva bólintott, és azt mondta: Megpróbálok!

Elmentünk a vacsoraterembe, és amikor a két nagy férfihoz értünk, Andropov oroszul kezdett beszélni Brezsnyevvel, Gamál Abden-Násszer elnök pedig arabul kérdezte tőlem: Mire jutottatok?

Azt mondtam neki: Mindjárt elmagyarázza önnek Andropov úr.

Násszer elnök csodálkozott, és megkérdezte tőlem arabul:

– Andropov Brezsnyevvel beszél, akkor miért nem mondd el te nekem?

Azt mondtam az elnöknek: Jobban szeretném, ha ön is Andropovtól hallaná.

Azt mondta Násszer elnök: Furcsa!

Andropov megmentett egy kellemetlen helyzettől Násszer előtt, amikor angolul kezdett neki magyarázni.

Brezsnyev és Násszer egy darabig beszélgettek, majd hozzám fordult Násszer elnök, és azt mondta:

De miért nem mondtad ezt el te?

Azt válaszoltam:

Két okból. Az első az, hogy Andropov logikájából fakad minden, amire jutottunk, erről meg vagyok győződve. Úgy gondoltam, hogy ő jobban meg tudja magyarázni önnek, mint én.

A második pedig az, hogy – őszintén szólva – attól tartottam, azt fogja gondolni, hogy az újságírói mivoltom befolyásol engem.

Mielőtt elváltunk aznap, vacsora után megkérdeztem Andropovot, hogy az esetleges fejlemények egy további megbeszélést igényelnek-e. Azt felelte:

Ne aggódj. Hagyd ránk az egész ügyet, majd mi elintézzük. Minden esetben felhívhatod a kairói nagykövetünket, ha valami kérdés felmerül, amellyel kapcsolatban konzultálni szeretnél. [...]

„Beleszerettem a történelembe”

Interjú Vidnyánszky Istvánnal*

Vidnyánszky István ukrán történész professzor 1951. március 27-én született Ungváron, Kárpátalján. Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrajna Története Intézet (UNTA UTI), azon belül az Ukrajna Nemzetközi Kapcsolatai és Külpolitika Története Osztály vezetője, az UNTA levelező tagja. Ukrajnában és külföldön egyaránt elismert történész, aki idén márciusban töltötte be a 70. életévét. Tudományos teljesítményéért, valamint életműjének elismerése gyanánt eddig számos rangos cím és díj odaítélésében részesült. Tagja számos tudományos és szakmai tanácsnak, illetve szervezetnek, többek között ő a Magyar–Ukrán Történész Vegyes Bizottság, valamint a Szlovák–Ukrán Vegyes Bizottság ukrán tagozatának elnöke, illetve alelnöke. Ezenfelül számos tudományos folyóirat szerkesztőbizottságának tagja Ukrajnában, Szlovákiában, Csehországban és Bulgáriában.

Tudományos érdeklődésének és kutatásainak köre roppant sokoldalú: Közép- és Kelet-Európa modernkori és jelenkori története és a két világháború közötti időszak története – különös tekintettel Csehszlovákiára. Ugyanakkor írásainak meghatározó része az ukrán politika- és diplomáciatörténetet vizsgálja, különös tekintettel az ország függetlenedését követő időszakra. De bőven található az olvasó írásokat az ukrán emigrációra és Kárpátalja történetére vonatkozóan is. Ez utóbbival kapcsolatban például idén jelent meg Mikola Vesszel társszerzőségben egy újabb monográfiája „Avgusztin Volosin és Kárpát-Ukrajna az ukrán államépítés történetében” címmel. (Віднянський, С. В. – Вереш, М. М.: Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. Київ: Інститут історії України, 2021. – 372 с.)

Professzor úr, Önről mint kárpátaljai származású személyről eleve feltételezni lehet, hogy többnemzetiségű családi háttérre tekint vissza. Mondana erről néhány szót?

Valóban, világszemléletem formálódására, különösképp az egyetemes történelem iránti rajongásomra jelentősen – ha nem döntően – családi neveltetésem és környezetem volt hatással. Ungváron születtem, egy nemzetiségi tekintetben heterogén, kárpátaljai értelmiségi család gyermekeként. Születésemtől kezdve a szülőföld iránti szeretetre, egyszerűnek nemigen mondható múltja tiszteletére, valamint szorgos és nemzetiségileg sokszínű lakossága értékelésére neveltek. Apám sokgyermekes szlovák–magyar, míg édesanyám ukrán–magyar családból származott. Ebből adódóan odahaza mi többnyire magyarul beszélünk, ezt tartom anyanyelvemnek is. Számos közeli és távoli rokonom közül, akikből sokan tanári pályát választottak maguknak, mindenki jól ismerte a történelmet, illetve több nyelven beszélt. Mindez nagyban befolyásolta a tudás iránti vágyamat, kiváltképp a történelmet illetően. Az érettségit követően nagyrészt emiatt döntöttem úgy, hogy az Ungvári (akkor még) Állami Egyetem Történelem Karára felvételizzem. De nem én voltam az egyedüli történész növendék a családbunkban. Ikertestvérem, László ugyancsak az említett egyetem történelem karán

* Vidnyánszky Istvánnal elektronikus levélben sikerült interjút készítenünk, előzetesen elküldött kérdéseinkre írásban válaszolt ukrán nyelven.

végezte el tanulmányait. Az egyetemi éveket követően ő a Kárpátaljai Helytörténeti Múzeum vezetőjeként dolgozott. Munkája során sok, többek között magyar nyelvű múzeumi kirándulást is szervezett a látogatók számára. De az egyik fiam is a történettudományi karon végzett. Úgy tűnik, nálunk ez már némileg apáról fiúra szálló hagyomány lett.

Pedagógus szülei példája valószínűleg meghatározó szerepet játszott az Ön későbbi pályaválasztásában. Ezenkívül még ki (vagy mi) befolyásolta leginkább azt, hogy történész létre adja fejét?

Szüleim és rokonaim mellett az Ungvári Egyetem Történettudományi Karán folytatott tanulmányaim, az ott eltöltött évek jelentős hatással voltak a jövőbeli tudós-történész szakma kiválasztására. Hallgatói éveim során, 1968–1973 folyamán az egyetemen híres ukrán történészek sokaságától volt lehetőségem tanulni: E. Balaguri,¹ I. Grancsak,² K. Hurnyitszky,³ M. Lelekacs,⁴ G. Pavlenko,⁵ M. Tyvodar,⁶ M. Trojan,⁷ V. Khudanycs,⁸ I. Shulha,⁹ J. Váradi-

¹ *Eduard Balahuri* (Huszt, 1931 – Ungvár, 2004) – kárpátaljai régész, történész, egyetemi tanár. Jelentős szerepe volt több kárpátaljai régészeti lelőhely feltárásában. Fő kutatási területe a bronzkor volt. Doktori disszertációját a *Felső-Tisza-vidék lakónak bronzkori története* címmel írta és védte meg (1983).

² *Ivan Hrancsak* (Újdávidháza, 1927 – Ungvár, 2000) – kárpátaljai történész, egyetemi tanár, a Nemzetközi Szláv Tudományos Akadémia akadémikusa (1998-tól). Fő kutatási témái Csehszlovákia és Magyarország, valamint Kárpátalja jelenkori történelmét érintették.

³ *Kazimir Hurnyitszky* (Sarovecska, 1924 – Ungvár, 2019) – ukrán történész, orientológus, egyetemi oktató. A második világháború résztvevője (1941-ben sorozták be, 1948-ban szerelt le). Fő kutatási témakörét Agatangel Krimszky orientológus életének és munkásságának feldolgozása jelentette.

⁴ *Mikola Lelekacs* (Kereknye, 1909 – Ungvár, 1975) – kárpátaljai tudós-történész, levéltáros, pedagógus, Kárpátalja ukránofil irányultságú közéleti és kulturális-oktatási személyisége. Tudományos tevékenysége elsősorban Kárpátalja történetének kutatásához köthető.

⁵ *Hrihorij Pavlenko* (Novyj Myr [Kijevi terület], 1936 – Ungvár, 2001) – ukrán történész, egyetemi tanár. Tudományos érdeklődésének fő köre: Németország története és kultúrája, elsősorban a német szociáldemokraták története a 19. század utolsó harmadában – a 20. század elején, az orosz–ukrán–német társadalmi-politikai, kulturális és tudományos kapcsolatok ugyanebben a periódusban. Munkásságában nagy hangsúlyt fektetett a történetmódszertan és történetelmélet kérdéseire, valamint Kárpátalja történetére is.

⁶ *Mihajlo Tyvodar* (Bedőháza, 1936 – Ungvár, 2017) – kárpátaljai tudós-etnológus, egyetemi tanár. Főbb munkái közé tartozik a mindmostanáig legteljesebb *Kárpátalja etnográfija* (2011), valamint az *Etnológia* (három kiadása: 1998., 2004., 2010.) című monográfia.

⁷ *Mihajlo Trojan* (Felsőremete, 1923 – Munkács, 1987) – kárpátaljai történész, egyetemi tanár. Főbb tudományos érdeklődési területe: Magyarország története 1917–1919 között, valamint Kárpátalja története és helytörténete.

⁸ *Vaszil Khudanycs* (Beregkisfalud, 1922 – Ungvár, 2006) – történész, politológus, egyetemi tanár. Kelet-Közép-Európa 1918–1919 közötti történetének kutatója (kiemelt figyelmet szentelt a szlovákok történetének). További tudományos érdeklődési köre: a szovjet–magyar együttműködés története 1945–1965 között (1973-ban e témából védte meg nagydoktori értekezését), valamint Kárpátalja története – kiváltképp 1938–1944 között.

⁹ *Ilja Sulha* (Verescsak [Cserkaszi terület], 1921 – Vinnyica, 1993) – ukrán történész, egyetem tanár. 1954–1972 között az Ungvári Állami Egyetemen oktatott. Főbb kutatási területe Ukrajna (idővel külön Kárpátalja) 18. századi társadalmi–gazdasági története. Az ő nevéhez köthető az 1932–1933-es ukrán éhínség (Holodomor) kutatása Vinnyica és Podólia területén.

Sternberg¹⁰ és mások. Tartalmas és érdekes előadásai, valamint tudományos tevékenységük nyomán a kezdetektől fogva elbűvöltek és véglegesen a történelem rabjává tettek.

Ösztönzésüknek köszönhettem, hogy a Hallgatói Tudományos Társaság¹¹ aktív tagja lettem, s meglátásom szerint érdekes témákat választottam kutatásaimhoz: a modern olimpiai játékok újjáéledésétől Petőfi Sándornak az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharcban, valamint Kárpátalja történetében betöltött szerepéig. Ezeknek a személyeknek a segítségével különféle versenyek és hallgatói olimpiák többszörös győztese lehettem, első tudományos-ismeretterjesztő írásaimat Magyarország, Csehszlovákia és Kárpátalja történelméből publikálhattam a helyi sajtóban. Ez sokat számított. Az utolsó szót a történész szakma mellett ugyanakkor az „Alekszandr Duhnovics¹² történeti koncepciójának kialakítása” című, akkori mércékkel mérve eredeti és újító hatású diplomamunkám sikeres védeése jelentette. Ez utóbbi élénk vitát is kiváltott az Állami Vizsgabizottság tagjai között, s végül meghatározta a jövőt, a tudományhoz vezető utat.

Az 1970-es évek első felétől egyre szorosabb kapcsolatban áll az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrajna Története Intézetével. Elmondaná, miképp került Ön az Intézetbe? Hogyan befolyásolta ez tudományos érdeklődési körének változását és a tapasztalatszerzést?

Érdekes, ugyanakkor elég összetett kérdés, melyre röviden nem lehet válaszolni. Miután elvégeztem az egyetemet, tanárom és témavezetőm, Ivan Hrancsak professzor ajánlásával 1973 őszén Kijevbe érkeztem, ahol sikeres felvételit tettem az Ukrán Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének aspirantúrájába. Attól kezdve egész alkotó életem elválaszthatatlanul összekapcsolódik Ukrajnának ezen vezető tudományos történeti intézményével, ahol időközben diplomás hallgatóból a történelemtudomány doktora, professzor, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia levelező tagja és az intézet egyik jelentős osztályának a vezetője lettem.

Köztudott, hogy a Szovjetunió tudományos állami intézményei – a kelet-közép-európai¹³ országokhoz hasonlóan, ahol a második világháborút követően szovjet mintára és „testvéri

¹⁰ *Várad-Sternberg János* (Születési neve: Sternberg Jákob. Nagyvárad [Románia], 1924 – Budapest, 1992) – kárpátaljai történész, hungarológus, egyetemi tanár. Egyik fő kutatási témája a Rákóczi-szabadságharc volt. Tudományos érdeklődési körébe tartozott ugyanakkor a magyar–oros–ukrán újkori kapcsolatok mélyreható kutatása is. Ez utóbbin belül nagy figyelmet szentelt az orosz–magyar és ukrán–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatoknak a 18–19. század első felében, illetve a kárpátaljai helytörténetnek is.

¹¹ A *Hallgatói Tudományos Társaság* (ukránul: *Студентське наукове товариство*) – önkéntes hallgatói egyesület, amelyet felsőoktatási intézményekben szerveznek a hallgatók kutatási munkába történő vonzása és integrálódásuk elősegítése érdekében.

¹² *Alekszandr (Sándor) Duhnovics* (Topolyán [Zemplén vm.], 1803 – Eperjes, 1865) – ruszin származású kárpátaljai görögkatolikus pap, költő, író, a ruszin himnusz szövegének szerzője. Politikai nézeteit tekintve moszkvofil. Középiszkolai tanulmányait Ungváron és Kassán, teológiai tanulmányait pedig Ungváron végezte. 1829-ben szentelték pappá. 1838–1841 között az ungvári szentszék jegyzője. 1843-tól kanonok Eperjesen. 1847–1848-ban jelen volt a pozsonyi országgyűlésen. 1859-ben saját könyvtárát a krasznibródi (Zemplén vármegye) bazilita kolostornak adományozta, hogy minden olvasni vágyó ember hozzájuthasson a könyvekhez. 1862-ben a szegény sorsú ruszin diákokat támogató Keresztelő Szent János Társaság megszervezésében segédkezett. Fontos szerepet játszott a ruszin (nemzeti) öntudat felébresztésében. Történelmi, jogi, pedagógiai munkák, valamint tankönyvek és imakönyvek szerzője.

¹³ Ukránul a Közép-Kelet-Európa alakot használják, amit azonban minden esetben átírtunk a Magyarország elfogadott Kelet-Közép-Európa formára. (A szerkesztő megjegyzése.)

segítséggel” totalitárius rendszereket alakítottak ki – az uralkodó kommunista ideológia szóvivői és eszközei is voltak egyben. Ez alól nem volt kivétel az Ukrán SZSZK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének Szocialista Országok Története és Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya sem, melynek akkoriban Irina Melnyikova,¹⁴ az Akadémia levelező tagja volt a vezetője; az ő irányítása alatt kezdetem el kutatómunkámat.

Ennek az osztálynak kiemelt feladata volt „tanulmányozni a szocializmus világrendszerének kialakulási és fejlődési törvényeit, a külföldi szocialista országok történetét és közös tapasztalataikat az új élet építésében, az új, szocialista nemzetközi kapcsolatok kialakításában és javításában”. Ez az, amit figyelembe kellett venni a tudósoknak, amikor meghatározták kutatási témájukat és tudományos-kutatási terveiket. Ukrajna esetében ennek a problematikának az aktualitása a tagközvélemény határmenti elhelyezkedéséből, az európai országok úgynevezett „szocialista táborának” többségével való közvetlen szomszédságából adódott. De a világháború utáni időszak kapcsolatainak történelmi hagyományából, valamint a széles körű nemzetközi kapcsolatok és együttműködés kialakításából és fejlesztéséből származó okokat is meg kell említeni.

Ezért úgy alakult, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia 19. századi történetének az Ungvári Egyetemen megkezdett kutatását nem folytathattam. A Tudományos Bizottság nyomatékosan javasolta, hogy aktuálisabb kérdések kutatásának szenteljek figyelmet, kiváltképp a „szocialista tábor” olyan országainak, mint Magyarország és Csehszlovákia – annál is inkább, mert mindkét ország nyelvét jól értettem. Végeredményben kutatásaimat az 1968-as prágai tavasz eseményeinek Csehszlovákia, valamint Közép- és Kelet-Európa történetére gyakorolt hatására összpontosítottam. A csehszlovákiai és moszkvai közgyűjteményekben végzett kutatómunka eredményeként 1977-ben sikeresen megvédtem „A szakszervezeti mozgalom konszolidálódása Csehszlovákiában, 1969–1975” című kandidátusi értekezésemet.¹⁵ Két évvel védésemet követően megjelent első önálló monográfiám is ebben a témában, mely az Ukrán SZSZK Tudományos Akadémiájának kitüntetését, továbbá a Fiatal Tudósok és Társadalomtudományi Szakemberek Össz-szövetségi Versenyének díját is elnyerte (1981).

Idővel bővítettem kutatásaim tematikáját. Elkezdtem mélyfúrásokat végezni az akkori szocialista blokk országai között létesített testvérmegyei és testvérvárosi együttműködések területén. Ezenkívül Kelet-Közép-Európa példáján kutattam a társadalmi egyesületek nemzetközi kapcsolatokban betöltött szerepét, a KGST-országok gazdasági integrálódásának sajátosságait és Ukrajna nemzetközi kapcsolatait. Aktívan kivettem a részem az „Ukrán Szovjet Enciklopédia”, „Kijev története”, „Donbasz munkásainak története”, „Az Ukrán SZSZK historiográfiájának története” és egyéb művek megírásában.

Az említett kiadványok módszertani alapja – mint ahogy az általában véve igaz, sőt kötelező volt a szovjet történettudományban – a marxista történetírás kánonja volt, minden ebből következő közhellyel együtt. Ugyanakkor, ha kellő kritikával vagyunk a hasonló művek iránt, és figyelmen kívül hagyjuk ezeket az akkoriban minden tudományos kutatásban elengedhetetlen konzekvenciákat, s figyelmünket csupán a szerzők hipotéziseire, érveléseire és levont következtetéseire fordítjuk, akkor ebben a megvilágításban egész egyértelműen nyomon követhető az újításra való törekvés az ukrán történészek számos művében. Így például

¹⁴ *Irina Melnyikova* (Mena [Csernyigovi terület], 1918 – Kijev, 2010) – ukrán történész, egyetemi tanár, az Ukrán SZSZK Tudományos Akadémiájának, később az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia munkatársa (1957-től), osztályvezetője. Fő kutatási témája az európai országok – kiváltképp Csehszlovákia – és a nemzetközi kapcsolatok 20. századi történelme volt.

¹⁵ Vidnyánszky Istvánnak azon műveit, illetve szerkesztett köteteit, amelyeket a beszélgetésben megemlít, az interjút követő válogatott bibliográfia tartalmazza.

az 1970–1980-as években az intézet munkatársai által végzett kutatások elemezték először a szovjet történetírásban a szovjet tagköztársaságok szerepét a Szovjetuniónak a szocialista országokkal folytatott sokoldalú együttműködésében. Ezt természetesen Ukrajna példáján keresztül tették, széles körben bemutatva eredményeiket. A szovjet–lengyel, szovjet–bolgár, szovjet–magyar, szovjet–csehszlovák és szovjet–keletnémet kapcsolatok történetéről szóló monográfiáinkban egyaránt jól tükröződött Ukrajna helye ezen kapcsolatokon belül. Emellett akkori kiadványaink megalapozták a külpolitika olyan fontos, ma pedig különösen releváns eszközeinek, mint az ún. népi vagy nyilvános diplomácia (*people's diplomacy, public diplomacy*), a kulturális diplomácia tanulmányozását.

Az ún. szocialista nemzetközi kapcsolatok történetéről jelentős mennyiségű tényanyagot tartalmaznak az intézeti munkatársaink által készített történelmi krónikák is, melyekben a Szovjetunió és számos szocialista ország közötti „barátság és együttműködés fejlesztésének legfontosabb eseményeiről” esik szó. Ide sorolhatjuk a szovjet–lengyel, szovjet–magyar, szovjet–bolgár, szovjet–csehszlovák, de a szovjet–kubai kapcsolatokról szóló írásokat is. Összességében az ukrán történészek által a külföldi országok történetéről a szovjet időkben megjelentetett művek a korszakra jellemző túlzott ideológiai orientációjuk ellenére megalapoztak bizonyos tudományos koncepciókat és általános téziseket. Ezek később, a Szovjetunió felbomlása és Ukrajna függetlenedése után viszonyítási pontot jelentettek a történelem és a nemzetközi kapcsolatok további tanulmányozásához.

1984–1985 folyamán kutatóúton vettem részt a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Szláv- és Balkán Tudományok Intézetében, Moszkvában. Ennek eredményeként elkészült egy következő, „A munkásosztály nemzetközi konvergenciája a szocialista együttműködés országaiban” címet viselő monográfiám. A mű a Kelet-Közép-Európa országai számára fordulópontot jelentő évben, 1989-ben látott napvilágot. Ebben többek között olyan kérdésekre összpontosítottam, mint az intenzív gazdasági fejlődés modelljére való áttérés problémái, a tervutasításos rendszer destruktív szerepe, a szocialista országok válsága. Ugyanakkor számos neves tudós pozitív visszajelzése és támogatása ellenére sem voltam hajlandó ezt az írásomat doktori értekezéssé minősíteni. Ezt a döntésemet a legkevésbé sem bántam meg, hisz a szocialista világrendszer és annak ideológiája monopóliumának gyors összeomlása, az oktatási és tudományos folyamat liberalizálódása, a nemzetközi tudományos együttműködés új lehetőségei reményt adtak az ukrán történetírás alapjainak komplex megújítására és a legmerészebb kreatív elképzelések megvalósítására.

Az 1990-es évek metszete rendkívüli, világméretű változást hozott magával. 1991-től Irina Melnyikovát váltva Ön lett az UNTA UTI Ukrajna Nemzetközi Kapcsolatok és Külpolitika Története Osztály vezetője. A gyakorlatban ez milyen kihívásokat jelentett Ön, az osztály, valamint egészében véve az intézet számára?

Valóban, az 1991. év nemcsak Ukrajna számára jelentett történelmi fordulópontot, mely az évben nyerte el függetlenségét a világ többi szuverén állama sorában, hanem nekem is. 1991-ben tudományos mércével mérve igen fiatalon (negyven évesen), a történelemtudományok kandidátusaként kerültem az Egyetemes Történelem és Nemzetközi Kapcsolatok Osztály élére. Akkoriban így hívták az osztályt, melyet már mintegy harminc éve igazgatok. Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrajna Története Intézetének ez volt az egyik legnagyobb és legbefolyásosabb tudományos egysége, ahol akkoriban több mint húsz – köztük hat nagydoktori címmel rendelkező – tudományos munkatárs dolgozott. Megkezdődött tudományos tevékenységem új, nagyon összetett, ugyanakkor roppant érdekes és meglehetősen gyümölcsöző szakasza.

Ukrajna függetlenségének kikiáltásával és a társadalmi-politikai kapcsolatok reformjával a fiatal államban a történészek előtt az a nehéz feladat állt, hogy új problematikákat és módszertani megközelítéseket fogalmazzanak meg többek között Ukrajna és az ukrán nép nemzetközi kapcsolatai történetét, az egyetemes történelemben elfoglalt helyük és szerepük kutatását illetően.

Osztályunk fontos feladatát képezi Ukrajna történelmének az egyetemes történelembé való integrálása, ezenkívül pedig természetesen a világtörténelem és a nemzetközi kapcsolatok kutatásának további fejlesztése – különös tekintettel arra, hogy Ukrajna hogyan vesz részt ezen kapcsolatokban. Az osztály munkatársai a nemzeti kisebbségek és az ukrán diaszpóra történetének megismerését célzó kutatásokat is folytatnak. Ezen túlmutatóan az ukrán történetírás fejlődésének új szakaszában az osztály munkatársainak és újonnan megválasztott vezetőjének komplex feladatok széles skálájával kellett szembenézniük: a több évtizeden át felhalmozódott, de súlyos szovjet ideológiai nyomással terhelt tudományos hagyományokat módszertanilag új, az egyetemes tudomány innovatív irányelveinek megfelelően kellett újra építeni.

A történetírás fejlődése abban az időben új kontextusban zajlott, hisz jóformán egyszerre ment végbe a kommunista rendszerek megdöntése Európában, a Szovjetunió és a szocialista blokk összeomlása, a hidegháború vége és a nemzetközi kapcsolatok új, posztmodern rendszerének kialakulása. Mindez lehetőséget kínált reformok végrehajtására a tudomány szférájában, ezzel egyidejűleg pedig a történészek szélesebb körű nemzetközi együttműködésére és a világ tudományos közösségébe történő teljes beilleszkedésére.

A mély társadalmi-politikai és kulturális átalakulások közepette, az ukrán történetírás új időszakának kezdeteinél az osztály munkatársainak be kellett kapcsolódnuk a tudományos és oktatási területeket közvetlenül érintő nagyszabású átalakítások megvalósításába. A már említett feladatokon kívül ez jelentette például az új egyetemes és ukrán történeti tankönyvek és enciklopédikus kiadványok előkészítését és áttekintését, az egyetemes történetírás legújabb eredményeinek beemelését az oktatásba és kutatásba, a tudományos és pedagógus gárda továbbképzéséhez szükséges feltételek megteremtését, az ukrán diplomácia tudományos és elméleti alapjának biztosítását, a történelmi ismeretek népszerűsítését.

Ennek jegyében 1991-ben az osztályon belül kezdetét vette az „Ukrajna a világtörténeti folyamatban” című komplex tudományos program. Ennek keretében a következő harminc év folyamán tíz konkrét, sok értelemben véve innovatív tudományos kutatási projekt valósult meg. A munkatársak kutatási eredményeinek publikálása és minél szélesebb elérhetővé tétele érdekében létrehoztuk a *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* (Ukrajna Nemzetközi Kapcsolatai: tudományos kutatások és felfedezések) című folyóiratot. Ez az évente egyszer megjelenő kötet – melynek az eddigiekben huszonkilenc száma látott napvilágot, és szerkesztőbizottságához neves ukrán kutatókon kívül elismert külföldi tudósok is tartoznak – Kelet-Közép-Európa területén regionális jelentőségű tudományos folyóiratnak számít. Elősegíti az egyetemes, mindenekelőtt európai történelem alap kutatásainak összehangolását. Bizonyos tekintetben összegző kiadványként említhetjük az UNTA UTI Ukrajna Nemzetközi Kapcsolatai és Külpolitika Története Osztály munkatársai által tavaly közreadott *Ukrajna Európa történetében a 19. századtól a 21. század kezdetéig: történelmi esszék* című kollektív monográfiát, mely az én szerkesztésemben jelent meg. A műről eddig hét pozitív recenzió jelent meg, többek között Magyarországon is.¹⁶

¹⁶ A műről megjelent magyar nyelvű recenzió adatai: Paládi Renáta: *Ukrajna Európa történetében: egy ukrán társmoográfia ismertetése*. Klió, 30. évf. (2021) 1. sz. 72–87.

Mindamellett nem az én tisztem megítélni, hogy osztályunk mennyire sikeresen birkózott, illetve birkózik meg feladatainak és tudományos terveinek megvalósításával. Reméljük, hogy idővel a történétírók értékelni fogják tevékenységünket. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az ukrán függetlenség harminc éve alatt az osztályunk tudományos munkatársai kilencven önálló tudományos kötetet adtak közre, köztük monográfiákat, tematikus gyűjteményeket, dokumentumköteteket, kollektív kiadványokat. Véleményem szerint ez jelentős eredménynek tekinthető, s érdemben hozzájárul az ukrán történettudomány fejlődéséhez. Vagy említenék egy másik, az akadémiai tudomány szempontjából nem kevésbé fontos mutatót: az elmúlt harminc év alatt az osztályunkon 44 disszertációt (13 nagydoktori és 31 kandidátusi) készítettek el és védtek meg. Érdemes kiemelni ezeknek az értekezéseknek a tematikus, kronologikus és földrajzi értelemben is tág spektrumát, hiszen érintik többek között Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Spanyolország, Olaszország, Lengyelország, Magyarország, Csehország, Szlovákia, Románia, Bulgária, Fehéroroszország és a hajdani Jugoszlávia új- és jelenkori történetének kérdéseit. Jókora részük a nemzetközi kapcsolatok történetének, valamint Ukrajna nemzetközi kapcsolatainak szentel figyelmet, ezeket helyezi középpontba.

A szovjet rendszer bukásával számos, addig tabusított vagy egyoldalúan megítélt kutatási téma újragondolása került napirendre. Kérem, mondjon erről néhány szót! Miben változott a levéltári forrásokhoz történő hozzáférés a történészek számára? Milyen forrásfeltárási lehetőségek nyíltak meg?

Valóban, a Szovjetunió és a szocialista rezsimek felbomlását követően Kelet-Európában új lehetőségek nyíltak a történettudomány fejlődésére nézve, többek között Ukrajnában is. Kedvezően hatott, hogy a szovjet ideológia elutasításával egyidejűleg kutatóink megismerték a történettudomány kurrens módszertanát. Egyértelműen pozitív, pótolhatatlan hatása volt annak, hogy megnyíltak és elérhetővé váltak a kutatók számára korábban zárt levéltári fondok – kiváltképp a pártanyagok, az NKVD-KGB-iratok, külügyminisztériumi iratok, az ukrán emigráció forrásai stb.

Ennek nyomán teljes mértékben érthető és elkerülhetetlen volt az, hogy Ukrajna függetlenedésével a hazai történészek nemcsak a módszertani megközelítéseket újították meg, hanem új források bevonásával megkezdték az ukrán nép történelmi múltja „új megközelítésének” tudományos kidolgozását. Többek között olyan korábban tiltott vagy nem kívánatos, elhallgatott vagy épp meghamisított kérdések kerültek előtérbe, mint például az ukrán népnek a 17. században Bohdan Hmelnyickij vezette nemzeti felszabadító háborúja, az ukrán nemzeti és kulturális ébredés a 19. században, az 1917–1921 közötti ukrán nemzeti forradalom és az ukrán állam kiépülése az Orosz Birodalom, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után, annak harca a nemzetközi elismerésért és legitimációért. De ide sorolhatjuk egyes kiemelkedő személyiségek szerepét az ukrán nép nemzeti-felszabadító küzdelmeiben, az erőszakos szovjetizálás folyamatát az ukrán területeken, a két világháború közötti ukrán emigráció történetét, az ukrán kérdés szerepét az első és a második világháború idején. Továbbá az OUN–UPA¹⁷ tevékenységének kérdését a második világháború során és az

¹⁷ Az Ukrán Nacionalisták Szervezete (Організація Українських Націоналістів, OUN) 1929-ben alakult meg Bécsben. A szélsőségesen nacionalista csoport eleinte Galíciában a lengyelek ellen szervezte az ukránok ellenállását. Tevékenysége később kiterjedt az összes ukrán lakosságú területre, célja a független Ukrajna megteremtése volt. Katonai szárnya az Ukrán Felkelő Hadsereg (Українська повстанська армія, UPA), amely 1942 és 1947 között harcolt a náci, a szovjet, a lengyel és a csehszlovák állam ellen is. (A szerkesztő megjegyzése.)

azt követő időszakban, az ukrán nép ellen indított 1932–1933-as népiirtást (ismert nevén: Holodomor), az 1937–1938-ban tomboló sztálini elnyomás elsősorban Ukrajna területét érintő tetteit. A felsorolást még sokáig lehetne folytatni...

Az 1990-es évek elején jómagam is a két világháború közötti csehszlovákiai ukrán emigráció történetét kutattam, a csehszlovák hatalom velük kapcsolatos politikáját és Tomáš Garrigue Masaryk („a burzsoá antiszovjet politikus”, ahogy őt a szovjet történetírás jellemezte) csehszlovák államfő viszonyulását az ukrán kérdéshez. Kutatásaim eredményeként 1997-ben megvédtem nagydoktori disszertációmát „Az ukrán kérdés a két világháború közötti Csehszlovákiában” címmel.

Professzor úr nevéhez a kutatási témák széles palettáján számos publikáció köthető. Van-e valamilyen sorrend szakmai érdeklődésében? Melyik kutatási eredményét tartja a legjelentősebbnek a történettudomány szemszögéből?

Bibliográfiámban összesen mintegy hatszáz mű szerepel, köztük több mint nyolcvan könyv és kollektív monográfia, enciklopédikus kiadványok, tankönyvek és programok az egyetemes történelemről és a nemzetközi kapcsolatokról, valamint több mint ötven külföldön megjelent tudományos cikk. Sohasem vonzott, hogy „szűk profilú szakember” maradjak, emiatt jómagamat és osztályunk tudományos munkatársait is arra igyekeztem ösztönözni, hogy mindig tágítsák tudományos érdeklődési körüket. Ezért munkásságomban különböző irányzatú, korszakú és tematikájú publikációkat lehet fellelni: az egyetemes történelem és a nemzetközi kapcsolatok elméleti-módszertani és historiográfiai megközelítése; a szláv népek 19. századi nemzeti-kulturális újjászületése és az ebben az időszakban közöttük kialakuló kapcsolatok; az első világháború előtt, alatt és az azt követő időszakban végbemenő nemzeti önrendelkezés és államalakítás problémái egyaránt megtalálhatók benne. De kutatásaim közé tartozik Kelet-Közép-Európa jelenkori történetének több aktuális kérdése, a két világháború közötti ukrán emigráció, a második világháború után kialakult nemzetközi kapcsolatok, azon belül pedig Ukrajna külpolitikája.

Fontosnak tartom a terjedelmében ugyan nem nagy, 1994-ben *Az ukrán emigráció kulturális, oktatási és tudományos tevékenységei Csehszlovákiában: az Ukrán Szabadegyetem (1921–1945)* címmel megjelent monográfiámat. Ebben széles, korábban nem kutatható forrásbázisra (például „Az ukrán emigráció prágai levéltára” anyagára) alapozva mutattam be az Ukrán Szabadegyetem (USZ) első negyedszázados működésének jelentőségét az ukrán és az európai tudomány és kultúra fejlődésében. A kötetben külön szó esik az USZ geneziséről és működésének kezdetéről, tevékenységének fő irányzatairól, formáiról és elért eredményeiről, az oktatói karról és a hallgatókról, az intézmény csehszlovák kormánnyal és társadalommal kialakított kapcsolatainak sajátosságairól, nemzetközi együttműködéséről. Amint azt a kötet recenziái is több ízben jelezték, ukrán részről ez a monográfia lényegében megalapozta a két világháború közötti ukrán emigráció történetének kutatását.

Nem kevésbé jelentős a kortárs ukrán történetírásban az Andrij Martinovval, egykori hallgatómmal, mostanra pedig már elismert professzorral együtt társszerzőként kiadott *Ukrajna az ENSZ-ben: 60 év részvétele a legfontosabb nemzetközi kérdések megoldásában* (Kijev, 2006.) című kötet is. Az ENSZ történetének főbb eseményein túl tárgyaltuk Ukrajnának ENSZ-tagként betöltött szerepét, ennek a különböző időszakokon belüli változásait. Egy következő, ugyancsak Martinovval együtt írott, két kiadást is megélt (2009., 2011.) történeti-biográfiai kiadványunkban (*Egységes Európa: az álomtól a valóságig. Történelmi esszék az Európai Unió alapító atyáiról*) pedig tizenhét 20. századi európai politikus portréjának bemutatása segítségével igyekeztük feltárni az európai integrációs folyamat fő előfeltételeit, szakaszait és annak jellegét.

Tudományos munkásságomban különleges helyet tölt be a történelmi regionalizmuskutatás, mindenekelőtt Kárpátalja multikulturális terének vizsgálata. Nem véletlen, hogy kijevei kollégáim viccelődésképpen kárpátaljai lokálpatriótának tartanak. Szülőföldem különböző korszakaihoz és kutatási kérdésköreire is kapcsolódóan eddig mintegy száz publikációm jelent meg. Ide sorolhatók az Alekszander Duhnovicsról, Adolf Dobrjanszkijról és egyéb, a 18–19. századi kárpátaljai felvilágosodást képviselő személyekről írott történelmi esszéim. Ezen kívül azon tanulmányaim, melyek számot adnak Kárpátalja, a Csehszlovák Köztársaság „Podkarpatská Rus”-ként ismert részének első világháborút követő sorsáról, társadalmi-gazdasági és nemzeti-kulturális fejlődéséről. Ez a két világháború közötti időszakban összességében ugyan sikeresnek mondható, a kialakult helyzet ugyanakkor mégsem volt teljesen problémamentes. Külön foglalkoztam Kárpát-Ukrajna történetének kérdésével és annak szerepével az ukrán államalkotásban, a Kárpátalján 1939–1944 között zajló politikai folyamatok tanulmányozásával, a mostani megye területének az Ukrán SZSZK-val történő úgynevezett „újraegyesülésének” kérdésével, valamint a világháború után a régióban végbemenő gyorsított és erőszakos jellegű szovjetizálással és a ruszin-kérdéssel is.

A Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra című, nagyon értékes, 2010-ben ukrán és magyar nyelven is közreadott mű kezdeményezői s egyben társszerzői sorába is tarthattam. A kötet ukrán nyelvű kiadása Ungváron, míg magyar nyelvű változata Budapesten látott napvilágot. Ugyancsak egyik hajdani tanítványommal, most pedig már professzor kollégámmal, Mikola Vehessel társszerzésben adtuk közre 2020-ban egy tudományos ismeretterjesztő művet Avgusztin Volosinról (Avgusztin Volosin – a kárpát-ukrán nép atyja), 2021-ben pedig egy tudományos monográfiát *Avgusztin Volosin és Kárpát-Ukrajna az ukrán államépítés történetében* címen. Az eddig megjelent recenziók tükrében ez utóbbi két kötet adja Kárpát-Ukrajna egykori elnökének az eddig publikált legteljesebb életrajzát, valamint az idén kiadott kötet mutatja be a legalaposabban Volosin tevékenységét a kárpátaljai ukránok nemzeti újjáéledésében a 20. század első felében, illetve az egykori görögkatolikus papnak és politikusnak a kárpát-ukrán állam kialakulásában betöltött szerepét a második világháború előestéjén.

Az említettekén túl szerzője/társszerzője, fő-, társ- vagy felelős szerkesztője voltam számos egyéb akadémiai kiadványnak is. Mindamellett nagyon remélem, hogy legfontosabb tudományos műveim még csak ezután látnak napvilágot.

Nem titok, hogy Ön a Magyar–Ukrán Történész Vegyes Bizottság ukrán tagozatának tagja és egyben elnöke is. Hogyan értékeli a magyar és ukrán történészek eddigi együttműködését? Miben látja az együttműködés élénkítésének lehetőségét?

Az ukrán történészek, kiváltképp az Ukrán Tudományos Akadémia Ukrajna Története Intézet általam vezetett osztályának tagjai nagy hangsúlyt fektetnek a nemzetközi tudományos együttműködés kialakítására és továbbfejlesztésére. Ezt külföldi partnereinkkel nemzetközi konferenciák szervezése, közös tudományos kutatások révén és egyéb formában kívánjuk elérni. A vegyes bizottságok is a nemzetközi együttműködés hatékony intézményei. Példa gyanánt említem, hogy osztályunk kezdeményezte a hasonló kétoldalú vegyes bizottságok megalakítását a szlovák, a magyar és a bolgár féllel.

Véleményem szerint ígéretesen kezdődött a Magyar–Ukrán Történész Vegyes Bizottság működése; alapját az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrajna Története Intézete és a Magyar Tudományos Akadémia között 2005-ben létrejött együttműködési egyezmény jelentette, melyet ukrán részről jómagam, magyar részről pedig Fodor István történész-régész írt alá. Ugyanabban az évben az egyezmény keretei között, valamint a Magyarok Kijevei Egyesülete és Magyarország kijevei nagykövetsége támogatásával Kijevben került sor az első kö-

zösen megtartott nemzetközi konferenciára. Az esemény dokumentumait kétnyelvű konferenciakötetben adták ki, magyarul *Ukrajna–Magyarország: közös múlt és jelen* címen.

A későbbiekben a Magyar–Ukrán Történész Vegyes Bizottság tagjai rendezésében nemzetközi tudományos konferenciákat, szimpóziumokat és kerekasztalokat rendeztek az 1956-os magyar forradalom 50. és 60. évfordulója, illetve az ukrán–magyar diplomáciai kapcsolatok felvételének 20. és 25. évfordulója alkalmából. Ezekre viszonylag rendszeresen sor került, felváltva, egyszer Magyarország, máskor pedig Ukrajna területén.

Ugyancsak a Vegyes Bizottság köreiből indult el a Kárpátalja jelenkori történetét bemutató, már említett közös kétnyelvű kiadvány, valamint egy másik kétnyelvű kötet kezdeményezése is. Ez utóbbi „A magyarok Kijevben. A magyar–ukrán történeti kapcsolatok fejezetei a IX. századtól napjainkig” című illusztrált, tudományos ismeretterjesztő munka, ami 2018-ban jelent meg Kijevben Magyarország kijevi Nagykövetsége támogatásával. Végül az ukrán és a magyar történészek közötti hatékony tudományos együttműködés bizonyítéka a Magyarország történelmét tárgyaló tanulmányok publikálása és ilyen témájú disszertációk védeése Ukrajnában, illetve az Ukrajna történelmével kapcsolatos művek közreadása és tudományos értekezések védeése Magyarországon. Így például Magyarország új- és jelenkori történetének kérdéseit tárgyalták Mikola Derzsaljuk, Ivan Mandrik, Éva Kiss, Dmitro Tkacs nagydoktori, valamint Okszana Ferkó, András Berenyi, Ljudmila Neszuh, Mihajlo Junger és mások kandidátusi értekezései, melyeket Ukrajnában védtek meg már az ország függetlenségének kikiáltását követően. Ezzel egyidejűleg például a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudósai többnyire magyarországi egyetemeken védtek meg főleg Kárpátalja történetét bemutató disszertációikat.

A Magyar–Ukrán Történész Vegyes Bizottság utóbbi éveinek teljesítménye alapján azonban sajnos azt mondhatom, hogy az együttműködés alábbhagyott. Ennek oka valószínűleg a Bizottságban végbement kádercsere lehet, kiváltképp Fodor István kollégám, a Bizottság magyar tagozata elnökének hirtelen és idő előtti halála. Nemigen használtak az együttműködésnek a 2017-től kiéleződött magyar–ukrán államközi viszonyok sem. Mindamellett őszintén remélem, hogy a magyar és ukrán történészek közötti kooperáció folytatódni fog, új formákat ölt, elősegíti majd a történelemtudomány fejlődését, a két szomszédos ország kölcsönös megértését és közeledését. Az ukrainai történészek legalábbis ezt a nézetet képviselik.

Mennyit lehet tudni Ukrajnában az 1990 utáni magyar történettudományról? Mit lát pozitívnak, vagy éppen ellenkezőleg, véleménye szerint mely témák érdemelnének nagyobb figyelmet?

Meglátásom szerint a magyarországi történészek előtt az 1990-es évek elején ugyanazok a kérdések és feladatok körvonalazódtak, mint az ukrán és egyéb poszt szocialista államok történészei előtt. Összességében a magyar történetírás jelen felállása szerint már teljes mértékben megoldotta a Magyarország történetére vonatkozó marxista olvasat és értékelés revíziójának problémáit. Ez kiváltképp tetten érhető a jelenkori történetírásban, valamint a történeti kutatások szabadságának biztosításában. A kortárs magyar historiográfia sajátossága a kutatások módszertani körének bővítése, a magyar történelem aktív integrálása Kelet-Közép-Európa történelmi emlékezetének egységes terébe, a minden korszakban sajátosan megnyilvánuló mindennapi problémákra való fokozott kutatói figyelem, külföldi levéltárakban őrzött dokumentumok felhasználása a tudományos művek megírásához. Bizonyos értelemben most virágzik az *oral history* és az „új társadalomtörténet”, a történeti folyamatok történetfilozófiai értelmezése.

Ezzel egyidejűleg viszont – az ukrán történetíráshoz hasonlóan – a magyar történetírás aktuális feladatai közé sorolható véleményem szerint – a saját, illetve összességében tekintve

Európa történelmét illetően – a nemzetközpontúság szindrómájától, néhol pedig akár a revizionista megközelítéstől való szabadulás (ez utóbbiról tanúskodtak például egyes magyar történészek vitái és publicisztikai írásai az első világháború és a trianoni béke 100. évfordulója alkalmából). Talán érdemes lenne nemcsak a hazai történelem vagy más országok hasonló, párhuzamos története kutatásának szentelni kiemelt figyelmet, hanem megformálni egy olyan saját nemzeti narratívát, amely az egyetemes történelem kérdéseiből építkezik.

Tudományos pályája mellett évtizedeken át aktívan tanított számos felsőoktatási intézményben, így tanárként is gazdag tapasztalatokkal rendelkezik. Hogyan látja a mai hallgatókat és fiatal történészeket az előző (1989–1991 előtti) generációkhoz képest? Miben látja előnyeiket, illetve gyengeségeiket?

Valóban, tudományos-kutatói és tudományszervezői tevékenységem mellett mellékállásként oktatói szerepkört is betöltöttem. Így 1994–1996 folyamán a „Szláv Egyetem” Kijevi Főiskola Nemzetközi Kapcsolatok Karának dékánja és egyik tanszékének tanszékvezetője voltam. Akkoriban ez volt az egyik első nem állami kézben lévő felsőfokú intézmény Ukrajnában. 2005–2006 folyamán én voltam egyik alapító tagja és egyben első tanszékvezetője az Ungvári Nemzeti Egyetemen a Magyarország Története és Európai Integráció Tanszéknek, melyet a magyar kormány támogatásával nyithattunk meg. Ugyancsak tanítottam a Kijevi Nemzeti Kulturális és Művészeti Egyetemen, a Kulturális Menedzsment Állami Akadémián, a Kárpátaljai Állami Egyetemen, a Rivnei Szlávkutató Intézetben, a Luhanszki Nemzeti Pedagógiai Egyetemen és viszonylag hosszú ideig – 2003–2017 között – Ukrajna Diplomáciai Akadémiáján, mely Ukrajna Külügyminisztériuma felügyelete alatt működik. Szóval van némi tapasztalatom a mostani fiatal egyetemistákkal történő kommunikáció terén.

Az említett intézményekben sokszor voltam állami vizsgabizottságok elnöke, sok egyetemi segédletet, tankönyvet, tanítási programot állítottam össze, melyek aztán hasznosnak bizonyultak a tudományos és az oktatói közönség számára is. 2001-ben a sokéves lelkiismeretes tudományos munka elismerésének jeléül Ukrajna akkori elnökének rendelete alapján megkaptam az „Ukrajna tudományának és technológiájának elismert művelője” címet, 2005-ben pedig az Ungvári Nemzeti Egyetem Tudományos Tanácsának határozata értelmében az említett intézmény tiszteletbeli doktora lettem. Az általam vezetett több mint harminc kandidátusi és doktori disszertáció elismeréséül pedig 2021-ben az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Elnökségének határozata értelmében elnyertem az UNTA „A tudományos váltás előkészítéséért” díját is.

Nyilvánvaló, hogy a mostani hallgatók nagyon különböznek az előtűnik lévő, még szovjet időkben formálódott generációtól, melyhez jómagamat is sorolom. Kénytelen vagyok elismerni, hogy ez döntően pozitívan csapódik le. A legújabb informatikai ismeretekben való jártasság, idegen nyelvek ismerete, tág, sőt nemzetközi kommunikáció és kapcsolattartás lehetősége, mobilitás, modern, nyitott világnézet formálása a globalizált világ kérdéseit illetően, a kutatni kívánt témák szabad választhatósága, az oktató-hallgató közötti demokratikusabb viszony az oktatási folyamat keretei között stb. – mindez jó értelemben különbözteti meg a mostani hallgatókat az előző generációktól, és nagyon ígéretes lehetőséggel kecsegteti őket, többek között a tudományban is.

Valószínűleg az egyedüli tanácsom, amit mégis megfogalmaznék a hallgatók, különösen pedig a jövőbeli történészek és nemzetközi kapcsolatokkal komolyan foglalkozni kívánók számára, az lenne, hogy mindennek ellenére ne feledkezzenek meg arról, hogy az interneten fellelhető információk kívül – mely sokszor hamis és csöppet sem objektív – vannak még tudományos monográfiák, eredeti levéltári források, forrásközlések és tudományos művek tematikus gyűjteményei, amelyek mellőzésével nem lehet valódi kutatóvá válni.

Válaszaiból egyértelmű, hogy mindig is igen mozgalmasan alakultak a mindennapjai. Akaratlanul is felmerülhet a kérdés, hogyan tudta – illetve tudja most is – összehangolni a munkáját a családi élettel. Jut-e ideje kikapcsolódásra? Van-e hobbija?

Valószínűleg ahhoz az embercsoporthoz tartozom, melyet munkamániásként ismernek a többiek, emiatt erre a kérdésre csak nehezen tudok válaszolni. Hisz még a hétvégéken és szabadságom idején is a munka körül forognak a gondolataim. Fiatalabb koromban aktívan sportoltam, most pedig több időt töltök a családommal és számos barátommal, sokat beszélgetünk. Rendszeresen tevékenykedek a Kijev elővárosában található nyaralónkban, eljárók horgászni, sétálok a környező erdőben, s eközben gombászok. Télen a szívemnek oly kedves Kárpátokban szoktam síelni. Mindezen „hobbijaim” segítenek az ellazulásban és a feltöltődésben.

Mik a tervei a jövőt illetően? Min dolgozik most?

Hetvenéves fejjel és a mostani rohanó, előre nem látható eseményekkel teljes – a COVID-19 pandémia és annak szörnyű következményei, a világ különböző régióiban kitoró háborúk, a nemzetközi kapcsolatok kiéleződése – időben valószínűleg nem túl felelősségteljes a jövőbeli tervekről beszélni. De kénytelen vagyok elismerni, hogy még rengeteg függőben lévő tervem van. Így például nagyon szeretném megírni az ukrán nemzeti és az európai történelem kontextusában Kárpátalja nagyszabású történetét, mely egy multikulturális, színes társadalmi-kulturális jelenségek egyedülálló interakciós terét képezi, és különleges határmentális központját alkotja, amely különböző népek párbeszédét és kölcsönös megértését segíti elő. Hiszen még a 19. század elején a kiváló kárpátaljai származású értelmiségi, Ivan Orlaj, aki a cári Oroszországban is jól ismert orvos, pedagógus és író volt, jegyezte meg, hogy „bűncselekmény az, ha valaki nem kísérli meg feltárni hazája múltját, habár lenne rá lehetősége”. Ugyancsak nem valósult meg még eddig az a tervem sem, hogy az ukrán olvasók számára szülessenek rövid, tudományos-ismeretterjesztő történeti írások a szomszédainkról, Szlovákiáról és Magyarországról. Annak idején egyik jó ismerősöm és barátom, Udvari István kiadott Nyíregyházán egy ukrán nyelvű rövid „Magyarország történetét”, az ukrán történészek számára viszont ez a feladat még mindig aktuális.

Ugyancsak jó lenne, ha sikerülne kiadni egy tankönyvet „Ukrajna külpolitikája: formálódás, főbb problémák és elszalasztott lehetőségek” címen, melyet tantárgyként oktattam sok éven át az Ukrán Diplomáciai Akadémián. További terveim között szerepel egy tudományos monográfia megírása „Kelet-Közép-Európa és az ukrán kérdés a 20. századi nemzetközi kapcsolatokban” címen. Hogy sikerül-e megvalósítani ezeket a terveket, az, ahogy mondani szokták, Isten akaratától függ.

Tanár úr, köszönöm szépen, hogy időt szakított erre a roppant érdekes beszélgetésre!

Az interjút készítette, fordította, és jegyzetekkel ellátta: PALÁDI RENÁTA

Vidnyánszky István műveinek válogatott bibliográfiája

(Az interjú során említett könyvei és tanulmányai, melyekben egyedüli vagy társszerzőként, illetve szerkesztőként részt vállalt)

Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення (Avgusztin Volosin és Kárpát-Ukrajna az ukrán államépítés történetében). Kijev, 2021.

Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу» (Avgusztin Volosin – a kárpát-ukrán nép atyja). Kijev, 2020.

Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси (Ukrajna Európa történetében a XIX. század – XXI. század kezdete között: történelmi esszék). Kijev, Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrajna Története Intézet, 2020.

Енциклопедія історії України. У 10 томах (Ukrajna történetének enciklopédiája. 1–10. kötet). Kijev, 2003–2020.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (Ukrajna külpolitikája a globalizáció feltételei közepette. A nemzetközi kapcsolatok kommentált történelmi krónikája). Kijev, 2004–2020.

Угорці в Києві. Глави історії угорсько–українських відносин з IX століття до наших днів (A magyarok Kijevben. A magyar–ukrán történelmi kapcsolatok fejezetei a IX. századtól napjainkig). Kijev, 2018.

Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник (Ukrajna a nemzetközi kapcsolatokban. Enciklopédiai szótár-kézikönyv). Kijev, 2009–2016.

Французька модель державності: політичний, економічний, соціальний та правовий аспекти (A francia államiság modellje: politikai, gazdasági, szociális és jogi aspektusok). Kijev, 2016.

Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості (Diplomáciai és konzuli szolgálat a személyiség dimenziójában). Kijev, 2016.

Історія Криму в запитаннях та відповідях (A Krím története kérdésekben és válaszokban). Kijev, 2015.

Перша та Друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): Монографія (Az első és a második világháború az emberiség történelmében [Az első világháború kezdetének 100. és a második világháború kezdetének 75. évfordulójához]: Monográfia). Kijev, 2014.

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна (Az 1914–1918-as nagy háború és Ukrajna). Kijev, 2013.

Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси» (A nemzeti kérdés Ukrajnában a XX–XXI. században: történelmi esszék). Kijev, 2012.

Економічна історія України (Ukrajna gazdaságtörténete). Kijev, 2011.

Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / українськомовний варіант українсько-угорського видання (Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra). Budapest–Ungvár, 2010.

- Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу* (Egységes Európa: az álomtól a valóságig. Történelmi esszék az Európai Unió alapító atyáiról). Kijev, 2009., 2011.
- Історія державної служби в Україні* (Az ukrán közszolgálat története). Kijev, 2009.
- Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності* (Politikai rendszer Ukrajna számára: történelmi tapasztalatok és jelenkori kihívások). Kijev, 2008.
- Державотворчий процес в Україні 1991–2006* (Államalkotási folyamat Ukrajnában, 1991–2006). Kijev, 2007.
- Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.* (Ukrajna: politikatörténet. XX. század – XXI. század eleje). Kijev, 2007.
- Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення* (Ukrajna–Magyarország: közös múlt és jelen). Kijev, 2006.
- Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем* (Ukrajna az ENSZ-ben: 60 év részvétele a legfontosabb nemzetközi kérdések megoldásában). Kijev, 2006.
- Українська дипломатична енциклопедія* (Ukrán diplomáciai enciklopédia). Kijev, 2004.
- Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)* (Ukrajna: a független állam alakulása [1991–2001]). Kijev, 2001.
- Історія Центрально-Східної Європи* (Kelet-Közép-Európa története). Lviv, 2001.
- З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті рр. XX ст.). Документи і матеріали* (Ukrajna nemzetközi kapcsolatainak történetéből: tudomány, oktatás [XIX. sz. – a XX. sz. 30-as éve]. Forrásanyagok). Kijev, 1999.
- Все про Україну: У 2-х томах* (Minden Ukrajnáról: Két kötetben). Kijev, 1998.
- Україна в європейських міжнародних відносинах* (Ukrajna az európai nemzetközi kapcsolatokban). Kijev, 1998.
- Т.Г. Масарик і нова Європа* (T. G. Masaryk és az új Európa). Kijev, 1998.
- Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939)* (Kelet-Közép Európa országai és az ukrán kérdés [1918–1939]). Kijev–Ungvár, 1998.
- Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині* (Az ukrán kérdés a két világháború közötti Csehszlovákiában). Kijev, 1997. Doktori értekezés, kézirat.
- Українська державність у XX ст.: історико-політологічний аналіз* (Az ukrán államiság a XX. században: történelmi-politikai elemzés). Kijev, 1996.
- Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)* (Az ukrán emigráció kulturális, oktatási és tudományos tevékenysége Csehszlovákiában: az Ukrán Szabadegyetem [1921–1945]). Kijev, 1994.
- Інтернаціональне сближення рабочего класса стран социалистического сотрудничества* (A munkásosztály nemzetközi konvergenciája a szocialista együttműködés országában). Kijev, 1989.
- Історії Києва* (Kijev története). 2–3. köt. Kijev, 1987.
- Істориографіи истории Украинской ССР* (Az Ukrán SZSZK historiográfiájának története). Kijev, 1986.
- Українська радянська енциклопедія* (Ukrán Szovjet Enciklopédia). 9. köt. Kijev, 1982.
- Історія рабочих Донбасса* (Donbasz munkásainak története). Kijev, 1981.
- Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині. 1969–1975 рр.* (A szakszervezeti mozgalom konszolidálódása Csehszlovákiában, 1969–1975). Kijev, 1979.

Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині. 1969–1975 рр. (A szakszervezeti mozgalom konszolidálódása Csehszlovákiában, 1969–1975). Kijev, 1977. Kandidátusi értekezés, kézirat.

Vidnyánszky István publikációs listája elérhető a világhálón az alábbi linkeken:

Google Scholar: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=O21LzrgAAAAJ&hl=uk>

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

Ukrajna tudósai honlap: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ASUA/0002319>

VIDNYÁNSZKY ISTVÁN

Az 1956-os magyar forradalom az ukrán historiográfiában és emlékiratokban*

A Magyarországon 1956 őszén végbement emlékezetes és egyben tragikus események jelentős nyomot hagytak nemcsak a 20. századi magyar, hanem az európai történelemben is, széles visszhangot kiváltva az egész világon. Ezek az események a háború utáni hidegháborús világ összetett ellentmondásait, valamint a Magyar Népköztársaság mély társadalmi-gazdasági, politikai és szellemi válságának következményeit tükrözték, a szocialista világ rendszer-szintű válságának elkövetkező és vitathatatlanul legélesebb megnyilvánulásai sorában elsőként. Az 1956-os események ezzel együtt megalapozták a kelet-közép-európai szovjetbarát totalitárius-kommunista rezsimek összeomlását, mely a „szocialista tábor” országaiban az 1980-as évek végének demokratikus forradalmaival sikeresen zárult.

Az 1956-os magyarországi események óta eltelt hatvan év során hatalmas mennyiségben jelentek meg különféle publikációk, melyek középpontjában mind a magyar nép, mind pedig a Szovjetunió és a világszocializmus, valamint a nemzetközi kapcsolatok szempontjából addig példátlan eseményei álltak. Mindamellett azon művek túlnyomó többsége, melyek közvetlenül a tárgyalt események után születtek, ahogy azok is, melyek az 1980-as évek vége előtt jelentek meg, tendenciózusok és ideológiailag elfogultak. Ez mindenekelőtt azokkal a politikai feltételekkel magyarázható, melyek közepette a kutatóknak dolgozniuk kellett, valamint azzal, hogy a primer források nem voltak hozzáférhetőek. Ezeken túl pedig – s ez első sorban a szovjet és magyar történetírásra vonatkozik – szerepet játszottak az ideológiai tabuk és a szigorú állami cenzúra, ami arra kényszerítette a történészeket, hogy az 1956-os magyarországi eseményeket csak a párttal „egyeztetett” állásfoglalásoknak megfelelően értékeljék. Ezen állásfoglalást először a szovjet kommunisták főideológusa, az SZKP KB titkára, Mihail Szuszlov ismertette 1956. november 6-án a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” 39. évfordulója alkalmából készített jelentésében Moszkvában. „Ellenforradalomként” értékelte a magyar eseményeket mint „a nemzetközi reakció által irányított reakciós, antiszocialista elemek próbálkozásait a nemzeti-demokratikus rendszer megdöntésére” Magyarországon. Az „ellenforradalom” célja szerinte az volt, hogy „megdöntsék a magyar népi demokratikus rendszert, és felszámolják a magyar munkások minden szocialista vívmányát”. A Szovjetunió intervencióját és a szovjet katonák általi fegyveres elnyomást pedig a Szovjetunió „testvéri segítségnyújtásaként”, „a szocializmus imperializmussal szembeni védelmére irányuló nemzetközi küldetés teljesítéseként” jellemezte.¹ Ugyanezen a napon jelent meg a

* Az eredetileg ukrán nyelvű tanulmány bibliográfiai adatai: Віднянський, С. В.: *Угорська революція 1956 року в українській історіографії та мемуаристиці*. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжнародний збірник наукових праць, вип. 26. (2017) 455–464. A tanulmány alapjául az 1956-os forradalom 60. évfordulója alkalmából 2016. október 21-én Kijevben megrendezett nemzetközi kerekasztalon a szerző által tartott előadás szolgált.

Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Központi Bizottságának (az új, kádári vezetés) felhívása a magyar kommunistákhoz Nagy Imre kormányának tevékenységéről, melyben többek között szerepelt, hogy Nagy Imre „a munkásosztály és a népi hatalom pozícióit feladva, nacionalista sovinszta alapra helyezkedve utat nyitott az ellenforradalmi erőknek és ezzel ténylegesen elárulta a szocializmus ügyét”.²

Csak az elmúlt negyedszázad legújabb tudományos kutatásai – figyelembe véve a nyugati történetírás korábbi vívmányait, ide sorolva a magyar emigránsok munkáit, valamint az 1970–1980-as évek szamizdatjait is – nyújtanak lehetőséget arra, hogy objektív képet fessünk az 1956-ban Magyarországon végbemenő tragikus eseményekről, mélyebben elemezzük a szovjet vezetésnek a magyar válság politikai rendezésére tett kísérleteinek mechanizmusát, feltárjuk a Szovjetunió fegyveres beavatkozásának jellegét, jellemzőit és következményeit, bemutathassuk a világ vezető államainak, az ENSZ-nek és a világközösségnek a reakcióit, továbbá megállapítsuk a magyar forradalom valódi okait, jellegét és következményeit, ezenfelül pedig a forradalom helyét és jelentőségét az egyetemes történelemben.

Az 1956-os magyar forradalom tanulmányozásában, különösen a magyar történetírásban, az 1988-as év jelentett fordulópontot, amikor is az MSZMP májusi pártértekezletén külön bizottságot hoztak létre, melynek feladata az volt, hogy objektíven értékelje Magyarország fejlődését a háború utáni években abból a célból, hogy ajánlásokat dolgozzon ki a szocializmus tökéletesítésére az egyik akkori pártvezető, Pozsgai Imre vezetése alatt. Pozsgai a bizottság következtetései alapján 1989. január 28-án sokak számára szenzációs kijelentést tett, miszerint az 1956-os magyarországi események nem ellenforradalmi megnyilvánulások voltak, hanem az ország adminisztratív-bürokratikus rendszere ellen irányuló népfelkelés. A Rákosi Mátyás által vezetett korábbi rendszer mélyre süllyesztette az országot, társadalmi-gazdasági, politikai és szellemi válságot idézett elő, valamint a társadalom éles elégedetlenségét váltotta ki.³ 1990-ben a magyar emigráció képviselői már megnyitották az 1956-os forradalom történetének intézetét Brüsszelben, mely a dokumentumok gyűjtésének és tanulmányozásának, valamint a magyarországi 1956-os forradalomról szóló új művek kiadásának fő központja lett.

A forradalmi eseményeknek a történetírásban fellelhető „fehér foltjai” megszüntetésében fontos lépésnek bizonyult, amikor 1992 novemberében Borisz Jelcin, az Orosz Föderáció elnöke (aki mellesleg a magyar országgyűlés képviselői előtt tartott beszédében hivatalosan bocsánatot kért a magyar néptől a szovjet katonai beavatkozás miatt) átadta a magyar kormány részére azon titkos dokumentumok gyűjteményét, melyet 1993-ban két kötet formájában – A „Jelcin-dossier”. *Szovjet dokumentumok 1956-ról*, valamint a *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából* – először Budapesten, azt követően pedig tudományos szakfolyóiratokban, valamint külön könyvként Moszkvában is kiadtak.⁴

¹ *Правда*, 1956, 7 ноября.

² *Закарпатська правда*, 1956, 7 листопада. (Magyarul megjelent: *Szabad Nép*, 1956. november 7. 1., valamint *Népszabadság*, 1956. november 8. 1. – A ford. jegyzete.)

³ Pozsgay Imre nyilatkozata a rádió 168 óra című műsorában. *Népszabadság*, 1989. január 30. 6.

⁴ Орехова, Е. Д. – Середа, В. Т. – Стыкалин, А. С. (ред. сост.): *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы*. Москва, 1998. [Magyarul: Gál Éva – Hegedűs B. András – Litván György – Rainer M. János (szerk.): A „Jelcin-dossier”. *Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Budapest, 1993.; Szereda, Vjacseszlav – Sztikalin, Alekszandr (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*. Budapest, 1993. (A ford. jegyzete.)

Az 1956-os októberi forradalom magyar történetírásának új szakasza, amely az 1980-as évek végén – az 1990-es évek elején vette kezdetét, mély hatást gyakorolt az orosz és ukrán történettudományra. Olyan orosz tudósok mellett, mint B. J. Zselicky, V. L. Muszatov, E. D. Orehova, V. A. Pronyko, A. Sz. Sztikalin és mások az 1956-os magyar események objektív bemutatásához jelentős mértékben hozzájárultak olyan ukrán történészek is, mint O. Bazsan, Sz. Vaszilenko, M. Derzsaljuk, I. Koroly, I. Lihtej, V. Luscsaj, I. Mandrik, R. Piljavec, J. Puhacs, Sz. Sztrasnyuk, J. Sapoval és mások. A független Ukrajnában számos tudományos konferenciát rendeztek, melyek középpontjában a 20. századi kelet-európai totalitárius rendszerek kialakulásának problémái, a politikai válságok, valamint az antitotalitárius mozgalmak és forradalmak álltak. Az első nagy nemzetközi tudományos konferenciára 1993 szeptemberében került sor Harkovban (a konferencia eredményeként két kötet jelent meg: egy szöveggyűjtemény és egy tankönyv a történettudományi karok hallgatói számára⁵). Az egyik utolsó ilyen tudományos esemény pedig Ungváron zajlott 2006 novemberében „A szabadság és függetlenség ára: a politikai rendszerek átalakulása Közép- és Délkelet-Európa országaiban 1989–1991 előtt és után” címen. Ez utóbbinak a vitái a pontosan ötven évvel korábbi magyarországi forradalom eseményeire fókuszáltak. Ennek a konferenciának az anyagait ugyancsak kiadták.⁶ Kelet-Közép-Európa országai, azon belül pedig Magyarország és az 1956-os forradalom eseményeinek objektív összegzését tartalmazza az alapos és innovatív, a bölcsészkarok hallgatói számára írott „Kelet-Közép-Európa története” című tankönyv, mely L. Zaskilnyak szerkesztésében jelent meg Lembergben 2001-ben,⁷ ahogy az Ukrajnában született számos egyéb iskolai és egyetemi tankönyv is.

Az ukrán történészeknek az 1956-os magyarországi eseményekről szóló publikációi közül külön figyelmet érdemel Ivan Koroly, az Ungvári Nemzeti Egyetem egyetemi tanárának *Az 1956-os magyar forradalom: A szovjetbarát totalitárius rendszerek összeomlásának kezdete* című könyve. Anélkül, hogy tartalmának részletes tudományos elemzését adnánk, csak annyit jegyeznénk meg, hogy figyelmet érdemel a mű problémafelvetése. Koroly például a következőket írja: „Hosszú ideig a magyarországi és azon kívüli tudományos körökben vitatott kérdés volt és maradt is az, hogy miért épp a magyar progresszív társadalom lett az első Kelet- és Délkelet-Európa országainak népei közül, amely nyíltan el mert indulni a totalitarizmus elleni forradalmi küzdelem útján egy demokratikus jogállam felépítése céljából. Egyelőre nincs egyértelmű válasz erre a kérdésre, valószínűleg nem is várható.” Ezzel egyidejűleg így folytatja:

„Nincs okunk azt állítani, hogy Magyarország volt a leggyengébb láncszem a szocialista rendszer államainak láncolatában, mert lakosságának életszínvonala jóval magasabb volt,

⁵ *Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века): Материалы международной научной конференции. Т. 1–2.* Харьков, 1994–1995.; Постолювский, Р. М. – Пугач, Е. П. – Страшнюк, С. Ю.: *Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944–1953): Хрестоматія.* Харків, 2000.; Пугач, Е. П.: *Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: Навчально-методичний посібник.* Харків, 2008.

⁶ *Ціна свободи й незалежності: трансформація політичних систем в країнах Центральної та Південно-Східної Європи до та після 1989–1991 рр. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції.* Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 18. (2007).

⁷ Зашкільняк, Леонід (ред.): *Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів.* Львів, 2001. (A ford. jegyzete.)

mint, mondjuk, a szomszédos Romániában. Semmilyen mutató alapján nem maradt hátra a szomszédos Csehszlovákiához⁸ vagy Lengyelországhoz képest sem.

Az okok itt valószínűleg egyéb jellegűek. Mindenekelőtt a magyar nép forradalmi tradícióit említhetjük, hisz 1956-ig két forradalmat élt meg – az 1848–1849-est és az 1918–1919-est. Bár természetükben, osztálytartalmukban, hajtóerőikben, következményeikben ezek különböztek egymástól, ugyanakkor a forradalmi nevelés és megedzetség valódi iskolájává váltak a magyar nemzet számára.

Másodszer, a magyar nép egyike volt azoknak, akik a hitleri koalícióban való részvétel nyomán a második világháborúért a legdrágább árat fizették. A háború befejezése után a munkástömegek jobb életben reménykedtek, de ez végül nem következett be.⁹

Harmadszor, a második világháborút követően Magyarország az elsők között találta magát a Sztálin által tervezett világrend palettáján, területét szovjet csapatok szállták meg, az állambiztonsági szervek széles hálózatával együtt. Ezek szigorú politikai ellenőrzést gyakoroltak az ország társadalmi, gazdasági és politikai életében, kezdeményezői lettek annak, hogy a sztálini elnyomás megismétlődjön Magyarország városaiban és falvaiban, ami az ország lakosságának jogos tiltakozását váltotta ki.¹⁰

Negyedszer, Magyarország a totalitarizmus sztálini szekeréhez a mozdulatlanságig hozzarögzített ötödik kerékként a magyarokból verbuvált bolsevik Komintern-káderek segítségével jóformán a denacionalizáló politika elsődleges terepévé vált, mely politika figyelmen kívül hagyta az őshonos lakosság nemzeti érzéseit, becsületét és méltóságát. Épp emiatt a hrucsovi »enyhülés«, mely Sztálin halálával vette kezdetét, a magyar társadalomra sokkal mélyebb hatást gyakorolt, mint az a környező országokban tapasztalható volt.¹¹

Koroly professzor elemzését indokolt következtetéssel zárja, miszerint „1956 októberében-novemberében Moszkva szatellit országai között először nyilvánult meg rendkívül fényesen és tragikusan a magyar nép nemzeti felszabadító szelleme, amelyet oly kegyetlenül elnyomtak a szovjet csapatok.”¹²

A Szovjetunió katonai egységei és fegyveres erői alakulatainak tevékenységéről, az 1956-os magyarországi forradalom leverését előkészítő és levezénylő katonai műveletekről –

⁸ Ez az állítás kétségbe vonható, hiszen Csehszlovákia gazdasági fejlettsége és a társadalom életszínvonalja jelentősen meghaladta a blokk többi államát, így Magyarországot is. (A szerkesztő megjegyzése.)

⁹ Ezzel kapcsolatosan hozzátennénk, hogy a háború Magyarország több mint egymillió lakosának oltotta ki az életét, ezen szám fele a holokauszt áldozatait gyarapítja. További egymillió magyar még a Vörös Hadsereg 1944–1945 telén történő bevonulása előtt emigrált, s ezek közül százezren már soha többé nem tértek vissza. 300 ezren kerültek a szövetségesek hadifogságába, valamint 600 ezer embert deportáltak a Szovjetunió kényszermunka-táborába, ahonnan messze nem mindenki tért haza.

¹⁰ Ezzel kapcsolatosan emlékeztetni szeretnénk, hogy az időben, amikor a Magyar Dolgozók Pártját Rákosi Mátyás vezette, az országban a személyi kultusz kiépítésén dolgoztak, az általános bizalmatlanság és gyanakvás légköre terjedt. Kommunisták tízezreit hurcolták meg. Következő lépésként jött az emberek erőszakos kitelepítése a városokból, valamint a jómódú falusiak likvidálása. Összességében 1952 és 1955 között több mint egymillió állampolgár vált bírósági és rendőrségi üldözés áldozatává – miközben az ország összlakossága 9,5 millió főt tett ki. Épp a sztálini-rákosista totalitárius rezsim magyarországi kialakulásáról és uralmáról, valamint annak válságáról mint a magyar forradalom fő okáról szól V. I. Luscsaj kijevi történész monográfiája. Vö. Луцай, В. І.: *Угорська революція 1956 р. як наслідок загострення суспільно-політичних та соціально-економічних протиріч в Угорщині у 1949–1956 рр.* Київ, 2008.

¹¹ Король, І.: *Угорська революція 1956 року. Порядок краху прорадянських тоталітарних режимів.* Ужгород, 2003. 9–10.

¹² Король: *Угорська революція, 194.*

melyekből kettő volt, a „Hullám” és a „Forgósél” fedőnevek alatt – Rasztyiszlav Piljavec ukrán hadtörténész ír könyvében.¹³ A mű az Orosz Föderáció Védelmi Minisztériumának Központi Levéltára dokumentumai alapján meggyőzően igazolja, hogy 1956 őszén a szovjet csapatok hatvanezer katona bevetésével (hatezer harckocsival és egyéb katonai felszereléssel együtt) hajtottak végre fegyveres beavatkozást a szuverén Magyarország ellen. Nemcsak az ország lakossága vezetőinek ellenállásával, hanem a Magyar Néphadsereg egy része által támogatott, spontán alakult felkelő egységek és csoportok erőteljes fegyveres ellenállásával is szemben találták magukat. A szerző azt állítja, hogy annak ellenére, hogy a Magyar Népköztársaságban október végén tapasztalható belső helyzet, amikor gyakorlatilag győzött a nemzeti demokratikus forradalom, meglehetősen kétértelműnek és ellentmondásosnak bizonyult, helytelen lenne polgárháborúként vagy akár annak előzményeként jellemezni az országban fennálló akkori nehéz helyzetet, mint ahogy azt némely orosz történész állítja. Nincs kellő alapja annak sem, hogy 1956 eseményeit háborúnak nevezzük a Szovjetunió és Magyarország között, mint teszik azt egyes szerzők. Egy valami kétségtelen – Magyarországon fegyveres konfliktus történt, méghozzá kezdetben belső harc (fegyveres népfelkelés) formájában, ami a szovjet megszálló csapatok Budapestre történő bevezénylését követően azonban nemzetközi konfliktussá vált. Ez a Szovjetunió részéről fegyveres intervenció, a felkelők részéről pedig nemzeti szabadságharc volt a függetlenségért, mely aktív fázisában közel egy hétig tartott, november 4-től november 11-ig.

A fegyveres konfliktusban részt vevő mindkét fél erőszakos fellépése, a felek jelentős veszteségei és a polgári lakosság körében elszenvedett veszteségek egyaránt jellemezték a konfrontációt. Emlékeztetnénk arra, hogy a tragikus események folyamán közel négyezer magyar hazafi veszítette életét. A legnagyobb veszteségek Budapestet érték – közel 2700 polgári lakos halt meg. A szovjet fél veszteségei a hivatalos adatok szerint 2260 főt tettek ki, tűzharcokban 669 sorkatona és tiszt halt meg, 51 főt nyilvánítottak eltűntnek, 1540-en pedig megsérültek. 1956 októberének–novemberének magyarországi eseményeit nemcsak befejezetlen, hanem kemény arcú forradalomnak is nevezhetjük.¹⁴

A magyar forradalomról született ukrán történeti munkákban külön témaként szerepel a forradalom leverését követő tömeges megtorlás az „ellenforradalmárok” ellen, melyben aktívan részt vettek a szovjet különleges szolgálatok. Például csak 1956. november közepéig Magyarországon a szovjet biztonsági szolgálatok 1372 személyt tartóztattak le. Közülük sokan védtelen magyar állampolgárok voltak, egy részüket – például a fiatalokat – a nemzetközi jogi normákkal ellentétben deportálták a Szovjetunió területére (példaként említhetjük, hogy csak az ungvári börtönben néhány hónap leforgása alatt több mint nyolcszázan töltötték letartóztatásuk idejét a magyar forradalomban részt vevők közül). Többek között erről esik szó Dupka György kárpátaljai kutató és újságíró dokumentumkötetében.¹⁵ Egyébként a magyar forradalom és az 1956-os szabadságharc kárpátaljai visszhangja – különösen a régió magyar lakossága kapcsolódásának kérdése – olyan téma, amely érdemes a történészek figyelmére (de általában véve az ukrainai közvélemény 1956-os magyar eseményekre adott reakciója is fontos kutatási feladat). 2008-ban például egy fiatal beregszászi tudós, Váradai Natália első ízben Debrecenben, később pedig Kijevben is megvédte doktori disszertációját

¹³ Пилявець, Р.: *Повітрянодесантні війська в операціях «Вихор» (Угорщина, 1956) і «Дунай» (Чехословаччина, 1968)*. Київ, 2005. 122.

¹⁴ Віднянський, С.: *У «дружніх» обіймах Кремля. До 50-річчя Угорської революції 1956 року*. Дзеркало тижня, 21–27 жовтня 2006. 1., 21.

¹⁵ Dupka György: *’56 és Kárpátalja. Hatásvizsgálat hivatalos íráások, vallomások tükrében*. Ungvár–Budapest, 2006.

ebben a témában, elsősorban a korabeli kárpátaljai sajtó anyagaira és a kárpátaljai lakosok visszaemlékezéseire építve.¹⁶

Végezetül néhány szó a magyar forradalom és az 1956-os szabadságharc történetének memoár forrásairól: Amint az köztudott, ezt a témát érintették visszaemlékezéseikben olyan szovjet személyek, mint N. Hruscsov, V. Krjucskov, valamint a forradalom leverésében közvetlenül résztvevők, mint például J. Malasenko és P. Lascsenko, a magyar politikusok közül pedig Rákosi Mátyás, Kádár János, Hegedüs András, Dobi István, a tudós-disszidens Bibó István, továbbá Konrad Adenauer német kancellár és Jugoszlávia volt szovjet nagykövete, Veljko Micsunovics és mások. Többek között kárpátaljaiak is: kiváltképp a közismert ungvári újságíró, Balla László, aki oroszról magyarra fordította Kádár János ún. szolnoki beszédét. Ezek sorában meg lehet említeni egy neves ukrán politikai és kulturális személyiség, a hatvanas évek disszidense és jogvédője, Leszy Tanyuk „Napló bankók nélkül” című művét. Tanyuk 2016 márciusában hunyt el. Naplóját éppen 1956-ban kezdte el vezetni, nemrégiben pedig kiadták annak első részét, amelyben érdekes megfigyeléseket és gondolatmeneteket találhatunk az 1956-os magyar forradalom eseményeivel kapcsolatban. Csak néhányat idézünk közülük:

„Október 23., kedd. Az ördögbe! Ma minket – most! – összegyűjtöttek a Komszomol kerületi bizottságában, úgy tíz embert az iskolából – és levezettek velünk egy »magyarázó/tisztázó munkát«. Magyarországon ellenforradalom ütötte fel a fejét. A felkelést Nagy Imre vezényelte. Ma Budapesten tüntetés van, több mint 200 ezer ember... Vannak sérültek és halottak. A tüntetésen a katonák, akiket erősítésként hívtak oda, a hallgatók oldalára állnak. Hírül adták: vannak áldozatok azok között is, akik tüzet nyitottak – a magyar KGB között.”

„Október 24., szerda. Magyarországon – vér, vér, vér. Senki semmi biztosat nem tud, az egyik információ a másiknak ellentmond. Saját szemünkkel kellene meggyőződni minderről. Nap közben hírül adták – a tömeg elfoglalta a rádiót – a munkások a külvárosokból pedig a hadsereg segítségére mennek. Most pedig – épp fordítva: »A hadsereg nagy része áruló lett, a munkások pedig őket (az árulókat?) támogatták. Budapest lázadók kezében van?«.”

„Október 25., csütörtök. Másról sem esik szó, csak a póznákról, melyekre a kommunistákat akasztják. A valóságban pedig 24-ről 25-re virradóan Budapestre bevonultak a szovjet tankok.”

„Október 26., péntek. Kivercin keresztül áthaladt egy tankokat szállító szerelvény... A vonatokon – lefedett fegyverek. A vágányon – vörös zászló és Sztálin portréja. Nesze neked! A kerületi bizottságok modorossága – mi majd segítünk nekik! Nem fojtottuk meg végleg a magyar fasisztákat a háború alatt, megfojtjuk majd most!”

„November. Azt, ami elkezdődött és tart most Magyarországon, nehéz feldolgozni. A rádió ellenforradalomnak nevezi a felkelést, a Horthy-rendszer visszaállítása kísérletének. De hát munkásokat és parasztokat lőnek le! Nem tudom, hogy elhiggyem-e, de a tankoszlop gyerekeknek és nőknek ment neki! Ők mind ellenforradalmárok lennének? Az is nyugtalanít, amit egy fiú mondott – onnan való, de már itt van, itthon, enyhén megsebesülve: »Ott rengeteg ember van ellenünk! És mindenki azt kiáltja, hogy 'Le a sztálinizmussal!'« A felkelés első áldozatai az NKVD-sek, sztálinisták, gengszterek voltak...”

„1956. december 28. Le vagyok nyűgözve! Kiderül, hogy Magyarország előtt ugyanez történt Berlinben is, ahol ötszáz tank és egy tucat hadosztály vett részt a »lázadás« elfojtásában!

¹⁶ Várad Natália: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc kárpátaljai vonatkozásai*. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, 2008.

Azután pedig Lengyelországban!¹⁷ Voltak sortüzek, több mint száz ember halt meg – utána pedig... a feltétel nélküli sztálinistákat feltételes hruscsovisták nyomták el. Valóban egy új korszak kezdete lenne ez? Akkor miért fél mindenki ennyire? Félnék a demokrácia fő érvétől – a tankoktól?¹⁸

Ilyen érzések uralkodtak a progresszív értelmiségiek körében 1956-ban az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságban. És talán igaza van azoknak az ukrán kutatóknak, akik összekapcsolják az ellenzéki (disszidens) mozgalom megjelenését Ukrajnában az 1960-as években a magyar forradalom hatásaival.

Fordította: PALÁDI RENÁTA

¹⁷ Utalás az 1953 júniusi kelet-berlini és az 1956 júniusi poznańi munkásfelkelésekre. (A szerk. megjegyzése.)

¹⁸ Тянюк, Л.: *Щоденники без куньор (шістдесят років потому)*. Зовнішні справи, (2016) №4. 52–57.

Középkori interregnumok nemzetközi összehasonlításban

Interregna im mittelalterlichen Europa. Konkurrierende Kräfte in politischen Zwischenräumen. Hrsg. von Norbert Kersken – Stefan Tebruck. Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung, Marburg, 2020. 291 oldal

Az *Interregnumok a középkori Európában. Konkuráló erők a politikai hézagokban* című kötet egy 2016 novemberében a marburgi Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung szervezésében – közel azonos címmel¹ – megrendezett konferencián elhangzott előadásokon alapul, kiegészítve azt néhány további tanulmánnyal. Ahogyan a cím is mutatja, a kötetben olvasható írások egy speciális fogalom, a középkori interregnumok kérdésköre fűzi egybe.

A kötet céljait a szerkesztők, Norbert Kersken és Stefan Tebruck bevezetője (*Interregna im mittelalterlichen Europa (11–15. Jahrhundert). Konkurrierende Kräfte in politischen Zwischenräumen*) fejt ki, e szerint az 1245 és 1273 közötti ún. nagy német *interregnum* történeti kontextusba helyezését kívánták végrehajtani. Kérdésfeltevésük egyebek mellett arra irányult, hogy a középkorkutatás *interregnum*-interpretációi mely területeken ragadhatók meg leginkább. A korábbiakhoz hasonlóan birodalmak dezintegrációjaként vagy inkább a királyi és fejedelmi hatalom újraformálásának az időszakaként kell-e ezekre tekinteniünk? A szerkesztők fontosnak tartották azt is kiemelni, hogy maga a fogalom is csak egyes területekkel (például Ausztria, Magyarország vagy Lengyelország) és speciális időszakokkal kapcsolatban jelenik meg a történettudo-

mányban. Mindezek alapján szisztematikusan és európai kontextusba helyezett összehasonlító vizsgálat végrehajtását tűzték ki célul, amely révén az *interregnum* és az uralom, az államiság, az ország és dinasztiaiak összefüggéseivel kapcsolatos alapvető kérdésekre nyerhetők pontosabb válaszok.

A téma a szerkesztők szerint három szinten ragadható meg: vizsgálat alá kell vonni dinasztiai belüli váltásokat, új dinasztiai hatalomra kerülését és egyházi méltóságviselők halála után kialakult helyzeteket is. Kiemelt figyelmet érdemel továbbá egyebek mellett a nők szerepe, amely elsősorban, de nem kizárólag a nőági öröklés kérdéseinek keretében vizsgálható, mindenekelőtt legitímáló szerepük elemzése által.

A szerkesztők természetesen nem kizárólag elméleti fejtegetésekbe bocsátkoznak, számos példát említenek a 13. és 14. századból, az oldalági öröklés mellett (Portugálián és Aragónián kívül például az Oszmán Birodalmat, illetve a Mátvás halála utáni helyzetet) olyanokat is, amikor teljesen új család szerzi meg a hatalmat, mint például Pomeránia vagy Skócia esetében, de emlékeztetnek a kifejezetten különleges dán helyzetre is, ahol 1332 és 1340 között egy hitelválság nyomán jött létre „interregnum”. Figyelemre méltó, hogy nem kizárólag a világi szférára fókuszálnak, az egyház is területekre kerül. Ott ugyan konkrétan meghatározott választótestületek és eljárásmodok szolgálták az öröklés minél gördülékenyebb lebonyolítását, de ez nem ment mindig problémák nélkül, amint azt legjobban a pápai *sedis vacantiák* jelzik. Természetesen nem a példák felsorolása adja a vállalkozás *novumát*, hanem a struk-

¹ *Interregna im mittelalterlichen Europa (11–14. Jahrhundert). Konkurrierende Kräfte in politischen Zwischenräumen.* <https://www.herder-institut.de/fileadmin/>

[user_upload/pdf/Aktuelles/tagungen/Programm_Tagung_Interregna_2016.pdf](#) (letöltés: 2020. nov. 16.)

turális elemzés, az összehasonlító módszer alkalmazása. A szerzők ugyanis elemzéseikben egységesen a következő szempontokat vizsgálták: az idő, a szereplők és eljárásmodjajuk, a retrospektív értelmezések és a hosszú távú hatások. Szereplők alatt nemcsak az uralkodókat és közvetlen környezetük hatalmasait értették, de a nők (özvegyek és árva), a főpapok és a nemesi családok tagjai, illetve az ő tevékenységük is a vizsgálat tárgyát képezte. Az eljárásmodok körébe a politikai tárgyalások, a szerződéses és szövetségek, a házasságkötések, illetve a katonai beavatkozás tartoznak. Fontos vizsgálati szempont továbbá az is, hogy egy dinasztia utolsó férfi tagja reagált-e a kialakulóban lévő helyzetre, tudniillik a férfi örökös hiányára, és ha igen, hogyan. A vizsgálatok annak kiderítését is célozták, hogy a dinasztiaaváltás a politikai struktúrákat is megváltoztatta-e, illetve megnőtt-e egyes csoportok jelentősége a váltás nyomán. Hogyan értelmezték és dolgozták fel az eseményeket a kortársak, illetve az hogyan jelent meg a későbbi elbeszélő forrásokban? Hozzájárult-e a dinasztiaaváltás bizonyos összetartozástudat kialakulásához? Hatottak-e esetleg az egyházi szabályozások az egyes interregnumok megoldására? Természetesen sem a szerkesztők, sem az egyes szerzők nem ígérték, hogy minden tanulmány minden egyes kérdésére igyekezniük választ találni, ez már csak az eltérő kiindulópontok miatt sem lenne lehetséges. Az azonban kétségtelen, hogy azok együtt és egyesével is segíthetik a további összehasonlító kutatásokat.

A kötet első tanulmányában Thomas Zotz (*Interregna im mittelalterlichen Europa. Zur Einführung*) mintegy második bevezetesként a szerkesztők által felvázolt aspektusok (szereplők, gyakorlat, értelmezések) közül az utóbbira koncentrált, és több esetben keresztül mutatja be az *interregnum* időszakainak értelmezéseit középkori forrásokban. A szerző a 12–13. századi császárságból hoz példákat, amelyek esetében a már megtörtént vagy várható örökös nélküli elhalás kortárs értelmezéseit követhetjük

nyomon. Figyelemre méltó ebből a szempontból, hogy maga az *interregnum* kifejezés már a német fejedelmek IV. Konrád 1237. évi megválasztásával kapcsolatos dekretumában is megjelenik. Különösen érdekesek lehetnek azok az esetek, amikor egy uralkodó keresztes hadjáratra indulása előtt rendelkezett halála esetére az öröklést illetően, ahogyan vizsgálni kell a régensek tevékenységének kérdéskörét is. Fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy egy dinasztiaaváltás nem kizárólag megoldandó problémát jelentett, voltak olyan szereplők, akik ki tudták használni a kialakult helyzeteket pozíciójuk megerősítésére.

Ingrid Würth írását (*Das Königtum Wilhelms im sogennanten „Interregnum“ [1247–1256]*) az *interregnum* kifejezésnek az 1250 és 1273 közötti időszakra vonatkozóan a történetírásban található első előfordulásával kezdi. Sigismund Meisterlin 15. századi *Chronica Nieronbergensis*-ében a II. Frigyes halálától Habsburg Rudolf megválasztásáig terjedő időszakkal kapcsolatban jelenik meg a fogalom, Würth azonban hangsúlyozza, hogy ez pusztán utólagos értelmezés, a kortársak számára nem volt szokatlan a helyzet, ahhoz csak később társult negatív él, ami azután a királyi hatalom kríziseként és bukásaként értelmeződött. A szerző ebből a szempontból veszi górcső alá Holland Vilmos királyságát, méghozzá elsőként kifejezetten a kortárs történetírók értelmezései alapján. Ez különösen érdekessé teszi az elemzést, lévén betekintést nyerhetünk olyan nézőpontokba, amelyek nem viselik magukon a későbbi események terhet. Würth az így kapott, meglehetősen pozitív és egyáltalán nem egy gyenge királyi hatalomról szóló képet a korszak okleveles forrásaival is összevetette, amelyek az új király diplomáinak címzettjei, az esetleges pecsételők, illetve az érintett ügyek elemzése révén segíthetnek a kép további tisztázásában. Figyelemre méltó a Vilmos tervezett házasságaival kapcsolatos tevékenység, ahogyan a birodalmi egyház támogatásának a szerepe is. Kérdés ugyanakkor, hogy a kortársak Vil-

mosra nézve általános pozitív véleménye miképp fordult át a későbbiekben, hogyan lett belőle az *interregnum* gyengekezü uralkodója. A frízek elleni hadjárat során elszenvedett korai és nyomorúságos halála egyike lehet az okoknak, illetve az is szerepet játszhatott, hogy Habsburg Rudolf szempontjából II. Frigvest követő elődei mintegy nem is léteztek, aminek folytán a történetírók sem fordítottak Vilmosra túl nagy figyelmet.

Roman Zehetmayer munkája (*Das sogenannte österreichische Interregnum: Von den Babenbergern zu den Habsburgern*) egy az osztrák történelem legkutatottabb témái közé tartozó és a magyar történelemben is nagy jelentőségű, részleteiben is ismertnek gondolt helyzetet, a Babenberg család kihalása utáni ausztriai *interregnumot* elemzi és mutatja be. A magyar érintettség miatt is – de messze nem kizárólag ezért – érdekes tanulmány struktúrájában is a kötet szerkesztői által meghatározott sémákat követi, azaz az eseménytörténet után először a szereplőket, majd a politikai praktikákat, a Babenbergeket kihalásának eshetőségére vonatkozó előzetes terveket, a politikai struktúraváltást, illetve az *interregnum* történetírásbeli értelmezését, értékelését vette górcső alá. Különösen érdekes ebből a szempontból például az Ottokár-kép 1300 utáni átértelmeződése. A modern kutatás szempontjából Zehetmayer arra is felhívja a figyelmet, hogy az utóbbi időben megváltozott, mely időszakot tekintik *interregnum*-nak: korábban a Habsburg Rudolf uralomra jutása előttit, most már csak 1246 és 1251 közöttit, amely Ottokár hatalomra jutásával zárult. A tanulmány ehhez mérten alapvetően erre az időszakra koncentrálnak, de az utána levőt is érinti.

Mario Müller írása (*Die Rolle markgräflicher Witwen und Töchter während der brandenburgischen Herrschervakanz in den Jahren von 1319 bis 1323*) a 14. század eleji Brandenburgba vezeti el az olvasót, ahol a Waldemar örgróf halálát követő, 1319 és 1323 közötti – a szerző megfogalmazása szerint – *hatalmi vakancia* idején az uralkodó-

váltások egyik sajátos aspektusát vizsgálja: a nők, özvegyek és lányok eseményekben játszott szerepét. Az Askani család által folytatott expanziós politika hatására 1319-ben szinte minden szomszéd benyújtotta igényét az úr nélkül maradt területre. Voltak ugyan más ágai a családnak, de a szász hűbérjog szerint csak a hűbérképes fiúk örökölhettek – nemcsak a nők, de az oldalági családtagok is ki voltak abból zárva. Mindazonáltal három özvegy, Bajorországi Ágnes, II. Henrik, az utolsó a hatalomra igényt tartó Askani örgróf anyja, Brandenburgi Ágnes, Waldemar özvegye, valamint az 1308-ban meghalt Herman örgróf özvegye, (Habsburg) Ausztriai Anna fontos szerepet játszott az események alakulásában, illetve alakításában, ha céljuk nem is a vakancia feloldása, hanem saját és gyermekeik jogainak biztosítása volt. Müller ezt, illetve a hozzájuk kapcsolható férfi szereplőket, például a szomszédos örgrófok és fejedelmek tevékenységét elemzi, rámutatva ennek a megközelítésmódnak a felhasználhatóságára hasonló esetekben.

A kötet egyik szerkesztője, Norbert Kersken tanulmányában (*Pommerellen nach dem Ende der Samboriden: zwischen Brandenburg, Polen und dem Ordensstaat*) egy olyan területre koncentrálnak, amely a német és a lengyel érdekszféra határán helyezkedett el. Német neve, a *Pommerellen* csak a 17. századtól volt használatos, lengyelül a Pomerániához adott különböző jelzők (gdański, keleti) révén különítik el a terület többi részétől. Pomeránia alapvetően a lengyel érdekszférába tartozott a 11. század elejétől; a 12. század közepétől, I. Sobiesławtól kezdve azonban a Samboridák, avagy Sobiesławidák uralma alatt állt. A tanulmány a család utolsó férfi tagjának, II. Mściwojnak (II. Mestwin) 1294. évi halála és 1308, a területnek a Német Lovagrend kezére jutása közötti időszakot vizsgálja. Kérdésfeltevése arra irányul, hogy az egész időszak *interregnum*-ként értelmezhető-e, vagy csak egy bizonyos része. Ehhez Pomeránia belső helyzetét, a situáció kezelésében részt vevő politikai erőket, valamint a külső hatalmakat, a len-

gyel fejedelmeket és a királyokat, a brandenburgi örgrófokat, a – Samboridákkal rokonságban álló – rügeni fejedelmeket és a német lovagrendet is beemelte az elemzésbe. Kersken mindazonáltal, hűen az általa is lefedtetett vizsgálódási szempontokhoz, az utódlás szabályozásával kapcsolatos gyakorlatokat (találkozók, szerződések, házassági politika és harci események) is elemzi, amelyek már II. Mściwoj életében szerepet játszottak. A vizsgálódás alapját okleveles források mellett kortárs elbeszélések, illetve Jan Długosz 15. század közepén írt krónikája alkotja.

A brnói egyetem professzora, Martin Wihoda írása (*Dynastiewechsel in Böhmen: Zwischen den althergebrachten Gewohnheiten und einem neuen Anfang*) az előzőekhez hasonlóan a 14. század elejére kalauzolja el az olvasót, ezúttal a cseh királyságban bekövetkezett dinasztia váltás körülményeit helyezve a vizsgálódás fókuszába. III. Vencel 1306-os olomouci meggyilkolása után a nemesi választójog kérdése került a középpontba. Két jelölt lépett fel, Henrik tiroli herceg, aki felesége, Anna, II. Vencel lánya révén tartott igényt a trónra, valamint Habsburg Rudolf, Albert német király fia. Egy Luxemburgi János király idején írt munka, Zittai Péter *Königsali Krónikája* szerint különböző császári privilégiumokra visszamenően egyedül a női öröklés miatt döntöttek a cseh nemesek Henrik javára. Mindazonáltal a német király, Albert eljárása is a felé terelhette őket, aki szabad birodalmi hűbérnek nyilvánította a cseh koronát, amit fia és annak örökösei részére adott át. A hatalmat így ténylegesen megszerző Rudolf 1307-es halála azonban új helyzetet teremtett, s ez az év, Henrik trónra emelése, illetve 1310, Luxemburgi János hatalomra kerülése a cseh nemesség választáshoz való jogának győzelmét jelentette.

Gisela Naegle írása (*Vom kurzen Interregnum zum langen Krieg [Frankreich 1316–1453]*) jól ismert, de *interregnum*ként ritkán felmerülő témára koncentrál: az 1316-tal, X. Lajos francia király halálával, egy rövid *interregnum*mal kezdődő, a százéves

háborúban kicsúcsosodó konfliktust elemzi. Felmerül ugyanakkor a kérdés, beszélhetünk-e egyáltalán *interregnum*ról a középkori francia történelem esetében. A francia középkorkutatás alapvetően nemleges válasszal szolgál, így Naegle kitér a francia *interregnum*-terminológia kérdéseire is. Megállapítása szerint a X. Lajos halálát követő öt hónapos, I. János megszületéséig tartó időszak egyes munkákban ugyan *interregnum*-ként szerepel, azonban ez nem általánosan elterjedt. A vizsgálódás szempontjából tényleges jelentőséggel az bírt, hogy 1328-ban dinasztia váltás történt, egy mellékág, a Valois-k kerültek a francia trónra, amit a kortársak is egyértelműen törésként értelmeztek. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a százéves háború során az angol királyok trónigénye miatt a francia udvari történetírás éppen a trónöröklés problémamentességét és a fennálló kontinuitást hangsúlyozta. Naegle a VI. Károly 1422. évi halála utáni helyzetet is elemzi, amikor is fia, VII. Károly megkoronázására a háborús helyzet miatt 1429-ig kellett várni. Emellett a szerző a vizsgált korszak elejére vonatkozóan a házasságtörések és ahhoz kapcsolódóan az illegitim származásra vonatkozó vádak többször felbukkanó motívumát, valamint a száli jog 1316/1317-es és 1328-at követő értelmezését is vizsgálódása tárgyává tette.

Julia Burkhardt tanulmánya (*Regno Ungarie sede vacante: Ungarn zwischen Arpaden und Anjou [1301–1308]*) kifejezetten érdekes lehet a magyar olvasó számára, hiszen a magyar történelem fontos epizódjáról olvashatunk egy kiváló német középkorász tollából. Burkhardt munkája már csak azért is figyelemre méltó, mivel a magyar középkorkutatás – idegen nyelven is hozzáférhető – legújabb eredményeire alapozva ad alapos képet a 13. század végi, 14. századi Magyar Királyságról. Ezen túl azonban a megközelítésmódot is ki kell emelni: a kötet céljaihoz illeszkedve és a többi íráshoz hasonlóan ugyanis messze túlmegegy az események pusztá rögzítésén. A magyar *interregnum*ot, vagyis inkább, ahogy Engel Pál szavaival élve

a szerző is hivatkozott rá, a *túl sok király időszakát* olyan kérdések alapján elemzi, mint a hatalom birtoklásának kontinuitása és a kortársak dinasztia váltásra vonatkozó értelmezései. Burkhardt arra keresi a választ, hogy hézagként, átmeneti időszakként tekintettek-e a kortársak a változásra, illetve az események hatására változtak-e a birodalommal, koronával és királyi hatalommal kapcsolatos koncepciók. A szerző mindezt először az 1290 és 1301 közötti időszakra vonatkozóan veszi vizsgálat alá, amit az 1301 és 1308 közötti trónharcok, végezetül az 1308 és 1323 közé helyezett Anjou konszolidáció elemzése követ.

Andrzej Marzec (*Unter der Herrschaft des abwesenden Königs. Das Königreich Polen 1370–1382*) ugyancsak egy magyar vonatkozású és az *interregnum* kérdésköréhez leginkább áttételesen kapcsolódó témát dolgozott fel, a Nagy Kázmér halálát követő lengyelországi Anjou uralom által teremtett helyzetet. Ahogyan a cím is mutatja, üresedről nem, legfeljebb a távollevő király uralmáról beszélhetünk, ugyanis a magyar király, bár néhány nappal elődje halála után már megkoronázták, nem sokat időzött ezután új királyságában. Marzec ismerteti a lépéseket, amelyek elvezettek Nagy, illetve, ahogyan a lengyel emlékezetben él, „Magyar” Lajos lengyel trónra vonatkozó jogának az elismeréséhez. A tanulmány nagyobb része azonban Lajos *uralmának* eseményeire koncentrál, illetve arra, hogy a kortársak hogyan értelmezték a király távollétét, valamint egyes intézkedéseit. Amennyiben ezzel kapcsolatban némi kritikával lehet élni a kiváló lengyel történész munkájával szemben, meg kell jegyeznünk, hogy a több esetben hivatkozott kortárs krónikás, III. Kázmér volt alkancellárja, Czarnkowi János esetében elmaradt a munka tendenciózusságára, Lajos-

ellenességére való utalás. Ehhez kapcsolódóan ugyancsak meg kell jegyezni, hogy bár Marzec a lengyel szakirodalom teljességét felvonultatja hivatkozásaiban, a vonatkozó magyar művek, jelesül Bagi Dániel munkái hiányoznak, holott a pécsi történész az említett Czarnkowi Jánossal és a kassai privilégiumokkal kapcsolatban is fontos részletekkel pontosította a korábban uralkodó nézeteit.²

Paul Srodecki tanulmánya (*Die adeligen Königsmacher. Das polnische Interregnum 1444–1447 und die Erneuerung der Union mit dem Großfürstentum Litauen*) maradván a Lengyel Királyságban egy olyan, közel hat évtizeddel későbbi szituációt elemez, amelynek ugyancsak van magyar vonatkozása. A lengyel trónon III., magyar királyként I. Ulászló (Władysław III Warneńczyk) a várnai csatában elszenvedett halála után ugyanis a lengyel királyságban hároméves trónüresedés következett, egészen addig, amíg IV. Kázmér litván nagyfejedelem, az elhunyt király öccse el nem foglalta a trónt, ezzel megújítva a lengyel–litván perszónáuniót. Srodecki munkájának fókuszában a lengyel nemesség gyűlésének, a szlachtának az eljárás módzatai, elsősorban a Kázmérral folytatott tárgyalásai állnak. Elsőként az 1445-ös sieradzi választást elemzi, ahol, mivel az Ulászló haláláról szóló híreket még nem tekintették bizonyosnak, csak egy előzetes döntés született Kázmér javára. A várható öröklésre tekintettel ki kellett dolgozni a két ország egymáshoz fűződő kapcsolatának részleteit. Kázmér azonban nem fogadta el a felkérést, az őt meggyőzni igyekvő újabb követség is hasonló eredménnyel járt, majd az ismételt felkérések is elutasításra találtak. Srodecki az ebben a helyzetben felmerült alternatív jelöltek (Brandenburgi II. Frigyes és a mazóviai fejedelem, IV. Boleszló) bemuta-

² Bagi Dániel: *Haraggal és elfogultsággal? Czarnkowi János krónikája Nagy Lajos krakkói uralmáról*. In: Bárányi Attila – Dreska Gábor – Szóvák Kornél (szerk.): *Arcana tabularii: tanulmányok Solymosi László tisztele-*

tére, 2. kötet. Debrecen–Budapest, 2014. 655–670.; Bagi Dániel: *Az Anjouk Krakkóban: Nagy Lajos lengyelországi uralmának belpolitikai kérdései*. Pécs, 2014.

tása után a végleges lengyel–litván egyeztetéseket és az ekkor létrejött breszti egyezmény határozatait elemzi, amelyek végül elvezettek Kázmér koronázásához. A szerző felhívja a figyelmet az epizódnak a lengyel nemesség és a szlachta jogfelfogására gyakorolt hatására is, amely végül a 15. század elején a *Nihil novi* törvényben csúcsozott ki.

Andreas Fischer írása (*Ecclesia acephala, Patrimonium ohne Papst. Die Vakanz der Apostolischen Stuhls im 13. und 14. Jahrhundert*) a kötet tulajdonképpen második részét nyitja, amellyel a világi uralkodások területéről áttérünk az egyházi *sedis vacantiák* kérdéskörére. A pápai széki üresedések elismert kutatója tanulmányában a 13. és 14. századi eseteket veszi górcső alá, amelyeket a kötet által meghatározott aspektusok, egyebek mellett a kardinálisok változó szerepe és jelentősége, az általuk gyakorolt eljárás módok, az esetlegesen ellenük alkalmazott erőszak, a római nép és nemesség beavatkozásai, a pápaválasztás különböző szabályozásai, azaz az egyházi jogi vonatkozások és azok gyakorlati megvalósítása, valamint a kortársak értékelése mentén elemez. Fischer mindemellett azt is vizsgálja, hogy a 13–14. századi üresedések – 1241 és 1316 között összesen tizenkét év – milyen hatással voltak az Apostoli Szék egyházi és világi hatalmára, elismertségére.

A pápaság és a prelátusok esetében lényegi különbség a világi uralkodókkal összehasonlítva az, hogy az utódlás kérdése alapvetően szabályozott, a választás, majd a felkenés és koronázás a két esemény, amely alapvetően meghatározza a *sedis vacantia* hosszát. Természetesen más faktorok is szerepet játszhattak, amennyiben például egy nem jelenlévő személyt választottak meg, az utazás jelentősen megnövelhette a beiktatásig eltelt időt. Hasonló hátráltató tényező lehetett az is, amikor a jelöltet pápává koronázása előtt még püspökké kellett szentelni. Fischer tanulmánya alapján a vizsgálódás szempontjából – az *interregnum* kortárs értelmezése – kiemelhető azon gyakorlat is, mely szerint a meghalt pápa pecsétjét össze-

törték, és a következő beiktatásáig az ún. *bullá dimidiálva*, egy egyik oldalán Péter és Pál apostolfejedelmeket ábrázoló, másikon teljesen üres pecséttel hitelesítették az Apostoli Szék iratait. A pápaság esetében az üresedés mellett a skizmák által teremtett helyzeteket is vizsgálat tárgyává kell tenni, bár az ún. *interregnum*okkal sokkal inkább az előbbi állítható párhuzamba. Mindkét helyzet esetében megállapítható azonban, hogy a kortársak szemében botránynak, *scandalumnak* számítottak.

Stefan Petersen kutatása (*Der Dynastiewechsel von 1125 als Problem für die Reichskirche: Die Sedisvakanz im Bistum Würzburg [1122/26–1128]*) a 12. század elejére fókuszál. A többi tanulmánytól eltérően nem az ún. „nagypolitika” áll a vizsgálódás középpontjában, hanem egy – első látásra – regionális jelentőségű ügy, a würzburgi püspökség 1122 és 1128 közötti széki üresedése. Nem állítható azonban, hogy Petersen írása pusztán lokális keretek között maradna, hiszen az investitúraharc, a Stauf dinasztia felemelkedése, III. Konrád (ellen)királysága vagy éppen Xanteni Norbert magdeburgi érsekké történő kinevezése és ezzel együtt a premontreiek helyi elterjedése mind kapcsolatba hozható a frankóniai püspökségben lezajlott eseményekkel. A würzburgi helyzet különlegességét az adja, hogy a wormszi konkordátum (1122) előtti utolsó „hagyományos” püspökválasztás ment volna végbe, amely azonban a birodalmi és helyi politika megosztottsága miatt kettős választásba, egy kis skizmába torkollott. Ez pedig így már nem elsősorban az investitúra szférájába tartozott, hanem hatalmpolitikai kérdéssé vált a regionális vetélkedés eredményeképp. A szerző elsősorban 1125, az V. Henrik halála utáni dinasztiaaváltás hatására koncentrálna, amely egyben az egyik püspökjelölt halálának az éve is volt, amit azonban nem követett ellenfelének pápai elismerése, sőt, az ő kiközösítése után egészen 1127 decemberéig kellett várni az új püspök beiktatására. Petersen az ezt megelőző és követő időszak esemé-

nyeit, illetve a háttérben zajló folyamatokat járja körül tanulmányában.

Végül a kötet egyik szerkesztőjének, Stefan Tebrucknak, a Gießeni Egyetem professzorának az írását olvashatjuk (*Interregna im mittelalterlichen Europa. Herrscher- und Dynastiewechsel im Kontext präkärer Herrschaft*), aki a konferencián elhangzott előadások és a kötetben megjelent írások alapján összegzi a levonható következtetéseket a bevezetőben megfogalmazott alapvető kérdésfeltevésekkel kapcsolatban. A tanulmányokból vett példákkal ábrázolja az *interregnum*okhoz kapcsolódó szereplőket. Ezt követően rátér az esetekkel kapcsolatos eljárás módokra, amely rész a dinasztikus politika, öröklés- és választójog, hálózatok, erőszak és tér kulcsszavak mentén ragadható meg. Tebruck ugyancsak felidézi a politikai

struktúraváltással, az események kortárs feldolgozásával és értelmezésével kapcsolatos eredményeket, majd sorra veszi a terminológia változatoságát és ehhez kapcsolódóan az *interregnum* értelmezési lehetőségeit.

A kötet egyik legnagyobb értékét az a szisztematikus megközelítés adja, amelyet már a bevezetőben is felvázoltak a szerkesztők, és amely révén a változatos idő- és térbeli síkokban elhelyezkedő tanulmányok egységes keretek között szolgálnak fontos adalékokkal az *interregnum* jelenségének az értelmezéséhez. Mindemelllett az egyes írások önmagukban is új adalékokkal értékes összefoglalásait adják a szerzők által választott résztémáknak.

BARABÁS GÁBOR

Az igazságos Mátyás király legendája és a történettudomány eredményei

I. Mátyás és az igazságszolgáltatás. Az Országos Bírósági Hivatal tudományos konferenciája. Szerk.: Peres Zsuzsanna – Révész T. Mihály. Országos Bírósági Hivatal, Budapest, 2019. 167 oldal

Stipta István előszava összefoglalja a kötet előtörténetét: a 2018-as Mátyás-emlékévhöz kapcsolódva Handó Tünde, az Országos Bírósági Hivatal elnöke javasolta tudományos konferencia szervezését, amely azután a Hivatal és a Magyar Igazságügyi Akadémia rendezésében és az MTA Jogtörténeti Albizottsága szakmai támogatásával jött létre 2018 júniusában; ennek előadásait tartalmazza tanulmányok formájában e kötet.

Az első tanulmányban (*Krónikaírás és törvényalkotás Mátyás király korában*) Mikó Gábor a középkori dekrétum-gyűjteményeket, a 15–16. században kiadott „rövid krónikákat” és a királylistákat vizsgálta a krónikaírás, valamint a törvényalkotás egymásra hatásának szempontjából. Arra a következtetésre jutott, hogy a Mosóczi Zakariás és Telegdi Miklós által 1584-ben Nagyszombatban megjelentetett *Decreta, constitutiones et articuli regum inlyti regni Vngariae* című kötet összeállításakor a törvények és a krónikás szövegek összeszerkesztése már hosszabb hagyományokra visszatekintő gyakorlat volt, mely a 16. század közepén volt leginkább elterjedt. A kéziratok és oklevelek adatait is figyelembe véve Mikó úgy gondolja, hogy „a dekrétumok különböző történeti forrásokkal való kiegészítése Mátyás király uralkodásának idejére vezethető vissza”. (26. old.)

Horváth Attila (*Hunyadi Mátyás törvényei*) I. Mátyás uralkodásának körülményeit és azok igazságszolgáltatásra gyakorolt hatását ismertette. Mátyás politikai sikereinek okát az uralkodó kimagasló műveltségében látta. Véleménye szerint a király tudatosan

támaszkodott a magyar közjogi hagyományokra, illetve a Szent Korona-tan alapján erősítette saját hatalmát és országának szuverenitását. A bécsúj helyi egyezményben visszaszerezte a Szent Koronát, és dekrétumot is hoztak annak őrzéséről. Horváth kiemeli, hogy az 1486. évi *Decretum maius* az első nyomtatásban is megjelent törvény, mely rendelkezett az állandó bíróságokról, a jogbiztonságról, a határidőkről, eljárásjogi kérdésekről, vármegyei törvényszékekről, katonai és adózási szabályokról, valamint az uralkodó akarata szerint „örök időkre szólt”. Horváth úgy látja, hogy az 1492. évi országgyűlés korlátozó rendeleteinek ellenére „Mátyás törvényeinek legfontosabb elvei továbbra is érvényesültek. Bizonyítja ezt – többek között – az is, hogy Werbőczy István *Tripartituma* ezen elvek alapján készült. A törvények racionális, tervezhető eseteket teremtettek az ország jogéletében. Elősegítették a jogbiztonságot és a kiszámíthatóságot, valamint a legalisztikus jogi kultúra kialakulását.” (40. old.)

Béli Gábor (*I. Mátyás 1486. évi nagyobb dekrétuma*) szintén a Mátyás által 1486. január 25-én szentesített nagyobb dekrétumot veszi alaposabb vizsgálat alá, melynek történeti jelentőségét abban látja, hogy az uralkodó ekkor már a jogbiztonságot az országgyűlés által elfogadott törvényekkel, az általános érvényű és írott jogi normákkal akarta garantálni a szokásjoggal szemben. Részletesen bemutatja a dekrétum keletkezésének előzményeit és a Királyi Kúriát érintő 15. századi változásokat. A végső idézésre használt három vásári kikiáltás és a bajvívást mint perbeli bizonyítást megszüntető artikulások mellett Béli úgy véli, hogy a dekrétum lényegi újításokat a vidéki bíráskodásban hozott „a tehetős nemesség megyebeli aktivitásának növelésével és a megye hatóságának megerősítésével. A király törek-

vése ezzel a hatalmasoknak nyújtott kedvezmények ellensúlyozása és a trónutódlási elképzelése iránti elköteleződés megalapozása volt a vidék befolyásos nemességének körében.” (53. old.)

Veress Emőd (*Mátyás király Decretum maiusának magánjogi társadalomképe*) a *Decretum maius*ból kirajzolódó magánjogi jellegű vagy annak tekinthető társadalomképet mutatja be, de nem tér ki a korabeli szokásjog ismertetésére vagy éppen az adózási viszonyokra. Tanulmányában olvashatunk többek között a személyi státus, a státusjog, a hitelező- és adósvédelem, a másért való felelősség kérdéseiről, valamint a közérdekű kisajátítás előzményeiről, a háromvásáros kikiáltás eltörléséről, a zálogjogi visszaélésekről, az ingatlanforgalom, a prókátorok ügyszámának és a bírósági párbaj radikális korlátozásáról, a perbeli egyezkedés szabadságáról, valamint a hadsereg által okozott károk rendezéséről is. Veress konklúziója az, hogy a *Decretum maius* rendelkezéseinek elemzése önmagában – bár korlátozott módon – lehetővé teszi, hogy jog- és társadalomtörténeti rekonstrukciós kísérlet tegyünk a 15. század magánjogi viszonyainak felvázolására.

Kríza Ildikó (*Mátyás király igazságszolgáltatása a populáris kultúrában*) röviden áttekinti, hogyan alakult ki az igazságos, bátor, leleményes, emberséges, legyőzhetetlen és példamutató Mátyás király képe a folklórban (populáris kultúrában), ami nem feltétlenül egyezik az írott dokumentumokból kirajzolódó történeti személyiséggel. Úgy látja, az „igazságos, okos király alakja Bonfininál még nem folklorizálódott, de minden támpont adva volt, hogy később ő legyen a mondák igazi hőse, a jó király, a mesék visszatérő szereplője”. (90. old.) Szerinte a magyar nyelvű irodalom és a ponyvairodalom majdani terjedése elősegítette Mátyás tetteinek rendkívül változatos bővülését: így vehette át a salamoni bölcsességek és tréfák helyét, vagy válhatott a nemzetközi folklorisztikában ismert anekdoták egy részének hőisévé is.

Ráczy György (*A levélíró Mátyás király*) arra a kevésbé közismert tényre hívja fel a figyelmet, hogy Mátyás király az egyik legaktívabban levelező uralkodónak számít. Harminchárom évnyi uralkodásából mintegy tizenötezer oklevél maradt fenn, melyek nagy részét a király nem látta személyesen, mert azok a kancellárián végzett „bíróági rutinügyekben” kiadott iratok voltak. Az oklevelek egy sokkal kisebb része kormányzati és adományozási ügyekkel kapcsolatban készült. Az uralkodói parancsleveleket viszont, melyeket az ügynevezett titkos pecséttel láttak el, akár maga is diktálhatta. A kormányzati ügyeket érintő oklevelek között külön csoportba sorolhatók a diplomáciai tárgyú, külügyi iratok. Ezeket vagy maga az uralkodó mondta tollba, vagy valamely humanista levélíró készítette, melyek közül a legjobban sikerülteket vagy tartalmuk miatt jelentőseket az ügynevezett leveleskönyvbe is bemásolták. Legrégebbi másolati könyvünk, a Héderváry-kódex a 15. századból származik, és a benne található 110 levélből 69 Mátyás nevében íródott. Mátyástól nem maradt fenn sajátkezűleg írt levél, de a források aprólékos elemzéséből arra jutottak a kutatók, hogy a szövegekben tetten érhető nyelvi hungarizmusok, melyek felháborodást (például apósa kioktatását azért, mert spanyol lóidomárt küldött neki) és a király nem tökéletes humanista latin nyelvtudását tükrözik (például a magyarban használt „egy” határozatlan névelő latin nyelvtől idegen beillesztése), megerősíteni látszanak azt, hogy azokat maga Mátyás diktálta.

Buzás Gergely (*Mátyás király visegrádi palotája*) szerint Mátyás életében döntő fordulatot hozott Aragóniai Beatrixszel kötött házassága. A korábbi „katonakirály”, aki számára a fényűzés és a reprezentáció nem volt elsődleges jelentőségű, az itáliai származású királyné hatására a hatalomgyakorlás új külsőségeit vezette be. A budai várban berendezett uralkodói központját újjáépíttette, több vidéki palotáját és várát (tatai, komáromi, pozsonyi és visegrádi) pedig helyreállíttatta. A visegrádi palotát vidéki rezidenciaként

„a padlótól a tetőzetig” (120. old.) felújította, a díszkutatokat, kályhákat és egyéb berendezési tárgyakat is lecseréltette. Buzási – a területi keretekhez igazodva – részletesen beszámol a visegrádi palota átépítésének eredményeiről, az épület tereinek átalakításáról és azok korabeli funkcióiról (kőfaragványok, két reneszánsz kút, erkélyek, loggia, a palota kertjeinek és udvarainak itáliai hatású teraszai, pergolái és díszlépcsője), jelezve a lehetséges nemzetközi előképek és minták előfordulási helyeit.

Knapp Évától (*Hunyadi [I.] Mátyás és az igazságszolgáltatás*) megtudhatjuk, hogy az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár a „Mátyás és az igazságszolgáltatás” című kiállítással járult hozzá a konferenciához. A kiállításon az eredetiben bemutatott tárgyak közül központi helyet kapott Mátyás – a már a korábbi tanulmányokban részletesen elemzett – VI., nagy dekrétuma, mely a törvénykönyv második nyomtatott kiadásának egy példánya volt. Emellett láthatták az érdeklődők Cicero Verres praetor elleni beszédsorozatát tartalmazó kézirat corvinát és annak díszes első lapját, a Magyarországon elsőként nyomtatott könyvet, a Budai krónikát és annak záróoldalát, Marsilio Ficino *Epistolae* című művét, a Thuróczy János által készített Magyarok krónikájából Hunyadi Mátyás portréját, valamint a Werbőczy István által írt és az 1514. évi országgyűlésen bemutatott Hármaskönyvnek egy 1581-ből származó példányát.

Kovács István (*Fejezetek a jogi régészetből. A középkori és kora újkori vesztőhelyek archeológiája*) tanulmányában a közép- és kora újkori vesztőhelyek régészetébe nyújt betekintést. A jogi kultúrtörténetből származtatja az érdeklődést a tárgyi világ minden – jogi és jogtörténeti szempontból lényeges – emléke iránt. A magyarországi kutatásokról megállapítja, hogy hazánkban teljeskörűen feltárt és dokumentált vesztőhely még nem ismert, ennek oka lehet többek között a korabeli vesztőhelyek településeken kívüli elhelyezkedése vagy a jellegzetes tárgyi eszközök (például a fából készült ideiglenes vértapadok) anyagának múlandósága. Ezt követően röviden ismerteti néhány magyar ásatás, úgymint a jakobinusok 1795. évi kivégzésének helyszínén, a Vácon a Zichy utca 20. szám alatti telken, illetve a Visegrád-Várkert lelőhelyen végzett feltárás eredményét.

A kötet szerzői igyekeztek összefoglaló jelleggel bemutatni a témájukhoz kapcsolódó eredményeket és biztos alapot nyújtani a későbbi rész kutatások számára. A kiadvány kapcsán külön említést érdemel az alapos szerkesztői munka és a rendkívül igényes képi illusztrációk egész sora, melyek főként az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának anyagából származnak.

SEBŐK RICHÁRD

Bánsági sokszínűség: egy interdiszciplináris kutatás perspektívái

Victor Neumann (ed.): *The Banat of Timisoara – A European Melting Pot*. Scala Arts & Heritage Publishers, London, 2019. 495 oldal

A *The Banat of Timisoara – A European Melting Pot* című könyv Victor Neumann (történész, politikai elemző, a temesvári *Universitatea de Vest* professzora, főbb kutatási területei a konceptuális történelem, a zsidó-román történelem, az antiszemitizmus, valamint a nacionalizmus története) szerkesztésében és tizenegy szerző közreműködésében jelent meg. Már a szerzői lista is árnyaltan prezentálja, hogy a címben is szereplő olvasztótégely minden szegmensét megfelelő tudományos leírásokkal és kritikával kívánják az olvasó elé tárni, nemcsak a Bánság történelmét, hanem művészetét és identitását is elemezve.

A multikulturális/multikulturalizmus és az interkulturális/interkulturalizmus fogalmak bevett, univerzális tudományos terminusok közé tartoznak a humán tudományterületen (történettudomány, néprajz, szociológia), s a szerzők megfelelő szövegkörnyezetben, a témát követve kiválóan alkalmazták e szemléletmódokat. A multikulturális jelenség nemcsak a nemzetiségek együtt/egymás mellett élését jelenti, hanem eltérő vallási felekezetek mindennapjaiban is testet öltött. Az interkulturális jelenség mint közvetítő közeg feloldja azokat a konfliktus gócpontokat, amelyeket az eltérő nemzetiség vagy kulturális háttér generálhat, érezhető és felismerhető a kulturális folyosók (*cultural corridors*, 162. old.) megléte, amelynek fogalmát a könyv is tárgyalja.

Az első olvasás élményével észrevehető, hogy a 18–19. századi történelem nagyobb hangsúlyt kap a kötetben, mint a 20. századi. A magyarázat egyszerű: a térséget csak úgy lehet értelmezni, a folyamatok mélyebb je-

lentését és magyarázatukat megtalálni, ha részletesen feltárjuk a történelmi előzményeket. A reprezentativitást fokozza, hogy nemcsak román kutatók írásai kapnak helyet, hanem magyar, szerb tudósok, történészek vizsgálati eredményei is. Érdekes megfigyelni, hogy például egy román szerző miről ír, vagy egy magyar szerző elemzésében milyen történelmi vagy törvényi vonatkozások kapnak hangsúlyt. Az értelmezési és megértési perspektívák e sokszínűsége folytán az olvasó nem érzi azt, hogy egyoldalú álláspontot olvas több száz oldalon keresztül.

A kötet huszonhárom tanulmányból, továbbá két előszóból áll. Az egyik a szerkesztő tollából származik, a másik pedig a Román Tudományos Akadémia (*Academia Română*) alelnökétől, Răzvan Theodorescutól. A kötetet tárgymutató zárja. Mellékletet is olvashatunk, számozatlan oldalakkal, de amely mégis szervesen hozzátartozik a fejezetekhez (a 8. és 19. fejezethez). A szerkesztő nemcsak fejezetekre tagolta a többszerzős művet, hanem hét nagyobb szekcióra is. Az első az *Introduction* címet viseli, s mindössze egy fejezetet tartalmaz *Between Orthodox Byzantium and Catholic Europe* címmel. Victor Neumann a fejezet címével remekül érzékelteti azt a kulturális sokszínűséget, amely a térséget s így a kötetet is jellemzi. Az utolsó szekció, mint ahogy a 23. fejezet is, a *Conclusion* címet kapta. A fejezetek többsége, azaz tizenkét fejezet a szerkesztő írása, a fennmaradó tizenegy fejezeten tíz szerző (Adrian Negru, Kovács Áron, Gabriel Szekely, Grozdanka Gojkov, Marjanucz László, Mihaela Vlăsceanu, Miodrag Milin, Slobodan Bjelica, Teodor Octavian Gheorghiu, Vasile Dudaş) osztozik. A két magyarországi szerző a 18–19. századi Habsburg uralkodóház politikai stratégiáját, valamint a Bánság oktatási rendszerét mutatja be. A kötet tanulmányai kronologikus rendet

követnek, és az egyes szekciók rendezik a tanulmányokat tematikus egységekbe. A második szekció szintén csupán egy tanulmányból áll, mindazonáltal a kötet időbeli kiindulási pontját alkotja. Victor Neumann egészen a 17–18. század fordulójáról indítja a Bánság történetét, a Savoyai Jenő neve fémjelezte időszakról. A következő, a harmadik szekció már tíz tanulmányt foglal magában, valamennyi a 18. századot vizsgálja. Részletesen kitér a Habsburg közigazgatásra, a politikai struktúrára, a birodalmi eszmére, de emellett Temesvár és Arad, így a Bánság művészetéről, építészetéről is olvashatunk. A közigazgatás és a politika mellett külön tanulmány tárgyalja az oktatási rendszert és a sajtó szerepét. A negyedik szekció átvezeti az olvasót a 19. század eseményeihez, az 1848-as forradalomtól kezdődően. A történelmi pillanatok és azok hatásainak rögzítésén túl az Osztrák–Magyar Monarchia idején működő oktatási rendszert is megismerhetjük, továbbá a témák többféleségét gyarapítja például a zsidók vallási reformját és politikai egyenjogúsításukat tárgyaló tanulmány. Az ötödik szekcióban két tanulmány tárgyalja az első világháború következményeit és a Bánság 1918-as felosztását. Az utolsó előtti szekciót négy tanulmány alkotja. Olvashatunk a két világháború közötti periódusról, a zsidókkal való bánásmódról a II. világháború alatt, továbbá a civil társadalom újjáépítéséről a 20. század második felében, azaz a nemzeti kommunista diktatúra idején. A kötet az 1989-es események ismertetésével és azok következményeinek vázlatával zárul.

A kötet minden fejezete angol nyelvű, nyelvzete érthető és gördülékeny, ugyanakkor a tudományos igényesség kritériumának megfelelő. Alapképzésben és mesterképzésben részt vevő egyetemi hallgatók számára ez különösen hasznos lehet, hiszen az inter-

diszciplináris terminusokat, kifejezéseket, a téma sajátjának tekinthető fogalmakat idegen nyelvi kontextusban is megismerhetik. Doktoranduszok és kutatók pedig átfogó, komplex képet kapnak releváns adatokkal és kutatási szegmensekkel.

A szerkesztő felhívja a figyelmet arra, hogy a Bánság történelmét csak magyar, román, szerb, osztrák, német, valamint európai perspektívából együttesen szemlélve lehet megérteni. A szemléletek polifóniája minden tanulmányban tetten érhető. A kötetre így mint közös kommunikációs térre tekintek,¹ amelyben román, magyar, szerb szerzők egyaránt megtalálják a közös hangot. Mire az olvasó eljut a 20. századi eseményekig, maga is az említett kommunikációs tér részévé válik. A sokszínűség, a polifónia abban is érzékelhető, hogy például az oktatási rendszerről megismerhetjük egy szerb (Grozdzanka Gojkov) és egy magyar (Kovács Áron) kutató álláspontját is, továbbá a harmadik szekció a maga tíz tanulmányával nemcsak a történelmi eseményekkel foglalkozik, hanem a közigazgatással, a kultúrával, a művészettel és egyúttal az építészettel is.

A Victor Neumann által szerkesztett kötet szemlélete persze nem előzmények nélküli: Veress Valér erdélyi szociológus például az identitás, a nemzet, az állampolgárság, az etnikai és kisebbségi identitásformák, nemzeti kisebbségi identitásformák és továbbá, az etnicitás kutatói számára elengedhetetlen terminusok vizsgálatát végezte el;² Keményfi Róbert az etnicitás és térbeliség összefonódását vizsgálta Várasfenes példáján keresztül, az együttélés és az egymás mellett élés társadalmi működéséről nyújtva átfogó képet,³ ahogy az itt tárgyalt kötet is. S említhetjük a szociológus-néprajztudós

¹ Vö: Mészáros Csaba: *A néprajzi és antropológiai terepmunka perspektívái a rokonság kutatásának tükrében*. Ethno-Lore, 33. évf. (2016) 21–60. <http://real.mtak.hu/44888/> (Letöltés ideje: 2020. nov. 2.)

² Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban*. Budapest, 2005.

³ Keményfi Róbert: *A kisebbségi tér változatai*. Budapest, 2003.

Papp Richárd könyvét,⁴ aki Hargita megyében vizsgálta a román és magyar egymással szembe fordított lehetőségeit és stratégiáit.

A Victor Neumann által szerkesztett kötet mindemellett hiánypótló abban az értelemben, hogy háromszáz évet ölel fel történelmi, szociológiai, néprajzi, neveléstudó-

mányi és közigazgatási vonatkozásban, és emellett angol nyelven széles olvasóközönség számára teszi hozzáférhetővé a Bánság sokszínű, sajátos történetét.

SÁNDOR VIVIEN

⁴ Papp Richárd: *Szakadékok és hidak*. Budapest, 1997.

A világbirodalom és a kettős monarchia

Frank Tibor: *Viktória királynő kezeihez.*

*Az osztrák–magyar kiegyezés brit
tükörben 1865–1870. Gondolat Kiadó,
Budapest, 2019. 352 oldal*

A nemzetközi kapcsolatok történetének és historiográfiájának sem itthon, sem a világban nincsenek olyan régi tradíciói, mint a diplomáciatörténet művelésének. A Jeremy Bentham által 1789-ben alkotott *international* szó Magyarországon csak 1854-ben jelent meg, és akkoriban a nemzetközi kapcsolatok alatt mindenhol a nemzetközi kereskedelem és a nemzetközi pénzügyek intézését értették.¹ A 20. század elején megjelenő tömegkommunikációs csatornák és az információáramlás sebességének növekedése a nemzetközi kapcsolatok vizsgálati szempontjait is átalakították, amire kitűnő példa a francia René Remond 1962-ben megjelent kétkötetes munkája,² melyben a nemzetközi kapcsolatok története olyan tényezők vizsgálatából áll össze, mint a kivándorlás, a külkereskedelem, az irodalmi munkák fordítása és fogadtatása, a sajtó és a sajtót olvasó közönség, a nemzetközi turizmus, az egyéni, tudományos, kulturális kapcsolatok.

Frank Tibor legújabb kötete alapvetően Remond metodikáját követi, amit nagyon jól

tesz, mert így sokszínű, többirányú és több-rétegű elemzés született. Az új- és legújabb kori amerikai és brit történelem, valamint az amerikai–magyar és a brit–magyar kapcsolatok vezető kutatója tollából valójában egy cím alatt tematikus szempontból szorosan összefüggő két kötet látott napvilágot: egy alapos és kitekintésében nehezen fölülmúlható elemzés a kiegyezés brit fogadtatásáról és egy forrásközlés Robert Burnett David Morier³ angol diplomata 1866 telén és tavaszán készített feljegyzéseiről. A két rész szoros összefüggését jelzi, hogy a szerző a közölt források mellett külön is ír a bécsi brit nagykövetségről és Morier pesti tevékenységéről. (101–110. old.)

A forrásközlést tartalmazó függelék mellett a kötet öt tematikus fejezetre oszlik (Európa és a kiegyezés; A külügyek az 1860-as évek brit politikai gondolkodásában, különös tekintettel a Habsburg Monarchiára; Ausztria–Magyarország marketingje; Ausztria–Magyarország képe; Országimázs és képpalkotás). Az öt fejezet gerince a harmadik rész, ahol a szerző által korábban is használt⁴ és láthatólag kedvelt *marketing* kifejezés koherens és részletes tartalmi kontextusba kerül azzal, hogy a fejezeten belül tizenhárom tematikus egység járja körül a brit–osztrák–

¹ Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941.* Budapest, 1998. 13–14.

² Remond, René: *L'Etats-Unis devant l'opinion française, 1815–1852. Vols. 2.* Paris, 1962. VIII–962.

³ Robert Burnett David Morier (1826–1893): Brit diplomata család sarja, az oxfordi Balliol College-ban töltött egyetemi évei után 1853-ban fizetés nélküli attasé Bécsben, majd ezután huszonhárom éven át különböző német nyelvű országokban teljesített diplomáciai szolgálatot. 1862-ben a bécsi angol követség kinevezett másodtitkára, majd 1865-től megbízott kiküldött. Nagy szerepet játszott az

1866–1867-es angol–osztrák vámtarifa egyezmények és államközi szerződés megkötésében. 1866 elején több alkalommal is járt Pesten, az erről szóló diplomáciai jelentéseinek egy része a brit uralkodóhoz is eljutott. Lisszaboni és madridi követi megbízásai (1876–1884) után szentpétervári brit nagykövetként (1884–1893) fejezte be diplomáciai pályafutását. Életéről bővebben: *Dictionary of National Biography* (DNB, Vol. 13. 950.)

⁴ Vö. Frank, Tibor: *Marketing Hungary. Kossuth and the Politics of Propaganda.* In: Péter, László – Rady, Martyn – Sherwood, Peter (eds.): *Lajos Kossuth Sent Word... Papers delivered on the occasion of the bicentenary of Kossuth's birth.* London, 2003. 221–249.

magyar kapcsolati hálók legszélesebb körét. A szerző, véleményem szerint helyesen, követve az angol nyelvű, vonatkozó történeti munkák metodológiáját, előszavában (9–12. old.) és összegzésében (217–219. old.) ismereti olvasójával hipotéziseit, vizsgálati szempontjait, fontosabb megállapításait és historiográfiai szempontú értékeléseit. A kötet szerkezete mindehhez szigorúan és pontosan illeszkedik, a források és szakirodalom mennyisége imponáló (862 jegyzet), és annak minőségi felhasználása sem hagy kívánni valót maga után.

A szerző egyik alapvetése szerint a brit liberális külpolitikai gondolkodás az 1860-as években a birodalmi érdekek és a be nem avatkozás tengelye mentén haladt, amelyet az 1866-os porosz–osztrák háború annyiban módosított, hogy a britek kezdetben osztrák győzelemre számítottak, de később elfogadták a leendő német nagyhatalom létét. Ez ugyanis illeszkedett az oroszellenes európai egyensúly politikába, mint ahogyan egy erős dunai Monarchia támogatása is. A Magyarországról és a magyarokról alkotott kép is ennek a nagyobb problémának a kontextusában jelent meg, sohasem önállóan, és a brit rokonszenv (amikor éppen kimutatható volt) nem az önálló magyar államiság, hanem a magyarság felé irányult. Ilyen összefüggésben a kiegyezés brit megítélése is sajátos volt. A szerző szerint: „A brit politikai gondolkodásban 1867 úgy jelenik meg, mint 1848 eredményeinek a megvalósulása. 1848-at annyiban ismerik el, amennyiben törekvései 1867-ben valóra váltak. Brit szempontból tehát 1848 nem más, mint 1867 visszavetítése a múltba, valami, amit szívesen elismernek, amellyel azonosulnak.” (10. old.) A porosz–osztrák háború után a britek a kiegyezés megkötésében döntő szerepet tulajdonítottak a magyar politikai nyomásnak (jelesül Deáknak és „pártjának”), ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a kiegyezés megkötésére talán nagyobb szüksége volt Ausztriának, és a magyarok számára az nem jelentett feltétlenül sikert.

Ezen a ponton a szerző is összegzi véleményét a kiegyezés értékelésével kapcsolatban, ami jórészt egybevágt a vonatkozó hazai és nemzetközi történeti narratívákkal. Pozitívumként említi azt, hogy a kiegyezés elősegítette Magyarország kapitalista fejlődését, biztosította a zsidóság egyenjogúságát, a liberális légkör megerősödését és a magyarság számára itthon és a nemzetközi porondon is kvázi nagyhatalmi státuszt biztosított. Ugyanakkor a kettős Monarchia nagyobb etnikai csoportjai nem kaptak a magyarokhoz és a németekhez (osztrákokhoz) hasonló jogokat, és az egyoldalú osztrák–magyar–német külpolitikai és katonai orientáció és szövetség baljós jövőképet vizionált. Az Osztrák–Magyar Monarchián belüli gazdasági munkamegosztás megőrizte a Magyar Királyságon belül a mezőgazdaság túlsúlyát, és Budapest fejlettsége éles kontrasztba került a vidékhez képest.

A kiegyezés kapcsán a magyarság iránt táplált brit rokonszenvet az a liberális felfogás is alátámasztotta, hogy a magyarok helyi öngazgatásért folyó harca (Ausztriával szemben) nem más, mint a helyi autonómiaért folyó harc, amelynek a brit történelemben nemes és magas reputációjú hagyományai voltak. A korabeli osztrák–magyar viszonyokat és tárgyalásokat előszeretettel hasonlították az angol–ír problémához, hangsúlyozva és az írek felé mintegy üzenetnek is szánva, hogy a magyarok számára a kiegyezés diadal, mert törvényes megoldást jelent az Ausztriával fennálló problémákra. Frank Tibor ebben a tekintetben kiemeli, hogy Morier feljegyzései azt mutatják, a brit kormány jól informált volt a kiegyezés politikai vonatkozásairól, különösen az 1865–1867 közötti előkészítő szakasról. 1866. február 3-án a budai várban megtartott bálon Morier-nek lehetősége nyílt hosszabb beszélgetést folytatnia Ferenc Józseffel, melyről másnap részletesen beszámolt Lord Bloomfield bécsi brit nagykövetnek. Soraiból kiderül, hogy Morier nagyon is tisztában volt a brit birodalmi vezetésnek az osztrák–magyar kiegyezéssel kapcsolatos álláspontjával, amit

látszólag sajátjaként interpretált: „Elmondtam, hogy csupán megfigyelőként vagyok jelen, mindazonáltal nem csinállok titkot abból, hogy mi a jelen kérdéssel kapcsolatos saját véleményem, azaz, hogy nemcsak a magyarok, de a birodalom egésze és az európai család minden tagja számára is kiemelkedő fontosságú cél az, hogy az új elrendezés, bármilyen legyen is az, ne veszélyeztesse az osztrák monarchia integritását, és ha a magyarok nem képesek felfogni a rájuk bízott ügyek fontosságát, és úgy viselkednek, hogy az a birodalom felbomlásához vezet, nemcsak kockáztatják Európa érdekeit, de eljártsszák rokonszenvét is. Hozzátettem, hogy találkoztam olyan magyar liberálisokkal, akik élénken érdeklődnek az észak-amerikai államok iránt, vettem a bátorságot, és felhívtam a figyelmüket a végzetre, amely az elszakadás elvének az erőltetéséből következett, és azokra a rettenetes lépésekre, amelyekre a hatalmas nemzetközösség kényszerült, hogy megmentse önmagát a feldarabolástól. Végül azt mondtam, hogy a jelenlétem minden esetben alaposan meg kellett, hogy győzze a velem kapcsolatba került magyarokat arról, hogy nem minden angol látja a magyar ügyeket Kossuth úr szemével.” (270–272. old.) A korabeli brit sajtóban a kiegyezéssel kapcsolatban az egyik preferált téma a nemzeti-ségi kérdés volt, amely kapcsán a sokszor beazonosíthatatlan cikkírók kivétel nélkül felismerték annak súlyát és szerepét, ugyanakkor a szerző szerint „itt ultramagyarbarát tendenciák csaptak össze szélsőséges pánszláv nézetekkel”. (11. old.) 1867 után az Osztrák–Magyar Monarchia fontosnak tartotta a brit közvélemény megnyerését, manipulálását, és ehhez két transzfer intézményt használtak: a londoni osztrák nagykövetséget (főként Apponyi Rudolf gróf nagykövetsége idején) és a bécsi külügyminisztérium sajtóosztályát. Az Osztrák–Magyar Monarchia szerteágazó szigetországbeli propagandáját erősítette, hogy ekkorra már Kossuth Lajos és köre visszavonult az angol politikából, ugyanakkor Bécs propagandája sem volt túl modern. Továbbra is inkább a brit

politikai elite, mintsem a szélesebb közvéleményre összpontosítottak a metternichi hagyományok nyomvonalán. A kiegyezés körüli sajtóaktivitás nem csupán Angliában volt érezhető. A szerző jó érzéssel nem csupán az egyirányú transzfereket vizsgálja, hanem a brit jelenléte Bécsben és Pesten is, sőt arra is kitér, hogy a magyar konzervatívok 1865-ben indított új sajtóorgánumai (*Die Debatte* Bécsben, *Magyar Világ* Pesten) is az angolok rokonszenvére pályáztak. Talán kissé vitatható a szerző azon megállapítása, hogy a témával kapcsolatos brit publicisztikai termés a korszak brit közgondolkodásának megértésében a leginkább megbízható mérce még akkor is, hogyha a cikkek, pamfletek, könyvek szerzői közül nem lehet mindenkit azonosítani. A beazonosított szerzők politikai irányultságai (melyeket Frank Tibor nagy pontossággal és szorgalommal jelez), valamint a kötet végén a sajtótermékek politikai és vallási kötődéseinek jelzetei (320–321. old.) ugyanis éppen azt mutatják, hogy a sajtó által rekonstruált kép sokszínű ugyan, de mégiscsak mozaikszerű és biztosan nem teljes. Mindazonáltal úgy tűnik, ennél teljesebb képet nehéz lenne felvázolni.

A recenziens számára különösen értékesek és érdekesek a szerző historiográfiai, értelmezésbeli kitekintései, magyarázatai, például a kiegyezés fogalmának értelmezési tartományait illetően. Frank Tibor néhány szemléletes korabeli és későbbi, történelmi vélekedés (Deák Ferenc, R. J. W. Evans, Péter László, Alan Sked, Jean Bérenger) bemutatásán keresztül bizonyítja, hogy milyen különbségek vannak a kiegyezés szó német megfelelője (*Ausgleich*), mely inkább *kiegyenlítésként* értendő, valamint az angol *compromise* fogalom között, mely utóbbi elter az *agreement* és a *settlement* jelentésétől. (12. old. 3–7. jegyzetek) A kiegyezés brit és kontinentális értelmezései körüli vitának értő áttekintése csak megerősíti a szerző „önvallomását”, miszerint a kiegyezés brit megítélése évtizedek óta foglalkoztatja, és régóta tervezte a most magyar nyelven napvilágot látott kötetet. Ugyanakkor elismeri,

hogy vélhetően nem lehet a témáról teljes képet alkotni: „Az 1860-as években az osztrák birodalom gondjai a brit közvéleménynek csak kis szeletét foglalkoztatták. Számos gazdasági, társadalmi és politikai ok miatt Nagy-Britannia csak csekély érdeklődést tanúsított Közép-Európa iránt, és az a kevés információ, amelyet kapott, nem alakított ki egyöntetű képet sem az egyének szintjén, sem országosan. A kép mozaikszerű volta részben az információs rendszer hiányosságainak tudható be. Elmondhatjuk, hogy míg a brit közvélemény az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc iránt őszintén és komolyan érdeklődött, az 1866–67-es közlések, nyilatkozatok nem jelentenek sokkal többet, mint egyéni véleményeket, illetve nagy ritkán azok összességét.” (219. old.)

A *Viktória királynő kezeihez* című kötet mégis talán a legközelebb jár a kiegyezéssel kapcsolatos brit vélekedések teljes spektrumához. A modern szemléletű és a nemzet-

közi kapcsolatok történeti vizsgálati szempontjait meggyőzően érvényesítő munka jó eséllyel bekerül a téma magyar nyelvű alapműveinek sorába. Szakkönyvként és forrásközlésként is hasznosan forgatható, és nem csupán a témában kutató és publikáló hazai és külföldi történészek számára, de a szélesebb olvasóközönség körében is. A szerző jegyzetapparátusa közli a mérvadó korabeli és modernebb, magyar és idegen nyelvű szakirodalmat, ami nagy hasznára lesz az angol történelemmel és civilizációval, a nemzetközi kapcsolatokkal, külpolitikával, diplomáciával foglalkozó egyetemi hallgatóknak és szakembereknek. Frank Tibor kötete friss és új sarokpontja a nemzetközi kapcsolatok történetével foglalkozó és újabb szempontokat érvényesítő hazai szakirodalomnak. Köszönet a szerzőnek ezért.

BARTA RÓBERT

A zsidó Budapest kultúrtörténeti megvilágításban

Mary Gluck: *The Invisible Jewish Budapest: Metropolitan Culture at the Fin de Siècle*. Madison, University of Wisconsin Press, 2016. pp. 251.

Mary Gluck: *A láthatatlan zsidó Budapest*. Ford. Lengyel Péter. *Múlt és Jövő*, Budapest, 2017. 223 oldal

Mary Gluck könyve az első kifejezetten kultúrtörténeti mű a dualizmus kori „zsidó Budapestről”, amely kifejezés itt egyaránt utal a fővárosi zsidók kulturális világára és Budapest „zsidó” kulturális arculatára.¹ Hogy erre 2016-ig – magyar fordításban 2017-ig – kellett várni, és hogy a szerző, bár Budapesten született, amerikai történész, a Brown University professzora, önmagában is tanúbizonysága a magyar–zsidó történetírás hiányosságainak.

Az angolszász tudományos kiadás mai trendjének megfelelően nem túl hosszú, jegyzetek nélkül 208 oldalas, irodalomjegyzéket nem, viszont alapos név-, hely- és tárgyindexet tartalmazó könyvet Mary Gluck azzal a törekvéssel írta, hogy felszínre hozza, észrevételre kínálja a dualizmus kori főváros, e nyüzsgő közép-európai metropolisz kulturális életének zsidó arculatát, azt a megítélése szerint leginkább a tömegkulturális termékekben megragadható „egyedülállóan zsidó modernitást” (4. old.),² amelynek szerinte a korabeli „hivatalos kultúra”, a nemzetállami ábrándokat szövögető politi-

kai hatalom nem engedett legitim teret, eképpen láthatatlanságra ítélte. (3. old.)

Ez volna a magyarázata annak, miért maradt a zsidó Budapest „láthatatlan”. De mitől volt „zsidó”? A kifejezés problematikus mi voltával a zsidóság esszencialista percepcióját maga is bíráló szerző természetesen tisztában van. Budapest „zsidóságának” ezért olyan képlékeny definícióját nyújtja, amely magának a kifejezésnek is félig-meddig elveszi az értelmét. A zsidó Budapestet Mary Gluck „végtelenül amorf, szilárd meghatározást nélkülöző” kulturális tapasztalatként írja le, zsidókhöz kötődő, de nem kizárólagosan zsidó jelenségként: „Noha nagyrészt zsidók alkották, a zsidó Budapest nem korlátozódott a zsidókra, és sajátosan zsidó arculattal sem rendelkezett.” (4. old.) E definíciót követően azonban a szerző roppant egyszerűen jár el. Egyrészt egyéni önmeghatározásától függetlenül zsidónak tekint mindenkit, aki zsidó vallású vagy származású volt, tehát nem tesz különbséget a felekezetük kötelékében maradt, illetve abból áttérésükkel magukat kiszakító személyek között. Másrészt minden további kritérium nélkül a „zsidó Budapest” kategóriába sorol minden olyan kulturális terméket, amelynek szerzője zsidó vallású vagy származású volt.

Ami *Budapestet* illeti, a könyv valójában kizárólag *Pestről* szól, pesti helyszínekről, pesti utcákról, kávéházakról, orfeumokról író pesti zsidókról, akik Budára, amint ennek rendszeresen hangot is adtak, idegen föld-

¹ Mary Gluck könyvén kívül két olyan könyv jelent meg az utóbbi évtizedekben, amelyek címében szintén szerepelt a „zsidó Budapest” szókapcsolat. Lásd: Komoróczy Géza (szerk.): *A zsidó Budapest*. 1–2. köt. Budapest, 1995.; Richers, Julia: *Jüdisches Budapest. Kulturelle Topographien einer Stadtgemeinde im 19. Jahrhundert*. Köln–Weimar–Wien, 2009. A svájci Julia Richersnek a döntően emancipáció előtti évtizedeket tárgyaló könyve a zsidó-keresztény kapcsolatok alakulására, a „zsidó”

negyedek (Terézváros és Lipótváros) kialakulására és a pesti zsidó felekezeti intézmények bemutatására fókuszál, míg a Komoróczy Géza szerkesztésében megjelent többszerzős magyar nyelvű munka egyfajta ösztörténeti mozaik.

² A zárójeles oldalszám-hivatkozások az eredeti angol változatra utalnak, az idézetek saját fordításaim.

részként tekintettek.³ Ágai Adolf ez irányú kijelentését egyébként Mary Gluck is idézi. (33. old.)

A fővárosi kultúra zsidóként azonosított profiljának kaleidoszkopikus bemutatására vállalkozó mű hat fejezete nem alkot lineáris narratívát. Előszavában a szerző ezt azzal indokolja, hogy a fejezetekben analizált jelenségek egymástól függetlenül is léteztek. A fejezetek ekképpen egyazon téma köré fonnódóan bár, de különálló tanulmányokat alkotnak, ami az utóbbi években szintén gyakori vonása az angolszász kultúrtörténeti munkáknak.

Az első fejezet számba veszi a keresztény politikai és kulturális elit, illetve a zsidó felekezeti kiadványok által a modern fővárosról alkotott – eltérő szempontból, de végső soron egyaránt elítélő – véleményeket, majd a tudományos érdeklődés körébe Walter Benjamin által bevezetett városi „*flâneur*” (kószáló) fogalmának Budapestre vonatkoztatását követően „zsidó” szerzők által a fővárosi (kulturális) életről írt, hol fikcionális, hol szórakoztató-dokumentarista szövegeket elemez.

A második fejezet a zsidókérdés kulturális reprezentációival foglalkozik két 1882-ben kirobbant politikai válság, a tiszaezlári vérvád és az orosz zsidó menekültek állítólagos inváziója által kiváltott vita kapcsán. Néhány ekkor kiadott antiszemita-ellenes röpirat elemzése után a szerző röviden kitér a polgári radikális *Huszadik Század* által a „zsidókérdésről” 1917-ben rendezett ankét eredményeire.

A harmadik fejezet a főváros egyesítésében, a gazdasági és politikai, valamint a zsidó felekezeti életben egyaránt fontos szerepet játszó Wahrmann Mór (1832–1892) temetése, egyik híressé vált *bonmot*-ja, az antiszemita Istóczy Győzővel vívott párbaja,

végül a *Borsszem Jankó* által róla mintázott karikatúra kapcsán azt a kérdést járja körül, vajon a nyilvánosság előtt mely helyzetekben és kontextusokban lehetett, illetve nem lehetett a zsidók zsidóságáról beszélni.

A könyv központi részét alkotó negyedik és ötödik fejezet a fővárosi kulturális élet két hasonló jellegű, mivel mindkét esetben a nevetetésből élő produktumát vizsgálja, az Ágai Adolf szerkesztésében megjelenő *Borsszem Jankó* című szatirikus lapot és a terézvárosi orfeumokat, a budapesti századvég e jellegzetes, artistákat, énekeseket, táncosokat, egyfelvonásos komédiákat műsorra tűző mulatóit.

A hatodik és egyben zárófejezet a korabeli illemtankönyvekről szóló bevezető rész után *A Hét* című, Kiss József által 1890-ben alapított, a *Nyugat* egyik előfutáraként számoltartott irodalmi hetilapról szól, különösen azokról a cikkekről, amelyeket Ignotus, a *Nyugat* későbbi főszerkesztője közölt a lapban Emma álnéven 1893 és 1906 között, egy képzeletbeli középosztálybeli családanya álcája mögé bújva.

Mary Gluck könyve megítélésem szerint három szempontból is problematikus. Az első kifogásom a szereplők, kulturális termékek, szövegek indokolatlan *elzsidósítása*, illetve feltételezett zsidóságukra korlátozása. A szerzőnek a zsidó Budapestről írott munkája jelentős részben olyan könyveket, cikkeket, orfeumi egyfelvonásos darabokat tárgyal, amelyek nem kifejezetten zsidókról szóltak, nem zsidó lapokban vagy kiadványokban jelentek meg, és ha fogyasztóik – feltételezhetően – jelentős részben zsidók voltak is, nem kifejezetten és nem kizárólagosan zsidóknak íródtak. E művek egyetlen egyértelműnek tűnő kapcsolata a „zsidósággal” a szerzők származása. Mivel azonban a származás nem identitás, olyan szerzők ke-

³ Molnár Ferenc kirokijában a pesti tőzsdeal-kusz Budára nemhogy átmenni, de még arra-felé nézni sem szeret: „Minden nap megyek a börzére, onnan látom a Dunát meg a budai hegyeket. Csak nem állítja, hogy az is kék? Látni

azokat a púpokát.” Molnár Ferenc: *Józsai és egyéb kis komédiák*. Budapest, é. n. [1902.] 46.

rülnek egymás mellé, akiknek önmeghatározásukat tekintve semmi közülük nem volt egymáshoz: egyesek közülük zsidó vallásúak voltak, mások kikeresztelkedtek; egyesek mélyen kötődtek a zsidó valláshoz és/vagy közösséghez, másokról ez egyáltalán nem mondható el. Mivel e distinkciókkal Mary Gluck nem foglalkozik, a zsidó Budapest részeként olyan művet is bemutat, amelyben nem esik szó zsidókról, és amelynek szerzőjét, nevezetesen Wohl Jankát kikeresztelkedett zsidóként már születésekor megkeresztelték. (181–185. old.) Gluck könyvében Wohl Janka mégis a budapesti zsidó kulturális élet ugyanazon kosarába kerül, mint a hagyományos zsidó világban felnőtt, zsidó verses imádságokat publikáló, zsidóságához mindvégig hű Kiss József. Szerintem Wohl Jankát és Kiss Józsefet egy világ választotta el egymástól, egyazon „zsidó” címke alatti szerepeltetésüknek nem látom értelmét.

Ami a személyeken túl a művek oktan zsidósítását illeti, a probléma érzékeltetésére felhoznék néhány példát. Az első fejezetben Gluck ismerteti *A mulató Budapest* címmel 1896-ban megjelent többszerzős kötetet. (25–27. old.) A könyv szerkesztője, Lenkei Henrik zsidó vallású volt, amint a mű több más szerzője is, ám a kötetbe írtak kikeresztelkedett zsidók és „született” keresztények is. Mi indokolja egy a zsidó Budapestről szóló történeti munkában egy olyan, még csak nem is feltétlenül zsidó (vallású) szerzők által írt mű bemutatását, amelyben ráadásul nem is esik szó zsidókról? Amennyiben a szövegek alapján lehetetlen megállapítani – márpedig az –, hogy melyik írás fakadt a zsidó vallású Gerő Ödön, az 1883 januárjában evangélikus vallásra áttért Salamon Ödön vagy a keresztény családból származó Herczeg Ferenc tollából, úgy mi értelme van a kötetet zsidó műként vagy zsidók műveként prezentálni?

Ugyanabban a fejezetben Mary Gluck négy oldalt szentel Kóbor Tamás kávéházakról írt, *A Héttben* 1892–1893-ban megjelent cikksorozatának. (27–31. old.) Kóbor felekezeti státuszán kívül mi indokolja, hogy e cikksorozat részét képezze a zsidó Budapest bemutatásának? A sorozat nem egy zsidó lapban jelent meg, és főleg: a cikkekben Kóbor nem beszél zsidókról. Gluck mindazonáltal azért tartja érdemesnek tüzetesen értelmezni, mivel megítélése szerint a cikksorozat rávilágít a kávéházakat látogató „zsidó lakosság kollektív élményére”. (28. old.) Mi lett volna az az élmény, amely kifejezetten a zsidókat érintette, és nem általában a kávéházba járó polgárokat? Van-e bármi okunk azt feltételezni, hogy cikkei írásakor Kóbor kizárólag vagy akár elsődlegesen hitfelei életérzését kívánta közvetíteni? Mert ha nem – aminthogy nem –, mi értelme ennek a mesterséges, a korabeli valóságot leszűkítő és ezáltal torzító sebészi szétválasztásnak? Ennek meddőségére utal, hogy tíz oldallal később, miután Gluck kijelenti, miszerint a *Nyugat* megalapításával a „budapesti zsidók” nyíltan szembeszálltak „a konzervatív Magyarország városellenes mitológiájával”, az előbbieket képviselőként a lutheránus Schöpflin Aladárt szólaltatja meg, a *Nyugat*-ban 1908-ban megjelent cikkét idézi és elemzi. (38. old.)

A második problémát Mary Gluck kultúrtörténeti könyvének alapvetéséül szolgáló politikátörténeti megállapításaiban látom.⁴ A szerző már említett tézise szerint a zsidó Budapest azért maradt láthatatlan, mert a „magyar liberális politikai kultúra” megtiltotta a „zsidó kollektív identitás” kifejezését. A „magyar politikai kultúra” ekképpen „láthatatlanságra kényszerítette a zsidó polgárságot”. (200–201. old.) Gluck könyve erre a tézisre alapul, a budapesti zsidó polgárság és különösen értelmiség vélelmezett láthatat-

⁴ Tekintsünk most el attól, hogy Mary Gluck kihagyja a korabeli képlet lényeges elemét, nevezetesen azt, hogy a dualizmus kori politikai elit domináns ideológiája nem egyszerűen a

liberalizmus volt, hanem a nemzeti liberalizmus, ha akarjuk, a liberális nacionalizmus.

lanságra ítélese igazolja eljárását, hogy olyan szövegeket állít a zsidó Budapestről szóló könyve homlokterébe, amelyekben a zsidó elem gyakran valóban láthatatlan. Csakhogy a valóságban nem volt az, és a legkevésbé sem kellett azzá lennie, hogy kifejezést nyerhessen. Mary Gluck szerint Ignotus csak a transzvesztizmus álarca mögé bújva, Emma asszony metaforikus mélázásai mögé rejtőzve adhatott hangot zsidó dilemmáinak. (200. old.) A valóság ezzel szemben az, hogy Ignotus *A Hét*-ben (de máshol is) számos cikket szentelt saját, illetve az akkulturált polgárság zsidó identitása tökéletesen nyílt – és egyébként fantasztikusan érdekes – boncolgatásának.⁵ Sem neki, sem más szerzőnek, így Kóbor Tamásnak sem volt szüksége semmiféle rejtőzködésre ahhoz, hogy évtizedeken át visszatérően és teljes nyíltsággal értekezzen a magyar zsidó identitás kérdéseiről.

Ez pedig azért volt lehetséges, mivel Gluck tézisével ellentétben a dualizmus kori politikai rendszer nem tiltotta a zsidó kollektív identitás kifejezését. A felekezeti identitás megnyilvánulása értelemszerűen megkérdőjelezhetetlen volt. Kulturális téren a neológ zsidóság egyes, többé-kevésbé kényszerűen szószólói valóban tartottak attól, hogy a szorosan vett felekezeti keret túllépése, a modern zsidók kulturális identitásának nyilvános tárgyalása problematikus lehet, amennyiben elméletileg ellentmondott a hivatalos dogmának, amely szerint a zsidóság nem alkot mást, mint csupán vallásfelekezetet. Ám ez az aggodalom indokolatlan volt, és pedig azért, mert a vallásra korlátozott zsidóság dogmájában azok sem hittek komolyan, akik hivatalosan hangoztatták, vagyis sem a po-

litikai elit, sem a neológ zsidó *establishment*.⁶ A valóságban tehát a modern zsidóság minden további nélkül manifesztálhatta kollektív kulturális identitását, amint ezt ékesen bizonyítják a szekularizált polgárság zsidó kötődésének megerősítése végett alapított kulturális egyesületek, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (1894) és az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (1910).

A keresztény politikai *establishment*-nek a zsidó mássággal, legalábbis annak verbális kinyilatkoztatásával szembeni toleranciáját illetően megjegyezném végül: ha az 1903-ban létrejött Magyarországi Cionista Szervezet alapszabályait a Belügyminisztérium nem is hagyta jóvá, vagyis formálisan nem ismerte el, az egyesület 1911-ben bejegyzett céggként – papíron korlátolt felelősségű szövetkezet formájában – minden további nélkül működhetett, rendezhetett nyilvános előadásokat, kulturális eseményeket, ünnepeket, amelyekre kibérelhetette akár a régi országház épületét, háborítatlanul adhatott ki lapokat és röpiratokat, egyszóval vallhatta és hirdethette a nyilvánosság előtt az asszimilációnak a zsidókra nézve öngyilkos jellegét és a zsidóság nemzeti hivatását.

Mary Gluck szerint az 1880-as évek eleji antiszemita válság idején a magyar liberalizmus, vagyis a korabeli politikai elit képtelennek mutatkozott arra, hogy életképes „elennarratívát” állítson az antiszemita hisztériával szembe. (49. old.) Ez pedig „irreverzibilis” kárt okozott a saját elvei védelmére sem képes honi liberalizmusnak (53. old.), amely Wahrmann Mór 1892. novemberi – a szerző által „a 19. századi magyar liberaliz-

⁵ *A Hét*-ben e témában megjelent cikkei közül lásd különösen: Ignotus: *Recepzió*. *A Hét*, 1894. szept. 30. 607–609.; X. [Ignotus]: *Antisemitáság*. *A Hét*, 1895. febr. 3. 69–71.; [Ignotus]: *Makai Emil*. *A Hét*, 1897. jan. 10. 28–29.; Ebréus [Ignotus]: *Rasesóne*. *A Hét*, 1899. szept. 3. 587–589.; Ignotus: *Heine*. *A Hét*, 1899. dec. 10. 816–818.; Kádár [Ignotus]: *Glosszák a hétről*. *A Hét*, 1901. dec. 29. 861–

863.; Ignotus: *Czionizmus*. *A Hét*, 1904. aug. 28. 553–554.

⁶ Erről bővebben: Konrád Miklós: *Zsidó nemzet, nép, felekezet, faj? Keresztény meghatározások és neológ önmeghatározások a reform- és dualizmus kori Magyarországon*. In: Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla (szerk.): *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Budapest, 2016. 93–114.

mus hattýúdalá”-nak minősített – temetésével végleg ki is múlt. (77. old.) Tekintve, hogy a magyar politikai és kulturális elitnek a Monarchia összeomlásáig a nemzeti liberalizmus maradt a mondhatni hegemon politikai ideológiája, valamint hogy a zsidó vallás bevetté nyilvánításáról is rendelkező, kifejezetten liberális egyházpolitikai reformcsomagot Wahrmann Mór temetését követő évben, 1893-ban terjesztették be a képviselőház elé, a szerzőnek ezzel az állításával nehéz mit kezdeni.

A harmadik általános kifogásom a minden bizonyítást, korabeli forrásra vagy történeti munkára való hivatkozást nélkülöző, merőben spekulatív, ám annál kategorikusabb kijelentések sokasága. Lehetségesnek tartom, hogy ezeket részben az amerikai tudományos életben mozgó szerzőkre nehezedő kényszer váltotta ki, hogy sarkitottságukban minél figyelemfelhívóbb állításokat fogalmazzanak meg, de a források felől nézve e kijelentések megalapozatlansága szembeszökő. Hogy csak néhány példát említek: a szerző szerint a budapesti zsidóság számára az 1867-es kiegyezés, az emancipáció és a főváros újjáépítése szimbolikusan kötődtek egymáshoz (11. old.); Kóbor Tamás számára a kávéház ellenszéként is szolgált az országos politikát fertőző antiszemitizmussal szemben (28. old.); a *Borsszem Jankó* olvasói törzsközönsége „minden kétséget kizáróan” (*undoubtedly*) a városi zsidó középosztályból verbuválódott, amely kijelentés már csak azért is meglepő, mivel a szatirikus lap alapításakor, 1868-ban a városi zsidó polgárság többségében nemhogy olvasni, de beszélni sem nagyon tudott magyarul. (109. old.)⁷ Az Igotusról szóló alfejezet-

ben végül azt is megtudhatjuk, hogy Emma álnéven írt cikkeinek zsidó olvasói számára a „zsidókérdés” képezte a legégetőbb problémát. (195. old.)

A fentiekben megfogalmazott alapvető kifogásaim ellenére a szerző gördülékeny stílusa, frappáns idézetekre és találó anekdotákra éles szeme miatt, valamint számos izgalmas és eredeti meglátásának köszönhetően élvezettel olvastam Mary Gluck könyvét. Szuggesztív elemzései a fővárosi zsidóknak az *outsiderek* szerepéből kulturális *insiderek*ké válásáról; a neológ zsidó lapoknak hitfeleik elmagyarosodását illető paradox diskurzusáról; Wahrmann Mór híres *bonmot*-járól (miszerint ha megalakulna a zsidó állam, ő annak budapesti konzulja szeretne lenni), amelynek valódi jelentéséről Gluck szolgál az első valóban pertinens magyarázattal; a zsidóságukat elkendőző közéleti személyiségeknek a kortárs keresztény szóhasználat szerinti „tapintatáról”; a zsidó viccet Pest közös nyelvivé változtató Borsszem Jankó kultúrtörténeti jelentőségéről; a szabadszájú Spitzig Izgiz udvari bolond szerepéről; az orfeumok botrányos mivoltán okairól, és e sort folytathatnám, érdemlegesen gazdagítják a magyarországi zsidóság dualizmus kori történetéről folyó – bár inkább csak folydogáló – diskurzust.

Mary Gluck könyve magyar nyelvű változatának megjelenése feltétlenül üdvözlendő, hála érte a Múlt és Jövő Kiadónak, mindenkinek melegen ajánlom olvasásra és vele való vitatkozásra.

KONRÁD MIKLÓS

⁷ Talán nem véletlen, hogy az „*undoubtedly*” határozószót a magyar fordító a „jellemzően” szó választásával tompította. (113. old.)

Tisztelgés a polgárosodás és a liberalizmus történetének szakértője előtt

Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Zones d'ombre. Lumières et libéralisme. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára. Mélanges offerts à Charles Kecskeméti pour son 80e anniversaire. Szerk. Borsi-Kálmán Béla et al. Kortárs Kiadó, Budapest, 2019. 473 oldal

Az életének nyolcvannyolcadik évében idén elhunyt Kecskeméti Károly 1956-ban történelem-levéltáros diplomát szerzett az ELTE-n, majd a forradalom leverése után Párizsba emigrált, ahol előbb a francia Nemzeti Levéltár, majd a Nemzetközi Levéltári Tanács munkatársaként nemzetközi hírnevet szerzett, történészként pedig a magyar liberalizmus és a magyar zsidóság kutatójaként alkotott jelentőset. Először a nyolevanadik születésnapja alkalmából jelent meg az a kötet, amely 2019-ben négy tanulmánnyal kiegészítve ismét napvilágot látott a Kortárs Kiadónál. A kötet négynyelvű: magyar, francia, német és angol nyelvű tanulmányok szerepelnek benne. Borsi-Kálmán Béla szerkesztette, a szerkesztésben Dénes Iván Zoltán, Ferge Zsuzsa (az ünnepelt nővére), Filep Tamás, Miskolczy Ambrus és Henri de Montety is részt vettek.

Szerkesztői előszavában Borsi-Kálmán Béla nem rejti véka alá a nehézségeket, amelyek egy ilyen nagy terjedelmű ünnepi kötet koherenciájának megteremtését gátolják. Ami mégis rendező elvként kikristályosodott: a szerzők főleg az ünnepelt által kutatott témákhoz és az általa felvetett problémákhoz, részben személyiségéhez viszonyultak. A szerkesztők végül úgy döntöttek, hogy az így összejött harminc írást témájuk időrendi szekvenciája szerint rendezik el, ami pedig így nem sorolható be, azt a kötet végén közlik. Én mégis azt a megoldást választom, hogy tematikusan csoportosítom az egyes

szövegeket. Ezért külön taglalom a zsidó és külön a történeti (politikátörténet, eszmetörténet, társadalomtörténet), valamint az irodalmi tárgyú tanulmányokat. A továbbiakban – tekintettel a könyv címére, amely az ünnepelt sok szempontból hézagpótló életművére utal – főleg az egyes textusok „homályoszlato” részleteire koncentrálok, vagyis azokra, amelyek eddig nem kutatott területeket tárnak fel, vagy tévhiteket cáfolnak.

Kecskeméti munkásságát méltatva Miskolczy Ambrus rámutat: Kecskeméti Károly érdeme annak kidomborítása, hogy Magyarországon száz évig volt meghatározó a liberalizmus. Neki köszönhető ama tévképzet cáfolata is, miszerint a felvilágosodás és a szabadelvűség közti kontinuitás Martinovicsék kivégzése után megszakadt. Ő hívta fel a figyelmet arra is, hogy nemcsak a jakobinusok, hanem a reformkori politikusok között is sok volt a szabadkőműves. Bíró András visszaemlékezésében azt emeli ki, hogy Kecskeméti milyen sokat tett az afrikai levéltárak fejlesztéséért.

A zsidóságról szóló írások közül Jean Bérenger a bécsi zsidóság történetének a barokktól a felvilágosodásig terjedő szakaszáról megállapítja: a bécsi lakosság végig antiszemita maradt, a fővárosi kereskedők a zsidók konkurencijától tartva kiűzésüket szorgalmazták, és 1669-ben egy vérvádat követően egyetemisták a gettót is megtámadták. Ezzel szemben a császárok többnyire igénybe vették a zsidók szolgálatait, akkor megkülönböztetve, ha anyagilag megszorultak. Bár Mária Terézia zsidóellenes volt, II. József hasznosnak ítélte őket. Egészen más helyzetről tudósít a 18. századi lengyel-litván konföderáció zsidóságának problémáit elemző Daniel Tolle. Itt ugyanis a papok helyenként erőszakkal, máskor nemességgel kecsgetve vagy zsinagógákban prédikálva igyekeztek áttéríteni a zsidókat.

A zsidók 19. századi történetével foglalkozó szerzők közül Miskolczy Ambrus az 1848-as forradalmak egy eddig elhanyagolt vonására hívja fel figyelmünket: az időnkénti zsidóüldözésekre! Ilyesmi történt Pozsonynádas szlovák faluban is, ahol a *casus belli* az volt, hogy az uradalom zsidó seborvosa összeverekedett a szomszéd falu papjával és káplánjával (az utóbbi szlovák nacionalista is volt). A nyomozás során főleg a zsidók „szemtelenségét” okolták a történetekért, pedig már hetekkel a verekedés előtt azt pusmogták a környéken: a zsidókat Amszterdamba (!) fogják űzni. Szimptomatikus a történetben, ahogy a nádas pap – aki furcsamód már az incidens előtti napon is távozásra akarta rábírní a zsidókat, mondván: veszélyben vannak – megpróbálta eltussolni az ügyet.

Komoróczy Géza Löw Lipót rabbi egyik elfeledett, de fontos cikkét és a vele kapcsolatos vitát tárja elénk, amelyet Löw Kossuthal és a szintén liberális Fábián Gáborral folytatott 1844-ben és 1845-ben a Pesti Hírlapban az emancipációról. Már az is sokat mond, hogy a – magyar irodalomban feltűnően jártas – rabbit elfogadták vitapartnernek; igaz, Kossuth egy ízben értetlenkedéssel vádolta, de Löw nem sértődött meg. Ehelyett azzal érvelt, hogy tisztában van vele: nem elég a nem zsidók „irgalmára” apellálni, érdekelte is kell tenni őket a zsidóság egyenjogúsításában, amit a jog és a lelkiismereti szabadság szempontjai mellett gazdasági és politikai megfontolások is alátámaszthatnak.

Deák Ágnes azzal a tévhitel száll szembe, miszerint a provizórium idején a zsidókérdés kevésbé volt napirenden. Bár az ún. Károlyi-konferencia után a zsidóemancipáció iránti attitűd javult, az *Idők Tanúja* című lap példája az ellenkezőjét mutatja. A lapban „galíciai üzéreket”, „falusi uzorásokat” támadó cikkek jelentek meg, majd amikor egy írás sérelmezte, hogy – úgymond – a papok földjei zsidó kézre jutnak, és ezt a hivatalnokok túrik, már a helytartó is közbelepett, igaz, nem a zsidókat, hanem a hivatal tekintélyét védve. A rendőrigazgató aztán

olyan lapszámot is lefoglalt, amelyben az Északkelet-Magyarországon keresztények földjeit elperlő zsidók kapcsán az emancipáció feltételekhez kötését követelték – erre reagálva Lonkay szerkesztő azon sopánkodott, hogy ilyen „bagatell” cikkért is elítélik.

Turán Tamás a Magyar Zsidó Levéltárban talált egy olyan néhány lapos statisztikai adattárt a makói hitközségről, amely egy rég elfeledett akcióról: az 1860-as népszámlálás kezdeményezéséről informál minket. A szerző feltevése szerint ugyanis a hatóságok – amelyek így próbáltak nemzetiségi adatokhoz jutni, hogy korrigálják az 1857-es népszámlálás adatait – hitközségi apparátusoktól próbáltak meg adatokat beszerezni, mert így olcsóbb volt nekik. De a zsidók is dokumentálni akarták hazafiságukat, és azt, hogy nem csak kereskedéssel foglalkoznak. A kezdeményezés mégis kudarcba fulladt, mert 133 hitközségből csak 16 küldött be adatot. Így adatok híján 1861-es országos gyűlésüket se tudták összehívni – igaz, az ortodoxok eleve nem szerették az ilyen adatgyűjtéseket.

Anat-Katharina Kálmán a jiddis irodalom 20. század eleji keletkezésével foglalkozó tanulmányának elején megállapítja: itt különös élességgel domborodik ki, hogy a kritika teremti az irodalmat. Jelen esetben úgy, hogy a jiddis irodalom „két orrlyukon”: a németen és a héberen keresztül lélegzik. Anat Kálmán hosszú részleteket közöl egy regényből, amelynek főhőse Aisik Meir Devenishski bundista politikus felesége, Masha. Masha családja kapcsán megismerkedhetünk egy elfeledett típussal, a cárhű zsidókkal. Egyúttal bepillantást nyerhetünk a jiddis nyelvű, ausztromarxista – tehát nem cionista – zsidó szocialista munkáspárt, a *Bund* inspiratív miliőjébe és abba a jiddis kultúrába, amelyben többek között Marc Chagall és Isaac Bashvis Singer művészete is kibontakozott.

Haraszi György a *numerus clausus* törvény által kikényszerített emigrációt elemezve néhány eddig homályban maradt momentumra hívja fel figyelmünket. Így arra, hogy zsidókat sújtó korlátozások Bécsben is

voltak a két világháború között az *Anschluss* megelőzően is. Meglepőnek tűnhet, de tény az is, hogy az olasz fasizmusnak – tekintve, hogy „csak” 1938-tól vált antiszemitává – előzőleg sok magyar zsidó előtt volt egyfajta renoméja, és ezért közülük többen is olasz egyetemeken folytattak tanulmányokat.

Egy másik híres rabbit, Kecskeméti Lipótot méltatva Filep Tamás kiemeli, hogy unitárius templomban prédikált; e bátor és a felekezetek közti jobb megértést célzó tettéért Ady Endre megdicsérte, sok izraelita azonban kárhoztatta. Egy másik munkában Lówy Dániel a kisjenői zsidó közösségről megállapítja: mivel a település a bécsi döntés értelmében Romániában maradt, Erzsébet román királynő jóindulatának, Vasiliu államtitkár megvesztegetésének és Ion Antonescu számító, machiavellisztikus reálpolitikájának – rájött, hogy a Harmadik Birodalom nem fogja visszajuttatni Romániának Észak-Erdélyt – következtében a kisjenői zsidóság viszonylag csekély veszteségeket szenvedett a Vészkorszakban.

Karády Viktor ebben a kötetben tovább folytatja több évtizedes munkáját, amit a magyar zsidóság társadalomtörténetének statisztikai adatokkal alátámasztott kutatása terén végez. A dualizmus korszakára nézve arra figyelmeztet, hogy a zsidó „túliskolázás” jelensége sok oktatási egyenlőtlenséget rejt kvantitatíve (településtípus, régió, osztály, etnikum, vallás és állami vagy egyházi iskola szerint). Nemcsak zsidó, hanem német felül-reprezentáltság is kimutatható, főleg műszaki téren, ugyanakkor feltűnő, hogy a testnevelési osztályzatok terén a zsidók az utolsó helyet foglalják el.

Borsi-Kálmán Béla két zsidó tárgyú írásal is szerepel a kötetben. Az egyikben szépen és érzékenyen eleveníti fel gyerekkori élményeit a színérváraljai zsidókkal kapcsolatban. Másik tanulmányának fő tézisével szemben, miszerint a zsidók túlérzékenysége domináns helyzetükből ered, Bibó István

véleményét tartom érvényesnek: „...minden, a zsidóságra mint kollektívumra irányuló kritika és a zsidóság kollektív megváltozására, megjavulására irányuló felszólítás eleve hibás, téves és helytelenítendő valami, mert minden, ami egyáltalán kollektív zsidó magatartásnak minősíthető, valamilyen formában a zsidóság történeti sorsának és a környezet iránta való magatartásának a függvénye.”¹

A könyv eszméletörténeti vonatkozású darabjai közül Dénes Iván Zoltán tanulmánya rámutat: nemcsak a magyar liberalizmus nemesi eredetű, hanem a spanyol, a lengyel, az olasz és a belga is. Bár a nemesi liberalizmus átmentése a jogkiterjesztő asszimilációval se sikerült, abban a hazai nemesi liberalizmus Európában egyedülállónak bizonyult, hogy a rendi pluralizmust polgárivá tudta átalakítani. A továbbiakban Dénes négy szerző, Schvarcz Gyula, Marczali Henrik, Beksics Gusztáv és Réz Mihály életművén demonstrálja, ki hogyan viszonyult a jogkiterjesztő asszimilációhoz: volt, aki közoktatással, volt, aki egyéni művelődéssel akarta megvalósítani; volt, aki az általános választójoggal lemondott volna róla, és volt, aki az egésszel szembeszállva a kirekesztés politikáját választotta, mert ettől remélte a történeti Magyarország megmentését.

Pók Attila a 20. századi magyar politikatörténet egyik különös jelenségét, a republikánus pártot boncolgatja, amely a függetlenségiékből vált ki, és a jakobinusok, illetve Kossuth politikáját akarta követni az uralkodó liberális párttal szemben. Általános választójogot, progresszív adórendszert, földosztást követelt, de a 48-asoknál radikálisabb, a szociáldemokratáknál pedig nemzetibb volt. Horthy rendszerével is csak ők szálltak szembe republikánus alapon, de 1921-ben betiltották őket, mondván: „gyökértelenek”.

Paul Gradwohl írása új szempontokat kínál a kelet-európai rendszerváltások

¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok* 1–3. köt. Budapest, 1986. III. 306–307.

előtörténetéhez. Kiemeli, hogy Magyarországon 1956-ban a – sokszor addig passzív – tömegek a szovjet bevonulás után aktivizálódtak. Vegyük észre azt is – javasolja –, hogy a csehszlovák „prágai tavasz” leverése 1968-ban inkább a szovjet blokk gyengeségét, mintsem erejét mutatta. Ezt értették meg a lengyel vezetők, amikor 1981-ben már saját kezükbe próbálták venni a Szolidaritás szétzúzását, mert el akarták kerülni a közvetlen szovjet beavatkozást. Mindez azonban Lengyelországban is a kommunista rendszer további erőtőzével járt együtt, mert a párt ekkor már szétesett, és emiatt a hadseregeknek kellett cselekednie. Körmeny Lajos nagyszabású kutatási programot vázol fel, amelynek fő hipotézise az, hogy az európai kultúrát az individualizmus tette nagygyá, de annak túlhajtása tönkre is fogja tenni.

A politikatörténeti tárgyú dolgozatok közül eddig nem kutatott területre világít rá Tóth Ferencé, amikor azt boncolgatja, milyen következményekkel járt, hogy a kurruckor után Európában – így Franciaországban is – a porosz mellett a magyar lovas-taktika presztízse is megnőtt, olyannyira, hogy az *hussard* az *hongrois* szinonimájának számított! Ennek a konjunktúrának köszönhetette karrierjét a magyar származású François de Tott, aki a konstantinápolyi-pérai tolmácsképzőben tanult, majd a franciák isztambuli ügynökként alkalmazták. Később sikeresen védte a Dardanellákat az oroszoktól az orosz–török háborúban, majd modernizálta a török tüzérséget. Tottról eddig keveset tudunk, mert kozmopolita volt, aki így kiesett a nemzeti történetírások látóköreiből. A másik „homályoslató” tanulság: mindezek alapján revideálni kell az *ancien régime* kínálta mobilitási esélyekkel kapcsolatos nézeteket.

Szintén diplomáciatörténeti kuriózummal ismerteti meg olvasóit Ress Imre. Erre az ad alkalmat, hogy korábban nem kutatták a Monarchia külügyi sajtópolitikáját 1878–1908 között, pedig az ekkor volt a legsikeresebb. A k. u. k. sajtópolitika felfuttatása Kállay Béni (1882-től közös pénzügyminiszter)

érdeme volt, aki az újságírók lefizetése helyett közvettebb és így hatékonyabb módszerekkel élt. Az egyik ilyenre példa, hogy az 1900-as világkiállítás boszniai pavilonja dekorálására Alfons Muchát kérte fel egy Moser nevű bizalmasa útján, aki nem volt állami tisztviselő. Ez is mutatja „Kákánia” szövevényes – történészeket megtévesztő – viszonyait. Az akció Kállay egyik fő célját szolgálta, a boszniai modernizáció, a „keleti Svájc” turistaparadicsomként népszerűsítését (például külföldi szaktudósokkal vagy neves művészekkel). Az „Európa kapujának” tekintett Bukovinában játszódik Joseph Roth Hotel Savoy című regénye is, amellyel kapcsolatban Henri de Montety éles szemmel veszi észre: a nyugatmajmoló szálloda Rothnál az Okcident iránti szeretem-gyűlölem viszony szimbóluma.

Pajkossy Gábor azt a – Jókai-regényekből elterjedt – hiedelmet cáfolja, hogy a reformkori választásokon nem volt kirendelt katonaság. Valójában ott robbant ki erőszak a bicskával, fokossal felfegyverkezett választói táborok között, ahol a hatóságok csak késve kértek rendfenntartókat, és a feszültséget még ilyenkor is növelte, hogy általában német katonákat vezényeltek ki. Kövér György a tiszaszalári vérvádper utóéletébe avat be bennünket, ugyanis az 1896-os tiszalöki választások mindkét indulója szerepelt az ügyben, és közülük az antiszemita Onody Géza – aki riválisához hasonlóan vesztegetéssel próbálta esélyeit növelni – nemcsak veszített, hanem el is tűnt a politikai életből, sőt egy válás miatt anyagilag tönkre is ment. Romain Rolland, a nagy pacifista eddig ismeretlen arcával ismerteti meg minket Frank Tibor. A világegés hatására még Rollandból is előbújt a patrióta: az I. világháború alatt nem kért abból, hogy franciaellenes magyar lapban ünnepeljék. Pálmány Béla a „nemesi polgárosodáshoz”, az 1790 és 1848 közti kései rendiség és korai polgárosodás korához szolgál bőséges adatokkal a negyedik rend, azaz az 1848 előtti szabad királyi és bányavárosok – eddig kevésbé kutatott – „nemesedő polgáraitól”.

A *Homályzónák*ban két szerző is elemzi Arthur Koestlert. Zirkuli Péter az író többnyelvűségéhez, neofita identitásváltásaihoz Shayegan perzsa filozófus példáját hasonlítja, aki szerint a Kelet és a Nyugat határa a házuknál húzódtott. Hammerstein Judit az író szovjetunióbeli naplóin keresztül mutatja be álláspontjának pálfordulásokkal teli alakulását. Koestler eleinte Nyizsnij-Novgorod, Jereván, Baku régi belvárosát ócskának, ronda új gyártelepeit csodásnak tartja, és szerinte ha egy munkás korábban Bakuban dolgozott, úgy néznek rá, mintha Cambridge-ben tanult volna. Emlékirataiban próbálja utólag megmagyarázni, miért lett ilyen vak (például kérte, hadd emigrálhasson traktorosnak a Szovjetunióba, mert „új Ciont látott benne”). Utólag értesült az ukrainai éhínségről, a volgai németek Szibériába deportálásáról; később bevallja: látott éhezőket, de azzal áltatta magát, hogy ezek „joggal megbüntetett” kulákok. A mélypont: barát-nőjét is feljelenti, akit aztán a GPU kémkedéssel vádol, mert a lány szerelemfáltésból ellopja a táviratot, amit Koestler Berlinből kapott. Visszatekintve az író e megnyilvánulásait azzal indokolja, hogy ő nem szerette a párttagokat, de ők voltak a családja; a párttonkíülieket kedvelte, de nem értett szót velük. Azaz: a párthoz nem a szeretet fűzte,

hanem azonos volt a párttal. Olyannyira, hogy még a Kommün alatt a szobájukban rekviráló vöröskatonákra is rokonszenvvel emlékezett vissza. Végül így összegzi hajtúkanyarjait: „Az a kor, amelyben én nőttem fel, a kiábrándulások kora volt, és a vágyódásoké.” (333. old.)

Két olyan tanulmány is bekerült a kötetbe, amelynek tárgya messze esik a többitől. Az egyik romániai közigazgatási jogi kérdést taglal: Lakatos Artúr a prefektusi hivatal jogintézményéről értekezik. A másik Mester Béla filozófus munkája, és azt a kérdést teszi fel, hogy vesztett-e azzal az emberiséggel, hogy az írás elterjedésével párhuzamosan a szóbeliség egyre inkább a háttérbe szorult.

Ez is mutatja, mennyire a bőség zavarával küzdött ez a kötet. A *Homályzónák*ban ugyanis rengeteg eltérő témájú, de érdekes és komoly erudíciójú tanulmányt olvashatunk, amely nagymértékben és új információkkal, megközelítésekkel gazdagítja ismereteinket. A kötet ezért méltóképpen tiszteleg Kecskeméti Károly munkássága, személye – és ma már: emléke előtt.

BALOG IVÁN

A vidéki Magyarország új pályákon

Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. MTA BTK – NEB, Budapest, 2017. 780 oldal*

1944 végétől Magyarország sorsfordító útra lépett, mely a kommunista diktatúra fokozatos kiépülésével az addigi legmélyrehatóbb változást hozta, hiszen nem pusztán politikai rendszerváltás történt, hanem a gazdasági, társadalmi rendszer is radikális változáson esett át. Az országos események mára evidenciát jelentenek, de kérdés, hogy e folyamatok miként is érintették a történelem mögött megbújó embert. E változások emberi átélésének kézzel foghatóvá tételéhez bizonyosan az egyetlen helyes és a forrásadottságoctól függően jobban vagy kevésbé jól járható út az, amit az Ö. Kovács József, majd Horváth Gergely Krisztián vezette Vidéktörténeti Kutatócsoport a vidéki Magyarország lokális és regionális viszonyainak feltárásával, e változások emberi megtapasztalásának alulnézeti feltérképezésével választott. Az igencsak vaskos munka közel nyolcszáz oldalán a bevezetőknél túl egy kérdés- és problémafelvető írás, négy tematikus blokkba osztott 23 (eset)tanulmány, egy rövid forrásválogatás és egy – az ország szinte minden régióját lefedő – helységnévmutató kapott helyet. A hasonló sokszerzős munkák kapcsán számos kétely merülhet fel: Sikerül-e egységbe kovácsolni a különböző tudományterületek felől érkező szerzőket, összefoghatók-e az értelemszerűen eltérő terjedelmű, jellegű és esetleg minőségű munkák, sikerül-e egységes szempontrendszerrel, legalább hasonló módszertant alkalmazni?

E problémákkal bizonyára maga a kutatócsoport is szembesül munkája során, a kötet esetén azonban megelölegezhető: a célt sikerült elérni. Már a bevezetőben elhangzanak a világos célkitűzések. Ilyen volt az ismert, de inkább kevésbé ismert források

megszólaltatása összehangolt módszerekkel, a mindennapok, az alulnézeti perspektíva bemutatása. Ezek az eddigi történettudományi munkákban csak marginálisan vagy egyáltalán nem jelentek meg, noha e tapasztalatok, helyzetek, életvilágok és nézőpontok ki-egészíthetők, árnyalhatók, megkérdőjelezhetők a történelemtől alkotott képünket – és a kutatómunka társadalmisításának szempontjából közelebb hozhatják azt a köznapi emberekhez.

1945-ben Magyarországon részben két gyökeresen ellentétes diktatórikus berendezkedés volt jelen. Az egyik már nem, a másik még nem? E kettősséget hivatott az alcím pluralitása („diktatúrák”), vizuálisan pedig a borítón leképezett egy-egy önkényuralmi jelképpel „ékesített” vonat jelképezni. A kötet tanulmányai ezt a „már nem – még nem”-állapotot, az abból fakadó állandó (lét)bizonytalanságot, kiszolgáltatott helyzetek sorát, az orientáció hiányát és a korábban megszokott társadalmi lét normarendszerének szétesését, illetve az erre adott válaszokat mutatják be számos perspektívából. Meghatározó események a német megszállás (vége), a háború elvesztése, a szovjet megszállás és a kezdődő kommunista hatalomátvétel.

Ö. Kovács József tanulmánya sűrítve ezt a helyzetet mutatja be. 1945-öt olyan szimbolikus társadalomtörténeti eseményként ábrázolja, amely tömörítve magában foglalja a világháború minden tényezőjét. E bevezető tanulmány ennek megfelelően kitűzi azokat az orientáló kereteket és fogódzókat, melyek mind a kutatásban résztvevők, mind pedig az olvasó számára zsinórmértékül szolgálnak. E keretek közül az első és legfontosabb az a megközelítés, mely az utóbbi években elsősorban Gyarmati György újraértelmezése kapcsán került be a szélesebb köztudatba, mely szerint a kommunista diktatúra kiépülése gyakorlatilag 1944 végétől elkezdődik, amikor is diktatúrából diktatúrába hajlik az

ország. Másodsor az, hogy a háború vége a háborús következményeken túl éppen ezért újabb, hosszútávon ható traumákat hoz, mert ekkor kezdődik meg a már említett, a magyarországi fejlődésből alapvetően nem következő radikális szocioökonómiai változássorozat. Harmadsor éppen ebben a radikális váltásban rejlik a tömeghatás is, hiszen nincs olyan társadalmi csoport, amely kivonhatta volna magát alóla. A mára kissé elavultnak számító, de kétségtelenül sok szempontból használható totalitarizmus modellt továbbgondolva kiviláglana, hogy a Friedrich–Brzeziński-féle modell kategóriái nem külön-külön értelmezendők, hanem az egyén totális birtoklásának, autonómiája megtörésének színtereiként. E kötet éppen azt vizsgálja – a teljesség igénye nélkül –, hogy e totalitás megteremtése egyes területeken a maga kézzelfoghatóságában és emberközelségében miként is valósul meg. Mindezek kibeszélhetőségét a hatalom az 1990-es évekig korlátozta, fokozva ezzel az átélők traumáját, amit sok esetben azonban az öncenzúra is elhallgattatott – a diktatúrák a szégyen, a terhelt emlékezetek kultúráját hozták létre azáltal, hogy az áldozatokat megfélemlítették, az átlagemberek pedig testtársakká avanzáltak.

Ezen elméleti alapozás után Ö. Kovács megrajzolja azt a traumatizált lelki kontextust, amelyet a frontátvonulás és a megszállás hoz magával. A Vörös Hadsereg árnyékában megvalósuló kommunista térfoglalást néhány példával, a földkérdést jóval bővebben ábrázolja. Miközben a szerző rámutat olyan fontos tényekre, miszerint a reform nem volt reform, hogy az európai/római jogi felfogással ellentétes szovjet jogon alapult, hogy az ideológiailag üldözött rétegek ellehetetlenítése már a „földreformmal” megkezdődött, hogy tényleges agrárreform nem történt, hogy politikailag motiváltan részesítettek előnyben csoportokat, nem mondja ki explicit módon, csak sejteti, hogy az így létrejövő életképtelen törpe- és kisparaszti birtokok valójában a kollektivizálás előkészítéseként értelmezhetők, miközben maga a

földosztás a hatalom kiépítéséhez szükséges „tömeglojalítás” megteremtését szolgálta. A rendszer egy létező szociális–gazdasági problémát sajátított ki pusztá hatalomtechnikai okból, amelynek radikális, sokszor önkényes végrehajtása révén valójában a kommunisták által csak áhított társadalmi-hatalmi átrendeződést sikerült elérni

A bevezetőben vázolt elméleti és mikro-történeti példákkal illusztrált makrotörténeti háttérrel a kötet négy nagyobb egységben ad teret a lokális szintű vizsgálatoknak. E négy egység alapvetően visszatükrözi azokat a területeket, amelyeken a legmarkánsabban volt érzékelhető az az egymásra torlódott traumahalmaz, mellyel a vidéki Magyarországnak szembesülnie kellett: először is az átvonuló fronttal, majd a megszállással, másrészt a berendezkedő új elitekkel, harmadrészt a tulajdonváltással, azon belül a földosztással és földelkobzással, valamint az agrárgazdaság felélesztésével, s végül mind ezeknek a folyamatoknak az egyházi látószögével.

A tanulmányok első nagyobb egysége tehát a szovjet megszállás tapasztalatára összpontosít, azon belül is elsősorban az erőszakra, különös tekintettel a nők ellen elkövetett bántalmazásokra. Czetz Balázs Fejér megye közigazgatási és anyakönyvi irataiban dokumentált erőszakos eseményekre fókuszál, mégpedig az élet és a (ritkábban dokumentált) szemérem elleni erőszakra. Kiinduló állításával, hogy a (vár)mege szovjet megszállásának részletes feltárásával még adós a történettudomány, egyetérthetünk, hozzátéve, hogy ez a többi vármegyére nézve is elmondható. A fejéri térség helyzete anynyiban volt különösen súlyos, hogy a dunántúli harcok elhúzódása miatt a térség négy hónapig volt hadműveleti terület. Az elhúzódó és sok áldozatot követelő összecsapások pedig nemcsak kaotikus állapotokat hoztak magukkal, de különösen sok esetben vadították meg és sarkallták bestiális cselekedetekre a szovjet és a német katonákat. Czetz ki is emeli, hogy a magyarok részéről ilyen atrocitásokra nem került sor – ezt aligha a

magyar katonák jobb fegyelme indokolta, inkább az az eltérés, hogy ők a saját országukban voltak. Czetz rámutat a forrásanyag korlátaira is: a kaotikus helyzetben néha egyáltalán nem történt dokumentáció, máskor azonban a körülmények nem tették lehetővé a nyílt beszédet. 1945-től egyre gyakrabban követtek el „ismeretlen” tettesek életellenes bűntényeket, noha az esetek egy részében sejthető, hogy nagyon is ismert szovjet katonákról volt szó – különösen elszomorító, hogy ez nyilván a szankció és a büntetés elmaradását is jelentette. Még korlátozottabb ismeretek szereshetők a szemérem ellen elkövetett bűntettekről, ezek hivatalos dokumentumokban legfeljebb nem kívánt terhességek és nemi betegségek kapcsán jelenhettek meg.

Kunt Gergely tanulmányában szintén a nők elleni erőszak témáját elemzi, mindezt egyedülálló forrás, egy erdélyi származású tanítónő eddig ismeretlen, publikálatlan naplója alapján. A többszörösen tabusított téma szempontjából aligha túlbecsülhető az eseményekkel egyidejűleg készített dokumentum értéke. A tanítónő előbb Erdélyből Magyarországra menekült, ahol a megszálló szovjet katonák megerőszakolták. Ezt követően a német katonákkal maga is nyugatra távozott, ahol egy amerikaiak által fenntartott menekülttáborban dolgozott önkéntes ápolónőként. A napló egyrészt a tábor világába ad betekintést, ahol a nők szexuális kihasználása erőszakkal vagy anélkül folyamatosan napirenden volt, másrészt a naplóíró személyes karakterfejlődésébe és a vele történtek pszichés feldolgozási vagy éppen elnyomási mechanizmusaiába is. A Kunt által reflektáltan bemutatott napló számos tabut érint, mivel a háború „női története” nagyrészt máig kibeszéletlen, noha a hasonló tapasztalatokat szerzett személyek száma rendkívül magas lehetett.

Sántha István hasonlóképpen a nemi erőszak kérdéskörével foglalkozik az általa Délvértésnek nevezett köz(ös)ség kapcsán, többféle forrás és módszer bevonásával, melyek ismertetése sajnos némiképp a tény-

leges kutatási eredmények bemutatásának rovására megy. A tanulmányt főként a szovjet/oroszl szemszög bevonása teszi érdekessé egy zsidó származású vöröskatona naplója és egy orosz interjúgyűjtemény ismertetése révén. A nőknek szánt szerep a frontvonalban több ponton összhangban van a Kunt által leírtakkal, noha a Sántha által felvázolt skála sokkal szélesebb, az erőszaknak áldozatul eső civilek mellett megjelenik az érdekérvényesítésért, védelemért, szállásért vagy akár fél disznóért is prostitúcióra kényszerülés, az orosz „fronton harcoló nő” és az „alkalmi feleség” kategóriája is. A női élethelyzetek sokasága rávilágít arra, hogy a női szempontú vizsgálat mennyire gyerekcipőben jár.

A következő tematikai egység tanulmányai javarésztben az elitváltással és ehhez köztődően a közigazgatás újjászervezésével, a korábbi helyi vezetőeltek lecserésével foglalkoznak. Káli Csaba a Zala megyei közigazgatás átszervezését, az új hatalom berendezkedését, e folyamat hektikusságát tárja fel. A megye területváltozásait, a Zalában különösen szignifikánsan jelentkező szeparációs törekvéseket és konkurenciaharcokat szem előtt tartva a szerző a megyei közigazgatási apparátus átszűrése kapcsán az igazolási eljárásokat, a szolgálati hely elhagyásának kérdését és a B-listázások folyamatait vizsgálja nagy alaposággal. Arra a megállapításra jut, hogy az igazolások révén minimális számú embert bocsátottak el a megyei közigazgatásból, aminek értelmezéséhez még annyit lehetne hozzátenni, hogy itt az etnikai szempontok sem kínáltak lehetőséget nagyobb változtatásokra. A tanulmányban szinte megelevenednek az ezt követő küzdelmek: a Független Kisgazdapárt az országos arányt is meghaladó támogatottság ellenére való kiszorítása a képviselőtestületekből, a baloldali pártok manőverei. A közigazgatás megszűlésének újabb lehetőségét nyitották meg a kizárólag baloldali pártok irányítása alatt álló járási rendőrkapitányságok által levezényelt büntetőintézkedések, politikai rendőrségi eljárások, melyek teljes kontrollálatlansága, a visszaélések sora már a maga leple-

zetlenségével mutatta meg az új hatalom eszközeit, előkészítve a terepet a B-listázásoknak. Szintén a megyei szint áll a középpontban Baucsek Csaba nógrádi „közigazgatási reformot” vizsgáló tanulmányában. A nógrádi átszervezést azonos pilléreken, de nem olyan részletességgel mutatja be a szerző. Itt a baloldali pártok jóval nagyobb súllyal bírtak, mint Zalában, így akarukat már a nemzeti bizottságokon keresztül is jobban tudták érvényesíteni, de a közigazgatás teljes megszállását itt is a B-listázások tették lehetővé.

E folyamat egyik pillérének, az igazolóbizottságok működésének lokális vizsgálatát két szerző, Sáfár Gyula és Wirthné Diera Bernadett végezte el, Gyula és Vác példáján. A Vörös Hadsereg az ország keleti térségében kezdte meg az ország megszállását, így az jóval nagyobb sokkhatást váltott ki, mint a nyugati területeken, s ennek megfelelően a közigazgatási apparátus elmenekülése is jóval nagyobb arányú volt. Így akadálytalanabb volt a baloldali pártok térnyerése, melyek szakszervezettel karöltve Gyula három igazolóbizottságában is döntő pozíciókkal bírtak, kettő elnökét az MKP delegálta. Ennek ellenére – és éppen ezért ilyen fontosak a helyi vizsgálatok – a bizottságok egymástól teljesen eltérő gyakorlatot képviseltek, amiben vélhetően elsősorban az emberi tényezőknek, de adott esetben az ügykiosztásnak is lehetett szerepe. Az igazoltaknak a zalai és nógrádi példákhoz képest alacsonyabb aránya nyilvánvalóan elsősorban a szolgálati hely nagyobb fokú elhagyására volt visszavezethető. További érdekes szempont az igazolóbizottságok és a népbíróságok hatásköri szétválasztásának helyi anomáliája, illetve az utóbbiaknak az előbbieket is részben felülbíráló, de gyakran túl későn érvényesülő gyakorlata. A gyulai vizsgálat kimutatja, hogy a nem egyértelmű igazolási folyamatot maguk mögött tudók nagyobb eséllyel lettek a B-listázás áldozatai, amely itt is a legsúlyosabb csapást jelentette a közigazgatásra.

Wirthné Diera Bernadett a Vácon megvalósuló igazolások kapcsán bemutatja, hogy

az igazolóbizottság létrehozása sem ment mindig gördülékenyen, hiszen a megbízhatóság és a baloldali pártok kívánatos felülreprezentáltsága mellett más szempontokat is figyelembe kellett venni: tisztseghalmozás, fluktuáció, pártonkívüliség, közéleti tapasztalat, jogi képzettség bizottsági jelenléte, tárgyi feltételek. Szerencsésebb lett volna viszont több esetet ismertetni s a számszerű adatok mellett az összehasonlíthatóság érdekében az igazoltak arányát is közölni, ezzel is kimutatni, hogy a „legfasisztábbnak” tartott Pest megye egyik jelentős településén e bélyegnek a következménye fellelhető-e az igazolásokban.

Rigó Róbert a közigazgatás megtisztására és átszervezésére egy másik intézmény, a népbíróságok működését vette górcső alá Kecskeméten. A népbíróságok országos kontextusának felvázolása után a kecskeméti népbíróság létrejöttét mutatja be, de nem primer forrásokra – talán nem voltak ilyenek –, hanem sajtócikkekre alapozva. A szép számot kitevő népbírósági eljárások közül nyolc, helyenként kifejezetten érdekes, az esetek többségében viszont nagyon leíró jellegű, a háború alatti vélt vagy valós büntetteket megjelenítő esettanulmánnyal kívánja érzékeltetni a népbíróságok szerepét a kecskeméti rendszerváltásban. Kevésbé reflektál a tanulmány azonban arra, hogy a beismerő vallomás mennyiben jelent egyéni stratégiát, vagy mennyiben szolgálja a más vádlottak koncepciójához hasonló sarkokba szorítását, ahogy arra sem, hogyan kell értelmezni, hogy hasonló tartalmú és stílusú tanúvallomásokkal dolgozott a bíróság.

A további esetek kapcsán helyi sajátosságként jelentkezik, hogy mekkora eljárási különbséget és éppen ezért végeredményt jelentett, hogy az eljárásba bevont személyekkel szemben hol (például Kecskeméten vagy Cegléden) folytatták le a rendőrségi eljárást. Nem kevésbé érdekfeszítő szempont, hogy az új hatalom miként próbált az ítéletek súlyosbítását kikényszerítő közhangulatot teremteni. A tanulmány összegzéséből mind-

azonáltal plasztikusan kirajzolódik az eljárások rendszerszerűsége.

E blokk egyik legterjedelmesebb tanulmánya komplexebb, szintetizálőbb, a kötetben bemutatott jelenségek és folyamatok összesítő vizsgálatával kecsegtet a Jászság centrumában fekvő Jászdózsa és a Budapest közeli, alapvetően sváb Páty példáján. Hogy miért e két települést választotta Csikós Gábor, arra válasza nem túl meggyőző, hiszen a forrásadottságok, az alacsony lélekszám és a döntően agrárnépesség nem feltétlenül szolgáltat erre elég okot, s az „eltérő feudális múlt” – jelentsen ez bármit is – és az eltérő vallási összetétel sem tesz indokoltabbá a választást. Eltérő társadalmi és társadalmi szervezettségű települések összehasonlítása is kínálhat érdekes konklúziókat, de talán nem egy-egy példa alapján. A tanulmány első, a közigazgatási változásokat bemutató része alapvetően illeszkedik a kötet lokális esettanulmányai közé, a további két rész a frontátvonulásról és a társadalomról inkább a kötet utolsó nagy fejezetének tematikájához kapcsolódik.

A fejezet utolsó két tanulmánya alapvetően más tematikai nyomvonalon halad. Szilágyi Levente a szatmári svábok 1944/1945-ös Szovjetunióba deportálásának emlékezeti rítusait és feldolgozási lehetőségeit vizsgálta interjúk és terepmunka révén. A deportálásra nézve ugyan Szilágyi kijelenti, hogy annak feldolgozása tudományos és művészi munkákban, a szépirodalomban már megtörtént, e sorok íróját azonban nem lepi meg, hogy ez utóbbiak felsorolása elmaradt. Tény mindenestre, hogy a deportálás a szatmári svábok kollektív tudatának részévé vált, az 1990-es évek óta ennek rítusai megszilárdultak deportálttalálkozók formájában, amelyek összekötik a határ két oldalán rekedteket. A két Magyarországon maradt szatmári sváb községet, Mértket és Vállajt nem érintette a magyarországi németiséget

egyébként kollektíven sújtó kitelepítés, így identitásuk szempontjából a Szovjetunióba deportálás volt az a kulcsfontosságú esemény, amelyre maradék „német” önazonosságuk feladása lett a válasz. A bemutatott emlékezési gyakorlatok és minták, úgy mint az emlékezeti helyek létrehozása, a politikai szereplők nélkül megszervezett deportálttalálkozók elemzését érdemes volna a 2015 utáni időszakra nézve is folytatni, mivel a magyar kormány által meghirdetett „Gulág-emlékévé” alighanem hatott a térség emlékezetkultúrájára is.

Szilágyi Zsolt tanulmánya egy hajdúnánási család 1944 és 1952 közötti megpróbáltatásait elemzi egy az eseményeket gyerekként megélt tanúval folytatott mélyinterjú alapján. Noha a kontextus bemutatása szinte teljesen hiányzik, a családtörténet mintegy illusztrációját adja az Ö. Kovács József tanulmányában bemutatottaknak: a front elől elmenekülő család visszatérésekor földjei egy részét nem kapta vissza, az apát mondvacsinált okokkal internálták. Ekkor még érvényesülni tudott a vidéki világ hagyományos, összetartó kapcsolatrendszer, a család egy zsidó ügyvéddel való kapcsolata révén az apa kiszabadulhatott. Ezt követően azonban ez a kapcsolati háló végképp széthullott, a család az ekkor még meglévő tanyát a hozzá tartozó földdel ugyan használhatta, de az új politikai rendszer fokozatosan, különböző szankciókkal egybekötve azt is elvette, míg a család feladta korábbi életét, és a földeket a térszbe adva Debrecenbe költözött. Néhány ponton az interjúban elhangzottakat össze lehetett volna vetni más forrásokkal is, illetve a szerkesztett interjú hosszas közlése helyett annak keletkezési körülményeit, az elkészítésekor követett célokat ismertetni. Rendelkezésre állnak ugyanis olyan (külföldi) kutatók,¹ melyek a gyermekként megélt, részben csak a családtag elbeszéléséből ismert, át-

¹ Lásd Gabriele Rosenthal írásait, például: Rosenthal, Gabriele: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte: Gestalt und Struktur biogra-*

phischer Selbstbeschreibungen. Frankfurt – New York, 1995.

hagyományozott történetek tudományos felhasználhatóságának határait vizsgálják.

Az egyház és társadalom című tematikus egységben a szerkesztők nehezen érthető okból szétválasztották Vértesi Lázár, Bánkuti Gábor és Bednárík János azonos forrástípussal és általában a katolikus egyháziakkal foglalkozó munkáit, ezeket itt egymás után mutatjuk be. Vértesi Lázár a pécsi püspökség területén vázolja fel a frontátvonulás eseményorát, elsősorban a *historia domusok* tükrében. A szerző utal a források rendkívüliségére, amelyek azonban „a megérdemelnél kevesebb figyelmet” kapnak, arra azonban nem, hogy ez azzal is összefügg, hogy a legtöbb kutató számára nem hozzáférhetők. Vértesi kitér a más egyházi levéltárak által kiadott dokumentumgyűjteményekre, amelyek egyházi források, főleg kárjelentések fényében mutatják be a frontátvonulás történetét, a pécsi egyházmegyéből azonban a szerző csak tucatnyi, nem túl narratív plébánosi jelentésről tud. Pedig a pécsi püspöki levéltárban egykor két vaskos állag is létezett („az egyházmegyén átvonult háború lefolyásáról szóló jelentések az egyes plébániákról” és „az egyházmegyét ért háborús károkról beküldött jelentések”), ezeket azonban az utóbbi években, úgy tűnik, nem kapják meg a kutatók, így Vértesi sem. A tanulmány mindazonáltal rendkívül szemléletes példákkal mutatja be a pécsi egyházmegyében történteket, a köztörténetből ismert események a helyi papság szemszögéből sok tekintetben új részletekkel gazdagodnak. Finomodik például az egyházellenes szovjet katonákról alkotott kép, mivel a plébánosok beszámolóit szerint az idősebb szovjet katonák valójában erősen vallásosak voltak. Sajnálatos módon elmarad az utalás az egyháznak és az alsópapságnak a megelőző évek német-magyar nemzetiségi ellentéteiben játszott szerepére, amely pedig fontos adalék lenne a plébánosok német katonákkal, SS-sorozásokkal, *Volksbund*dal kapcsolatos megjegyzéseinek értelmezéséhez. Azonos forrásokkal dolgozott Bánkuti Gábor, aki a pécsi egyházmegye forrásaiban a szovjet megszállás-

sal kapcsolatos várakozások és a tényleges események különbségét mutatja ki a plébánosok beszámolóiból. A német propaganda és a Tanácsköztársaság egyházellenes tapasztalata által meghatározott szovjet-kép nem bizonyult valósnak. A mártírrá válás, amelyre a helyben maradásra utasított plébánosok már-már felkészültek, elmaradt, ahogy azt az egyház vezetői utólag összegezték: „...könnyebben ment, mint ahogyan vártuk”. (403. old.) A plébánosok számos atrocitás tanúi voltak, a tehetetlenség és a kiszámíthatatlanság traumát okozott számukra – azonban a szovjet katonák őket magukat nem bántották, sőt többségükben tiszteletet tanúsítottak irántuk. Bánkuti utal rá, hogy a nehézségek valójában a szovjet megszállás után jöttek, mivel a korábbi évtizedek, évszázadok gyakorlatával ellentétben 1945 után véget ért az egyház és állam közötti kiegyensúlyozott viszony. Némileg zavaró, hogy Bánkuti és Vértesi tanulmányai egymást követően többször hosszabban idéznek teljesen azonos forrásokat.

A harmadik, hasonló tematikájú tanulmányt Bednárík János írta a Budai-hegyvidék szovjet megszállásáról, szintén *historia domusok*, egy plébánosi napló, helyzetjelentések és más egyházi források felhasználásával. A szerző maga is kritikus forrásaival, különösen az óvatosság okozta öncenzúra miatti kihagyásokra hívja fel a figyelmet. A tanulmány érdekes keresztmetszetet mutat a térség papi társadalmáról, amely leképezi a korszak és a térség politikai, társadalmi és etnikai ellentéteit, különösen a „sváb-kérdést”. Az 1944/1945-ös időszakban az egyház régi feladataihoz újak társultak, a plébánosok a mártíromságra felkészülő, a közösség mellett kitartó, vele szenvedő, védelmező, tárgyaló szerepekben tűnnek fel. A térségben tapasztaltak sok tekintetben azonosak a pécsi tapasztalatokkal, Bednárík is utal arra, hogy a megpróbáltatások és a régi világot felbomlasztó események a Budai-hegyvidék papságát is csak később érték el.

Nagy Károly Zsolt, illetve Kiss Réka tanulmánya a református egyház helyzetét

vizsgálja, ezáltal szintén kisebb aleggységet alkot. Nagy a református vezetők különböző megnyilatkozásai és a Sárospataki Igehirdető című folyóirat alapján elemzi a református élet újjáalakulását 1945 után. A Ravasz László vezette egyház teológiai, de politikai törésvonalak mentén is kihívások elé került. Az egyik oldalon a konzervatív, a politikától elzárkózó, a reformációt a falu vallásának tekintő Ravasz állt, akitől az 1945 után formálódó rendszer szabadulni törekedett. A reformokat követelő irányzatban viszont fokozatosan teret nyert a kommunista retorika és a kialakult rendszer elfogadásának, szolgálátának igénye. A tanulmány vizsgálja ennek teológiai síkját is, az elsősorban Bereczky Alberthez köthető „keskeny út” teológiáját, amelyből végső soron levezethető, hogy a háború Isten büntetése volt, megfelelő bűnbánat révén azonban elérhető a kegyelem, amely az új rend és benne Isten szolgálata. Kiss Réka szintén az útkeresést, az új helyzetben való helytállás lehetőségeit elemzi. A tanulmányban a tiszántúli református egyházkerület (azóta két kötetben kiadott) kárjelentései alapján betekintést ad az új világ létrejöttének első időszakába. A berendezkedő kommunista rendszer két évig még nem indított átfogó támadást a református egyház ellen, amelyet gyengített a Nagynál hosszasabban kifejtett belső megosztottság is.

Horváth Gergely Krisztián a tematikus blokk záró tanulmányában a földreform egyházat érintő hatásmechanizmusait vizsgálja, többek között dr. Kógl Lénárd püspöki tanácsos és veszprémi számvevő hagyatékát felhasználva. Arra jut, hogy 1991 óta lehetséges a földelkobzás valós jelentőségének, az egyház meggyengülésére gyakorolt hatásának a vizsgálata. A földreform ellen a fogságból visszatérő Mindszenty tiltakozott, és a papságot is fellebbezésre buzdította sérelmes esetekben. Horváth elemzéséből azonban kiderül, mennyire nem volt valós esély arra, hogy a plébániák ekkor földhöz jussanak. A felrajzolt paletta rendkívül széles, a hívekre tekintettel földet nem igénylő plébánosok-

hoz képest a másik, kivételt jelentő végletet a földhöz jutó társaik jelentették. E kettő között azonban a lehetséges változatok sokasága helyezkedett el, de a földigénylő tanácsok lehetőségei is sokszínűek voltak arra, hogy a helyi szinten jogosnak elismert egyházi igényléseket elgáncsolják.

A kötet utolsó fejezetének origóját alapvetően a földkérdés képezi, melyet az egyes tanulmányok megyei, járási vagy térségi perspektívából láttatnak. A sort Nagy Netta Homokhátsággal foglalkozó, nagyon alapos tanulmánya nyitja, melyből jól körvonalazódik, hogy a kötött gazdálkodás, a frontátvonulás (a szovjet hadsereg ellátásával, rejtegetéssel és feketekereskedelemmel) és a földosztás miként formálta át e földrajzi térség agráriumát, miközben helyesen mutat rá, hogy ezek a folyamatok csak lépcsőfokok voltak a gazdasági és társadalmi lét kollektivizálás keretében végső formát öntő átforgatásának. A tanulmány szemléletesen mutatja be, hogy az érintett települések miként kötnek megállapodást egy nagybirtok felosztásáról, példákkal illusztrálja, hogy milyen alapon történt a földek elkobzása, majd szétosztása, bemutatja a régít felbomlasztó, új, javarészt az önellátást sem biztosító gazdasági szerkezet működésének megindulását.

Balogh Dorottya a Békés megyei földosztások lefolyását tárta fel. A kiindulópontot itt is a földosztás előtti állapot, a megye különböző részeinek birtokstruktúrája képezi, amit szemléletes lett volna táblázatok és a diagramok mellett térképen is megjeleníteni. A földelkobzás és földosztás folyamatának bemutatásakor a kérdés átpolitizáltságát a helyi lapok diskurzust generáló szerepével is alátámasztja, ugyanakkor érdekesen mutatja be a szakmai és a politikai érvek egymással való viaskodását. Nem láttatja viszont, hogy a „jobb kevesebbet adni, mint semmit” elv érvényesülésének rendszert formáló jelentősége volt. Gondosan tárja fel a különböző társadalmi csoportok kedvezményezettségét, a földosztással járó konfliktusokat, a földhiányból fakadó problémákat, az igényjogosultak számának drasztikus csök-

kentési kényszerét, az ebből fakadó dunántúli áttelepülés minimálisan igénybe vett lehetőségét. A záróadatsorok és grafikonok itt is érzékletesen mutatják az újonnan kialakult helyzetet, viszont nem történik reflexió arra, hogy a régi rendszer szétzilálása milyen nehézségeket okozott, s ez miként segítette elő a kollektivizálást.

Hajagos Csaba a kiskunfélegyházi járásban zajló földosztás értelmezési keretét azonnal a magyar vidék megcélzott szovjetizálásában jelöli ki, s egy remek idézettel teszi kézzelfoghatóvá, hogy a jutatott föld mérete és a földosztással szétzilált korábbi agrárrendszer miként tette egyenesen szükségessé a földkérdéssel való további foglalkozást és annak újabb megoldását a kollektivizálással. E tanulmány szintén feltárja a kiinduló állapotot, számba veszi a háborús veszteséget, egyedi jelenségként tárgyalja a vármegye területi változásából fakadó körülményeket, a földhiányt, a szakmai és politikai szempontok konfliktusait, a visszaéléseket és a korrupciót. A fentiekhez képest is kisebb területet, egy város – a Fesztetics-uradalom és a Georgikon központjaként, regionális funkciók sorát betöltő Keszthely – lokális példáját illeszti ebbe a sorba kiváló esettanulmánnyal. Ezek a funkciók, a gazdasági diverzitás a földosztást is különlegessé tette. Különösen érdekes az, hogy a 82 százalékban a hitbizományban dolgozóknak a főleg a kommunisták által preferált földhöz juttatása miként volt összeegyeztethető azzal a szakmai szemponttal, miszerint a mintagazdasági és oktatási funkciókat is meg kellett tartani. Érthető, hogy e körülmények vizsgálata elsődleges volt a szerző számára, a földosztási folyamat fenti tanulmányokban látott visszásságaira így viszont csak az összegzésben, tényleges esetek feltárása nélkül kerített sort. Mindazonáltal e fejezet tanulmányai vethetők össze leginkább egymással, itt érvényesült leginkább a hasonló módszertan.

A fejezet utolsó két tanulmánya már a földosztáson túlmutató kérdésekkel foglalkozik. Tóth Judit leginkább arra volt kíván-

csi, hogy miként lehetett újjászervezni a termelést, de nézőpontja már nem alulnézeti, hanem inkább az ismert országos folyamatok összegzését kínálja. Először is – bár némi tematikai rendezetlenséggel – számba veszi a frontátvonulás mezőgazdaságra gyakorolt negatív, az ország egyes részeiben eltérő súllyal jelentkező következményeit. Ezt követően tárja fel azokat a szervezeti viszonyokat, melyek alsó szintektől a minisztériumokig meghatározták a mezőgazdaság újbóli életre keltését. Jól kivehető a tanulmányból, hogy az országos ellátás biztosítása végett kényszerűen fenntartott kötött gazdálkodás, a beszolgáltatások, az időjárás helyzet, az infláció, a Vörös Hadsereg csökkenő létszáma mellett is nagy terhet jelentő, a normál beszolgáltatási kötelezettségen felül jelentkező ellátási kötelezettsége, végül utolsó cseppként a jóvátételi kötelezettség terhei miként tették rendkívül nehezzé az új kezdetet. Nem véletlen, hogy a normakövetési hajlandóság erősen csökkent, így szankcionálási kényszer állt elő. Mivel a szerző az utóbbi részleteiben nem tárta fel, nem tűnik megalapozottnak az a megállapítása, hogy ezek a szankciók nem követtek távlati célt, pusztán a készletek begyűjtését szolgálták.

A vidéki Magyarország történetébe nagyon is beletartozik, ám a kötet tematikájából s e fejezetből meglehetősen „kilóg” a kötetet záró, két Veszprém megyei nagyvállalat 1944–1945-ös üzemtörténetét feldolgozó tanulmány Szűts István Gergely tollából. A tanulmány kötetbéli magányos helyzete révén azonban talán még feltűnőbbben hívja fel a figyelmet arra, hogy míg a földkérdés az érdeklődés középpontjában állt, addig a vidéki üzemek története szinte teljesen fehér foltot képez. Ezzel a szerző gyakorlatilag kirajzol egy olyan új kutatási irányt, amelyet jó volna az agráriumhoz hasonlóan módszeresen követni a jövőben. Az úrkúti bányaművek és a herendi porcelángyár vizsgálata azért is adekvát vállalkozás, mert nemcsak Veszprém megye szempontjából képviseltek jelentős gazdasági erőt, hanem országos, sőt utóbbi esetében nemzetközi hatásuk sem

volt elhanyagolható. Miután a szerző megvilágítja az országos gazdaságpolitikai kereteket, a két település és a két gyár történetét vázolja, bár eltérő szempontok alapján és eltérő terjedelemben, de például a háborús károk ügye tematizálatlanul marad, pedig a háború alatti károsodások (bombatámadások), az infrastrukturális problémák és a munkaerő elmenekülése fontos gócpont, ahogy a szovjet hadsereg pusztítása, a lopások, a rendrakás, a szervezeti, közigazgatási kérdések, az igazolások is.

Összességében a tanulmánykötet számos új, lokális ismerettel, példával, esettanulmánnyal gazdagítja olvasóját. A tanulmányok minden tekintetben rendkívül sokszínűek, a kötet céljaihoz azonban mind szervesen illeszkednek: a „nagy történelem” helyett 1945 rendkívüli mindennapjaiba adnak betekintést. Az alulnézeti perspektíva megvalósítása sikerült, ahogy új források megszólal-

tatása is. Ez utóbbi kapcsán azonban több tanulmányt olvasva felmerülhet a kritikus kérdés: mennyire uralják a szerzők a forrásait, vagy éppen fordítva, a szerzőket a források? Esetenként ugyanis a források beszélnek a szerzők helyett, elemzés helyett inkább közlés történik, míg a helyi kontextusba helyezés és adott esetben a kritika részben elmarad. Az országos kontextusok ismertetése több tanulmányban visszaköszönő ismétléseket eredményezett. A kötet egyúttal rávilágít arra, hogy mennyi lokális és regionális alapkutatásra van még szükség ahhoz, hogy megfelelő, az általánosságokat és az egyediségeket is megjelenítő, az eltérő viszonyrendszerből fakadó különbözőségeket is feltáró szintézis születhessen.

MÁRKUS BEÁTA – VITÁRI ZSOLT

Eltérő körülmények – különböző mozgásterek

Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020. 369 oldal

A második világháború utolsó szakaszában, illetve az azt követő években Európában nagyméretű kényszermigrációs folyamat (menekülés, deportálás, elűzetés, ki-, be- és áttelepítés) bontakozott ki, amely a kontinens számos országát érintette. Bár mind a kényszermigrációval érintett nemzeti közösségek létszáma, területi elhelyezkedése, mind a politikai hatalmat gyakorlók részéről gerjesztett, végrehajtott akciók motivációja és célja igen változó volt, az egyes kényszermigrációs hullámok nem vizsgálhatók önmagukban, mert azok egyetlen folyamat láncszemeiként kapcsolódtak össze. Ezért a kutatóknak akkor is meg kell tartania az egészre tekintő perspektívát, ha e komplex folyamat egyetlen szegmensét vizsgálja. Csak ebben az esetben tárulnak fel az elszigeteltnek tűnő helyi, regionális történések kapcsolódási pontjai a nemzetközi hatalmi viszonyokhoz, az adott ország politikai elitjeinek direkt törekvései vagy az érintett csoportnak és a többségi társadalomnak a cselekvési mozgástere.

Márkus Beáta megtartotta ezt a szélesebb, az egész folyamatot szem előtt tartó perspektívát, amikor német származású magyar állampolgároknak Magyarországról 1944/1945 fordulóján a Szovjetunióba történt deportálásának mindeddig föltáratlan eseményeit kutatta.

A szerző munkája során alapvetően arra kereste a választ, hogy a deportálást mely magyarországi településeken, mikor hajtották végre, és az hány embert érintett. Emellett magyarázatot keresett a végrehajtásban megmutatkozó regionális különbségekre, amit a bevezetőben fölillantott négy külön-

böző sors-mozaikkal is jól érzékeltetett. Kitéüntetett figyelmet szentelt az aktoroknak, az ideiglenes nemzeti kormány és a pártok intézkedéseinek, az érintettek reakcióinak, a végrehajtók – különösen a megyei és helyi közigazgatásban dolgozók – eljárási módjainak, a kiválasztás kritériumainak. Vizsgálta az érintett területek helyzetét – a hadiesemények hatását, a terület etnikai összetételét, a korábbi évtizedek nemzetiségi konfliktusait –, valamint a helyi hatalom és a szovjet-orosz katonai parancsnokság viszonyát.

Belátom, hogy nem kis nehézséget jelent a sokrétegű kötet tartalmának egyetlen, az egész folyamatot „bemutató” főcímmel való lefedése. Megítélésem szerint ezzel együtt sem a legjobb választás egy orosz őrnagynak az eleki németek deportálásánál használt, a német származást klasszifikáló félmondatának főcímmé emelése. Mindenekelőtt azért nem, mert a figyelemfelkeltő főcím nem fedile a szerző által vizsgált folyamat sokoldalúságát, és nem tükrözi a kötet tartalmi súlypontjait, így a magyar közigazgatási apparátus tevékenységét, ahogy az egyes régiók eltérő helyzetéből fakadó különbségeket sem. Ezt a konkrét és korrekt alcím némileg korrigálja.

A szerzőnek más szempontból sem volt egyszerű dolga, amit a mű bevezető fejezetében maga is részletesen kifejti. Mindenekelőtt az érintett régiókra vonatkozó forrásbázis töredékességét kell kiemelni, amit az állam, a közigazgatási apparátus dezorganizáltsága, az akció jellege, azaz a lehetőségek szerinti elfedett volta és a háborús viszonyok is magyaráznak. A forrásbázis töredékessége miatt bizonyos események, körülmények, döntési mechanizmusok egyáltalán nem rekonstruálhatók, vagy sok esetben nem lehetséges egy-egy forrás információit más forrásokkal ütköztetni, azaz a klasszikus forráskritikát alkalmazni. A szerző témájához kapcsolódóan módszeresen feltárta az állam-

igazgatás legfelsőbb szerveinek dokumentumain kívül tizenegy megyei levéltár (megyei, járási és települési szintű) releváns fondjainak az iratait, és kutatásokat végzett számos egyházi levéltár egyházkormányzati és plébániai irataiban is. A külföldi gyűjtemények közül különösen a *Bundesarchiv*ban őrzött *Lastenausgleicharchiv* keleti dokumentációját használta. A primer források hiányát az ego dokumentumok – személyes visszaemlékezések, naplók, levelezés, interjú – széles körű bevonásával, illetve helyenként az országos és regionális sajtó fölhasználásával pótolta.

Az orosz források kapcsán arról is csak szórványos tudásunk van, hogy az akció végrehajtása során milyen típusú iratok keletkez(het)tek, az ezekhez való hozzáférés pedig mind a mai napig igen korlátozott. Ezért a szerzőnek – legalábbis e munka keretein belül – le kellett mondania arról, hogy az orosz félnek a magyarországi deportálás során keletkezett belső utasításait, a végrehajtásra vonatkozó konkrét intézkedéseit, a magyar közigazgatási apparátussal kapcsolatos tapasztalatait saját kutatásai alapján ismeresse. Ehhez kapcsolódóan csak a már közölt dokumentumgyűjteményeket hasznosíthatta.

Márkus Beáta a nehézségek ellenére jól oldotta meg a különböző súlyú információ-töredékek összeillesztését, és kutatási kérdéseire koherens választ tudott adni. Mindez majdnem tíz éves kitartó munkát követelt tőle.

Szerkezetileg a kötet tíz fejezetre tagolódik. A szerző az első három fejezetben – a fentebb már érintett – kutatási szempontjait, módszereit, az általa föltárt forrásbázis sajátosságait mutatja be részletesen. Érinti a téma kapcsán használt fogalmaknak – *malenkij robot*, deportálás, közmunkára hurcolás – még a szakirodalomban is meglévő terminológiai tisztázatlanságait, és meggyőzően érvel az általa választott fogalomhasználat mellett. Külön fejezetben foglalkozik a kényszermunkatáborok Szovjetunióban való létrehozásával, a német civilek második vi-

lágháború utáni jóvátételi közmunkára való igénybevételének nemzetközi összefüggéseivel. Ez a Gulag és GUPVI táborok létrehozását és működtetésének azonos és eltérő jellemzőit informatívan összefoglaló fejezet szintén fontos része a kötetnek. Annál is inkább, mert a Gulag-évhez kapcsolódóan korábban megjelent számos szaktanulmány, regionális és helyi kiadvány ezt a különbségtételt nagyrészt elmulasztotta.

A kötet gerincét az egyes deportálási régiókban – Békés-Csanád, Északkelet-Magyarország, Bács-Kiskun, „Sváb Törökország” (Tolna és Baranya), Budapest és környéke – történetek azonos szempontok szerinti bemutatása alkotja. A szerző az egyes deportálási régiók határait alapvetően nem a korabeli közigazgatási beosztás alapján, hanem az adott terület háború végi helyzete, a deportálási folyamat jellemzői alapján jelölte ki. A természetesen így sem homogén régiók jól lefedik a magyarországi németégek településterületeit, és tükrözik a végrehajtás főbb regionális különbségeit is. Ilyetén való kijelölésük tehát mindenképpen logikusnak és indokoltnak tekinthető.

A szerző valamennyi régió kapcsán hét különböző szempontot vizsgál. Bemutatja az adott terület földrajzi elhelyezkedését, közigazgatási struktúrájának változásait, a forrásadottságokat; a szovjet megszállás körülményeit; a terület etnikai összetételét és a két világháború közötti időszakban tapasztalt etnikai konfliktusokat. Emellett természetesen elemzése középpontjában a deportálás végrehajtása és az e rövid idő alatt tett intézkedések, illetve interakciók (vármegyei vezetés – debreceni kormányzervek, vármegyei vezetés – szovjet parancsnokság, vármegyei vezetés – alsó szintű közigazgatás, alsó szintű vezetés – szovjet parancsnokság, az érintettek és hozzátartozóik) bemutatása áll. Külön alfejezetben foglalkozik a szovjetek által a deportálás alapjává tett „német származás” régiónkénti értelmezésével, valamint a deportáltak létszámával. A *Mellékletben* közölt táblázatok segítségével az olvasó képet kap az 1930. és 1941. évi népszámlálás adatai

alapján az adott terület anyanyelvi és nemzetiségi viszonyairól, illetve a deportáltak számáról.

Az egyes régiókban történtek bemutatásánál alkalmazott igen részletes és azonos szempontrendszer érvényesítése óhatatlanul ismétléseket, helyenként túlírttságot eredményezett. Ugyanakkor hangsúlyozni kell azt is, hogy csak ez a strukturális megközelítés – az egyes földrajzi egységeken belüli azonos tematika módszeres végig vitele – tette a szerző számára lehetővé a regionális különbségek és különösen azok okainak a fölfejtését.

E fejezetek egyik központi kérdése a helyi közigazgatási hatóságok eljárása, illetve a deportálás feltételeként a szovjetek által megadott „német származás” értelmezései. A szerző – megítélésem szerint – a magyar közigazgatás cselekvési terét helyenként a valóságosnál nagyobbak ítélte, és e kérdések kapcsán nem tudta elkerülni az utólagos morális ítéletalkotás csapdáját. Egyetértek a szerzővel abban, hogy a magyar hatóságok eljárásával szemben még a hatalmi vákuumot vagy a háborús körülményeket figyelembe véve is nagyon sok kritika fogalmazható meg. Felelősségük több kérdésben egyértelmű: így például azokon a helyeken is elhallgatták a Szovjetunióba hurcolás tényét, ahol erről tudomásuk volt, megfosztva ezzel az érintetteket, hogy megfelelően (például meleg ruhával, élelemmel) fölkészüljenek, vagy számos esetben korábbi személyes konfliktusokat toroltak meg adott személyeknek a deportálandók listájára való fölvételével. Ugyanakkor véleményem szerint a szovjetek által a deportálás kritériumaként megadott „német származás” tartalmi elemeit nem lehet meghatározni, különösen nem objektív módon. Ezt egyébként a vonatkozó szovjet parancs sem fogalmazta meg.

Amikor tehát a vizsgált régiók különböző közigazgatási szervei a „német származás”

tartalmi meghatározására – német anyanyelv és/vagy nemzetiség, *Volksbund*-tagság, nyelvhasználat, politikai aktivitás, családnév – törekedtek, saját maguk klasszifikációját hajtották végre. Kétségtelen, hogy ezzel a német közösségen belüli különbségtételt – például politikai kritériumok alapján – is magukra vállalták. Ezzel azonban sok esetben a közösség egy részének a deportálását igyekeztek megakadályozni.

Fontosnak tartom az összegző fejezet kiemelését, amelyben a szerző nemcsak a korábbi fejezetek főbb megállapításait foglalja össze, hanem valóban a kötetben tárgyalt kérdések szintézisét adja.

A kötet a szerzőnek az Andrássy Egyetemen 2019-ben megvédett német nyelvű doktori disszertációján alapul. Márkus Beáta az eredeti szöveget nemcsak lefordította, de a monográfia műfaji sajátosságait vagy a szaknyelvben használt fogalmak tartalmi különbözőségeit figyelembe véve helyenként át is dolgozta. Két nyelv között a konverzáció minden esetben nagy kihívás, jelen esetben is a fordítás helyenként egyenetlen, stílusában kierielen maradt; a szövegben több germanizmus is maradt.

Márkus Beáta munkája sokoldalú kérdésföltevésen alapuló, alapos, az eseményeket a maguk összetettségében árnyaltan bemutatató, hiánypótló kötet, amely a történészszakma és az érintett közösség érdeklődésére egyaránt számot tarthat.

A szerző maga jelölte ki a témához tágabban kapcsolódó újabb kutatási kérdéseit, illetve megállapításainak finomítási lehetőségeit. Így a szovjet fél belső eljárási rendjének vagy a helyi német közösségek politikai törésvonalainak, rétegzettségének föltárását. Várjuk ezeket a feldolgozásokat is.

TÓTH ÁGNES

Az elűzéstől az egyenjogúságig

Tóth Ágnes: Németek Magyarországon 1950–1970. Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó, Budapest, 2020. 578 oldal

Tóth Ágnes, a Kisebbségkutató Intézet tudományos tanácsadója, a 20. századi magyar történelem, ezen belül is elsősorban a kisebbségi kérdés egyik vezető hazai kutatója. Nemcsak az itthoni történész szakma megbecsülését és elismerését vívta ki, de munkái eljutottak a nemzetközi kisebbségkutatás, elsősorban a német nyelvű tudományos élet műhelyeibe is. Szakmai súlyát jelzi, hogy ezzel a témával nemrég védte meg akadémiai doktori értekezését. A nyolcvanas évek második felében induló pályájának főbb állomásait olyan monográfiák, dokumentumkötetek jelzik, mint a háború utáni ki- és betelepítésekről szóló munkája, a nemzetiségi népiskolák 1943/44-es összeírását közlő forráskötete, a kitelepítést a hazatért, hazaszökött németek egyéni élettörténeteinek keresztül bemutató könyve, illetve a magyarországi németek 1944–1953 közötti történetére vonatkozó hazai forrásokat magyar és német nyelven közlő dokumentumkötete.¹ E több évtizedes kutatómunka folytatásaként és összegzéséként most jelent meg legújabb monográfiája, amely a magyarországi németek 1950 és 1970 közötti történetét, vagy ahogyan ő fogalmaz, a „politikai hatalom és e nemzetiség interakcióinak” históriáját dolgozta fel. A címben jelzett kronológiai nyitóhatárt a szerző azzal indokolja, hogy ekkorra

már lezárultak a kitelepítések, megszilárdult a szovjet típusú államszocialista rendszer, illetve óvatos nyitás kezdődött a nemzetiségpolitikában, köztük a németekkel kapcsolatos politikában is. A téma tudományos súlyát, fontosságát a doktori védés alkalmával egyik bírálója kétségbe vonta, amire a szerző könyvében így reagál: Magyarország Trianon, illetve 1945 után nemzetállammá vált (a kisebbségek a lakosság legfeljebb öt százalékát tették ki, létszámuk a németek kitelepítése és a magyar–szlovák lakosságcsere miatt tovább csökkent), ezért a hazai kisebbségi kérdés jelentősége a korábbihoz képest valóban leértékelődött. A téma fontossága azonban pusztán a lélekszám alapján nem ítéltető meg. Elsősorban azért nem, mert a németek történetének vizsgálata a politikai hatalom működési mechanizmusát egy speciális területen teszi láthatóvá, tehát a magyar nemzeti önismeret, história szerves részét képezi. A recenzens egyetért ezzel, maga a monográfia is e bírálat magas színvonalú tudományos cáfolata.

A kötet műfaját a szerző politikai társadalomtörténetként határozza meg, aminek a középpontjában a hivatalos politikai szervek, különféle minisztériumok és az MDP, illetve az MSZMP döntései és azok német kisebbségre gyakorolt hatása áll. Azt vizsgálja, hogy a kitelepítések lezárulása után a hatalom hogyan viszonyult a Magyarország területén maradt mintegy 220 ezer német nemzetiségű magyar állampolgárhoz. Milyen stratégiát fogalmazott meg velük kapcsolat-

¹ Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993.; uő: *Migrations in Ungarn 1945–1948: Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderung und slowakisch–ungarischer Bevölkerungsaustausch*. München, 2001.; uő: *Nemzetiségi népiskolák Magyarországon az 1943/44-es tanévben*. Kecskemét, 1998.; uő:

Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete. Budapest, 2008.; uő: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950: Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener*. München, 2012.; uő: *Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez 1944–1953. Quellen zur Geschichte der Deutschen in Ungarn 1944–1953*. Budapest, 2018.

ban, s ez miben különbözött a többi kisebbséggel kapcsolatos eljárástól? Hangsúlyosan, talán túlságosan is részletesen elemzi Tóth Ágnes a korabeli nemzetiségpolitika hivatalos állásfoglalásait, amit összekapcsol a hatalom deklarált elveinek és a hétköznapi gyakorlatának összehasonlításával. Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy ne csak a „nagypolitika” felől mutassa be a német kisebbség történetét, de finom mikrotörténeti elemzések is sor kerüljen. E szemlélet, e kettős megközelítés eredményeként rajzolódik ki a korszak nemzetiségpolitikájának talán leglényegesebb vonása: a jogfosztottság lassú mérséklődése, illetve a formális jogok megadása és a gyakorlat közötti diszkrpancia, az államnemzeti logikán alapuló megközelítés. A korábbi sablonokból kilépve értelmezi azt is, hogy a magyar politikai vezetés hatalmi ideológiája, a sztálinizmussá transzformált marxizmus miként értelmezte a nemzeti identitást, mit jelentett a hatalom által képviselt internacionalizmus, s mit jelentett ez a nemzetiségpolitika gyakorlatában.

Tóth Ágnes a tematikus és a kronológiai rendezőelvet alkalmazza, munkája 9 fő és 43 alfejezetre tagolódik, amit függelék, forrás- és szakirodalmi jegyzék, valamint a tudományos munkák esetében elkerülhetetlen személynév- és helységnévmutató, valamint a rövidítések jegyzéke egészít ki. A németek történetét a szerző nem csupán a köztörténetbe ágyazza be, de összehasonlítja azt a többi nemzetiség helyzetével is. Részletesen számba veszi azokat a konkrét intézkedéseket, jogszabályokat, amelyek a németek létfeltételeit és állampolgári helyzetét meghatározták, elemzi szocioökonómiai jellemzőiket, anyanyelvi oktatásuk milyenségét, a felülről szervezett, transzmissziós szerepet betöltő Német Szövetség munkáját, de megjelennek a kötet lapjain a korszak nemzetiség-

politikájának alakításában részt vevő személyek portréi és a német nyelvű sajtó is.

Tóth Ágnes igyekszik elkerülni a „nagy csapdát”, amellyel minden történész találkozhat: mivel a gondolkodás, az érzékelés, az értékek hierarchiája változik a történeti időben, a történész viszont a jelenben vizsgálja tárgyát, fennáll a veszélye annak, hogy a gondolkodás mai keretei megváltoztatják az elbeszélte múltat. A szerző ezt úgy próbálja elkerülni, hogy részletesen citálja, „beszéltesse” forrásait, így például a hivatalos szervek vonatkozó iratait, köztük a sok esetben tényleges hatáskörrel nem rendelkező szervezeteiket is (lásd: Német Szövetség), ami felveti azt a kérdést, ezek mit tesznek hozzá a németek történetéhez, de különösen a köztörténethez. Hiszen ebben az utóbbi vonatkozásban ma már Romsics Ignác, Gyarmati György és mások révén rendelkezésünkre állnak komoly történeti összefoglalók.² A források részletező beemeléseinek szándéka szerkesztési aránytalansághoz vezetett, az intézménytörténeti részek helyenként túlrtnak tűnnek.

Külön kell szóljak a felhasznált forrásokról. A recenzens kevés olyan munkát ismer, amely kapcsán leírhatja: a szerző minden releváns forrást felhasznált – a jelen munka azonban ezek közé tartozik. Az államigazgatás központi és a párt vezető szerveinek iratai mellett külön gondot fordított a megyei levéltárak, sőt egyes esetekben a járási, községi iratok feldolgozására is. De kutatásokat végzett német levéltárakban, és felhasználta a korabeli sajtót is. A kötet hosszú oldalakon keresztül sorolja a különféle levéltárakban feltárt források jegyzékét. De ezúttal nem pusztán a mennyiségről van szó. Nemcsak hivatkozásai levéltárosi pontosságúak (éveig volt a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltárának munkatársa, majd igazgatója), de forráskritikája is példászerű – tisztában van a különféle szervek által

² Lásd elsősorban: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999. és Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*.

Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Budapest, 2011.

termelt iratok forrásértékével. Következtetése ezzel kapcsolatban egyértelmű: a „megéleltörténetek” szempontjából az alsóbb szinteken keletkezett iratok informatív értéke jóval konkrétabb, azok jobban tükrözik a német kisebbség helyzetének valóságát, egyéni és kollektív problémáit, társadalmi hangulatát, a deklarációk ellenére tartósan jelenlévő diszkriminációt. A felsőbb szinteken keletkezett iratok egyre inkább a politikai elvárásokhoz igazodnak, és igyekeznek a meglévő problémák súlyát csökkenteni, sőt eltüntetni. A szerzőnek azonban el kellett hagynia a kormányzati források megszokott világát, és más tudományágak forrásainak, például az *oral history* metódusait is el kellett sajátítania ahhoz, hogy bemutassa a politikát „elszenvedő” kisemberek mikrovilágát, ami bevallása szerint könyvének legfőbb törekvése. Ez a „megértő kíváncsiság” egyúttal a kötet egyik erőssége.

De hol helyezkedik el Tóth Ágnes kötet a téma hazai és nemzetközi historiográfiájában? A választ megkönnyíti a kutatási előzményeket és eredményeket bemutató fejezet, amely a német kisebbség legújabbkori történetére vonatkozó historiográfiai, bibliográfiai munkákat, gazdasági, társadalmi helyzetükre vonatkozó, korszakokon átnyúló műveket mutatja be. Nem véletlenül szentel nagy figyelmet Gerhard Seewann munkásságának, aki számos esettanulmány után először tett kísérletet arra, hogy kétkötetes monográfiában összefoglalja a magyarországi németek történetét a kora középkortól a kétezres évek elejéig.³ Ő volt az, aki közvetítette a magyar kutatók felé a kisebbségkutatás új nemzetközi módszertani megközelítéseit. Ennek lényege abban állt, hogy a leíró interpretációk helyett nagy hangsúlyt fektettek a fogalmak tisztázására (etnicitás, nép, nemzet, identitás), valamint a csoportképző

tényezőkre, az egyes etnikai csoportok viselkedésére stb. Ezt aztán összekapcsolták a kisebbségi kérdés modernizációs folyamatokban történő értelmezésével, ami különböző értelmezési lehetőségeket tett lehetővé, illetve nagy hangsúlyt fektettek az összehasonlító módszertan alkalmazására is. Tóth Ágnes nemcsak hivatali utóda annak a Seewann professzornak, aki korábban a Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszékét vezette a Pécsi Tudományegyetemen, de szemleli, módszertani értelemben tanítványa is. Tóth Ágnes is azt az iskolát képviseli, amely a német kisebbség csoporttörténetének elbeszélését a magyarokkal és más kisebbségekkel fennálló kapcsolataik szemszögéből vizsgálja, e közösségre nem a politika tárgyaként, nem annak pusztá elviselőjeként, hanem saját sorsának formálójaként tekint. De említhetnénk Wolfgang Aschauer három magyarországi német községre kiterjedő kutatását is, amelyet Aschauer még a kilencvenes évek elején jelentetett meg, illetve Eiler Ferenc Hartára vonatkozó hasonló szempontú elemzéseit.⁴

Az esettanulmány jellegű részek, így például a kitelepítések és a kollektivizálás gazdasági hátterének összefoglalása, az ennek révén bekövetkező vagyonvesztés, kirablás, az internáltak személyes sorsának felvillantása, a családegyesítési küzdelmek, az itthon maradt németek történetének feldolgozása, a Szovjetunióból hazatért hadifoglyok kálváriája a kötet legizgalmasabb, számomra a legtöbb újat tartalmazó részei. Itt érhető tetten, hogy a szerző képes volt megvalósítani a bevezetőben említett egyik legfontosabb célját – a vizsgált közösség mikrovilágának bemutatását. Ezek a részek érzékeltetik leginkább, hogy a kisebbségpolitika korántsem csak az elvont elvekről szól, hanem nagyon is

³ Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története*. 1. kötet: A kora középkortól 1860-ig. 2. kötet: 1860–2006. Budapest, 2015.

⁴ Aschauer, Wolfgang: *Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität. Die Ungarn-*

deutschen. Stuttgart, 1992.; Eiler Ferenc: *Németek, helyi társadalom és hatalom: Harta 1920–1989*. Budapest, 2011.

emberi sorsokról. Ezek az esetek minden kétséget kizáróan mutatják be a hatalmon lévő párt 1949 utáni alapvető kisebbségpolitikai alapelvét: a társadalmi változások automatikusan megoldják majd a nemzetiségi kérdést, és elvezetnek a kívánt asszimilációhoz.

Tóth Ágnes módszertanilag biztosan közlekedik a „nagy történések” és a személyes történetek mikrovilága között, és a szükséges távolságtartás mögül egyértelműen felvillan a történész „megértő kíváncsisága”. Az olvasó e részeket olvasva érti meg igazán, miért nevezte munkáját politikai társadalomtörténetnek, amit már a bevezetőben is érdemes lett volna alaposabban értelmezni.

A kötet azonban nemcsak az egyéni élet-történeteket mutatja be, de azt is vizsgálja, hogyan hatott a kollektív bűnösség stigmája és az állami represszió a német kisebbség nemzeti identitására. Három válaszreakciót különít el: egy részük megtartotta németséghez tartozásának tradicionális jegyeit (nyelv, szokások, viselet), mások elrejtették ezt, míg a harmadik csoporthoz tartozók feladták a

német csoportközösséghez való kötődésüket. Ez azonban, állapítja meg a szerző, statisztikailag alig ragadható meg. Ezzel párhuzamosan egy másik, paradox hatásra is rámutat: az állami represszió, az erőszakos modernizáció egyrészt erősítette az egymás iránti szolidaritást és felülírta a közösségen belüli politikai törésvonalakat, másrészt felbomlasztotta a hagyományos falusi társadalmat, ezáltal elősegítette az állam által óhajtott asszimilációt.

A hazai németek története kapcsán tehát olyan alapmunka született, amelynek szemléletéről a szerző egy helyen egyenesen így fogalmaz: a 20. század kataklizmáit csak akkor tudjuk megérteni, ha „a személyes szabadság felőli nézőpontot következetesen érvényesítjük”. Ezzel nincs vitánk, és kíváncsian várjuk, hogy jövőbeli kutatásai során kiderüljön: „Tud-e majd úgy dalolni a szabadság, ahogy a rabok daloltak róla?”⁵

A. SAJTI ENIKŐ

⁵ Miljković, Branko: Mindenki ír majd verseket.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/mindenki-ir-majd-verseket> (a letöltés ideje 2020. dec. 1.)

Számunk szerzői

AL-NAGGAR, ABDALLAH ABDEL-ATI (abdallah_157@hotmail.com) történész, Egyiptomi Tudományos Akadémia – Eötvös Loránd Tudományegyetem

BALOG IVÁN (balog.ivan56@gmail.com) szociológus, Szegedi Tudományegyetem

BARABÁS GÁBOR (barab.gabor@gmail.com) történész, Pécsi Tudományegyetem

BARTA RÓBERT (barta.robert@arts.unideb.hu) történész, Debreceni Egyetem

BERECZ ÁGOSTON (oguszt@gmail.com) történész, Imre Kertész Kolleg, Jéna

BESSENYEI VANDA (bessenyei.wanda@gmail.com) doktoranda, Szegedi Tudományegyetem

DÉNES IVÁN ZOLTÁN (denes.ivan.zoltan@gmail.com) eszmetörténész, Marczali Henrik Kutatócsoport, Budapest

KONRÁD MIKLÓS (konrad.miklos@abtk.hu) történész, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest

KRAJCSÍR LUKÁCS (sikorsky17@gmail.com) nemzetközi kapcsolatok elemző, történész, Budapest

LAGZI GÁBOR (lagzig@gmail.com) történész, polonista, Pannon Egyetem, Veszprém

MÁRKUS BEÁTA (markus.beata@pte.hu) történész, Pécsi Tudományegyetem

MITROVITS MIKLÓS (mitrovits@gmail.com) történész, polonista, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Közép-Európa Kutatóintézet, Budapest

A. SAJTI ENIKŐ (a.sajti.eniko@gmail.com) történész, Szegedi Tudományegyetem

SÁNDOR VIVIEN (sandorvivien1993@gmail.com) etnográfus, Debreceni Egyetem

SEBŐK RICHÁRD (sebokrichard004@gmail.com) történész, Központi Statisztikai Hivatal, Könyvtár, Budapest

SLACHTA KRISZTINA (kriszta.slachta@gmail.com) történész, Budapest

TÓTH ÁGNES (toth.agnes@tk.hu) történész, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest

VIDNYÁNSZKY ISTVÁN (stepanvid@ukr.net) történész, Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia, Ukrajna Története Intézet, Kijev

VITÁRI ZSOLT (vitari.zsolt@pte.hu) történész, Pécsi Tudományegyetem

A fordításokat ABDALLAH ABDEL-ATI AL-NAGGAR, PALÁDI RENÁTA és RAKOVSZKY ANDRÁS készítette.

Contents

Essays

GÁBOR LAGZI Against Soviet Rule – The Story of a Lithuanian Catholic Samizdat	5
KRISZTINA SLACHTA The Nice, Complete World of the Dictatorship: The GDR and East Germans in the Communist Bloc	16
MIKLÓS MITROVITS The Hungarian Institute of Science in Krakow. Cultural Diplomacy in Polish– Hungarian Relations After World War II	31
VANDA BESSENYEI Czechoslovak–Hungarian State Security Relations Between 1948 and 1951 ...	48
LUKÁCS KRAJCSÍR The End of A “Golden Age” – The Consequences of the Six-Day War on Czechoslovakia and Prague’s Third World Policy	61
ÁGOSTON BEREZC The “Wallachian Boys”: Romanian Students in Hungarian Secondary Schools (1867–1914)	77

Workshop

IVÁN ZOLTÁN DÉNES War Psychosis or Objectivity? Henrik Marczali’s Works During the Great War	100
---	-----

Retrospective

ABDALLAH ABDEL-ATI AL-NAGGAR The Hungarian Revolution of 1956 in the Works of Mohamed Hassanein Heikal	118
--	-----

Beyond Our Borders

“I fell in love with history.” Interview with István Vidnyánszky (Interviewer and translator: <i>Renáta Paládi</i>)	132
István Vidnyánszky’s Curated Bibliography	144
ISTVÁN VIDNYÁNSZKY The Hungarian Revolution of 1956 in Ukrainian Historiographies and Memoires (Translator: <i>Renáta Paládi</i>)	147

Outlook

Medieval Interregnums from an International Perspective (<i>Norbert Kersken – Stefan Tebruck [Hrsg.]: Interregna im mittelalterlichen Europa. Konkurrierende Kräfte in politischen Zwischenräumen. Herder- Institut für historische Ostmitteleuropaforschung, Marburg, 2020.</i>)	
GÁBOR BARABÁS	154

The Legend of Matthias the Just and Developments in Historical Research (Peres Zsuzsanna – Révész T. Mihály [szerk.]: <i>I. Mátyás és az igazságszolgáltatás. Az Országos Bírósági Hivatal tudományos konferenciája. Országos Bírósági Hivatal, Budapest, 2019.</i>)	
RICHÁRD SEBŐK	161
The Diverse Banat: Perspectives of an Interdisciplinary Research Project (Victor Neumann [ed.]: <i>The Banat of Timisoara – A European Melting Pot. Scala Arts & Heritage Publishers, London, 2019.</i>)	
VIVIEN SÁNDOR	164
The World Empire and Double Monarchy (Frank Tibor: <i>Viktória királynő kezeihez. Az osztrák–magyar kiegyezés brit tükörben 1865–1870. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.</i>)	
RÓBERT BARTA	167
The Jewish Budapest from the Perspective of Cultural History (Mary Gluck: <i>The Invisible Jewish Budapest: Metropolitan Culture at the Fin de Siècle. Madison, University of Wisconsin Press, 2016., Mary Gluck: A láthatatlan zsidó Budapest. Ford. Lengyel Péter. Múlt és Jövő, Budapest, 2017.</i>)	
MIKLÓS KONRÁD	171
Paying Respects to the Expert of the History of the Embourgeoisement and Liberalism (Borsi-Kálmán Béla et al. [szerk.]: <i>Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Zones d'ombre. Lumières et libéralisme. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára. Mélanges offerts à Charles Kecskeméti pour son 80e anniversaire. Kortárs Kiadó, Budapest, 2019.</i>)	
IVÁN BALOG	176
The Hungarian Countryside on New Paths (Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József [szerk.]: <i>Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. MTA BTK – NEB, Budapest, 2017.</i>)	
BEÁTA MÁRKUS – ZSOLT VITÁRI	181
Disparate Circumstances – Different Possibilities (Márkus Beáta: <i>„Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020.</i>)	
ÁGNES TÓTH	190
From Expulsion to Equal Rights (Tóth Ágnes: <i>Németek Magyarországon 1950–1970. Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó, Budapest, 2020.</i>)	
ENIKÓ A. SAJTI	193
<i>Authors</i>	197

**Az Aetas történettudományi folyóirat
2022. évi előfizetői felhívása**

2022-re tervezett tematikus számaink a következők:

**Professzionizáció Magyarországon
Az Aranybulla és megújításai
Kalandozások a 19–20. században
Honvéd sorsok a szabadságharc után**

Folytatjuk „**Elmélet és módszer**” rovatunkat. **Interjú** terveziünk **Julia Brandttal** (Németország) és **Arpad von Klimoval** (Németország –USA).

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2022-es évfolyamra is **kedvezményt** biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:

4000 Ft (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár:

3500 Ft (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőnek:

1000 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára:

1100 Ft

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűségese kitartása.

Jövedelemadójának 1%át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu